

OROSZ HŐSÖK ÉS ANTIHŐSÖK

Tanulmányok a 25/30. évfordulóra

Книги по русистике XLVIII.

Rusisztikai Könyvek XLVIII.

OROSZ HŐSÖK ÉS ANTIHŐSÖK

Tanulmányok a 25/30. évfordulóra

Russica Pannonicana
2020

Szerkesztette:
SZVÁK GYULA

Olvasószerkesztő:
GYÖRGY LÁSZLÓ

Tartalom

SZVÁK GYULA	
<i>Bevezető. Hősök és antihősök?</i>	7
DUKKON ÁGNES	
<i>Hősök és antihősök az orosz irodalomban</i>	11
FONT MÁRTA	
<i>Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem</i>	35
GYÓNI GÁBOR	
<i>Nehéz örökség: Andrej Bogoljubszkij emlékezete</i> <i>Oroszországban</i>	57
MAKAI JÁNOS	
<i>Nagyfészki Vsevolod, Vlagyimir-Szuzdal hőse</i>	81
GEBEI SÁNDOR	
<i>Átmeneti kor átmeneti uralkodója:</i> <i>Alekszej Mihajlovics cár</i>	99
VARGA BEÁTA	
<i>A „nemzeti hős” apa árnyékában:</i> <i>Jurij Hmelnyickij hetmanságai</i>	121
SZVÁK GYULA	
<i>VI. Iván, a csecsemő cár</i>	143
V. MOLNÁR LÁSZLÓ:	
<i>Haramia vagy hős?</i> <i>A rebellis kozákozvezér, Jemeljan Pugacsov</i>	159
SZANISZLÓ ORSOLYA	
<i>Az első modern orosz nő:</i> <i>Jekatyerina Romanovna Daskova</i>	181

BODNÁR ERZSÉBET	
<i>I. Sándor, reformpolitikus és diplomata</i>	205
BEBESI GYÖRGY	
<i>A magyar történelem orosz antihőse, az Orosz Birodalom</i> <i>hőse: Ivan Fjodorovics Paszkievics</i>	229
HALÁSZ IVÁN – KOLONTÁRI ATTILA	
<i>Anton Ivanovics Gyenyikin</i>	249
HETÉNYI ZSUZSA	
<i>A hőssé emelt antihős. Iszaak Babel kettős képletei</i>	275
MEZEI BÁLINT	
<i>Georgij Konsztantyinovics Zsukov – háborús hős</i> <i>a memoárok tükrében</i>	293
FARKAS ÁDÁM	
<i>Nyikita Szergejevics Hruscsov</i>	319
KRAUSZ TAMÁS	
<i>Párhuzamos életrajzok: Gorbacsov vs. Jelcin</i>	341
FÜGGELÉK	
HORVÁTH IVÁN (ford.)	
<i>Natalja Boriszovna Dolgorukaja hercegnének,</i> <i>Borisz Petrovics Seremetyev tábornagy lányának</i> <i>sajátkezű feljegyzései</i> <i>(Jegyzetek: SZANISZLÓ ORSOLYA)</i>	369

Bevezető

HŐSÖK ÉS ANTIHŐSÖK?

A Magyar Ruszisztikai Egyesület és kutatóközpontja, a Magyar Ruszisztikai Intézet 1990-ben alakult, öt évvel később, huszonöt évvel ezelőtt hoztuk létre szellemi örökösét, az ELTE Ruszisztikai Központját. Ma Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék néven működik, immár harminc éve (jog)folytonosan.

A múltkori kerek évfordulón, öt esztendeje *A mi Ruszisztikánk* című kötetben már megemlékeztünk a „történeti ruszisztikai budapesti műhelyének” történetéről, főbb eredményeiről, s mindez nyomon követhető a russianstudies.hu nevű műhelyoldalunkon és online folyóiratunkban. Ezeket tehát nem ismételném meg.

Magyarázatot érdemel azonban a mostani évfordulós kiadvány címe és tematikája. Ezer esztendő orosz (keleti szláv) és szovjet hőseiről esik benne szó, tehát tematikus kötetet tart kezében az Olvasó, amely ezért eltér „A mi Ruszisztikánk”-tól. Úgy gondoltuk, a kollégákban, volt és jelenlegi tanítványainkban van akkora kutatói potenciál, invenció és mesélőkedv, hogy ezt a speciális feladatot megoldják. Ráadásul a kezdeményezés nem előzmény nélküli. Tíz éve írtuk „A tizenkét legnagyobb orosz” című kötetünket, amelyben tehát 12 orosz hősnek már emléket állítottunk. Az azonban nem a mi „orosz panteonunk” volt, hiszen az „Oroszország neve” című oroszországi tévés szavazás végeredménye alapján állítottuk össze.

Most lehetőségünk nyílt arra, hogy egy saját történelmi arcképcsarnokot is létrehozzunk. Amelytől, persze, ne várjon senki reprezentativitást. A hős/antihős-, avagy a témaválasztást a résztvevők kutatási területe határozta meg, így fontos

személy(iség)ek marad(hat)tak ki a kötetből. Ezért aztán arányos sem lehet a válogatás: az előbb említett okok – a kutatási érdeklődés – túltreprezentálttá teszi például a régi Oroszország történetét. Abban sem lehetünk biztosak, hogy „egyenrangú” hősök vagy éppen antihősök kerültek egymás mellé. Forráshiányos korszakokról lévén szó, nehéz megmondani például, hogy a „nagy fészekrakási” képesség vagy az utódoknak szóló atyai intelmek nyomnak-e többet a latban az utólagos értékeléskor.

Az alapkérdés azonban az, hogy ki számít hősnak vagy antihősnek a történelemben. Hála kötetünk bevezető tanulmányának, az *irodalmi* hősökéről értő útbaigazítást olvashatunk, a történelmi héroszok és antihéroszok azonban definiálatlanok maradnak. S ez így van jól. Szerzőink a legtöbb esetben óvakodnak a direkt állásfoglalásoktól, és hajlamosak inkább az olvasóra bízni: döntse el maga, hogy kit tart annak. Jószerivel minden kiemelkedő történelmi személyiség magában hordozza ezt a kettősséget: a történelmi szcénák negatív szereplői igen gyakran formátumos emberek.

Am ilyen megszorítások mellett is akad még jócskán „kakukktójás” a kötetben, olyan alakok, akik még ezeket a laza szerkesztési kereteket is szétfeszítik. Látszatra. Hogy kerül be például a válogatásba egy író? Magától értetődően. Nem akármilyen íróról van ugyanis szó, hanem Iszaak Babelről, akinek személyisége, de még inkább az általa ábrázolt kor embere a hős/antihős ellentétpár archetípusa. Az ő esete vetheti fel azt a problémát is, hogy kit tekinthetünk egyáltalán oroszoknak. Igyekeztünk egy tág, befogadó és kiterjesztő értelmezést választani, így kerülhetett a kötetbe ukrán is, mint az oroszországi történelem része.

A kötet tizenhat személyiség portréját tartalmazza. Plusz egy ráadást. Egy forrást, az első orosz nő által írott naplót, amely a hétköznapok, a történelmi csapások alatt vergődő ember hősiességéről szól. Amiről valójában az egész kötet. Gyarló, esendő emberekről, akikből a sors szeszélye, önnön tehetségük

vagy hozzá nem értésük hőst vagy antihőst kreált. Egyikük sem volt ma született bárány. De sokuknak helye van a képzeletbeli oroszországi panteonban, míg másokat se kiköpni, se lenyelni nem tud majd a történelmi emlékezet.

Szvák Gyula

*Hősök és antihősök
az orosz irodalomban*

DUKKON ÁGNES

Ha tárgyunkat a világirodalom felől közelítjük meg, akkor ebből a távlatból szemlélve kibontakoznak azok az alapvető tulajdonságok, amelyek a „hős” fogalmához az ókortól kezdődően hozzákapcsolódnak, bár az idő újabb és újabb rétegekkel vonja be a jelenség magvát. A görög mítoszok hőszaitól az újkori irodalmi hősökig hosszú a sor és sok az árnyalat – ahogy az egyes nemzeti irodalmak fokozatosan gazdagították a képet. E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a klasszikus orosz irodalomban megvizsgáljuk a „hős” fogalmának és ábrázolásának alakulását, s az „antihős” viszonylag új jelenségével/fogalmával vessük egybe. A téma gazdagsága értekezések sorát igényelné, a szakirodalomban van is bőven erre vonatkozó könyv és tanulmány, jelen dolgozatban ezért nem is törekedhetünk teljességre, hanem csak a fontosabb összefüggések megragadására és értelmezésére vállalkozunk.

Ki az irodalmi hős? Vagy másként fogalmazva: a költői alkotás (elsősorban az epikus és a drámai) milyen jellemre építhet ahhoz, hogy megindító erőként hasson a befogadókra?

Lapozzuk fel az egyik legrégebbi forrást, Arisztotelész *Poétikáját*, amelyben tárgyalja a tragikum mibenlétét, és ehhez kapcsolódva a dráma fő alakja – a hős – ábrázolásának módját. Nem szabályokat fogalmaz meg, inkább olyan törvényszerűségek feltárását végzi el, melyek a költészet lényegét jelentik. A költészet születéséről értekezve fejti ki azt a gondolatot, hogy az ember, mint eredendően utánzásra képes lény, létrehoz olyan alkotásokat, amelyek gyönyörködtetik. Az ábrázolt, illetve utánzott tárgy vagy cselekvés szemlélete valamely felismerésre juttatja, vagy maga a művészi feldolgozás adja az élvezetet.

A költészet az egyes költők sajátos jelleme szerint vált szét:

a komolyabbak a szép tetteket és a kiváló emberek tetteit utánozták, a közönségesebbek pedig a hitványakét, először költve gúnydalokat, mint ahogy mások himnuszokat és dicsérő énekeket.¹

A „szép tettek” és „kiváló emberek” azonban nem tökéletesek, mert akkor nem jöhetne létre a cselekedetek és jellemek összjátékából adódó „tragikus vétség”, s e nélkül a katarzishoz szükséges „félelem és részvét” sem ébredne föl a szemlélőben. Ebből következik, hogy a cselekvő személyeknek és maguknak a cselekedeteknek is mérték szerint kell fölépülniük: „[A] szépség ugyanis a megfelelő nagyságban és rendben van [...]”.² Végső soron a katarzis megtörténte igazolja magát a művet: mi értelme volna egy Oidipusz, Antigoné vagy Oresztész tévedésének, szenvedésének és áldozatának, ha nem gyakorolna megrendítő – és megtisztító – hatást a befogadóra? De ilyen hatást csak a hősből megtestesített erő tud kifejezni, melynek forrása az Igazság; az elvétett cselekedetek, téves helyzetértékelések *belátása* után adatik meg a hősöknek a megvilágosodás, vagyis a találkozás az Igazsággal. A látás és a vakság, az Igazság revelációja konkrét és átvitt értelemben Oidipusz tragédiájában tárul föl a legtisztább formában. Arisztotelész meghatározása tértől és időtől függetlenül alkalmazható az „irodalmi hős” jelenségének értelmezéséhez.

A fenti sorokat az irodalmi hős (jellem) mibenlétéről Goethe³ gondolataival egészíthetjük ki. A költő Shakespeare és az ókori tragédia összehasonlításakor ellentétpárokat állít föl, amelyekkel érzékeltetni igyekszik az antik és a modern művészet különbségét, melyben benne foglaltatik az antik és a modern hős különbsége is: 1. antik – naiv – pogány – hősi – reális – *szükségyszerűség* – *kötelesség*. 2. modern – szentimentális – keresztény – romantikus – ideális – *szabadság* – *akarás*. Kiemeltük

¹ Arisztotelész: *Poétika*. Ford. Sarkady János. Budapest, 1974. 11.

² Uo. 19.

³ Goethe, J. W.: *Shakespeare és se vége, se hossza* (1813). In: Johann Wolfgang Goethe: Antik és modern. Antológia a művészetekről. Szerk., vál., jegyz.: Pók Lajos. Budapest, 1981. 491–500.

azokat a fogalompárokat, amelyek szoros kapcsolatban vannak a hőstípusok megalkotásával, ugyanis az antik dráma és a modern regény (vagy dráma) központi figurájának ezek közt az ellentmondások közt kell végrehajtania tetteit.

Hatalmas gyakorlati „példatár” szolgáltatnak Shakespeare drámái a hős fogalmának a reneszánsz korban történő kitérítésére: a királydrámákban valóságos történelmi személyek a prototípusai a központi szereplőknek. Ez azt is jelenti, hogy bennük egyé válik a konkrét, történelmi alak és a megalkotott, irodalmi hős, a valóság átlényegül költészetté. Másféle hőstípust látunk a tragédiákban – *Rómeó és Júlia*, *Macbeth*, *Hamlet*, *Lear király*, *Othello* –, amelyekben a címszereplők az emberi lét egyetemes problémáit jelenítik meg: a szerelem, a hatalom, az emberi bűnök, a sors és a szabad döntés bonyolult összjátékának különféle változatait, melyek lényegüket, „filozófiájukat” tekintve a görög tragédiák, kiváltképpen Szophoklész műveinek világát idézik föl.⁴ Goethe ugyan Shakespeare-t modern művésznak tartja, de az antik hagyomány „megszüntette megőrzőjének” is, mert összeköti a régit és az újat a szükségyszerű (a kötelesség) erkölcsivé tételével.

A „szép tettek” és „kiváló emberek” irodalmi megjelenítéseit – bármely műfajban – a világirodalom gazdag tárházából még hosszan lehetne sorolni, de nem önkényesen emeltük ki és hoztuk példának Shakespeare drámáit a „hős” témakörnek elemzéséhez az orosz irodalom ugyancsak gazdag világára vonatkozóan. Meggyőződésünk szerint a XIX. századi orosz irodalom, ezen belül is Puskin, Lermontov, Dosztojevsz-kij és Tolsztoj művei sorakoztatnak föl olyan drámai erejű, nagy formátumú figurákat – „hősöket” –, akik hasonlóképp új korszakot, a közel egy évszázadon át érlelődő előzmények betetőzését jelentik nemcsak az orosz, hanem a világiroda-

⁴ A szakirodalomban már egy évszázada tárgyalt kérdés a klasszikus görög dráma – Szophoklész – és Shakespeare egyes tragédiái közt kimutatható eszmei kapcsolat, ld. Murray, G.: *Hamlet and Orestes: A Study in Traditional Types*. New York, 1914; Jones, E.: *Hamlet and Oidipus*. New York, 1949. repr. 1954.

lomban is, mint a reneszánsz korban Shakespeare alkotásai. A görög tragédia eszmei lényege, az emberi sors és szabadság, az emberi lét korlátozott mivolta és a transzcendencia értelmezése az „oroszlanszoborban” is olyan alapvető kérdéssé válik, mint Shakespeare világában, és ugyanúgy megteremtődnek azok a „hősök” is, akik képesek hitelesen megjeleníteni e kérdéseket.

Témánk szempontjából fontos idéznünk a nagy irodalomtudósnak, Mihail Bahtyinnak a munkáit, amelyekben Dosztojevszkij poétikájának sajátosságait írja le, gyökeresen új szemléletből közelítve a hős és a szerző viszonyának kérdéséhez. A polifonikus regény poétikájának megvilágításához az első lépés a dosztojevszkiji hős egyediségének felmutatása.⁵ Bahtyin értelmezésében a hős mint nézőpont jelenik meg, a szerzői szemlélet és az ábrázolás tárgya pedig az öntudat működése. Ez a hangsúlyáthelyezés azonban nem függeszti föl az idézett klasszikus példák érvényességét a dosztojevszkiji vagy a későbbi, modern irodalmi hősökkel kapcsolatban: nem mindegy ugyanis, hogy ez a bizonyos bensőség, a tudat működése, a benne megképződő jelentések a világra vonatkozóan, milyen alakban összpontosulnak, ki a hordozója ennek a tudatnak, ezért továbbra is van értelme a hősről rákérdezni: *kicsoda ő?* Makar Gjevuskin tudata, Raszkolnyikov tudata, Miskin herceg tudata – és sorolhatnánk még számos regényhőst – olyan költőileg megalkotott karakterhez tartozik, aki képes katartikus hatást gyakorolni az olvasóra, függetlenül a „pozitív” vagy „negatív” hősként való (külső) megjelenéstől. Nem véletlenül fogalmazódott meg a XX. század elején, elsősorban Vjacseszlav Ivanov írásaiban a regény-tragédia elnevezés Dosztojevszkij műveivel kapcsolatban: nemcsak drámaiságuk, hanem az a metafizikai erőtér is ezt igazolja, amely körülveszi e hősöket.

A konkrét példák említése előtt magyarázatot igényel az „antihős” fogalma is. Ez a fenomén nem az egyes művekben

⁵ Bahtyin, M. M.: *A hős és a szerző viszonya a hőshöz Dosztojevszkij művészetében*. In: *A szó esztétikája*. Budapest, 1976. 83.

fölléptetett „negatív” szereplőket, a „hős” ellenlábait jelenti, hanem olyan karaktert, amely ugyanúgy kristályosodási pontja a kérdéses műnek (regény, dráma, novella), mint más esetekben a „hős”, de morálisan nem igazolható vagy erősen ambivalens filozófiát, világszemléletet képvisel. Példaként említhetjük Byron *Káin* (1821) című drámai költeményét, melyben a testvérgyilkos bibliai alak kerül a mű fókuszpontjába, s az ő nézőpontjából értelmeződik újra az ismert történet. Az olvasó nem tud egészen függetlenedni a grandiózus figura vívódásainak, benső világának, gyötrő kérdéseinek hatásától, s mivel nem gonosztevéként ábrázolja a szerző, ezért bizonyos mértékig a részvét és a szánalom is felébred iránta a befogadóban. Ám ugyanakkor ez nem olyan részvét és szánalom, amilyent Oidipusz, Antigoné vagy Hamlet iránt érezhetünk, mert Káin nem a (vak) sors, a kötelesség vagy valamely végzetes tévedés, esetleg az isteni parancs téves értelmezése miatt válik testvérgyilkossá, hanem a saját nagyra nőtt Énjének, önnön kételyeinek, az Isten rendje elleni lázadásnak minden mást eltakaró sürgetésére – vagyis ebben az esetben az *akarás* volt a tett hajtóereje. Az antihős egyik legfontosabb ismertető jegye ebből eredően a kozmikus boldogtalanság: a tagadás gesztusa abszolúttá válik, a teremtett világ „hibái” túrhetetlennek mutatkoznak, s előre utalva Dosztojevszkij „antihősének”, Ivan Karamazovnak mondatára, inkább visszaadná az Isten által teremtett világba szóló belépőjegyet. Ezt figyelhetjük meg Byron korábbi drámai költeményében, a *Manfred*-ben is (1817), ám ott egy titokzatos bűn elkövetése utáni állapotban látjuk az „antihőst”: a mérhetetlen vívódás, a világtól való elfordulás, a bűntudat gyötrelmei közt – de bűnbánat helyett a világmegvetés, önmaga elátkozott létének elfogadása marad számára. Byron teremt meg a romantika titáni lázadóinak irodalmi alakját, mely óriási hatást gyakorol az európai, s benne az orosz irodalomra. Puskin és Lermontov művészetében láthatunk erre nagyszerű példákat. Az 1830/40-es évek fordulójától, a Byron-hatás gyengülésétől kezdve pedig föltűnnek az orosz irodalomban a romantikus hősök és antihősök hétköz-

napi, „prózai” változatai Turgenyev és Goncsarov műveiben. Lermontov Pecsorinja és a *Démon* című elbeszélő költemény címszereplője még magán hordozza a nagy formátumú, elátkozott hős szépségtől körültengett vonásait. Ezért óvatosan kell bánnunk a kategorikus besorolásokkal a „hősök” és „antihősök” csoportjába, mert ha az egyes művek belső világát közelebbről vizsgáljuk, több esetben is megfigyelhetjük a két pólus egymásba játszó jellegét. Lermontov regényének címe – *Korunk hőse* –, finom iróniával utal erre a jelenségre: végső soron alig lehet, de talán nincs is értelme Pecsorint egyértelműen besorolni valamelyik csoportba, s erre nemcsak az egyes fejezetekben más-más nézőpontból ábrázolt „hős” alakja, hanem a mű elejére és a közepére beillesztett szerzői/elbeszélői előszavak is figyelmeztetnek.

Az orosz irodalom történetében Nyikolaj Mihajlovics Karamzin (1766–1826) életműve igen fontos mérföldkőnek tekinthető. Az irodalmi hős és antihős orosz változatának érdekes korai kezdeményeivel is találkozhatunk novelláiban, karcolataiban. Különösen három írása – *Gyónásom* (1802), *Korunk lovagja* (1802–03), *Az érzelmes és a rideg – két jellem* (1803) – tartalmaz olyan jegyeket, amelyek valamilyen módon már megelőgezik a későbbi évtizedekben kibontakozó típusokat, így Anyegin és Pecsorin bizonyos tulajdonságait, a párhuzamos jellemrajz pedig Herzen és Goncsarov regényvilágából idéz föl ismerős alakokat.

Puskin művészete a hős-antihős téma tanulmányozására igazán gazdag anyagot kínál. Korai korszakában alkotott elbeszélő költeményeinek központi alakjai még a byroni mintát követik, majd fokozatosan el is távolodnak tőle. *A kaukázusi fogolyban* és a *Cigányokban* a költő a Byron-művekből ismert világfájdalmas, spleen-es, magányos „hóst” jeleníti meg. A konvenciók, a „hiúságok világa” elleni lázadásuk azonban túlságosan absztrakt, nem állja ki az élet, a valóságos küzdelem próbáját, így a hősies vonások is elhalványodnak bennük.

Bonyolultabb képet látunk a *Poltavában* (1828): az orosz-svéd háború, és benne az ukrán Mazepa történetére épülő

elbeszélő költeményben a kalandos sorsú hetman már egyértelműen az „antihős” szerepében tűnik föl. Juliusz Słowacki, Victor Hugo és Byron is földolgozta ezt a szüzsét, de Mazepát igazi romantikus hőssé stilizálva. Byron *Mazepa* című költeményében valójában maga az ukrán hetman mondja el ifjúkori kalandjának, hűbérura feleségének elcsábítását és az érte kirótt büntetés történetét, s ebből a nézőpontból a szerelemért elviselt szenvedés kerül előtérbe, nem az erkölcsileg problematikus csábítás. Puskin művében viszont Mazepa alakja nagyon is ambivalenssé válik: idősödő férfiként képes végzetesen magához láncolni keresztlányát, a fiatal és szép Mariát, s megnyerni a svédek oldalán az ukrán függetlenséget kivívni készülő hazafiak bizalmát, ám valójában saját becsvágyát és kéjvágyát követi, veszélyes játszmáiban föllaldozza szerelmét és szövetségeseit, s végül őt magát is elsodorja a történelem vihára.⁶ Puskin Mazepája szintén nem a valós történeti alak pontos másolata, hanem annak költőileg átértelmezett változata, csak éppen másképp, mint Byronnál; ebben a figurában egyszerre van jelen a merészség, a kegyetlenség, a ravaszság, a gyengédség, a hatalomvágy. Tervei meghiúsulását s bukását a *hübrisz* (kevélység, önkényesség) okozza, mint a görög tragédiák többségében: olyan történelmi szerepre tart igényt, amely nem illeti meg, olyan eszközökkel akarja elérni, amelyek erkölcsileg elítélendők, így tehetsége, személyes bátorsága ellenére bukás lesz a sorsa. Puskinnál Mazepa személyiségrajza lélektanilag árnyaltabb, mélyebb, műve történetfilozófiai szempontból súlyosabb, mint Byroné, de az esztétikai érték nem vitatható el az angol költeménytől sem. Puskin műve is igazolja Goethe idézett megállapítását: a modern hős a szabadság jegyében cselekszik, nem a sors kényszerítő hatalma alatt, és az elvétett (nagyot) *akarás* miatt szenved vereséget.

⁶ Részletes elemzését ld. Dukkon Ágnes: *Történelem és személyiség Puskin elbeszélő költeményeiben*. In: *Modern Filológiai Közlemények*, 2000/1. 25–34.

Puskin verses regényének, a *Jevgenyij Anyeginnek* (1833) a főhőse már a saját korában, majd a közvetlen utána következő nemzedék körében is komoly vitákat váltott ki: Anyegin alakrajzának bonyolultságát sokan negatív irányban interpretálták, „antihőst” láttak benne („szívtelen”, „hideg”, „száraz”, „önző” lény). Puskin első igazi értő kritikusa, Visszarion Belinszkij viszont éppen azt tartja a költő legnagyobb érdemének, hogy szakít a sablonos szembeállítással – elvetemült szörnyeteg versus gáncs nélküli hős –, és művében *embereket* ábrázol nagy lélektani hitelességgel. Péter Mihály *„Pár tarka fejezet csupán...”* című könyvében fölhívja a figyelmet arra, hogy Puskin műve nemcsak a bravúros lélekábrázolással, hanem bizonyos tekintetben regényepikai eljárásaival is messze előre mutat. A verses regényben a hőst különböző nézőpontokból, más-más szubjektumok szemszögéből jellemzi; látatja belső motívumait, ellentmondásos érzelmeit, s ezzel az eljárással kiemeli a jó-rossz dichotómiájából.⁷ Péter Mihály kérdése a főszereplőnek szentelt fejezetben – *Végül is: ki ő?* – pontosan arra az új hőstípusra vonatkozik, amely éppen Puskin műveivel lép be az orosz irodalomba: ki ez a nem hősi hős, aki nem is démoni alak, s mégis, ahol megjelenik, minden figyelem rá irányul, mozgásba hozza a környezetét, vonzást és taszítást egyaránt kivált egyénisége? Puskin válaszát közvetve ismerjük meg: a szürkeséggel, középszerűséggel szembekerülő Anyegint éppen a szellemi értékek keresése, a tehetség különbözteti meg kisszerű környezetétől, ám kibontakozását béklyózza, akadályozza ez a közeg.⁸ Puskin mégsem „menti föl” hőseit a felelősség alól: Tatyjanával és Lenszkijel szemben elkövetett vétkeinek belső motívumaira is rávilágít, s így élheti át az olvasó újból azt az elégikus fájdalmat a sors és a jellem nehezen kiismerhető fordulatai és kapcsolatai láttán, amit az előző költemények is sugalltak.

⁷ Péter Mihály: *„Pár tarka fejezet csupán...”. Puskin „Jevgenyij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében.* Budapest, 1999. 21.

⁸ Lírájának is visszatérő témája az „ostobákkal”, a „tömeggel” szembekerülő Költő, ld. *A költő és a tömeg, Az emlékmű.*

Puskin művei közül témánk szempontjából fontos megemlíteni a *Borisz Godunov* című drámát (1826). Keletkezése időszakában a költő érdeklődése Shakespeare felé fordult, s amint egyik levele tanúsítja, ez a hatás alapvetően megváltoztatta a dramaturgiával kapcsolatos korábbi nézeteit, s hozzátehetjük, a „hős” korábbi, romantikus vagy byroni felfogása is átadta helyét egy bonyolultabb értelmezésnek.⁹ Borisz cár alakját nem könnyű besorolni a két ellentétes típusba: poétikai értelemben „hős”, a mű központi figurája, jellemét tekintve viszont közelebb van az „antihős” jelenségéhez: hatalomvágya bűnbe hajtja, s amikor fölébred benne a lelkiismeret, ennek hatása alatt összeroppan személyisége. Nem kisszerű, hitvány gazember tehát, van benne nagyság, méltóság, de a hatalomért folytatott harcban a kegyetlenség kerekedik fölül jellemében, lelkének sötét erői irányítják – amiért viszont bűnhődni kell.

Az 1830-as években keletkezett prózai művekben (pl. *Néhai Ivan Petrovics Belkin elbeszélései, A pikk dáma, Dubrovskij*) Puskin már eltávolodik a romantika kedvelt műfajainak, az elbeszélő költeménynek és a verses regénynek a hőstípusaitól. Regénye, *A kapitány lánya* (1836) kínál további érdekes megfigyelési szempontokat témánkhoz: Grinyov a központi figurája s egyben az elbeszélő, aki a Pugacsov-lázadás idején kerül olyan helyzetekbe, hogy a „hős” szónak nemcsak poétikai terminus technicus értelme, hanem első jelentése (helytállást, nagy lelki erőt, bátorságot, elszántságot tanúsító nemes jellem) is társul alakjához. A regényben a valós történelmi alak Pugacsov, de ezt a figurát sem lehet egyértelműen besorolni a „hős”, vagy az „antihős” kategóriájába: félelmetes, kivételes erejű, vakmerő,

⁹ „Szilárd meggyőződésem lévén, hogy színházunk elavult formái átalakításokra szorulnak, tragédiámat atyáink, Shakespeare rendszere alapján szerkesztettem, s oltárán feláldoztam két klasszikus egységet, s épp hogy csak megtartottam az utolsót is. [...] In: Puskin, A.: *Levél a „Moszkovszkij vesztnyik” kiadójának.* Ford. Recski Ágnes. In: Puskin válogatott prózai művei. Budapest, 1972. 576.

de kiismerhetetlen jellem. Puskin rendkívül árnyalt képet ad róla, többféle nézőpontból láttatja tetteit, viselkedését.¹⁰

Lermontov regényét, a *Korunk hőseit* kulcsfontosságú műnek tekinthetjük a hős és antihős értelmezéséhez: szerkezetét, koncepcióját és a főhős jellemét nagyfokú poétikai tudatossággal alkotta meg a szerző, amint a provokatívnak ható cím is érzékelteti. Pecsorin a fentebb elemzett byroni és puskin ambivalens „hősök” rokona. Arisztokratizmusa, a magasabb minőséghez tartozás tudata eleve szembeállítja mindenkori környezetével, életeleme a veszély, a kihívás, a hódítás. Igazi „szép ragadozó”. Lelke azonban megosztott: a nemes tulajdonságok mellett benne is megjelenik az a spleen (másképp unalom vagy csömör) és világidegenség, amelyet megismerhettünk Byron komor, magányos alakjaiban (Manfred, Káin), s részben Anyeginben is. Ezekhez a vonásokhoz társul még a fátum elfogadása: veszélyes kalandjaiban a sors kezét látja, saját magát mintegy a fátum eszközének tekinti, miközben e kalandoknak halálos (Bela, Grusnyickij) vagy tönkretett, érzelmileg megrablott áldozatai vannak (Makszim Makszimics, Mary hercegnő). A *Pecsorin naplója* című rész előtti ún. elbeszélői előszóból tudható, hogy ez a különös „hős” már nincs az élők sorában, elment meghalni Perzsiába; ez a tudás észrevétlenül tompítja az olvasó számára a fent említett, sok szempontból „antihősre” valló tulajdonságokat. Önreflexióiból mindvégig érződik, hogy magát valamiképp a „halál rokonának” tartja; a misztikum iránti érzékenysége, a magasabb rendű értékek utáni vágy, a keresés motívuma árnyalja a negatív képet, így találkoznak alakjában az ellentétes végletek.

Ha Lermontov korábbi műveit, a korai elbeszélő költeményeket (pl. *Izmail bej*), s az ezek sorából kiemelkedő, tíz évig készülő *Démont* s az *Álarcosbál* című drámát megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy szétválaszthatatlanul összefonódik a fő

¹⁰ Kiváló elemzést közöl róla V. Ny. Katasonov a regény 1999-es kiadásában: Katasonov, V. Ny.: *Hozsgyenyije po vodam (religiozno-nravsztvemnij szmiszl „Kapitanszkaj docski” A. Sz. Puskin)*. In: Puskin, A. Sz.: *Kapitanszkaja docska*. Kaluga, 1999.

alakokban a „hős” és „antihős” jelleg. A nagy példaképek (Puskin, Byron) hatásán túl – akikhez ugyancsak ambivalens módon kapcsolódott – Lermontovot konkrét filozófiai problémák foglalkoztatják fiatal korától kezdve,¹¹ s ez a fölfokozott keresés, valamint a szerzői szubjektivitás alakjainak bonyolultságában nyer kifejezést.

A XIX. század második felében újabb hős-értelemzések jelennek meg az orosz irodalomban. Ha Turgenyev és Goncsarov műveinek központi szereplőit tekintjük, az tűnik föl legelőször, hogy lassan háttérbe kerül a romantika korának tragikus, lázadó vonulata, és hangsúlyosabbá válik az ún. közeg, a maga változó jellegével, társadalmi problémáival, s ebben mozognak a regények és elbeszélések szereplői. Turgenyev szándékosan „hősietleníti” hőseit: Rugyin alakját az azonos című korai regényében végig ironia lengi körül, aztán az epilógusban az író mégis hősi halállal ajándékozza meg ezt a „hamletkedő” figurát, ám az ironia – a sors ironiája! – itt is megjelenik, mert a francia barikádokon teljesen fölöslegesen áldozza életét egy számára idegen ügyért. Turgenyevnél a se-nem-hős, se-nem-antihős jellemekben azért fölsejlenek az előző korszak nagy irodalmi alakjaiból ismerős vonások: a rutinnal, az önzéssel teli, hamis életformákkal szembeszegülő büszke tartás, kritikus alapállás visszafogottabb vagy élesebb formában. A *Nemesi fészekben* Lavreckij, az *Apák és fiúkban* Bazarov képviseli ezt a romantikából ismert, de már más ideológiára támaszkodó, másféle személyiségben megtestesülő „lázaást” vagy kritikai attitűdöt. Mindkettőjük alakjában benne rejlik a tragikum mozzanata is. Lavreckij az élet iskolájában keserű csalódás árán tanulja meg önmagát és embertársait reálisabban megismerni, de amikor szert tesz erre a tudásra, és megtalálja igazi szerelmét és igazi önmagát, a múltból újra fölmerülő „tévedése” (csapodár felesége) megakadályozza a boldogságát. Bazarov látszólag a jövő embere: az álmodozó, „romantikus” nemesi életformát kigú-

¹¹ Eichenbaum, Borisz: *Lermontov művészi problematikája*. In: Uő: *Az irodalmi elemzés*. Budapest, 1974. 266–297.

nyolja, a tettek, a realitás szférájában tervezi életét, ám az el nem ismert szerelem hatalma ledönti ezt az akarással, erővel teli – ámde szintén magányos – hőst.¹² Turgyev leg több művében a fő konfliktus a sors és az egyéni akarat kereszteződéséből adódik, s általában a főhős vereségével (vagy halálával) végződik. Az író már korábban is foglalkoztatta a tette kész, igazán hősi alak, aki az általa sokféle látószögéből ábrázolt hamleti típusokhoz, a töprengő, kételkedő „fölszabott emberhez” képest a Don Quijote-i modell megtestesítője: önfeláldozás, bátorság, céltudatosság hajtja előre. Ilyennek szánta *A küszöbön* (1859) című regény főhősét, a bolgár Inszarovot. Turgyev a regény cselekményét a krími háború kezdeti idejére teszi (1853), Inszarov pedig népe felszabadításáért részt vesz a harcokban, és föláldozza életét. Ez a regény kissé sablonosan, tézisszerűen fogalmazza meg azt a problémát, amely a XIX. század derekára az orosz kultúra legfontosabb vitatémái közé tartozott: a változásra megérett idők milyen hősöket teremnek, kik lehetnek a társadalmi megújulás igazi zászlóvivői vagy harcosai, vannak-e, lesznek-e győzni képes nagy egyéniségek? Az 1860-ban keletkezett *Hamlet és Don Quijote* című esszéjében e két archetípusban élezi ki a *gondolat* és a *tett* ellentétét, pontosabban szakadékot lát e két pólus között, pedig az eredményes társadalmi változáshoz ezek harmóniájára lenne szükség.

Turgyevvel párhuzamosan ugyanezek a gondolatok foglalkoztatják Goncsarovot is. Fő problémája az eszmény és a valóság közti távolság áthidalása, az autentikus lét keresése, s két nagy regényének – *Oblomov*, *Szakadék* – hősei, Oblomov és Rajszkij, életfeladatként kapják meg, vagy ismerik föl e távolság legyőzésének a szükségességét: a boldogság elérését, a szép, a jó és az igaz harmóniájának a megteremtése érdekében. Az *Oblomov*-ban az író azt mutatja be, miként szembe-sül a címszereplő azzal a feladattal, hogy a boldogságról, az értelmes életről szőtt ábrándokból valóságot teremtsen, azaz,

¹² Jurij Mann elemzése széles kontextusban tárgyalja Bazarov alakját: Mann, Jurij: *Bazarov i drugije*. In: Uő: Turgyev i drugije. Moszkva, 2008. 46–82.

megtalálja önmagát. Ha a „hős” fogalmát nemcsak szűkebb értelemben, ’hőstettek végrehajtója’ jelentésben értjük, s nem is csak irodalmi terminológiaként, hanem ahogy Kierkegaard¹³ megfogalmazta: a lét magasabb, tisztultabb fokára eljutó, „önmagát megválasztó” embert, akkor Oblomovot olyan hősnek látjuk, aki megállt az ún. esztétikai stádiumnál, benne rekedt az érzéki-esztétikai lét közegében. Pedig a regényalakok közül őbenne ábrázolta Goncsarov azt az érzékenységi fokot, amely megkülönbözteti a többi szereplő szociálisan inkább behatárolt alakjától: az összes „pozitív” és negatív” figura ugyanis elfogadja önmagát úgy, ahogy van, még Stolc, a cselekvő, derék, jellemes ember is, mivel neki eredendően nincsenek filozófiai kérdései az léttel és önmagával kapcsolatban. Oblomovról pedig a regény első száz oldalán kiderül, hogy a felszíni passzivitása rendkívüli belső, lelki-szellemi aktivitást takar, s csírájában ezt a kierkegaardi problémát rejti: önmaga „megszülésének” gondját, nehézségét. Oblomov mellett még Olgát ruházza fel az író az élet lényegének mélyebb *megérzésével*, s nem véletlen, hogy a szívével okos nő meglátja és megszereti Oblomovnak azt a „belső emberét”, amelynek meg kellene születnie. Valójában kapcsolatukban ösztönösen egyfajta bába-szerepet teljesít, hogy segítse kibontakoztatni Oblomov „igazi” én-jét, de ez a kísérlet zátonyra fut. Innokentyij Annjenszkij értelmezése szerint¹⁴ Oblomov számára nem azért van az eszmény, hogy el-

¹³ „De mit jelent esztétikailag élni, és mit jelent etikailag élni? Mi az esztétikai az emberben, és mi az etikai? Erre azt szeretném válaszolni: az esztétikai az emberben az, ami által az ember az lesz, ami lesz. Aki a benne levő esztétikaiban és az esztétikai által, aki az esztétikaiból és az esztétikaiért él, az esztétikailag él.” [...] „Az etikai egyén megismeri önmagát, de ez a megismerés nem pusztán kontempláció, mert így az egyén a maga szükségesszerűsége szerint nyer meghatározást, hanem önmagára eszmélés, amely cselekvést jelent, ezért a ’megismerni önmagát’ kifejezés helyett szándékosan az ’önmagát választani’ kifejezést használtam. [...] Ha az egyén megismerte önmagát, és önmagát választotta, akkor kész önmagát megvalósítani [...]” Kierkegaard, S. *Vagy-vagy*. Budapest, 1978. 792, 894, 895.

¹⁴ Annjenszkij, Innokentyij: *Goncsarov i jego Oblomov*. In: Uő: *Izbrannije proizvedenyija*. Leningrad, 1988. 661–662.

érje, nem cél, hanem a szemlélődés tárgya, lelkileg táplálkozik belőle. A regényben előkerülő kulcsszó, az *oblomovizmus* – ami tkp. tautológia – mind a kortársi, mind a későbbi értelmezők nagy részét arra vezette, hogy csak társadalmi értelmet tulajdonítsanak a Goncsarov által ábrázolt problémáknak s Oblomov alakjának. De ez az értelmezés – főként a XIX. századi forradalmi demokraták, Dobroljubovék felfogásában – nem tud mit kezdeni azzal a tragikus életérzéssel, amely eluralkodik a főhős lelkében, miközben azt a bizonyos választást elvétí. Visszahőköl Olgától, a szenvedélyes szerelem lehetőségétől, egy magasabb életminőségtől, az eszmény megvalósításának pillanatától, s visszaköltözik a lélek bensőségébe, ahol az ideálok szunnyadnak, és el is hamvadnak, az „esztétikai lét” nagyon is múlandó világában. Ahogy a regény első részében, az oblomovkai élet jellemzésekor elhangzik: a lélek lassan belefut a ládába.

Goncsarov regényei, de főképp a harmadik, a *Szakadék* sajátos módosulást mutat a regény és a filozófiai vagy esztétikai tanulmány irányába, hasonlóképpen, mint Kierkegaard Don Juan-elemzései:¹⁵ filozófia és műalkotás egyszerre. Goncsarov a műalkotás felől indul, de az esztétikum mibenlétének, egyáltalán, létének boncolgatása lassan megteremt egy másik szintet az epikum alatt vagy mögött. Ez a művészetfilozófiai szubtextus a regényhős, Rajszkij alakjának megformálását is irányítja, az esztétikai és az etikai lét problémáinak középpontba állításával.

Dosztojevszkij regényhőseiről az elmúlt másfélszáz évben hatalmas mennyiségű szakirodalom keletkezett, de mégsem lehet azt mondani, hogy a téma kimerült, nincs több hozzátennivaló az eddigiekhez. Ahogy a megelőző időszakból Anyegin, Pecsorin, Oblomov felvételét az örök archetípusok pantheonjába, Hamlet, Don Quijote, Don Juan társaságába, úgy Dosztojevszkij nagyregényeinek hősei közül Raszkolnyikov, Miskin

¹⁵ A *Vagy-vagy* című könyv egész első része – különböző szempontokból – a Don Juan-problémát járja körül.

herceg, Sztavrogin, Ivan és Aljosa Karamazov is bekerült arra a helyre. De meg kell jegyeznünk, hogy a többi regényalakja közt is sok olyan eredeti figurát találunk, amelyek az emberi lét végső kérdéseit feszegető nyugtalanság és a művészi zsenialitás teremtményei. Közülük ezúttal különösen jelentős számunkra a *Feljegyzések az egérlyukból* című kisregény „antihősének”, az odúlakónak az alakja. Eleve a fogalom – antihős – leginkább vele kapcsolatban rögzült az orosz irodalmi beszédben, ő a par excellence antihős, a paradoxonok embere, ahogy az író nevezi. A műhöz fűzött szerzői megjegyzés szerint ez a figura a „közelmúlt egyik jellegzetes típusa”, belső monológjából pedig fény derül azokra az okokra, amelyek miatt megjelent a társadalomban. A mű azonban sokkal bonyolultabb poétikai és eszmei mélységeket rejt, legfőképp az író és hőse kapcsolatának természetéről. Lev Sesztov már a XX. század elején¹⁶ foglalkozott e kapcsolat ambivalens jellegével, megálapítva, hogy Dosztojevszkij korántsem egy társadalmi típus „objektív” képét ábrázolja az Odúlakó alakjában, hanem saját lelkének, tudatának mélyén élő problémáit vetíti bele, ez magyarázza a mű vallomásos, szubjektív hangvételét.¹⁷ Röviden összefoglalva: ebben az antihősben végső soron az író az Istenkeresés negatív (apofatikus) útját mutatja föl. A „paradoxonok embere” izolációjában és tétova, elvétett kitörési kísérletében a modern ember útvesztését és kétségbeesését ismerhetjük föl. Míg a romantikus antihősök világfájdalma és magánya a művekben sokszor valóban „kozmosz” terekben ábrázolódik

¹⁶ Sesztov, Lev: *Dosztojevszkij i Nietzsche. Filozofija tragegijii*. Sz. Petyerburg, 1903. Magyarul: Sesztov, L. *Dosztojevszkij és Nietzsche*. Ford. Patkós Éva. Budapest, 1991.

¹⁷ A szerzői szubjektum és a hős belső világának közelségéről, filozófiai és filológiai háttéréről is napvilágot láttak hosszabb tanulmányok és könyvek, itt most hármat említünk: Jackson, R. L.: *The Art of Dostoevsky. Deliriums and Nocturnes*. Princeton, New Jersey, 1981; Dukkon Ágnes: *Arcok és álarok. Dosztojevszkij és Belinszkij*. Budapest, 1992; Agnes Dukkon: *Gyialog tyeksztov: „golosz” V. G. Belinszkogo v „Zapiszkah iz podpol’ja” F. M. Dosztojevszkogo*. In: *Kultura i tyekszt*, 2013/1 (14). 4–29. (<http://elibrary.ru/contents.asp?issue-id=1130115>).

(vö. *Káin, Démon*), addig a Dosztojevszkij-művek hősei a város, a mindennapi realitás, a kőrengeteg fogságában vívják harcutkat önmagukkal, külső és belső „démonaikkal”. Az odúlakó-tulajdonságok (szeretethiány, én-központúság, nagyot akarás, sértett önérték, vágy az értékek iránt és cselekvésképtelenség) az 1865 utáni korszak alkotásainak szinte mindegyik hősében megtalálhatók. Miskin hercegben és Aljosa Karamazovban azt a bizonyos „pozitívan szép” figurát igyekezett megtestesíteni az író, amely régóta izgatta, nagy művészi kihívásnak érezte, s ha megfigyeljük, mindkét szereplőből hiányoznak is az odúlakó-tulajdonságok! Vjacseszlav Ivanov Miskint fentről *alászálló* (angyali) hősnek nevezi, ellentétben Raszkolnyikovval, a bűntől a megváltás felé irányuló, *felszálló* hőssel.¹⁸ Ám sem az „angyali”, sem a „démoni” jelleg nem lesz végeredmény, valamifajta minősítés, hanem a hősök útjának átmeneti jelölése, ki honnan hová tart: az emberi zűrzavarból Isten felé, vagy Isten világából az emberi élet bonyodalmai közé. Visszaülva Goethe meghatározására az antik és a modern hősre vonatkozóan, azt láthatjuk, hogy az *akarás* momentuma mennyire erőteljesen jelen van Raszkolnyikov, Sztavrogin, Arkagyij Dolgorukij, Verszilov (*A kamasz* hősei) és Ivan Karamazov alakjában, s végül mindegyikük „filozófiája” vereséget szenved. Már az Odúlakóval kimondatja Dosztojevszkij, hogy az embernek semmi sem olyan drága, mint a *saját akarása* (szobsztvennoje hotyenyije), még ha ez pillanatnyi érdekei ellen szól is. Az is új mozzanat a Dosztojevszkij-hősökben, hogy a tragikum árnyéka ugyan rávetül alakjukra, de mégsem igazolja őket úgy, mint pl. az antik tragédia hősét vagy a nagy Shakespeare-karakterekét (Hamlet, Lear, Othello). Raszkolnyikov esetében az *Epilógus*-ban ábrázolt megtérés, Sztavroginnál a tökéletlen bűnbánat, s ezután az öngyilkosság, Ivan Karamazov sorsában az örület felé sodró meghasadttság csökkenti a tragikum fenségességét, s közben fény derül arra a gögös *akarás*-motívumra és kiválasz-

¹⁸ Ivanov, Vjacseszlav: *Dosztojevszkij. Tragedyija – Mif – Misztyika*. In: Ivanov, Vjac.: *Szobranijje szocsinyenyij I–IV*. Brüsszel, 1987. T. IV, 540.

tottság-tudatra is, amely tetteiket mozgatta. Verszilov esetében a rezignáció, Arkagyijnál a belátás téríti el a tragikus kifejeletet. A regények egészére azonban mégis igaz Vjacseszlav Ivanov megállapítása: a hősök *cselekedeteinek* súlyos a tétje, az antik drámakéhoz mérhető. Az Ezüstkori filozófusai és irodalmárai számára különösen fontosak voltak ezek a Dosztojevszkij-hősök, mert részben Vlagyimir Szolovjov, részben a XIX. század végén kibontakozó Nietzsche-recepció hatására bennük vált megragadhatóvá az Übermensch orosz változata, a *szverhcselovek* (az „emberebb ember”, másképp „felsőbbrendű ember”).¹⁹ Az Istenember (Bogocselovek) ellenében az Emberisten (Cselovekobog) felülkerekedése fejezte ki a társadalomban végbeménő szellemi változás jellegét: a szekularizáció előrehaladását, az új bálványok megjelenését, s ennek következtében azt a hatalmas értékválságot, amely az első világháború előtti évtizedeket jellemezte.

Tolsztoj regényvilágának hősei más természetűek, mint Dosztojevszkijéi, mert más művészi és filozófiai látásmód alkotta őket. Rousseau és a Felvilágosodás értékrendje, az ész és az erkölcs mint legfőbb irányító elvek áthatják Tolsztoj egész életművét, korszakonként más hatásokkal átszíneződve. Az első csúcspont ebben az életműben a *Háború és béke*, a hatalmas regényeposz (1869),²⁰ mely önmagában is rendkívül gazdag forrásanyagot kínál a *hős* és *hősiesség* témakörének kibontásához. Már maga a műfaj – történelmi regény – lehetővé teszi, hogy ezek a fogalmak sokféle árnyalatban jelenjenek meg: a valós szereplők közül Kutuzov alakja válik kimagaslóvá a műben, a fiktív hősök közül pedig Andrej Bolkonszkij és Pierre Bezu-

¹⁹ Részletesebben ld.: Dukkon Ágnes: *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Budapest, 2014. 207–250; Ágnes Dukkon: *Koncept „szverhcselovek” i gyemonyicszkiye geroi Dosztojevszkogo v russzkoj esszeisztjike Szerebrjanogo veka*. In: *Studia Slavica Hung.* 63/1 (2018) 19–28.

²⁰ A regény poétikai sajátosságairól Szergej Bocsarov (1929–2017) könyvében olvashatunk kiváló elemzést: Bocsarov, Szergej: *Roman L. Tolsztogo „Vojna i mir”*. (3-je izd.) Moszkva, 1978.

hov jellemében koncentrálnak azok a tulajdonságok, amelyek a *hős* szó konkrét és elvont, irodalmi jelentésében egyaránt érvényesek rájuk. Ebben a regényben megfigyelhetjük, hogyan szövi egybe Tolsztoj – kicsit a „párhuzamos életrajzok” mintájára – az egymással dialógusban lévő „párhuzamos hősök” sorsát a többivel, hogyan alakítja a cselekményt, és mindezek háttérében hogyan bontakozik ki az író filozófiája: emberi sorsról, történelemlről, a sorsokat és történelmet mozgató erőkről. A két főhős két fókuszpontnak is tekinthető a regényben, egyenrangúak, azonos szellemi súlycsoportba tartoznak. A közöttük lévő különbség helyzetükből adódik: Pierre a fiatalabb, akinek be kell járnia egy fejlődési, nevelődési folyamatot. Tolsztoj fiatalkori műveiben sorra előkerülnek az útkereső, fejlődésben lévő hősök, amint ezt az életrajzi trilógiája (*Gyermekkor, Serdü-lőkor, Ifjúság*) és regénye, a *Családi boldogság* bizonyítja. Andrej belső útja pedig a napóleoni, a tehetsége által magasra jutott világhódító „hős” mintáját maga elé tűző, céltudatos magatartásmódtól halad, megpróbáltatások, kudarcok során át a megvilágosodásig. A borogyinói csatában szerzett halálos sebe és a haldoklás folyamata, az „itt” és „túl” világa közti lebegés hozza el neki ezt a kegyelmi ajándékot, az élet lezáródási pillanatában a mögötte lévő életküzdelmeket is bevilágító, megbékélést adó fényt. Tolsztoj későbbi műveiben újra és újra megjelenik a halál előtt, az utolsó pillanatban értelmet nyert küzdés és élet – s benne a hiábavalóságok – megértése: Anna Karenina halálakor az ellobbanó gyertyafény metaforája, az *Ivan Iljics halála* című kisregényben a főhős agóniája emlékeztet Andrej Bolkonszkij búcsúzására. Az ifjúkori hőseszmény összeomlása után (Napoleon „kicsiségének” meglátása az austerlitz-i csatamezőn) Andrejt új életcélok és eszmények, új szerelem emeli föl, melyek ismét megsérülnek, s a nagy nemzeti katasztrófában most már nem a saját ideáljait, dicsőségét keresve, hanem a közösséget, nemzetet szolgálva találja meg a hősi halált és általa a megbékélést.

Pierre útja hasonlóképpen tévedéseken, útvésztkön át halad, ő is az élet értelmét keresi, mint Andrej herceg, s a világ

érzéki csábításain átvergődve szintén a katasztrófa, Moszkva égése, a francia fogságba kerülés halálos veszedelme, a fizikai szenvedések megtapasztalása során jut el arra a mélyebb életismeretre, amelyet hedonisztikus és spirituális kísérletei (ld. szabadkőművesség) nem adtak meg neki. A műben Andrej megkapja a boldog halál, Pierre pedig az Epilógusban a boldog élet ajándékát – az Olvasó pedig a szerzőtől azt a teljesség-élményt, amely az örök értékek szemléletéből adódik.

Az *Anna Kareninában* Tolsztoj *hősnője* az igazi központi szereplő, annak ellenére, hogy ez a regény is a párhuzamos szerkesztés elve szerint épül föl. Az Anna–Vronszkij-történettel párhuzamosan fut a Levin–Kitty-szál, s már a regény kezdetétől látható a párok aszimmetriája: az elsőben a nőalak, a másodikban a férfi karakter az igazán erős „irodalmi hős”, ők hordozzák a nagy problémákat, amelyek Tolsztoj személyes és művészi problémái is egyszerre. Anna Karenina alakjával kapcsolatban pedig fölmerülhet az az igény, hogy a hősök mellett megvizsgáljuk az orosz irodalom hősnőit, *heroidáit*, az ovidiusi mű – *Hősnők levelei* – példáját szem előtt tartva,²¹ ugyanis izgalmas kultúrtörténeti részletekre is fény vetülhet egy ilyen arcképcsarnok összeállításakor.

A *Feltámadás* című regény és az 1890-es években keletkezett elbeszélések, drámák a késői Tolsztoj távolodását mutatják a pszichológiai ábrázolástól a példabeszédszerű tanításig. Ennek az utolsó korszaknak azonban van egy kiemelkedő alkotása, a *Hadzsi Murat* című kisregény, amely a hősi karakter mibenlétéről ad megrendítő képet. A nemes jellem és kiváló személyes tulajdonságok (bátorság, okosság, bajtársi szolidaritás) ellenére a főhős vereséget szenved a képmutató, hamis világ – a civilizáció – képviselőitől: a saját, csecsen közegéből származó gonosz ellenfelétől és a csecsenekkel harcban álló, idegen – orosz – ellenségtől. Olyan csapdába kerül társaival, amelyből csak a halálba vezet út, s itt már az ellenséges orosz

²¹ Erre tettünk már egy kísérletet, ld. Dukkon Ágnes: *Ovidius, a „szerelem dalnoka” és Puskin költészete*. In: *Antik tanulmányok*, XLV (2001). 199–216.

közegben megnyilvánuló együttérzés, a Hadzsi Murat iránti rokonszenv sem tud segíteni. Az a fölismerés fogalmazódik meg ebben a műben, hogy a világ – természetéből adódóan – kiveti magából az Igazsághoz hű, a szellemi létben részesülő nemesebb jellemeket. Szigethi András tanulmányában a Tolsztoj „hattyúdalának” is felfogható mű hőstét „a természeti élet szépsége és az emberi lét igazsága axiológiai kifejezőjének”²² tekinti, aki vereségében is fölébe magasodik az őt elpusztító világnak.

A dolgozatban eddig kifejtett gondolatok egy szorosan összefüggő problémaláncolatot követtek: az első „páros” tagjai, Puskin és Lermontov a romantika nagy lázadóit, a konvenciókkal szembeszálló, saját útjukat kereső, individualista hőstöt állították műveik középpontjába. S bár hatottak rájuk az európai irodalmi minták, elsősorban Byron, de túl is haladták ezeket a kezdeti inspirációkat: szembetűnő az a lélektani realizmus, amely Anyegin és Pecsorin jellemrajzában megfigyelhető, a belső vívódások ábrázolása összefonódik a külső világ, a társadalom szintén nem sematikus bemutatásával, továbbá a nőalakok is sokkal árnyaltabb kidolgozást kapnak. A második „páros”, Turgenyev és Goncsarov, távolodóban a romantikától, a hőstöt és antihőstöt megjelenítésében nagyobb szerepet szánnak a közegnek, annak a hétköznapi világnak, amelyben „nem-hőstöt”, de mégis jelentős művészi értéket képviselő egyéniségek mozognak. A hamlet-i és Don Quijote-i végletek közt megjelenő Turgenyev- és Goncsarov-szereplők közös gondja a szűkebb és tágabb értelemben vett társadalom szolgálatának lehetősége, képessége, a tett és az eszmény összhangjának megteremtése, vagy ennek elvétele. Dosztojevszkij és Tolsztoj művészi univerzumában pedig, mint valami hatalmas szimfónia-sorozatban, a fenti kérdések újabakkal kiegészülve – az individuum, a személy, a közösség és mindennek me-

²² Szigethi András: *Hadzsi Murat – a tolsztoji pneumatológia ómega-pontja*. In: Szigethi András: *A szellem anyajegyei – Lermontovtól Ulickájáig / Rogyinki duha – ot Lermontova do Ulickoj*. Budapest, 2017. 41–47.

tafizikai összefüggései – nyernek halhatatlan megfogalmazást. A hőstöt és antihőstöt világirodalmi arcképcsarnokában megjelenő alakjaik – a saját történelmi idejükből kilépve – mindenkor érvényes antropológiai sajátosságokat tárnak föl, azt mondhatjuk, hogy az Ember örök és legégetőbb problémáira ismerünk rá ezekben a hőstötben.

Végül érintenünk kell azt a kérdést: vajon Gogol és Csehov „hőstöt” miért hiányoznak ebből az áttekintésből? Úgy látjuk, hogy e két író a fent megrajzolt ívbe nehéz lett volna beleilleszteni. A puskin–lermontovi hőstöt típusokból van átmenet a következő korszak, Turgenyev és Goncsarov „hőstötlen” hőstötökhöz: a romantikus, „titáni” lázadók trónfosztásával, a magasból a hétköznapi világba leszállításával megmutatják ezek emberléptékű változatait. Tolsztoj és Dosztojevszkij hőstötöinél pedig rejtett kapcsolatok figyelhetők meg a jellemrajzokban, főként ott, ahol a bűn, az *akarás*, az ego föltétlen érvényesítése kerül előtérbe. Ilyen például a „szép ragadozó” Pecsorin fölillantása Raszkolnyikovban vagy Sztavroginban. A „nagy útkeresők” (Andrej Bolkonszkij, Pierre Bezuhov) és „nagy bűnösök” (Sztavrogin, Fjodor Karamazov), továbbá a „tévelygők” (Raszkolnyikov, Ivan Karamazov), valamint az „áldozatvállalók” (Miskin, Aljosa Karamazov) alakjában egyszerre érvényesül az ábrázolás realizmusa és a romantikából örökölt, magasba emelő szenvedélyesség, a láthatón túli dolgok „látása”, a metafizikai távlatok.

Gogol és Csehov ugyanúgy örök érvényű tudást közvetít az emberről, mint a fent tárgyalt alkotók, de az ő „hőstötök” kissé másféle paradigmát alkotnak, amelynek érdemes külön fejezetet, tanulmányt szentelni. Ha szélesebb kontextusban szemléljük a klasszikus orosz irodalom hőstöt típusait, akkor természetesen a gogoli és csehovi alakok közt is találunk összekapcsoló motívumokat az elődökkel vagy kortársakkal, de ezek értelmezéséhez Gogol esetében a romantikus vallásosság és hitelmény kifejtése, Csehovnál pedig az egzisztenciális filozófiához közelítő látás- és gondolkodásmódja elemzése feltétlenül szükséges – mely meghaladná e dolgozat kereteit.

*Vlagyimir Monomah
kijevi nagyfejedelem*

FONT MÁRTA

Vlagyimirról szóló információk eredete

A Régmúlt idők elbeszélése (Povesť vremennyh let)²

A Kijevi Ruszban az írásbeliség első helyszíne minden bizonytalansággal az 1051-ben alapított Barlangkolostor volt.³ Az itt keletkezett feljegyzések kezdetben valószínűleg csak a kolostorban történetekre korlátozódtak, később a Rusz megkeresztelkedésének és a keresztény misszióval kapcsolatos történeteknek leírásával bővültek. Mivel a Barlangkolostort nem a kijevi nagyfejedelem alapította,⁴ a dinasztia története nem kerülhetett előtérbe. Erre nagyobb esély kínálkozott a metropolita környezetében, főleg miután 1051-ben Bölcs Jaroszlav a helyi származású Ilariont⁵ helyeztette a méltóságba, akinek működése Jaroszlav halálával (1054) véget ért. Jaroszlav fiai közül hárman kerültek a nagyfejedelemi trónra: Izjaszlav (1054–1073, 1076–1078), Szvjatoszlav (1073–1076) és Vszevolod (1076–1093).⁶ Mindegyikük alapított kolostort,⁷ de az évkönyvírásban csak a Vszevolod alapította Vydubicsi kolostor jutott szerephez. Ennek a kolostornak az apátja volt Szilveszter, aki a PVL második redakcióját kom-

pilálta, méghozzá Vszevolod fiának, Vlagyimir Monomahnak kijevi uralkodása (1113–1125) idején.⁸

Személyesen Vlagyimir Monomah lehetett a kezdeményezője egy olyan történeti mű megírásának, amely az ő személyes uralmát támasztotta alá ellenfeleivel – a család másik ágát képviselő fejedelmekkel – szemben. Nem lehet véletlen, hogy Vlagyimir Monomah életútjáról jóval többet tudunk, mint más fejedelmekéről. Azon kevesek közé tartozik, akiknek születését is feljegyezte a PVL (1053). Az sem véletlen, hogy elődei közül a vele azonos nevű, a kereszténységet felvevő Vlagyimir nagyfejedelem kapott kitüntetett figyelmet, aki a dédnagyapja volt.⁹ Ehhez hasonlóan nagyapjának, Bölcs Jaroszlavnak az életéből azok a momentumok emelkednek ki, amelyekhez Vlagyimir Monomah is kötődött: a bizánci kapcsolat, a pogányokkal való harc (Jaroszlav esetében ez a besenyőket, Vlagyimir Monomahnál pedig a kunokat jelentette) és a törvények.

A krónikaíró Szilveszter apát felhasználta a korábbi feljegyzéseket, kiegészítései azonban alapvetően a dinasztia Vlagyimir Monomahhoz kötődő tagjainak történetével egészült ki. Vlagyimir Monomah személye alkalmas volt arra, hogy alakjában összesűrűsödjön mindaz, ami a kijevi fejedelmi dinasz-

² Szokásos rövidítéssel: PVL. A szöveg kiadása: *Poveszty vremennyh let*. Podgotovka teksta, prerevod, sztatyi i kommentarii Lihacsova, Dmitrija Sz. pod red. Adrianovoj-Peretc, Varvari P. Szankt-Peterburg, 1999: Magyar fordítása: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. ford. Ferincz István. jegyzetek: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. Tanulmányok: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia. szerk. Balogh László, Kovács Szilvia. Budapest, 2015. (Magyar őstörténeti Könyvtár 30). A továbbiakban a magyar fordítás alapján idézzük.

³ *Régmúlt idők elbeszélése*, 121.

⁴ Scsapov, Jaroszlav N.: *Goszudarsztvo i cerkov' X–XIII vv.* Moszkva, 1989. 150.

⁵ *Régmúlt idők elbeszélése*, 120.; Müller, Ludolf: *Des Metropoliten Ilarions Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubenbekenntnis*. Wiesbaden, 1962.

⁶ Font: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 46–50.; Font Márta: *A Kijevi Rusz és nyugati szomszédai Szent László korában*. In: Bányai Attila – Pósnán László (szerk.): *Európa és Magyarország Szent László korában*. Debrecen, 2017. 159–176.

⁷ Scsapov: *Goszudarsztvo i cerkov'*, 131–140.

⁸ Font Márta: *A „Poveszty vremennyh let” szerkezete és hitelessége*. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Pécs, 2010. 307–325. itt: 314–315.; Szilveszter szerzőségére ld. még: Tolocsko, Alekszej: *Ocserki Nacsalnoj Ruszi*. Kijev – Szankt-Peterburg, 2015. 67, 99–100.

⁹ Még a keresztény nevük is azonos (Vaszilij). A Rusz fejedelmeinek névadási gyakorlatára ld. Litvina, Anna F. – Uszpenskij, Fjodor B.: *Putyi uszvojenyija hrisztyianszkij imjon v ruszskih knyazszkij szemjah*. In: *Religija mira. isztorija i szovremennosztya*. Moszkva, 2002. 36–109.; Font Márta: *A Rusz fejedelmeinek névadási gyakorlata mint történeti forrás*. In: *Uő: Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában*. Pécs, 2018. 33–42. itt: 38.

tia hagyományvilágát jelképezi.¹⁰ Vlagyimir Monomah a melléknevét annak köszönhetette, hogy anyja – akinek nevét nem ismerjük – a bizánci Monomakhosz dinasztiából származik. Vszevolod és a bizánci hercegnő házassága az 1040-es évek második felére datálható.¹¹ Bölcs Jaroszlav 1043. évi hadakozása után 1046-ban kötött békét Konstantin Monomakhosz császárral (1042–1055). Vlagyimir nagyanyja (Bölcs Jaroszlav felesége) Ingigerd-Irina volt, Olaf Skotkonung svéd király (cca. 955–1022) leánya. Vlagyimir Monomah felesége Gita volt, aki II. Harald angol király (Wessex earljének, Godwinnak rövid ideig, 1065–1066 között uralkodó fia) leánya.

Vlagyimir Monomah és utódai számára alkotta meg Szilveszter, a Vydubicsi kolostor apátja a dinasztikus legitimitációt, amelyet a különböző hagyományok ötvözésével tudott elérni.¹² A viking-varég közeggel való kapcsolatot a múltban Rurik, Oleg és Igor alakjában sikerült megtalálni. Történeteikhez a skandináv hagyományok mellé bizánciakat (ld. az ún. szerződéseket) sorakoztatott fel. Ebben különleges helyet foglal el Olga alakja, akinek régensi tevékenysége valós adatokkal támasztható alá bizánci forrásokból (Ld. Bíborbanszületett

¹⁰ A családi kapcsolatokról ld.: Müller, Ludolf: *Helden und Heilige aus russischer Frühzeit*. München 1984.; Wozniak, Frank E.: *Byzantium, the Pechenegs and the Rus': The Limitations of a Great Power's Influence on Its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe*. In: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984) 299–316.; Poppe, Andrzej: *Politik und Heiligenverehrung in der Kiewer Rus'. Der apostelgleiche Herrscher und seine Söhne*. In: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Hrsg. von Petersohn, Jürgen. Sigmaringen, 1994. 403–422.; Pritsak, Omeljan: *On the Chronology of Ólafr Tryggvason and Volodimer the Great: The Saga's Relativ Chronology as a Historical Source*. In: *Harvard Ukrainian Studies* 16 (1992): 1–2. 9–36 ; Filippov, Szergej: *Hrisztijanszkaja szojatoszty i jazicseszkaja magija v letopisznom szkazanyii o knyaginye Olge*. In: *Studia Slavica Hungariae* 46 (2001) 73–94.; Milkov, Vlagyimir V.: «*Garmonyicsnoje*» *vzaimogyejstvije jazycseszkoi i hrisztijanszkoi tragycii*. *Drevnyaja Rusz. Pereszecsnyije tragycij*. Moszkva, 1997. 310–324.; Nyikityin, Andrej L.: *Osznovanyija russzkoi isztorii*. Moszkva, 2001.

¹¹ Font Márta: *I. András és Bölcs Jaroszlav*. In: *Világtörténet* 5/37 (2015):4. 607–624.

¹² Font: *A PVL szerkezete és hitelessége*, 313–314.

Konstantín *De ceremoniis* c. munkáját).¹³ Ehhez társította a krónikás azt a mítoszt, amely a skandináv Gögös Sigurddal (Bölcs Jaroszlav feleségének volt a nagyanyja) kapcsolatban őrzött meg a hagyomány. Sigurd özvegyként maradvá elutasította a rangon aluli házasságot, ahogy Olga is elbánt a férjét, Igor meggyilkoló drevljanok küldöttségével.¹⁴ Az új dinasztikus legitimitáció a bizánci házasságot kötő, emellett szoros skandináv katonai együttműködést megvalósító Vlagyimir fejedelem tetteinek kiemelésével hangsúlyozódott.¹⁵

A PVL szellemiségére Szilveszter apát tevékenysége nyomtára a bélyegét, Nyesztor csak a Barlangkolostor korábbi krónikása lehetett. A PVL ún. harmadik redakciója, amely az Ipatyjev évkönyvben olvasható, a 12. század végi – ugyancsak a Vydubicsi kolostorban készült – kompiláció eredménye.¹⁶ A dinasztikus történetírás és a legitimitáció alátámasztásának igénye pedig párhuzamosan jelentkezett a 12. század első évtizedeiben „Köztes-Európa” országaiban.¹⁷

¹³ Nazarenko, Alekszandr V.: *Kogda zse knyaginya Olga jezgyila v Konsztantinopol?* In: *Vizantijjszkij Vremennyik* 50 (1989) 66–83.; Uő: *Jeso raz o datye pojezdki Olgi v Konsztantinopol: isztocsnyikovedcseszkije zametki*. In: *Drevnyejsije goszudarsztva Vosztocsnoj Jevropi*. Moszkva, 1992–1993. 153–168.

¹⁴ Milkov: *Garmonyicsnoje vzaimogyejstvije*, 310–324.

¹⁵ Korpela, Jukka: *Prince, Saint and Apostle. Prince Vladimir Sviatoslavič of Kiev his postumus Life and religious Legitimation of the Russian Great Power*. Wiesbaden 2001. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institut München. Reihe Geschichte 67)

¹⁶ Font Márta: *A kijevei évkönyv mint magyar történeti forrás*. In: *Történelmi Szemle* 33, 1991/1–2. 70–83.; Font Márta: *A Povesztyj vremennyih let mint történeti forrás*. In: *Régmúlt idők elbeszélése*. Tanulmányok. 249–278. itt: 271–273.

¹⁷ Font, Márta: *Pervije hronyishti i letopiszci srednyjevropejszkogo srednyjevekovja*. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae* 48, 2003/1–3. 71–80.; Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, 2005. 23–39.; Franklin–Shepard: *The Emergence of Rus', 245–277.*; Szolovjov, Kirill A.: *Evoljucija form legitimacii goszudarszvennoj vlasztyi v drevnyej i srednyjevekovoj Ruszi IX – pervoj polovinye XIV vv*. In: *Mezsdunarodnij Isztoricseszkij zszurnal* 4, 2002/1.; Bagi Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország*. Budapest, 2005. 224–229.; Plokhly, Serhii: *The Origins of the Slavic Nations*. Cambridge, 2006. 21–29.

Vlagyimir Monomah „Intelmei” (Poucsenyije)

Vlagyimir Monomahról szóló híradások unikális eleme a gyermekeinek szóló tanítás (Poucsenyije),¹⁸ amelyet a PVL szövege őrzött meg az 1096. évhez illesztve, némileg anakronisztikus módon, hiszen a szöveg a nagyfejedelem élete végéhez tartozó adatokat is tartalmaz. Az 1096. évhez kapcsolásnak racionális oka volt: az 1094–1096 közötti évek belső zavaraira adandó válaszként értelmezhetők Vlagyimir béketeremtő gondolatai.

„Én, a gyarló, akit áldott emlékü és dicső nagyatyám, Jaroszlav a keresztségben Vaszilijnek, rusz névvel pedig Volodimirnek (Vlagyimirnak) nevezett szeretett atyámmal és a Monomahok nemzetségéből való anyámmal [...] és a keresztény emberekért, mivel oly sokunkat irgalmából és atyám imái által megoltalmazott minden bajtól! A szánon ülve¹⁹ magamba mélyedtem, és hálát adtam Istennek, amiért engem, a bűnöst mindmáig megtartott. Gyermekeim, vagy bárki más, aki meghallgatja e kis írást, ne nevéssen ki, hanem akinek gyermekeim közül kedvesek lesznek szavaim, fogadja azokat szívébe, s akkor nem fog lustálkodni, hanem szorgos lesz.”²⁰ Az Intelmek fenti bevezetőjét idézetek követik a Zsoltárok könyvéből, Nagy Szent Vazul írásaiból,²¹ majd részletesen – vélhetően kronologikus sorrendben, de datálás nélkül, következik mozgalmas életének számos eseménye: vadászatok, hadjáratok, balesetek leírása.²²

¹⁸ *Régmúlt idők elbeszélése*, 177–190.; Az Intelmekről ld. még Ferincz, István: «Poucsenyije» Vlagyimir Monomaha i «Poucsenyije» Istvana (Sztefana) Szvjatogo. In: Hungaro–Ruthenica I. (Szeged) 105–116.; Ferincz István: *A Régmúlt idők elbeszélése (PVL) mint irodalmi emlék*. In: *Régmúlt idők elbeszélése*. Tanulmányok. 229–248.

¹⁹ Élete végét érezte közeledni, ui. a halottakat szánon vitték végső nyughelyükre.

²⁰ *Régmúlt idők elbeszélése*, 177.

²¹ Uo. 768. jegyzet.

²² „Most pedig, gyermekeim, a munkámról szólok, hogyan fáradoztam 13 éves koromtól a vadászatokon és a portyázásokban.” *Régmúlt idők elbeszélése*, 182.; Mindez összecseng a PVL-ben másutt elmondottakkal. ld. uo. 790. jegyzet, a kunokkal való harcokról ld. Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig*. Budapest, 2014. 48–63. (Magyar őstörténeti Könyvtár 29.) 45–147.

A végén összegezve pedig: „Összes nagy hadjárataim száma 80 és 3 volt, a kisebbekre nem is emlékszem. A polovec fejedelmekkel egy híján 20 békét kötöttem atyám életében és az ő halála után. Sok barmot és öltözéket adtam ajándékba. S hány daliás polovec fejedelmet engedtem szabadon a rabságból: a 2 Sarukan fivért, a Bagubarszok közül 3-at, 4 Oszeny testvért – összesen vagy 100 vitéz kánt. Koksuszt fiastól, Aklan Burcsevicsét, aztán a tarevi Azgulujt, meg még 15 ifjú kmetet élve adott kezemre az Isten: ezeket hazahurcoltam, itthon kaszaboltam le, és tetemüket a Szalna-patakba dobtam. Akkortáiban itt-ott a túlvilágra küldtem a polovecnek legalább 200 deli vitézét. S halljátok, miként fáradoztam és vadásztam, amikor Csernyigov trónján ültem; és amióta eljöttem Csernyigovból és eddig az évig százával hajtottam és fogtam el könnyedén (vadakat), nem számolva az egyéb vadászatokat, Turovon kívül, ahol atyámmal mindenféle vadat fogtunk be. És Csernyigovban a következőket tettem: a rengetegben, 10 és 20 vadlovat a saját kezemmel fogtam be, [...] egy vérengző ragadozó ráugrott a derekamra, ledöntött a lovammal együtt – és az Isten megőrzött sértetlenül. Sokszor estem le a lóról, a fejemet kétszer is bezúztam, kezem-lábam törtem, kockáztattam ifjú életemet, nem féltettem, nem kíméltem fejemet. Ami apródom kötelessége volt, megtettem én magam, [...] gondoskodtam a sólymokról és a héjákról. Ugyancsak [...] magam ellenőriztem az egyházi rendet és az istentiszteletet is. [...] az Urat dicsőítem irgalmasságáért, mert engem, a bűnös és gyenge embert anynyi éven át megóvott a halálos veszedelmektől, s engem, ostoba embert, nem lustának, hanem minden emberi dologra alkalmasnak teremtett. [...] Mert ha én átvészeltém a háborút is, a vadveszélyt is, a vízáradatot is, a lóról való bukásokat is, akkor nem sebesültök meg és nem pusztultok el ti sem mindaddig, amíg az Isten másként nem rendel.”²³

²³ *Régmúlt idők elbeszélése*, 189–190.

Az Intelmek folytatása egy levél, amelyet Vlagyimir legfőbb riválisához, Oleg Szvjatoszlavicshoz intézett, és egy ima.²⁴ Mindkettő csak a vlagyimir-szuzdali fejedelemséghez köthető Lavrentyij Évkönyvben szerepel.²⁵ Felmerül a kérdés, hogy vajon miért nem találjuk az Ipatyjev Évkönyv redakciójában, hiszen ebben a kódexben a PVL folytatása a Kijevi Évkönyv, amely a 12. század végén keletkezett ugyanabban a Vydubicsi kolostorban, és a szerző szimpátiája egyértelműen a Monomah-utódok oldalán van. Nem kizárt, hogy a Vlagyimir Monomahra vonatkozó betoldások nem a 12. század eleji kompilátor, hanem egy későbbi szerző alkotása. Erre a kérdésre a kézirati hagyományok nem adnak fogódzót, mivel a két legrégebbi kódex egyaránt kései: a Lavrentyjev Évkönyv keletkezése 1377-re datált, az Ipatyjev Évkönyvé a 15. század elejére (1425 körülre). Így a válaszadást csak alapos stíluskritikai vizsgálatok nyomán lehetne megkísérelni.

Vlagyimir Monomah életének rövid összefoglalása

*Vlagyimir helye a Rurik-dinasztia senioratus (sztarsinsztvo)
rendjében (1066–1113)*

Vlagyimir Monomah 1053-ban született Vszevolod Jaroszlavics és egy bizánci Monomah hercegnő legidősebb gyermekeként. Születésekor még életben volt a nagyapja, Bölcs Jaroszlav kijevi nagyfejedelem (1019–1054), akinek a nevéhez fűződik a PVL nevezetes „végrendelete”. Jaroszlav három legidősebb fia között osztotta fel a Rusz területének zömét, a fiatalabbak csak egy-

²⁴ Uo. 191–194.

²⁵ Polnoje szobranije russzkih letopiszej. (PSZRL) т. I. Lavrentyjevskaja letopisz. izd. Klossz, Borisz M. Moszkva, 2001. A levél: 252–255. oszlop, az ima: 255–256. oszlop.

egy kisebb volosztot²⁶ kaptak: „[k]ijevi trónusomat idősebb fi-amra, a ti testvéretekre, Izjaszlavra hagyom, [...] Szvjatoszlavra pedig Csernyigovot, Vszevolodra pedig Perejaszlavlot [...]”.²⁷

Vlagyimir Monomah apja, Vszevolod, Jaroszlav negyedik fia volt. Mivel a legidősebb, Vlagyimir, még apjuk életében meghalt, így került Vszevolod a harmadik helyre. Neki jutott Perejaszlavl, amely a steppe felőli védekezés kulcsa volt, és – az események tanúsága szerint – a szintén peremvidéknek számító Rosztov-Szuzdal a Volga felső folyásánál.²⁸

A helyzet 1073-ig lényegében nem változott. Az 1068. évi kun támadás és a nyomában kialakuló kijevi zavargások, amelyben unokatestvérük, a polocki Vszeszlav akarta Kijevet megszerezni, összekovácsolta a „triumvirátust”. 1073-ban azonban Szvjatoszlav és Vszevolod összefogtak Izjaszlav ellen, Vszevolod tudomásul vette bátyja idősebb voltát, nem akart Kijev élére kerülni, viszont megkapta Csernyigovot. 1076. december 27-én meghalt Szvjatoszlav,²⁹ Vszevolod megegyezett a visszatérő Izjaszlavval (1077. július 8.), és megtarthatta Csernyigovot. Hamarosan Izjaszlav is távozott az élők sorából (1078. október 3.), és ekkor Vszevolod lett a nemzetség legidősebb tagja, és egyértelműen őt illette a nagyfejedelemi cím.³⁰

²⁶ A volosztj az egyházi szláv vlasztj (hatalom) szó keleti szláv változata; lényegében egy terület feletti hatalmat jelentett, ahol a fejedelem rendelkezhetett az onnan befolyt jövedelemmel. Ebből tudott kísérletet fenntartani, és fejedelmi egzisztenciát teremteni. A volosztjtal való rendelkezés nem a földre, hanem a jövedelemre, illetve a jövedelem feletti rendelkezésre vonatkozott. Ld. Font: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 53–54.; Font Márta: *Rusciától Moscoviáig. Oroszország középkori gyökerei a kezdetektől a 15. század végéig*. In: Frank Tibor (szerk.): *Az Orosz Birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Budapest, 2016. 21–43. itt: 29.

²⁷ *Régmúlt idők elbeszélése*, 125.

²⁸ Rapov, Oleg M.: *Knyazszekije vlagyenyija na Ruszi v X – pervoj polovinye XIII vv.* Moszkva, 1977. 46–47.; Font: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 48–49.

²⁹ *Régmúlt idők elbeszélése*, 149.

³⁰ Uo. 152.; Borovkov, Dmitrij: *Mezsduknyazszekije otnosenija na Ruszi konyec X – pervoj csetvertji XII vv. i ih reprezentacija v isztocsnjikh i isztoriografii*. Szankt-Peterburg, 2015. 77–94.

Amíg apja küzdött a kijevi főhatalomért, addig Vlagyimirnak kisebb volosztyok jutottak, de nem tudható pontosan mikor, melyik.³¹ Erre egyetlen támpontunk a datálás nélküli Intelmek. Ebből az tudható, hogy 13 éves kora – azaz 1066 – óta apja mellett tevékenykedett. Megfordult Rosztovban, Szmolenszkben, a volhíniai Vlagyimirban és Turovban, de hogy valamelyiket is volosztyként tartotta volna, arról nincs biztos információ. Bizonyosan az tudható, hogy amikor apja kijevi nagyfejedelem lett, Vlagyimir Csernyigov élére került. Vlagyimir Monomah a perifériákon jutott szerephez. Rosztov fejedelmeként vegyes, szláv és finnugor népesség³² lakta területet irányított.

Vszevolod halála után lépett színre a következő generáció, Bölcs Jaroszlav unokáinak nemzedéke. A senioratus rendje szerint Jaroszlav legidősebb fiának leszármazottai következtek: így lett a nagyfejedelem Izjaszlav fia, Szvjatopolk (1093–1113).³³ Szvjatoszlav fia, Oleg és Vszevolod fia, Vlagyimir hátrább álltak a rangsorban. Oleg és Vlagyimir között jelentős rivalizálás alakult ki Csernyigov birtoklásáért. A konfliktus korábbi eredetű, hiszen Oleg 1078-ban Tmutarakanyba távozott, majd Bizánca került. 1094-ben a kunok segítségével megvetette lábát Csernyigovban, de két év múlva távozni kényszerült. Az 1090-es évek a Rusz nyugati részén is komoly konfliktusokat hoztak felszínre, és itt is a kun csapatok segítségül hívása jelentett megoldást egyik vagy másik fejedelem számára. Ennek egyik epizódja Könyves Kálmán magyar király Peremysl alatt elszenvedett

³¹ A szakirodalmi vélekedésekre ld. Rapov: *Knyazseszkije vlagyenyija*, 137–138.

³² Tretyakov, Petr N.: *Finnougri, balti i szlavjanye na Dnyepre i na Volge*. Moszkva, 1966.; Klima, László: *Finno-ugorszkije narodi v Rosszii v Szrednyije veka 859–1118 gg: finno-ugi i szamojedi na sztranyicah Povesztyi vremennih let*. In: *Szlavjanszkij almanah* 2006. Moszkva, 2007. 43–60.

³³ Szvjatopolk 1073-ban apjával együtt elhagyta a Ruszt, és 1076-ban vele tért vissza. Apja életében Novgorodban szerepelt, a nagybátyja, Vszevolod pedig kisebb volosztyot, Turovot juttatta neki. Innét érkezett Kijevbe 1093-ban. Ld. Rapov: *Knyazseszkije vlagyenyija*, 84.

súlyos veresége.³⁴ A Rurik-dinasztán belüli torzsalkodásokban rendszerint szerephez jutottak a szomszédos steppén élő kun csoportok. A kunok szempontjából nézve alkotta meg a harcok kronológiáját Kovács Szilvia.³⁵ Elemzése rámutat arra, hogy mindegyik fejedelem – így Vlagyimir Monomah – szolgálatában is álltak kunok. A kun népességet nem lehet egységesnek tekinteni, nem alkottak egységesen irányított törzsszövetséget. Az egyes nemzetségek – törzsek külön utakat járva, külön vállalkozásokba fogtak, a Rusz fejedelmeihez különböző módon kapcsolódtak.³⁶ Egyrészt elszenvedői voltak a zsákmányszerző hadjáratoknak, másrészt hasznot húztak abból, hogy a dinasztán belüli ellenfelekhez segítségül tudták hívni őket. A PVL elbeszélése a csernyigovi Oleg Szvjatoszlavicsot vádolja, hogy a „pogányokkal” a Rusz vesztére tör. A valóság az, hogy a kunok haderejét a csernyigovi Olegtól kezdve a peremysl-tyerebovli (a későbbi Halics) fejedelmekig mindenki igénybe vette, beleértve Vlagyimir Monomahot is.³⁷

Vlagyimir Monomah mint Perejaszlavl fejedelem különösen érintett volt a kunokkal való összecsapásokban. Az 1090-es években sorozatosan elszenvedett vereségek nyomán sem alakult ki egységes fellépés velük szemben. A létrejött megegyezéseket mindig felrúgta egyik vagy másik fejedelem. A dinasztán belüli konfliktusok rendezését kísérelték meg a fejedelmek

³⁴ *Régmúlt idők elbeszélése*, 202–203.; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum (SRH)* ed. Szentpétery, Emericus. I. 239–505. itt: 423–426. (cap. 145); Ld. Font, Márta: *Koloman the Learned, King of Hungary*. Szeged, 2001. 73–75.; Font: *Árpád-házi királyok*, 143–147.; Font Márta: *A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság a 11. században*. In: *Régmúlt idők elbeszélése*. Tanulmányok. 303–316., itt: 312–315.

³⁵ Kovács: *A kunok története a mongol hódításig*, 57–64.

³⁶ Martin: *Medieval Russia*, 49–55.

³⁷ Dimnik, Martin: *The Dynasty of Chernigov 1054–1146*. (Studies and Texts 116) Toronto, 1994. 148–149.; Font, Márta: *Old Russian Principalities and their Nomadic Neighbours: Stereotypes of Chronicles and Diplomatic Practice of Princes*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48. 2005/3. 267–276.; Kovács: *A kunok története a mongol hódításig*, 61–62.

gyűlései: Ljubecs (1097), Uveticsi (1100), Zolotcsa (1101), Doblotszkoje ozero (1103), midőn az „apai juss” (otcsina) megtartóságát fogalmazták meg. Vlagyimir Monomah az 1094-től birtokolt Perejaszlavlot tartotta meg. Bizonyára neki is köszönhetően állt be fordulat a Rusz és a kunok közötti viszonyban a 12. század elején: a Rusz hadai nyomultak be a steppére győzelmet aratva a kunokkal szemben. Sikeres hadjárataik 1103-tól datálhatók: 1103, 1107, 1109, 1111.³⁸ A PVL az 1111. évi győzelmet leírva jegyezte meg, hogy a „Rusz fejedelmei hazatértek övéikhez nagy dicsőséggel, amelynek híre eljutott [...] távoli országokba is, vagyis a görögökhöz, a magyarokhoz, a lengyelekhez és a csehekhez, sőt egészen Rómáig”.³⁹ A perejaszlavli fejedelem katonai sikerei hozzájárultak ahhoz, hogy 1113-ban mindenki által elismert seniorként kerüljön a kijevi trónra, bár a *senioratus* rendje szerint Oleg megelőzte volna.⁴⁰

A kijevi nagyfejedelem (1113–1125)

1113. április 16-án elhunyt Kijevben Szyjatopolk fejedelem.⁴¹ Halála után „a kijeviek pedig széthordták (kirabolták) Putyata hadvezér udvarát, megtámadták a zsidókat, kifosztották vagyonukat.”⁴² Ekkor „hívták” Vlagyimir Monomahot, aki úrrá lett a lázadáson. Ennél többet nem tudunk a hatalomváltás körülményeiről, csak visszakövetkeztethetünk az 1113. évi gyűlésen (szjezd) hozott határozatokból, amelyek a korábbi törvénykönyv, a Rövid Pravda (Kratkaja Pravda) kibővítését

³⁸ Ld. *Régmúlt idők elbeszélése*, 206–220.; Kovács: *A kunok története a mongol hódításig*, 64–75.

³⁹ *Régmúlt idők elbeszélése*, 220.

⁴⁰ Dimnik úgy fogalmaz, hogy Vlagyimir Monomah megtörte a Bölcs Jaroszlav által felállított rendet. Ld. Dimnik: *Power Politics in Kievan Rus'*, 56.

⁴¹ *Régmúlt idők elbeszélése*, 221.

⁴² Uo. 221–222.

eredményezték.⁴³ Vlagyimir Monomah összehívta beresztovói rezidenciájába a kíséretét, Kijev, Perejaszlavl és Belgorod előjáróit és megjelent Oleg Szyjatoszlavics képviselőjében egy bojár. A riválisok (Vlagyimir és Oleg) egyetértése jelezte a megegyezés szükségességét, azaz vélhetően a kijevi zavargások okát akarták megszüntetni. A gyűlésen alkotott „szabályzat” (usztav) elsőként a kamatszédés mértékéről rendelkezett: „elrendelték a [maximum] háromszoros kamatot, ha a kunát harmadolva szedik. Ha valaki kétszeres kamatot számol föl, a kölcsöntőke visszajár neki. Ha azonban háromszoros kamatot szed, a kölcsöntőkét nem veheti vissza.”⁴⁴ Szamba vették a kölcsön visszafizetésének körülményeit is: ha valaki önhibáján kívül nem tudott fizetni (pl. elsüllyedt a hajó, tüzeset volt, vagy kirabolták), annak fizetési haladékot kellett adni. Ha valaki saját hibájából nem fizetett (pl. elitta a pénzt), el is adhatták szolgának. Ha valaki másképp nem tudott fizetni, le kellett dolgoznia az összeget, így átmenetileg függő helyzetbe került, amiből nehéz volt kikerülni. A kölcsönügyletet minden esetben tanúk előtt kellett lebonyolítani.⁴⁵

Vlagyimir Monomah 1113-ban már idős ember volt, felnőtt fiaí volosztyhoz jutottak a Rusz különböző pontjain.⁴⁶ Msztyiszlav már az 1090-es években Novgorodban volt, 1117-ben hívta őt apja a Kijev melletti Belgorodba, Novgorod ekkor

⁴³ A Rövid Pravda tartalma a Bölcs Jaroszlav által alkotott első törvénykönyv és a Jaroszlav fiak által bevezetett módosítások, illetve kiegészítések összessége. Vlagyimir Monomah által hozott 1113. évi rendelkezések (usztav) módosítottak a korábbi paragrafusokon, tartalmazznak számos kiegészítést, ezt nevezzük Bővített Pravdának. Azonban nem biztos, hogy a rövid változat bővítésének minden eleme Vlagyimir Monomah nevéhez fűződik. A Bővebb változat ugyanis csak későbbi – és egymással nem mindenben egyező – másolatban maradt fenn. Ld. Font, Márta: *Das Fortleben der Gesetzgebung der Kiever Rus' auf dem Gebiet der Ostslawen*. In: Béli Gábor et al. (szerk.): *Institutions of Legal History with Special Regard to Legal Culture and History*. Bratislava – Pécs, 2011. 33–46.

⁴⁴ *Volyimir Vszeeolodovics szabályzata*. In: Szili Sándor (szerk.): *A középkori orosz történelem forrásai*. Budapest, 2005. 28. (cap. 48.)

⁴⁵ Font: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 51.

⁴⁶ Franklin–Shepard: *The Emergence of Rus'*, 340–341.

Msztyiszlav fiának, Vszevolodnak irányítása alá került. Szmolenszki uralmat tulajdonítanak több fiának is (Szvjatoszlav, Jaropolk, Vjaceszlav, Gleb),⁴⁷ vélhetően valamelyikük már az 1090-es években is birtokolta. 1113-ban Svjatoszlavé volt Szmolenszk, aki a következő évben meghalt. 1114-től került Jaropolk Perejaszlavba. 1117-ben a korábbi nagyfejedelem fiát, Jaroszlav Svjatopolcsicsot elűzte a volhíniai Vlagyimirből és Roman nevű fiát ültette helyébe, akinek felesége a szomszédos peremysli Volodar leánya volt. Roman halála után, 1119-től Vlagyimir Monomah másik fiát, Andrejt állította helyébe.⁴⁸ Izjaszlav nevű fia az 1090-es években a kunokkal való harcok során halt meg, Glebet csak egyetlen alkalommal 1113. évben említi a PVL. Legfiatalabb fia, Jurij, nyilván gyermek volt még apja életében, ezért nem jutott szerephez. Jurijt már ekkor Rosztov-Szuzdal urának tekintették, valójában egyik bojárján keresztül maga Vlagyimir kormányozta. 1108-ban alapította meg az erdőntúli Vlagyimir központot (Vlagyimir Zalesszkij).⁴⁹

Vlagyimir Monomah uralma a nemzetségi szokásjogon alapuló senior-családfő státuszára épült. Kijevi uralmát régi ellenfele, a csernyigovi Oleg is elismerte, annak ellenére, hogy apáik születési sorrendje szerint Oleg megelőzte Vlagyimirt a starsinsztvo rendjében. Nem tudunk arról, hogy Oleg fellépett volna Vlagyimir kijevi uralma ellen. Oleg 1115-ben meghalt, fiai megtarthatták Csernyigovot, ők sem kérdőjelezték meg Vlagyimir uralmát. Egyedül a 11. század közepén elszakadt polocki területet nem sikerült integrálnia.

Vlagyimir Monomah nagyfejedelemként is folytatta sikeres steppei harcait, össze tudta fogni az egész Rusz haderejét, és rendelkezésére álltak az adók is. Vlagyimir 1125-ben, 72 éves korában hunyt el. Fia, Msztyiszlav Velikij (Nagy) problémamentesen lépett örökébe, és lényegében Vlagyimirhoz hasonlóan tudta irányítani az „egész Rusz” életét. Kettejük uralko-

⁴⁷ Rapov: *Knyazseszkije vlagyenyija*, 141.

⁴⁸ Polnoje szobranijje russzkih letopiszzej (PSZRL) т. II. *Ipatyjevszkaja letopisz.* izd. Klossz, Borisz M. Moszkva, 2001. 285. oszlop

⁴⁹ Limonov, Jurij A.: *Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz*. Leningrad, 1987. 20.

dásának együttes idejét tekinthetjük a Kijevi Rusz fennállása utolsó időszakának. 1132 után felgyorsult, a 12. század végére pedig befejeződött régiók kialakulásának folyamata.

Vlagyimir Monomah az utódok gondolkodásában

Nomen est omen

A Kijevi Rusz fennállásának időszaka „Vlagyimirtól Vlagyimirig” tartott; azaz a kereszténységet felvevő Vlagyimir és dédunokája, Vlagyimir Monomah uralkodása jelenti a két végpontot. A Vlagyimir/Vladimir név etimológiája hosszú ideig összekapcsolódott a Rurik-dinasztia skandináv eredetével és a Waldemar névalakkal.⁵⁰ De felmerült az ellentétes irány is, nevezetesen a Waldemar név eredeztetése a Vlagyimirből. A forrásokban többféle formában is előfordul: Володимиръ, Володимеръ, Володимѣръ, Володиміръ. Nyelvi szempontból a név két elemből áll: влад / волод és мир / мер / мѣр / мір. Poppe elemzését követve a Владимир forma (Vladimir[us]) / Lodomer[us] alakban) eredendően a nyugati és déli szláv nyelvekben volt honos, a „béke őrzője” értelemben. A keleti szláv alak a nyílt szótagúság nyelvi jelenségét (polnoglaszije) mutatja (Vologyimir), amelynek már a 12. századra ki kellett alakulnia. Ezt tükrözik a keleti szláv források. A Vlagyimir alak déli szláv hatásként jelent meg a 15. századi kéziratokban. A végleges alakváltozást a 16. században a *Sztyepennaja Knyiga carszkogo rodoszlovija* (1556–1563 között keletkezett), benne a kereszténységet felvevő – akkor már szentként tisztelt – Vlagyimir dicséretével (Pohvala Vlagyimiru). Ennek nyomán terjedt el a ma ismert orosz nyelvi forma, miközben az ukrán nyelv megőrizte az archaikus keleti szláv nyelvi alakot. Orosz terü-

⁵⁰ Pritsak, Omeljan: *The Origin of Rus’*. I. Cambridge, 1981.; Sitzmann, Alexander: *Nordgermanisch – ostslawische Sprachkontakte in der Kiever Rus’ bis zur Tode Jaroslavs des Weisen*. Wien, 2003. 50.

leten a név előtagjában влад- szótó összemósódott a владыка és власть szavak jelentésével („hatalommal rendelkező”), a név utótagjában pedig a мир („béke”) és a мир („világ”) szavak jelentése kombinálódott. Így a név egész jelentése megváltozott, a „békeszerető” tartalom helyett a „világuralommal bíró” cári hatalom kifejeződése lett.⁵¹

A névadás nem a véletlen műve, hanem a nemzetségi hagyományban gyökerezett, utalt a szóban forgó személy nemzetségben elfoglalt helyére. A fejedelmi család újonnan született tagja nem az apa, hanem a nagyapa vagy a nagybácsi nevét kapta.⁵² Az 1053-ban született Vlagyimir Monomah az 1052-ben elhunyt nagybátyja (apja legidősebb bátyja) nevét kapta; akit pedig elsőszülöttként illettek a nagyapja nevével. A kereszténység felvétele után a Kijevi Ruszban kettős névadás figyelhető meg: tradicionális és keresztény.⁵³ A kettős névadás a mongol hódításig nyomon követhető.⁵⁴

Vlagyimir Monomah neve, mint elsőszülötté, dédapjára, a kereszténységet felvevő Szent Vlagyimirra utal, és egyben arra is, hogy elsőszülöttként a kijevi hatalom örököse lehet. A keresztységben kapott neve is megegyezik dédapjával: Vasztilij. A kereszténység felvételekor a bizánci császár II. Basileosz (976–1025) volt, az ő nevéből alakult ki a szláv Vasztilij forma.⁵⁵ A név jelentése Vlagyimir Monomah esetében még inkább hangsúlyozza a bizánci kötődést. A PVL mindkettőjüket a keresztény uralkodó erényeivel ruházta fel.

⁵¹ Poppe, Andrzej: *K isztorii imenyi Vlagyimir. Opit nyeobicsnogo isszledovanyija*. In: Trudi Otyyela Drevnyerusszkoy Lityeraturi (TODRL) т. LXI. Szankt-Peterburg, 2010. 278–295.

⁵² Litvina, Anna F. – Uspenszkij, Fjodor B.: *Vybor imenyi u russzkijh knyazej v X – XVI vv.: Dinasztyicseszkaja isztorija szkvoz' prizmu antroponyimiki*. Moszkva, 2006. 265–266.

⁵³ Poppe, Andrzej: *Christian Russia in the Making*. Ashgate, 2007. I. 6–11.; Rostkowski, Grzegorz: *The Christian Names of some Members of the Rurik Dynasty as a Testimony of Byzantine Influence in Kievan Rus' from Olga's Baptism to 1139*. In: *Byzantine and Slavica Cracoviensia V* (2007) 183–192.

⁵⁴ Litvina–Uspenszkij: *Putyi uszvojenyija hrisztyianszkijh imjon*.

⁵⁵ Font: *A Rusz fejedelmeinek névadási gyakorlata*, 38.

A kereszténységet felvevő Vlagyimir jelentősége már a 11. században – valószínűleg Bölcs Jaroszlav kezdeményezésére – megfogalmazódott Ilarion munkájában,⁵⁶ de kanonizációra nem került sor. Vlagyimir kultusza csak a 14–15. században, moszkvai környezetben terjedt el,⁵⁷ ami a „régí dicsőséget” és a kijevi hagyomány élesztését egyaránt kifejezte. A régi dicsőséget a steppei népekkel való sikeres harc példája éllette, ami a mongolokkal való küzdelem idején különös hangsúlyt kapott. Ahogy a keresztény gyökerek is. A Vlagyimir-Szuzdali nagyfejedelemségben további aktualitással bírt, hogy a régebbi központok (Rosztov és Szuzdal) mellett az új központot, Vlagyimir Vlagyimir Monomah alapította,⁵⁸ akitől Jurij Dolgorukij származott.

Presztízs és dicsőség (csesztyi szlava)

A 14. század elején központi szerephez jutottak Moszkva fejedelmei, akik folyamatosan aspiráltak a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemi címre,⁵⁹ és ehhez igénybe vették a mongol támogatást. Ivan Danyilovics Kalita (1325–1341) növekvő gazdagsága és birtokai tükröződnek az 1336. és 1339. évben rögzített végrendeletében.⁶⁰ A legelső (1336) végrendeletben rendelkezik Ivan a nagyfejedelem ruhatárához tartozó karmazsinvörös

⁵⁶ *Szlovo o Zakonye i Blagodatyi*. A szöveg elérhető: https://azbyka.ru/otechnik/Ilarion_Kievskij/slovo_o_zakone_i_blagodati/#lihachev (utolsó elérés: 2020. 01. 18.). Részleteinek magyar fordítása: Ilarion: *Elmélkedés a „törvényről” és a „kegyelemről”*. In: *Az orosz irodalom kistükre Ilariontól Ragyiscsevíg*. (Ford. és szerk. Iglói Endre.) Budapest, 1981. 39–42.

⁵⁷ Poppe: *Politik und Heiligenverehrung*, 407–412.; Font: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában*, 54–55.

⁵⁸ Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja*, 105.

⁵⁹ Bótor Timea: *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelemi végrendeletek (1336–1462) tükrében*. Budapest 2011. 181–188.

⁶⁰ Mindkét végrendeletben a hatalom átadásáról is szó van az anyagi javak szétosztása mellett. Így a végrendelethez a mongol kán hozzájárulását is meg kellett szerezni. Ez a magyarázata az egymás után keletkezett két végrendeletnek.

palástról és aransapkáról.⁶¹ A későbbi végrendeletekben több aranylánchról, drágakövekkel és gyönggyel díszített övről is rendelkeztek.⁶² A végrendeletek tanúsága szerint az aransapka eredetét nem emlegették, és nem is foglalt el kiemelt helyet, hanem a nagyfejedelemi öltözkéhez tartozott. Igaz, csak egyetlen darab volt belőle, vélhetően ez szállt apáról fiúra, és mindig a legidősebb kapta meg.

A végrendeletek tanúsága szerint a moszkvai fejedelmek Ivan Kalita óta viselték a süveg alakú uralkodói díszet, de koronázási ceremóniáról nincs tudomásunk. Az első koronázás 1498-ban történt, amikor III. Ivan unokáját, Dmitrijt még nagyapja életében megkoronázták a moszkvai Uszpenszkij Székesegyházban. Ivan ezzel azt fejezte ki, hogy az életben lévő fia helyett elhunyt fiának utódjára kívánta átruházni hatalmát. Szkrinnyikov értelmezése szerint⁶³ ekkor fogalmazták meg a koronázó funkciót kapott aransapka bizánci eredetét és Vlagyimir Monomahtól való származását,⁶⁴ az *Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről* (Szkazanyije o knyazjah vlagyimirszkih) című munkában. Ekkor vált az aransapka Monomah-sapkává és bizánci eredetűvé.⁶⁵ Ez az értelmezés a kor aktuálpolitikai helyzetéből adódóan inkább a bizánci kötődés felelevenítését szolgálta, és feledésbe ment, hogy a tárgy, ami a gondolatot megtestesíti, 14. századi és mongol eredetű; de legalábbis mongol közvetítéssel került Moszkvába. A mongolellenességben gyökerező „kereszténység védelme” és a „Rusz egysége” gondolatok a 15. század közepe táján egy szűk egyházi körben fogalmazódtak meg, a háttérben pedig az egyházi unió elutasításának gondolata állt. A 14–15. században ez a fel-

⁶¹ Rüss véleménye szerint egyiptomi munka, amely a mongol kán ajándékként került a moszkvai udvarba. Ld. Rüss: *Das Reich von Kiev*, 335.

⁶² Bótor: *A tatár függéstől az önálló uralkodókig*. A végrendeleteket fordította a szerző. 70–143. Az aransapkára utalás: 75 (1336), 79 (1339), 89 (1359), 95 (1359) 97 (1372), 106 (1389), 112 (1407), 119 (1422), 125 (1424), 138 (1461).

⁶³ Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszjszkaja*, 197–198.

⁶⁴ Makai János: *A Monomah korona. Legenda és valóság*. In: Világtörténet, 2005/ tavasz–nyár 65–79.

⁶⁵ Bycskova, Margarita E.: *Magija vlasztyi*. Moszkva, 2009. 3–16.

fogás nem jelenhetett meg a világi elit körében, ők aligha engedhették meg maguknak a mongolokkal való szembefordulást.⁶⁶ A társadalom egészére pedig még kevésbé lehetett jellemző.

A moszkvai hatalmi központnak, főleg 1462 után volt szükösége arra, hogy hatalmának múltbeli legitimációját megalkossa. Ezt szolgálta az egyház által megfogalmazott kijevei örökség gondolata is, amelynek kontinuus elemét a dinasztia származása és a metropolita címe jelentette. A kijevei hagyomány létezését az elbeszélő források sugallják. A legendák, amelyek egyes fejedelmek (Alekszandr Nyevszkij, Dmitrij Donszkoj) tetteire koncentrálnak, nem korábbiak a 15. századnál.⁶⁷ Az évkönyveket (letopiszek) tartalmazó kódexek az 1377-re datálható Lavrentyevszkaja letopisz kivételével mind 15–16. századiak.⁶⁸ Az *Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről* az uralkodó dinasztia származásrendjének rekonstruálását célozta. Az írásművek az egyházi körök szemléletét fogalmazták meg, amelyben domináns helyet kapott az egyházi unió elutasítása és a latin-ellenesség, emellett a metropoliták folyamatosan Moszkva-barát álláspontra helyezkedtek.⁶⁹

A Monomah-sapka diadalútja folytatódott: ezzel koronázták meg IV. Ivánt 1547-ben, ekkor lett állami ideológia abból a történetből, mely szerint Konstantín császár kezéből kapta Vlagyimir Monomah a koronát. Érdekes módon arról nem vesz tudomást az *Elbeszélés* szerzője, hogy Vlagyimir anyja révén valóban bizánci származású.⁷⁰ IV. Ivan cári címe még nyilvánvalóbban fejezte ki a bizánci örökség ideológiáját. A Monomah-sapka elnevezés és a tárgy koronázó funkciója egészen Nagy Péter koráig megmaradt.

⁶⁶ Ostrowski, Donald: *Early Pomest'e Grants as a Historical source*. In: Oxford Slavonic Papers. New Series vol. XXXIII (2000) 36–63.

⁶⁷ Isoaho, Mari: *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia. Warrior and Saint*. Leiden–Boston, 2006. 151–236.; Fennell: *A History of Russian Church to 1448*. London – New York, 1995. 221–227.

⁶⁸ Lihacsov, Dmitrij Sz.: *Russzkije letopiszi i ih kul'turno–isztoriceszkoje znacsenyije*. Moszkva, 1947. 431–433.

⁶⁹ Fennell: *A History of Russian Church*, 221–227.

⁷⁰ Makai: *A Monomah korona*, 67.

Következtetések

Összetett tényezők eredményezték mindazt, ami Vlagyimir Monomah emlékét hosszú távon fenntartotta és a történelmi emlékezet stabil részévé tette.

Vlagyimir Monomah az orosz történelem fontos személyiségévé vált már a korai írásművekben. Keresztény neve és anyai ági származása folytán valós bizánci gyökerekkel rendelkezett, a nemzetségi hagyományban gyökerező Vlagyimir (a korszakban: Vologyimer/Volodimer) neve pedig kijevi trónhoz való jogát is kifejezte. A steppén a kunokkal vívott sikeres küzdelmei tényleges politikai-katonai hatalmat adtak a kezébe, olyat, amivel utódai közül egyedül a rövid ideig uralkodó fia, Msztyiszlav rendelkezett. A mongol invázió és fennhatóság erősítette a keresztény gyökerek felé fordulást, a steppei harcok példája a feltörekvő moszkvai fejedelmeknek például szolgált. Az egyházi vezetők 15. századi értelmezése (ld. a Vlagyimir név jelentésváltozását) más szemszögből támasztotta alá a bizánci örökség gondolatát. Erre épült a létező aranysapka és Vlagyimir Monomah személyének összekapcsolása, egy új hagyomány kialakítása a korabeli érdekek alátámasztására. Az eredmény egy valós leszármazási rendre épült fikció és egy valós tárgyra épülő új szimbólum lett. Mindkettő jelentősen erősítette a moszkvai uralkodó (*goszpodar*), majd cár hatalmát és növelte presztízsét.

Nehéz örökség: Andrej Bogoljubszkij emlékezete Oroszországban

GYÓNI GÁBOR

A 12. század második felében az északi Vlagyimirban uralkodó Andrej Bogoljubszkij fejedelem tevékenységét sokan és régóta korszakhatárként értékelik az orosz történelem menetében. Nem feltétlen Andrej Jurjevics kalandokkal teli és (személyes) bukással végződő életútja érdekes, és nem is csak a nyers hatalmi összecsapások láncolata; sokkal inkább az elsőként – a feltételezések szerint Andrej uralma idején – körvonalazódó új északkeleti politikai kultúra és valamilyen állami identitás kontúrjai: az új minőségű szembenállás Kijevvel és Novgoroddal, a textualizált formában is rögzített Novgorod-ellenesség, a megideologizált keleti expanzió, új ünnepek bevezetése, a „kláni struktúrákkal” való leszámolás, a „despotikus” uralmi modell meghonosítása.

Mivel ez a tanulmány egy, az úgymond, „hősökkel és antihősökkel” foglalkozó ciklus keretében készül, és a hősöket mindig a környezetük és utókoruk teremti, az alábbiakban Andrej Bogoljubszkij emlékezetével foglalkoznék.

Andrej Bogoljubszkij esetében azzal a furcsa jelenséggel találkozhatunk, hogy bár ő maga hagyományteremtő volt, ám neve a későbbiekben, ha nem is elfelejtődött, de háttérbe szorult, és csak a kritikai történetírás fedezte fel ismét. Ennek megfelelően az alábbi írás három részre oszlik: 1) Andrej Bogoljubszkij a kortársak és a közelebbi utókor emlékezetében; 2) Andrej Bogoljubszkij a moszkvai történeti hagyományban; 3) Andrej Bogoljubszkij értékelése a történetírásban. A három rész mélysége értelemszerűen nem egyenletes, bár törekedtem valamiféle egyensúlyra. A harmadik rész kapcsán meg kell említeni, hogy Makai János magyar nyelven alapvető, a témában megkerülhetetlen műben már ismertette az orosz történet-

írás klasszikusainak téziseit Andrej Bogoljubszkijről,¹ ehhez én csak néhány „ecsetvonást” tettem hozzá.

A vlagyimiri fejedelem, Andrej Bogoljubszkij személye ki-tüntetett helyet foglal el a Lavrentyjev évkönyvben (1377 – a továbbiakban LL), amely részben az éppen Andrej fejedelem alatt megindult vlagyimiri évkönyvírás emlékének tekinthető (eseményeit a 14. század elejéig vezeti). Egy rövid kvantitativ analízis alapján is látható, hogy Andrej Jurjevicset a Rusz legkiemelkedőbb történelmi alakjai között tartották számon, mint Borisz Vlagyimirovicsot, a rosztovi Vaszilij Konsztantynovicsot (13. század vége), Vlagyimir Monomahot, Vlagyimir (Dmitrij) Vszevolodicsot, Vlagyimir Szvjatoszlavicsot, Vszevolod Jaroszlavicsot, Jurij Dolgorukijt.

Andrej Bogoljubszkij az LL szövegében (is) először az 1146-tól 1154-ig tartó nagy déli háború eseményeinél bukkan fel, amikor – már Jurij Dolgorikij első kijevi fejedelemsége idején, 1149-ben, Visgorod élére kinevezett fejedelemtént² – Luck mellé kun segédc csapatokat vezettek az északiak, és ezeknek ő volt a vezetője. Andrej konfliktusba keveredett a kunokkal, akik elhagyták táborát.³ Később Jurij a kijevi bojárok tanácsára Visgorodot Andrej helyett a saját fivérének, Vjacseszlavnak adta.⁴

Andrej Pereszopnyicát kapta meg. 1151-ben ő készítette fel apjai harcosait, Rosztyiszlav halála után immár a legidősebb fiúként a Ruta folyónál vívott ütközet (1151) előtt. Az északkeletiek számára vereséggel végződő Ruta után Jurij Perejeszlavba menekült, ám Izjaszlav és a rangidős Monomah, az Izjaszlav oldalára állt Vjacseszlav Vlagyimirovics távozásra szólították

¹ Makai János: *Klió labirintusában. A történetírás a Kijevi és a Vlagyimir-Szuzdali Ruszról*. Eger, 2018.

² Jurij a saját klánja teljes erejét mozgósította Kijev irányítására. A saját embereivel/rokonaival vette körül magát, és nem a hagyományos helyi elittel. Rosztyiszlav kapta Perjeszlavot, Borisz Belgorodot, Gleb Kanyevet.

³ *Polnoje Szobranije Russzkij Letopiszzej T. I. Lavrentyevszkaja letopisz.* Moszkva, 1997. 323–324.

⁴ Uo. 326.

fel. Jurij és gyermekei, köztük Andrej, kellenül ugyan, de „megcsókolták a keresztet”, és északra távoztak, Andrej „saját volosztyjába”, Vlagyimirba.⁵ Izjaszlav Msztyiszlavics és Vjacseszlav Vlagyimirovics halála (1154 november és december) után ideiglenesen a „csernyigovi” Izjaszlav Davidovics foglalta el Kijevet, aki – az LL elbeszélése szerint – önként átadta a várost *otcsinaként* Jurijnak, aki volosztyokat osztott ki a fiainak: Andrej ezúttal Visgorodot kapta.⁶ 1155-ben azonban Andrej mégis visszament Északra, Vlagyimirba, és magával vitte a Szűzanya ikonját is, amely a legenda szerint Lukács apostol alkotása.⁷

1157-ben Kijevben meghalt az ott rendkívül népszerűtlen, mondhatni gyűlölt északi Jurij Dolgorukij. Északon Andrej lett a fejedelem, a rosztoviak és a szuzdaliak valamiféle „népfelhatalmazást” (*szudmavuse*) adva „megtették” (*nocaduisa*) őt apja örökébe, mivel mindannyian kedvelték. Jurij haláláról alaposan megemlékeztek, a templomokban, monostorokban ápolták emlékét.⁸ Azaz Andrej jóemlékű apja politikájának örökösaként foglalta el „Rosztovot és Szuzdalt.” Jurij Vlagyimirovics Dolgorukij északi kultusza nyilvánvalóan a déliek (kijeviek) ellen is irányult, figyelembe véve a nagy fejedelem déliekhez való viszonyát és akár rejtélyesnek is mondható halálát.

Andrej nagy egyházépítései tevékenységgel kezdte északi uralmát. (Egyébiránt Novgorodban is ebben az időszak zajlott a nagy templomépítési boom.)⁹ Andrej a vlagyimiri egyháznak földeket, birtokokat, kereskedelmi jogokat adott, 1164-ben felépíttette az Aranykaput.¹⁰ Másfelől viszont konfliktusba keveredett Leon püspökkel. Bogoljubszkij Fjodort akarta volna a helyére tenni. Az LL szövegváltozata szerint ebben a konfliktus-

⁵ Uo. 335.

⁶ Uo. 345.

⁷ Uo. 345–346.

⁸ Uo. 348.

⁹ Gyóni Gábor: *A középkori Novgorod politikatörténete*. Budapest, 2018. 339.

¹⁰ *Polnoje Szobranije Russzkij Letopiszzej T. I. Lavrentyevszkaja letopisz.* Moszkva, 1997. 348., 351.

ban Andrej inkább passzív volt, az egyházi vita nyílt fórumon (*тяжба*) dőlt el, és a konfliktusban széles néprétegek („minden ember”) vettek részt. A fejedelem színe előtt folytatott polemikában Leon alulmaradt Fjodorral szemben, és távozni kényszerült (1169-ben Fjodor is erre a sorsra jut). Leon Bizánca ment, ahol elítélték – az LL szövege szerint. Ezzel némiképp ellentétes értelmű Lukács konstantinápolyi pátriárka (1157–1169) Bogoljubszkij számára küldött üzenete, amelyben védelmébe veszi a rosztovi püspököt (bár Leon neve nem szerepel a szövegben).¹¹ 1164 az első, győzedelmes bulgár hadjárat dátuma. A vlagyimiri seregek egészen a bulgárok Nagy városáig hatoltak.¹² Andrej 1169-ben a fiát, Msztyiszlavot indította Kijev ellen. Az LL (is) hangsúlyozza, hogy az északiak kifosztották a kijevi templomokat, a városnál a vérszagot kapott kunok is megjelentek.¹³ (Általános vélekedés szerint Bogoljubszkij Kijev elleni hadjáratának az volt az oka, hogy Konstantinápoly elutasította a kérelmét egy önálló északkeleti metropólia létrehozására.)¹⁴ A Kijev elleni sikeres akciót 1170 elején egy Novgorod elleni sikertelen vállalkozás követte. Itt az LL-ben egy erősen ideologikus töltetű Novgorod-ellenes betét olvasható. Az LL nyilvánvalóan szépítő jelleggel az ostromló sereg soraiban kitört éhínséggel magyarázza az északiak vereségét, majd válogatott szidalmakkal ostromozza a „hűtlen” Novgorodot, melyet úgyis elér az Úr által vezetett Andrej fejedelem haragja. A LL is említést tesz arról a csodáról, ami Novgorodban történt (az ikonok könnyezni kezdtek), ezt a novgorodiak természetesen a saját maguk szemzőgéből értelmezték, de így tettek a vlagyimiriak is. Szerintük az ikonok Andrej Bogoljubszkij seregeit siratták. A vlagyimiri évkönyv Novgorod elleni kirohanása azért is jelentős, mert ez alapozza meg (itt jelenik meg először) Vlagyimir (illetve a tá-

¹¹ Melnyikova J. A. (ed.): *Drevnyaja Rusz v szvetye zarubezsnih isztocnyikov*. Moszkva, 2003. 346–347.

¹² *Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszzej T. I. Lavrentyevszkaja letopisz.* Moszkva, 1997. 352.

¹³ Uo. 354., 357.

¹⁴ Franklin S.-Shepard D.: *Nacsalo Ruszi*. Szankt-Petyerbug, 2009. 564–565.

gabb értelemben vett Északkelet) *történeti-ideológiai* pozícióját Novgoroddal szemben. Ennek lényege, hogy történeti igényt tart Novgorodra, ahonnan „fejedelmi őseink származnak”, de Novgorod megromlott, Szodomává és Gomorrává hasonlatos lett, ezért Isten büntetésére számíthat.¹⁵

1172-ben új hadjárat következett a bulgárok ellen. Leírása az LL-ben kimondottan pogányellenes élű.¹⁶ E hadjárat után nem sokkal meghalt a kijevi hős, és a Novgorodnál kudarcot vallott Msztyiszlav Andrejevics. A bulgárok elleni akció azért fontos, mert ez az orosz keleti politika új korszakának kezdetét jelentette (noha már Jurij Dolgorukij első ismert északi vállalkozása is egy bulgárok elleni hadjárat volt 1120-ban). Bogoljubszkij nem pusztán hadjáratokat vezetett a bulgárok ellen, hanem ezek már meghatározott ideológiával alátámasztott vállalkozások voltak. A győzelem a bulgárok ellen az immáron vlagyimirinak nevezett ikonnak köszönhető, ami teljes egészében igazolja a szentkép délről való elhurcolásának jogosságát (lásd alább), és azt, hogy Isten Bogoljubszkijjal van. Ennek emlékei az *Elbeszélés a volgai bolgárok felett aratott győzelemről*, illetve az *Andrej Bogoljubszkij az agusztus 1-jei ünnepről* (legkorábbi kézírata a 16. századból származik).¹⁷

Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásának története az LL-ben is olvasható. A merénylet szervezője Pjotr Kucskov volt, továbbá Anbal Jaszin kulcsár (neve alapján jász), és Jakim Kucskovics. A gyilkosság motivációiról nem közöl információkat. 1176-ban Andrej már blazennij, majd blagovernij, vértanú fejedelemnek neveztetik.¹⁸ Bogoljubszkij halála után zavargások törtek

¹⁵ *Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszzej T. I. Lavrentyevszkaja letopisz.* Moszkva, 1997. 361–362.

¹⁶ Uo. 364.

¹⁷ Filippovszkij G. J.: *Szkazanyije o pobegye nad volzsszkimi bolgarami* <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4616>; Filippovszkij G. J.: „Szlovo” *Andreja Bogoljubszkogo o prazdnyike 1-ogo avgusztja po szpizsku 1597 g.* http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XII/1160-1180/Andrej_Bogoljubskij/pred1.htm

¹⁸ *Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszzej T. I. Lavrentyevszkaja letopisz.* Moszkva, 1997. 375., 392.

ki Vlagyimir-Szuzdalban, az LL szerint a „régí városok”, Rosztov és Szuzdal bojárjai nem akarták elfogadni az „isteni igazságot”, ami megvalósult Vlagyimirban. A narratíva kimondottan a RÉGI (Rosztov, Szuzdal) és az ÚJ (Vlagyimir) harcaként írja le a történeteket.¹⁹ E szöveg összeállítói valamiféle „új rend” megteremtőjeként tekintettek Andrej Bogoljubszkijra. (Priszoljkov szerint ez az évkönyvszöveg eleve azzal a szándékkal íródott, hogy Vlagyimir központi szerepét hangsúlyozza akár Kijevvel szemben.²⁰)

Összegezve tehát, az LL szövegéből a következő Andrej Bogoljubszkij-kép bontakozik ki: részt vesz apja déli hadjárataiban, Jurij Dolgorukij politikai örököseként és valamiféle felhatalmazás birtokában került hatalomra Északon, bulgárverő, a pogányok ellen harcolt, az egyházat támogató, bár azzal konfliktusba is keveredő személyiség volt. Legyőzte Kijevet, melyet nem elfoglalt, hanem letiport. Valamiféle „új rendet” teremtett, melynek részletei homályban maradnak. És az új rend konfliktusok forrása volt.

Szintén kortárs mű az *Elbeszélés a vlagyimir Istenanya ikonjának csodáiról*, amely a fejedelem környezetében készült (egyenesen bizonyítható feltételezések szerint maga Andrej Bogoljubszkij a szerzője).²¹

A „déli” (bár a PVL-ben valamilyen eredeti északi hagyományt is felhasználó) Ipatyev évkönyvben (IL) Andrej Bogoljubszkij szintén kitüntetett szerepet játszik. Ebben az évkönyvhagyományban a 12. század kapcsán folyamatosan tetten érhető az északkeletiekkel szemben a déliek részéről megnyilvánuló ellenszenv. Andrej Bogoljubszkij neve elsősorban a déli események kapcsán fordul elő, de északi tetteit másképp,

¹⁹ Uo. 378.

²⁰ Priszoljkov M. D.: *Isztorija russzkogo letopiszanyija XI–XV vv.* Leningrad 1940. 72.

²¹ *Bibliotjeka lityeraturi Drevnyjev Ruszi.* T. 4. Szankt-Petyerburg, 1997. 218–225.; Izmajlov I.: *Vnyesnyjaja polityika Bulgarszkogo goszudarsztva* In: *Isztorija tatar sz drevnyejsih vremjon v szemi tomah T. II Volzsszkaja Bulgarija i Velikaja Sztyep.* Kazany, 2006. 368–378., 372–373.

alkalmasint bővebben ismerteti, mint az LL. A lucki affér az LL-hez hasonló módon került leírása. Az IL is kiemeli Andrej hősiességét, miszerint a polovecek elfutása után is bátran viselkedett.²² Amikor megjelentek a kunok Perejaszlavnál (1150), Jurij Dolgorukij Andrejt küldte, hogy egyezzen meg velük, ami meg is történt.²³ Miután Izjaszlav (Vjacseszlav) visszaszerezte Kijevet, csapatai, köztük magyarok, az akkor Andrej által ellenőrzött Pereszopnyicához indultak.²⁴ Később Kijev környékén megint Andrej Bogoljubszkij vezette a Jurijt támogató kun segéderőket.²⁵ Az IL szövege is kiemeli Andrej bátor, hősies magatartását a Ruta menti csatában.²⁶ 1155 után, noha Andrej Visgorodot kapta, mégis visszament Északra, Szuzdalba, és magával vitte a Szűzanya ikonját (Vlagyimirba), az IL szerint „apja akarata ellenére.”²⁷ A vlagyimiri építkezések kapcsán a szöveg említést tesz arról, hogy abban külföldiek is részt vettek (*узо вси земля мастьры*).²⁸ A Leóonnal történt konfliktusa kapcsán megjegyzi, hogy Andrej nemcsak a püspököt, hanem saját fivéreit, Msztyiszlavot, Vaszilkót, és két Rosztyiszlavicot (bátyja fiait) is elüldözte, mert „egyeduralkodó akart lenni” (*хотѣ самовластець быти*) – ez az információ nem szerepel a LL szövegében.²⁹ Ekkor féltestvére, Vszevolod is Bizáncba került, amiről a kortárs bizánci író, Ioannesz Kinnamosz is említést tesz.³⁰ Mint erre T. Vilkul felhívja a figyelmet, a bátyjait elüldöző (*бизгна*) és „egyeduralkodói” vágyakat dédelgető And-

²² *Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszzej T. II. Ipatyevszkaja letopisz.* Moszkva, 1998. 389.

²³ Uo. 404.

²⁴ Uo. 404., 409.

²⁵ Uo. 431.

²⁶ Uo. 438.

²⁷ Uo. 482.

²⁸ Uo. 512.

²⁹ Uo. 520.

³⁰ Bibikov M. V.: *Vizantijjszkij isztorik Ioann Kinnam o Ruszi i narodah Vosztocsnoj Jevropi. Tyekszi, perevod, kommentarii.* Moszkva, 1997. 67. *Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszzej T. XV. Rogozsszkij letopiszec. Tverszkij szbornyik.* Moszkva, 2000. 226., Makai János: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12-13. századi történetéből.* Eger, 2015. 24-25.

rej jellemzése ebben a narratívában nem éppen pozitív, éppen ellenkezőleg. A kijevi író célja e szavakkal Andrej Bogoljubszkij negatív ábrázolása volt.³¹ Hasonló szándék figyelhető meg abban, hogy az IL szövege az LL-hez képest más módon vezeti elő Leon és Andrej vitáját. Ebben a narratívában Leon kétségbevonhatatlan egyházi tekintély, akihez maga Andrej járul a tanácsát és véleményét kérve, és az egyházi előjáró annak ellenére menekülni kényszerül, hogy engedményeket tesz a bűjt kérdésében. Ebben az elbeszélésben a passzív Leon áldozat, s az igazság az ő oldalán áll; míg Andrej az aktív/agresszív fél. Az IL nem tesz említést a bulgárok elleni, 1160-as években vezetett hadjáratról, csak a kijevi győző, Msztyiszlav Andrejevics által vezetett másodikról. A Kijev elleni akciót azzal indokolja, hogy Bogoljubszkij nem kedvelte Msztyiszlav Izjaszlevicset.³² Legalább kétszer szerepel a szövegben, hogy Andrej nem kedvelte a nem Jurjevics kijevi fejedelmeket. Részletesebben van elbeszélve második, 1173-as Kijev elleni – Visgorod sikertelen ostromával végződő – fellépése. Eszerint Andrej azzal gyanúsította meg a kijevieket, hogy ők ölték meg Gleb Jurjevics (1169 után Kijev fejedelme). Andrej Bogoljubszkij Kijev feletti hatalmi törekvései jobban kidomborodnak ebben a szövegben (a szmolenszki Rosztyiszlavicsok csakis Andrej hozzájárulásával merték megfogalmazni kijevi igényeiket).³³ Ebben a szövegváltozatban is szerepel a Novgorod-ellenes kirohanás.³⁴ A bogoljubovói merényletről szóló elbeszélés jóval részletesebben maradt fenn az IL-ben (Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról). Az elbeszélés a jelek szerint kimondottan a kijevi (déli) olvasónak szóló. A gyilkosság motivációja az lett volna, hogy Jakim Kucskov hírt vett arról, hogy a fejedelem

³¹ Vilkul T. L.: *Ljugyi i knyjaz v drevnyRusszkij letopiszjah szeregyni XI-XIII vekov*. Moszkva, 2009. 148.

³² *Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszjej T. II. Ipatyevszkaja letopisz*. Moszkva, 1998. 543., 565.

³³ Uo. 580.

³⁴ Uo. 561.; Vilkul T. L.: *Ljugyi i knyjaz v drevnyRusszkij letopiszjah szeregyni XI-XIII vekov*. Moszkva, 2009. 144.

ki akarja végeztetni fivérét. A gyilkosság után Bogoljubovó lakosai kifosztották a fejedelem házát, poszadnyikjait és mecsnyikjeit megverték, házaikat kirabolták, és a falvakból is feljöttek fosztogatni Vlagyimirba. Majd ezt követően – folytatja ellentmondásosan a szöveg – Andrejt Vlagyimirban temették el nagy gyász mellett.³⁵ E politikai gyilkosság részletes leírása úgy is értelmezhető, mint egyfajta intelem. Így jár az, aki úgy viselkedik, mint Andrej Bogoljubszkij. Noha a szöveg pannelszerű laudációkat tartalmaz, nyilvánvalóvá is teszi, hogy Bogoljubszkij rendszere nem volt népszerű, és halála után özszeomlásszerű jeleket produkált.

Összegezve, az IL szövege abban tér el az LL narratívájától, hogy a déli háború kapcsán jobban kiemeli Andrej Bogoljubszkij kun kötődéseit, már fejedelemként részletesebben ismerteti kijevi tevékenységét, kritikusan szemléli uralkodói teljesítményét, és nagyon részletesen, intellemszerűen számol be meggyilkolásáról.

Andrej Bogoljubszkij Novgoroddal is konfliktusba keveredett. A Novgorodi Első Évkönyv (NL1) csak a Novgorodot is érintő aktuális eseményekről számol be, viszont saját magához képest eléggé részletesen ír Andrej meggyilkolásáról és az azt követő zavargásokról. A fejedelem embereit megverték, és „*Hatalmas felkelés volt azon a földön, sok fej lehullott, számba se lehet venni.*”³⁶ A „legteljesebbnek” tartott novgorodi krónika, a Novgorodi Negyedik Évkönyv (N4L) egyfajta pogánymegmozdulás színezetet visz Leon püspök elüldözésébe, amely nem is a fejedelem kezdeményezésére valósult meg (ebben az értelemben közelebb áll az LL hagyományához), és a templomok, egy-

³⁵ Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásának e részletes leírása kapcsán felmerült, hogy ez a narratíva – néhány más északkeleti értesüléssel együtt – az elveszett csernyigovi évkönyvírásból került volna a kijevibe. *Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszjej T. II. Ipatyevszkaja letopisz*. Moszkva, 1998. 579-593.; Sekov A. V.: *Zametki o csernyigovszkom letopiszanyiji XII v*. In: *Drevnyjaja Rusz. Voproszi medieviztyiki* 2008/3. (33), 106-114., 109.

³⁶ *Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsogo i mladsego izvodov*. Moszkva-Leningrad, 1950. 34.

házi személyek kifosztásához vezetett.³⁷ Aktuálisan tehát a novgorodi kortársak számára (is) Andrej Bogoljubszkij meggyilkolása volt a legmeggrázóbb esemény. Ez a politikai gyilkosság a jelek szerint valóban az egész Ruszt foglalkoztató esemény volt. A későbbi novgorodi történeti emlékezetben Bogoljubszkij 1170-es, Novgorod elleni hadjárata is fontos szerepre tett szert, a 15. században nyilvánvalóan Moszkva-ellenes éllel aktualizálva, szakralizálva, a Znamenijje ikon csodatételének tartva a győzelmet. Novgorodban tehát biztosan nem felejtették el, ki is volt Andrej Bogoljubszkij. Ám a novgorodiak szuzdaliak elleni győzelméről szóló elbeszéléseiben a csodamotívum csak a 14. században és azt követően keletkezett szövegekben szerepel.³⁸

Már a későbbi történeti hagyományok közül a részben rosztovi és novgorodi hagyományokra épülő Tveri Évkönyv azért figyelemre méltó, mert részletesebben ecseteli Andrej és apja kapcsolatát. Eszerint előbbi nem egyszer kezdeményezőleg lépett fel, „tanácsokat” adva, azt javasolva apjának, milyen irányba vigye politikáját (hogy valamiféle nézeteltérés volt Andrej és az apja között, arra fentebb láttunk példát 1155-ös északra távozása kapcsán). Ez az ismétlődő konfliktusos szituáció apa és fia, a klánban idősebb és fiatalabb között különös jelentőséggel bír, és azt kívánja hangsúlyozni, hogy Andrej Bogoljubszkij meghaladhatónak tartotta a „kláni” tradíciókat. A tveri évkönyvben is megjelenik a bulgárok elleni nagy győzelem. Bogoljubszkij a „saját bojárjai” ölték meg, a Kucskovicsok, akik viszont Bogoljubszkij bulgár felesége tanácsára cselekedtek. A Tveri Évkönyv szerint a bulgár feleség azért haragudott férjére, mert az hadjáratotokat vezetett Volgai Bulgária ellen, „és sok gonosztettet hajtott ott végre.” (A későbbi történeti emlékezet valóban a bulgárok hódoltatójaként tartotta számon Bo-

³⁷ Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszzej T. IV. Cs. 1. Novgorodszkaja csetvjortaja letopisz. Moszkva, 2000. 158.

³⁸ Bibliotjeka litjeraturi Drevnyej Ruszi T. 6. Szankt-Petyerburg, 1999. 444–449.; Agafonov I. Sz.: „Znamenszkoje csudo” v novgorodszkih letopiszjah In: Drevnyjaja Rusz. Voproszi medievistyiki. 2013/4. 5–11.

goljubszkij).³⁹ Ez a narratíva amúgy elítéli a fejedelemgyilkosságot, „átkozottként” minősíti a gyilkosokat, míg „kegyesként” a fejedelmet.⁴⁰ A Tveri Évkönyv szerint a gyilkosság után a rosztoviak, szuzdaliak, perejaszlavliak Vlagyimirban gyülekeztek és azt vitatták meg, hogy kit hívjanak meg fejedelemnek.⁴¹ A Tveri Évkönyv nemcsak elbeszél, de minősít is. E szöveg szerint Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri nagyfejedelemsége egy új korszak kezdetét jelentette: „a Kijevi nagyfejedelemség inentől kezdve oszlik két részre.” A Tveri Évkönyv összeállításán során egyébként valamilyen déli tradíciót is felhasználhattak, hiszen ebben „erdöntúli Vlagyimirként” szerepel az északi Kljazma-parti Vlagyimir.⁴²

Összességében az látható, hogy a „kortársak” (bár azt ne feledjük, hogy a legkorábbi ténylegesen fennmaradt iratok csak évtizedekkel, évszázadokkal az Andrej Bogoljubszkij halála utáni időből származnak) jelentős, sőt, északon alkalmasint korfordító uralkodónak tartották Andrej Jurjevicset. Meggyilkolása afféle „politikai szenzáció” volt. A déli hagyományban a zsarnoknak tartott Andrej Bogoljubszkij megítélésében fellelhetők negatív konnotációjú elemek is.

II. Andrej Bogoljubszkij a moszkvai történetírásban

A 14. századtól Vlagyimir helyét politikai értelemben Moszkva vette át. Lássuk, igényt tartottak-e Andrej Bogoljubszkij emlékezetére, és ha igen, milyen módon.

A 15. század végi moszkvai évkönyvszerkesztményben külön fejezetcímet kapott Andrej fivéreinek elüldözése. A mű összeállítója ezzel akarta hangsúlyozni e tett sorsfordító jellegét.

³⁹ Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszzej T. XIX. Isztorija o Kazanszkom carsztve (Kazanszkij letopiszec). Moszkva, 2000, 192.

⁴⁰ Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszzej T. XV. Rogozszkij letopiszec. Tverszkij szbornyik. Moszkva, 2000, 251–252.

⁴¹ Uo. 254.

⁴² Uo. 226.

Az elbeszélés az IL-ben is olvasható hagyományra épít (formailag). Kijev feldúlását részletesen elbeszéli, de azzal a megjegyzéssel, hogy mindez II. Konsztantyin kijevi metropolita bűne miatt következett be, ő ugyanis megtiltotta szerdán és pénteken a vaj és tej fogyasztását. Fjodor püspök 1169-es elűzésének is az volt az oka, hogy nem osztozott Andrej Kijevvel kapcsolatos terveiben (nem akart Kijevbe menni). III. Iván a jelek szerint legitimációs, vonatkozási pontként tekintett Andrej Bogoljubszkijra: a moszkvai Uszpenskij székesegyházat Andrej Bogoljubszkij egyik fő műve, a vlagyimiri templom mintájára építik fel – kimondottan III. Iván kezdeményezésére.⁴³

A nagy orosz krónikakompiláció, a Nyikon-évkönyv a 16. század közepén készült el. Összeállítása során olyan kútfőket is felhasználhattak, melyek később elvesztek. A Nyikon-évkönyvben legalábbis számos unikális értesülés olvasható, melyek viták tárgyát képezik. Nos, Andrej Bogoljubszkij kapcsán a kunokkal való feltűnően szoros kapcsolata ebben a hagyományban is megjelenik (saját emberei páncélzatát is kun módon erősítette meg).⁴⁴

Jurij Dolgorukij 1157. május 15-én halt meg, öt napi betegség és 33 évi uralkodás után – jegyzi meg némileg szellemesen a Nyikon-évkönyv. A Kijev melletti Beresztovóban temették el. Hogy mennyire „népszerű” volt Jurij Dolgorukij, mutatja, hogy temetése napján kifosztották udvarát, kirabolták, „megverték a szuzdaliakat” a falvakban és a városokban. Ez (is) arra mutat, hogy délen össznépi ellenszenv övezte a szuzdaliakat, kolosszális mentális szakadék volt a kijeviek és az északkeletiek között.⁴⁵ A Nyikon-évkönyv beszámolója szerint éppen Andrej volt az, aki apját arra biztatta, hagyjon fel a testvérgyilkos háborúval. Andrej érvrendszerében nemcsak a testvéri

⁴³ Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszjej T. 25. Moszkovszkij letopisznij szvod konca XV veka. Moszkva–Leningrad. 72., 79., 180., 293.

⁴⁴ Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszjej T. IX. Letopisznij szbornyik, imenuemij Patriarsej ili Nyikonovszkoj letopiszju. Moszkva, 2000, 189.

⁴⁵ Uo. 208.

szerepet szólt, hanem annak vágya is, hogy az északi fejedelmek foglalkozzanak inkább a saját otcsinájukkal (*отчину свою соблюдеши*).⁴⁶

Az IL-hez és a tveri évkönyvhöz hasonlóan a Nyikon-évkönyv is hangsúlyozza, hogy 1155-ben konfliktus volt Andrej és apja között a visgorodi ikon elvitele miatt. Andrej *apja akarata ellenére* vitte el a szent képet, jelezve, hogy 1155 körül a későbbi Bogoljubszkij már a szárnyait próbálgatta. Az incidens azt is jelzi, hogy Andrej egyáltalán nem volt tekintettel a déliekre, sőt, nyíltan megvetette őket.

A Nyikon-évkönyv később sokat idézett megjegyzése szerint Andrej azért hagyta el Visgorodot, mert Kijevben, délen állandó anarchia van. Ebben a szöveghagyományban viszont az is szerepel, hogy a rosztoviak és a szuzdaliak elleneztek Vlagyimir fővárossá tételét. A Kijev elleni hadjáratot csodák előzték meg, égi jelek az égen, Napon, Holdon.⁴⁷ A Nyikon-évkönyv szerint „rossz tanácsadók”, akik gyűlölték Andrejt, beszélték rá Msztjiszlav, Vaszilko, Mihalko elüldözésére. Ezzel az évkönyvíró természetesen azt is mondja, hogy rossz döntés volt az elüldözésük.⁴⁸

A 16. századi *Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről* az orosz birodalmi ideológia egyik első dokumentuma. Mint az közismert, e mű szerint a Rurikidák római eredetűek, Augustus császár egyik rokonától származnak, és Vlagyimir Monomah idején a bizánci császároktól kaptak – mint a római császárok örökösei – felhatalmazást és koronát. Már Vlagyimir Monomah-tól kezdve az orosz uralkodó az igaz, ortodox kereszténység védelmezője. Ebben a műben a címhez képest meglepő módon nem szerepel sem Jurij Dolgorukij, se Andrej Bogoljubszkij, Monomah után nagy ugrással Jurij Danyilovics moszkvai fejedelem következik, de ők, a moszkvai uralkodók Monomah örökösei és nem a velük szembeállított, alacsony származású, a Rusz terü-

⁴⁶ Uo. 191–193.

⁴⁷ Uo. 237.

⁴⁸ Uo. 221.; Polnoje Szobranijje Russzkij Letopiszjej T. XV. Rogozszkij letopiszec. Tverszkij szbornyik. Moszkva, 2000, 234.

leteit bitorló litván uralkodók.⁴⁹ Andrej Bogoljubszkij mellőzése logikusan az orosz állam nyugatra fordulásával magyarázható. A római-Rurikida, bizánci, és a kijevi Vlagyimir Vszevolodics-hoz visszanyúló örökség keresése az orosz állami ideológia nyugati eredetű legitimációs törekvéseit demonstrálta, amiben mellőzendő a „szeparatista”, Kijevet feldúló Andrej Bogoljubszkij, aki csak annyiban volt potenciálisan érdekes, hogy az ő uralma idején került északkeletre a tényleges hatalmi központ.

Az Andrej Bogoljubszkijről szóló történeti gondolkodás evolúciója törvényszerűen ebbe az irányba mozdult el. A 16. századi *Fokozatok könyvében* csak meg van említve. Viszont fontos összefüggében. Eszerint tőle indul a vlagyimiri fejedelemség (*самодержавство*), de nem Kijev ellenében, hanem a kijevi nagyfejedelemtudtával. Andrej Bogoljubszkij tehát nem „szeparatista”, hanem legitim örökös. Viszont a mű elítélően nyilatkozik arról, hogy Andrej elkergette testvéreit. Ebben a narratívában nagyon hangsúlyos szerepet kap, hogy Bogoljubszkij örökösei bosszút álltak a gyilkosságon, a Kucskovicsokon – vagyis a hatalom sérthetlenségének gondolata. Mégis, Andrej féltestvére, Vszevolod tevékenysége jóval nagyobb terjedelmet kap (Hatodik fokozat).⁵⁰

A fentiek fényében nem meglepő, hogy az orosz történeti gondolkodást a későbbiekben, sőt, egészen maig meghatározó Kijevi Szinopsziszban (első kiadás – 1674), amely a „kisoroszok” és „nagyoroszok” történelmi sorsközösségét hangsúlyozza, csak említésszintű epizódszerep jut Andrej Bogoljubszkijnek, Kijev feldúlójának.⁵¹

A Moszkva eredetéről szóló 17. századi elbeszélésben (*Повесть о начале Москвы*) is felbukkan Andrej Bogoljubszkij alakja. Moszkva, a „harmadik Róma” alapítója Jurij Dolgorukij, de eredetileg ez a hely Ivan(ov) Kucsko birtoka volt. Kucsko nem adta meg a tiszteletet Jurijnak, „ami egy nagyfejede-

lemnek kijár”, ezért Jurij megölette őt, gyermekeit Andrejhez küldte. Végül is Andrej lesz az e történet szerint, aki lakosokkal telepíti be Moszkvát és kiterjeszti a területét. A furcsa történet szerint Kucsko lánya Andrej felesége lesz, ám a házasság megromlik, mert a fehérmájú feleség folyton testi kapcsolatot követel a jámbor életű Andrejtől, aki elhagyja kielégítet(het)len asszonyát. Végül is ez vezet orv meggyilkolásához, a Kucsko klán tagjait az elhagyatott feleség tüzezi fel.⁵² E lényegbe látó történet az alapokhoz visszanyúlva, a szex-rokonság-hatalom dimenziójában láttatja a kolonizátorként megjelenített Andrej Bogoljubszkij sorsát. A történet, meglehetősen folklorisztikus hagyományokat is felhasznált, ami arról tanúskodhat, Andrej Bogoljubszkij alakja eleven volt a 17. századi moszkvai népi emlékezetben. (Megjegyzendő, hogy ebben az időben más legendás történetek is keringtek Moszkva eredetéről, az egyik szerint Oleg alapította a várost.)⁵³

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy a „hivatalos” orosz (moszkvai) történeti tudatban Andrej Bogoljubszkij emlékezete, ha aktualitását nem is, de jelentőségét mintha elvesztette volna a 17. században Kijev megszerzésekor, a sokdimenziójú ukránkérdés megjelenésével, Oroszország számára meghatározóvá válásával (éppen abban az időszakban, amikor az Oroszországot ért nyugatos hatás jelentős részben az ukrán területeken át nyomult be). A 18. századtól már a kritikai történetírás a feladat, hogy Andrej Bogoljubszkij életművéről értékelést adjon.

III. Andrej Bogoljubszkij a kritikai történetírásban

Mint említettem, Makai János összefoglalása alapvető, jó áttekintését adja Andrej Bogoljubszkij orosz historiográfiájának. Az alábbiakban csak kiemelek néhány, általam hangsúlyosabbnak tartott elemet ebből a diskurzusból.

⁴⁹ *Biblioteka lityeraturi Drevnyej Ruszi. T. 9.* Szankt-Petyerburg, 2006. 278–287.

⁵⁰ *Biblioteka lityeraturi Drevnyej Ruszi. T.12.* Szankt-Petyerburg, 2003. 439–440.

⁵¹ *Mecsta o russzkom jegyinsztve. Kijevszkij szinopszisz (1674).* Moszkva, 2006. 139.

⁵² *Biblioteka lityeraturi Drevnyej Ruszi. T. 15.* Szankt-Petyerburg, 2006. 136–138.

⁵³ Uo. 147.

Az első orosz történész, V. Ny. Tatyiscsev ellentmondásos értékelése lényegében nem különbözött a moszkvai történetírás és a Kijevi Szinopszisz által meghatározott vonaltól, a központosított orosz állam szempontjából nézve Dolgorukij „szeparatista”, az ő a művét folytatta Bogoljubszkij, aki végül is kedvezőbb megítélésben részesült, mint apja.⁵⁴

Ehhez képest valóságos fordulat, hogy Nyikolaj Karamzinál Bogoljubszkij már inkább pozitív örökségű történelmi személy. Ő alapozta meg a tulajdonképpeni orosz állam magvát.⁵⁵

A 19. századi orosz történetírás klasszikusa, Szergej Szolovjov talán még ennél is továbbment. Véleménye szerint Andrej Bogoljubszkij tevékenysége az egész orosz történelemben korszakhatár, egy új időszak kezdete. Nemcsak regionálisan tevődik át az orosz történelem központja Északkeletre, hanem Bogoljubszkij idején kezd kiépülni a kláni struktúrákat meghaladó modernebb államigazgatás, és indul meg a keleti irányú terjeszkedés. Már Vlagyimir székhellyé tétele is ezt a célt szolgálta volna, hiszen a Kljazma az Oka és a Volga felé nyitott utat. Bogoljubszkij kolonizatori, városalapító tevékenysége hatalmi célokat szolgált: az új, vecse és régi elit nélküli városokban korlátlanul kiteljesedhetett a fejedelmi hatalom.⁵⁶ Végül is ez lesz az alapja az új orosz hatalmi modellnek. Sz. Szolovjov úgy vélte, Andrej Bogoljubszkij uralma az északkeleti periféria objektív adottságait alapul véve egy „új rendet” honosított meg.⁵⁷ Andrej Bogoljubszkij uralma az „új harca volt a régi ellen”: magántulajdonú földbirtoklással, a kláni berendezkedés meghaladásával, az új városokkal, e hosszú, évszázados harc betetőzése lesz majd Moszkva küzdelme Novgorod ellen, mely az északkeleti „új rend” győzelmével ér majd

⁵⁴ Makai: *Klió labirintusában. A történetírás a Kijevi és a Vlagyimir-Szuzdali Ruszról*, 60–61.

⁵⁵ Uo. 61–62.

⁵⁶ Szolovjov Sz. M.: *Szocsinyenyija* Kny. 1. Moszkva, 1988. 70

⁵⁷ Lacsajeva M. J.: Sz. M. Szolovjov (1820–1879) In: Lacsajeva M. J. (szerk): *Isztoriografija isztorii Rossziji do 1917 goda v dvuh tomah. Isztoriografija isztorii Rossziji do 1917 goda v dvuh tomah*. Moszkva, 2004. 315–343., 335.

véget.⁵⁸ Tényszerűen kevésbé argumentáltan, de hasonló nézetek olvashatók Kavelinnál.

Vaszilij Kljucsevszkij szerint a már Dolgorukij idején megindult kolonizációval kezdődik a tulajdonképpeni (nagy)oroszok története, nem utolsósorban a helyi finnugor népességgel történő keveredés következtében.⁵⁹ Északkeleten egy falusias világ alakult ki, ellentétben a déli Rusz városias környezetével. Ellentétben a vízhiányos és veszélyes Déllel, itt viszonylagos biztonság fogadta a délről érkező szláv telepeseket. De a kedvezőtlen klíma miatt jórészt csak apró, irtásos gazdálkodással foglalkozó, állandóan vándorló települések jöhettek létre, a kereskedelem távol esett tevékenységüktől.⁶⁰ Kljucsevszkij éles szemmel hívta fel a figyelmet arra, hogy Bogoljubszkij, az évkönyvek szövege szerint, lekezelően beszélt a nála idősebb rokonaival, ami hallatlan dolognak számított („kláni struktúrák meghaladása”).⁶¹ Bogoljubszkij nem a legidősebbként volt nagyfejedelem, nem telepedett meg Kijevben, *elválasztotta Északot Déltől*, új fővárost hozott létre.⁶² Kljucsevszkij szerint bár ő volt az első „nagyorosz” a történelem színpadán, személyes életét mégsem lehet sikeresnek nevezni, és nem feltétlen volt kiemelkedően tehetséges ember.⁶³ Viszont ÚJ RENDET vezetett be. Nagyon érdekes, hogy Kljucsevszkij szerint ez az új rend bizonyos értelemben „demokratikusnak” tekinthető, hiszen ez az új kolonizátorok, az „új emberek” rendje volt a régi elit ellen. Ennek az új rendnek a népi megtestesítője volt Ilja Muromec „a paraszti fiú”.⁶⁴ A fejedelmi ügyelek jelentőségének megerősödését részben a földrajzi viszonyok magyarázzák. Az ügyelek jelentős része lakatlan, vagy kisszámú paraszti népesség

⁵⁸ Szolovjov Sz. M.: *Ob otnosenijah Novgoroda k velikim knyazjam*. Moszkva, 1846. 18., 21–22.

⁵⁹ Kljucsevszkij V. O.: *Szocsinyenyija T. I. Kursz russzkoj isztorii* Cs. 1. Moszkva, 1956. 291–295.

⁶⁰ Uo. 309–310.

⁶¹ Uo. 319.

⁶² Uo. 320–321.

⁶³ Uo. 324.

⁶⁴ Uo. 327–328.

lakja, a birtokos-fejedelem idején telepítődnek be, magyarázza Szolovjovhoz hasonlóan Kljucsevszkij. Nincsenek tehát az uralkodói hatalommal szembeállítható „fékek és ellensúlyok”.⁶⁵

Kosztomarov az orosz hódító politika első megnyilvánulóját látta Jurij Dolgorukijban,⁶⁶ s bár ő a későbbiekben a tatár hatásnak is fontos szerepet tulajdonít az orosz fejlődés szempontjából, az ukrán nacionalizmus alapvetésének tartott Osznovi-tanulmányában részben Bogoljubszkijra vezeti az orosz másság eredetét.

Presznyakov szerint Andrej Jurjevics az északkeleti bojárookra támaszkodott. Nem túl meggyőzően argumentált véleménye szerint bojárcsoportok harca húzódott meg Andrej politikai cselekedetei mögött (mint például fivérei elüldözése). Meggyilkolása is a bojárpartok küzdelmében értelmezhető. Presznyakov, Szolovjovval és Kljucsevszkijjal vitatkozva, úgy véli, hogy az Andrej Bogoljubszkij-jelenség nem valamilyen új fenomén megnyilvánulása, hanem éppen ellenkezőleg, a Rusz általános tendenciáiba illeszthető (a bojártság megerősödése), és mozgatóereje nem a nováció, hanem az inercia (már készen levő társadalmi formációk általános irányú fejlődése). Presznyakov szemére vetette Szolovjovnak és Kljucsevszkijnek, hogy nem valamilyen „összorosz” koordinátarendszerben értékelték Andrej Bogoljubszkij tevékenységét. Másfelől viszont valóban ekkor figyelhető meg az uralkodói hatalom megerősödése. A későbbi „nagyorosz” politika alapjait Jurij Dolgorukij idején fektették le. Ez mindenekelőtt a Novgorod elleni támadásokban nyilvánult meg.⁶⁷

A szovjet medievisztika meghatározó személye, Borisz Grekov véleménye Andrej Bogoljubszkijről inkább a negatív mezőbe toldott (természetesen már Mihail Pokrovszkij is negatív

⁶⁵ Uo. 347–349.

⁶⁶ Kosztomarov Ny. I.: *Russzkaja isztorija v zszinyeopiszanyijah v jijo glavnyejsih gyejatyalej* Kn. 1. Moszkva, 1990. 72.

⁶⁷ Presznyakov A. J.: *Obrazovanyije velikorusszkogo goszudarsztva*. Petrograd, 1918. 33–35.; Makai: *Klió labirintusában. A történetírás a Kijevi és a Vlagyimir-Szuzdali Ruszról*, 73–74.

van értékelt Bogoljubszkij tevékenységét). Andrej Bogoljubszkij kora a szörnyű „feudális széttagolódás” időszaka, amikor összezsugorodott az egykori központ, Kijev hatalma (Grekov szerint Msztyiszlav Vlagyimirovics uralmának végével, 1132 után) és az erős központi hatalom nélküli anarchia lett úrrá a Ruszban. Hiába „az orosz nép harca” a központosított állam megteremtéséért, Andrej Bogoljubszkij is annak a politikai elitnek a képviselője, amely fenntartja az anarchikus viszonyokat. Élesen elítéli a Kijev kifosztásához vezető hadjáratát, melyet a tatárdúláshoz hasonlít. Grekov Szolovjovval vitatkozik, hogy Andrej Bogoljubszkij valamiféle új rend megteremtője lett volna, aki a kláni struktúrákat felváltotta a korban modern államisággal, hiszen a korszerű, központosított, feudális állam már a Kijevi Russzal létrejött a 11. században. Nincs tehát Andrej Bogoljubszkij tevékenységében semmi különleges, történelmi sorsfordító. „Ugyanakkor Andrej Bogoljubszkij tevékenységében olyan vonásokat észlelhetünk, amelyek Moszkva későbbi politikai vezetőivel rokonítják, és akik végre tudták hajtani azt, ami Andrejnek még nem állt erejében. Moszkva a sikereit ezen a bázison érte el, de amelynek alapjai akkor még nem voltak szilárdak” – jegyzi meg mégis Borisz Grekov. Andrej Bogoljubszkij annak a látványos példája, hogy az alapok változásával a felépítmény is transzformálódik.⁶⁸ E iránymutatásnak megfelelően Andrej Bogoljubszkij személye és tevékenysége a szovjet korszakban mintegy periferizálódott.⁶⁹

A személyes ellentéteken és szakmai rivalizáláson túl valószínűleg ez is szerepet játszott abban, hogy a szovjet korszakban többször is ellehetetlenítették Ny. Ny. Voronyin Andrej Bogoljubszkijről szóló könyvének kiadását, amely csak a szerző halála után harminc évvel, 2007-ben jelenhetett meg, s amely Bogoljubszkijt európai léptékű államférfiként jellemezte.⁷⁰

⁶⁸ Grekov B. D.: *Kijevszkaja Rusz*. Moszkva, 1953. 512–513.

⁶⁹ Lásd pl. Mavrogyin V. V.: *Drevnyjaja i szredenyekovaja Rusz*. Szankt-Petyerburg, 2009.

⁷⁰ Makai: *Klió labirintusában. A történetírás a Kijevi és a Vlagyimir-Szuzdali Ruszról*, 80–84.

Nem meglepő, hogy a jelentős részben még a szovjet történetírás hagyományaira építő Frojanov szerint Andrej Bogoljubszkij nem újtóként, hanem konzervátorként került Vlagyimir-Szuzdal élére. Egyfajta kompromisszumos figura volt a Vlagyimir, Szuzdal és Rosztov közötti küzdelmek árnyékában, és leegyszerűsítő az a vélekedés, miszerint Bogoljubszkij Vlagyimir előtérbe helyezésével Rosztov és Szuzdal érdekeit sértette volna (főleg, hogy a Vlagyimir kiemelését hangsúlyozó szövegek későbbiek).⁷¹

A. A. Gorszkij szerint tévedés azt gondolni, hogy a 12. század végén a vlagyimir-szuzdali fejedelemség kiemelkedett volna a többi közül. Ez a tévedés A. A. Gorszkij nem argumentált – és nem is túl meggyőző – véleménye szerint egyrészt arra vezethető vissza, hogy a moszkvai évkönyvírás a 15–16. századtól felnagyította Vlagyimir vezető szerepét. Másrészt, és ez valóban nyilvánvaló, a 16. századi moszkvai „birodalmi” ideológiában már egyértelműen textualizálódott nemcsak az, hogy Vlagyimir és Moszkva Kijev örököse, hanem az is, hogy Vlagyimir (Moszkva) fölötté áll Kijevnek. Ami az orosz hatalmi modell eredetét illeti, ebben nem a 12. század, hanem a tatár hatás volt a döntő.⁷²

A rendszerváltással, az orosz szeparatizmus megerősödésével és az 1917 előtti történetírás újra előtérbe kerülésével egy időben Andrej Bogoljubszkij alakja is hangsúlyosabbá vált. Vlagyimir-Szuzdal egyik első monográfiájának írója, J. Limonov már ismét jelentős történelmi alaknak láttatta Bogoljubszkijt.⁷³

V. B. Kobrin és A. L. Jurganov 1991-ben nagy hatású, később sokat idézett cikkben értekezett az orosz despotizmus eredetéről, ami szerintük a 12. században alakult ki. Szerintük Bogoljubszkij idején honosodott meg egy új államapparátus, állam-

⁷¹ Frojanov I. Ja.: *Drevnyijaja Rusz IX – XIII vekov. Narodnije dvoizsenyija. Knyjazseszkaja i vecsevoaja vlaszty.* Moszkva, 2012. 526–527., 533.

⁷² Gorszkij A. A.: *Rusz ot szlavjanszkogo rasszelenyija do Moszkovszkogo carsztva.* Moszkva, 2004. 152–153.

⁷³ Makai: *Klió labirintusában. A történetírás a Kijevi és a Vlagyimir-Szuzdali Ruszról,* 86–87.

szervezési gyakorlat, a druzsina, elsősorban a kisebb druzsina tagjaiból. Végül is a Ruszban nem az európai típusú vazallitás, hanem a nyers alávetési viszony alakult ki. A fejedelem meggyilkolása az új rend alapítója számára személyes kudarccal, meggyilkolásával végződött, de ez is csak azért következhetett be, mert a fejedelmet nem lehetett elkergetni ebben az új modellben.⁷⁴

Ehhez hasonlóan Igor Danyilevszkij is úgy véli, hogy Andrej Bogoljubszkij volt az orosz despotizmus szülőatyja. Danyiil Zatocsnyik műve ebben a környezetben íródott, ez pedig az „orosz rabmentalitás” első lenyomata lenne. Átvéve Kobrin és Jurganov téziseit, ő is azt feltételezi, hogy egy olyan alattvalói rendszer kezdett formálódni az Északkeleti Ruszban, amely nélkülözötte az Európában megszokott „szerződéses viszonyokat.” Ez a rendszer válik aztán elterjedté a Ruszban, és ez „orosz despotikus modell alapja.”⁷⁵

A kijevi P. P. Tolocsko szerint Andrej Bogoljubszkij volt az első, aki Kijev helyébe egy másik, önálló metropóliát akart létrehozni, s ez politikai fordulópontnak tekinthető, még úgy is, hogy Tolocsko azért szkeptikusan viszonyult Bogoljubszkij állítólagos nagyságának kérdéséhez.⁷⁶

A kijevi Tatjana Vilkul szövegtani vizsgálataiban arra a következtetésre jutott, hogy a druzsina terminus használata éppen Andrej Bogoljubszkij idején válik különösen intenzívvé, és éppen az Északkeleti Ruszban. Igaz, a szerző vérbeli filológusként nem történeti, hanem filológiai okokkal magyarázza ezt a különös jelenséget.⁷⁷

⁷⁴ Kobrin V. B. – Jurganov A. L.: *Sztanovlenyije deszpotyicseszskogo szamogyersavija v srednyevokovoj Ruszi (K posztanovke problemi)* In: Isztorija SZSZSZR 1991/4. 53–64., 55., 57.

⁷⁵ Danyilevszkij I. Ny.: *Russzkije zemlji glazami szovremennyikov i potomkov.* Moszkva, 2001. 93–94.

⁷⁶ Tolocsko P. P.: *Drevnyrusszkaja narodnoszty. Voobrazsemaja i realnaja.* Szankt-Petyerburg, 2005. 137.

⁷⁷ Vilkul T. L.: *Ljugyi i knyjaz v drevnyrusszkij letopiszszah szeregyni XI–XIII vekov.* Moszkva, 2009. 80., 86.

Összességében, az oroszországi történetírás bizonyos periódusaiban, mint a kora újkori moszkvai vagy a szovjet historiográfia, Andrej Bogoljubszkij jelentősége kapcsán inkább óvatosan nyilatkoztak. Még ha modellszerűen esetleg elismerően is értékelték Bogoljubszkij életművét, de „geopolitikai” értelemben inkább kritikával illették, hiszen egyfajta „szeparatizmust” testesített meg, a nyugatra (és a legfontosabb Kijevbe) vezető utak felégetésével. Andrej politikája hozzájárult a már meglévő ellentétek mélyítéséhez a természetes egységet képező Ruszban. A Karamzintól kezdődő orosz historiográfia inkább hajlamosabb volt arra, hogy Andrej Bogoljubszkijban valamilyen korszakalkotó személyiséget lásson, hiszen Bogoljubszkij legalább annyira teremtő, mint romboló, és alkalmasint a moszkvai orosz modell genezise az ő nevéhez köthető.

Nagyfészkű Vszevolod, Vlagyimir-Szuzdal hőse

MAKAI JÁNOS

A Kijevi Rusz északkeleti része a 12. század közepére vált önálló régióvá. A mongol hódításig két igen jelentős fejedelme volt. Andrej Bogoljubszkij (1157–1174) folytatta a terület megszervezését, azonban irreális célkitűzései a fejedelemség határain kívül katonai vereségeket, belül pedig személyes tragédiát és zűrzavart okoztak. Ez a tanulmány Andrej öccse, a magyar olvasók körében kevésbé ismert Nagyfészki Vszevolod (1176–1212) tevékenységét bemutatva igyekszik választ keresni arra a kérdésre, hogy az utóbbi vlagyimir-szuzdali fejedelem miért sorolható a középkori orosz hősök közé.

Andrej Bogoljubszkij meggyilkolását belviszály követte (1174–1177). Ebből legfiatalabb testvére került ki győztesen. Vszevolod a végső győzelmet arra is felhasználta, hogy oldalági rokonait kiszorítsa a hatalomból. Az 1174–1177. évi eseménysorozat több volt vlagyimir-szuzdali belviszálynál, mivel a Kijevi Rusz több régióját érintette, sőt a kunok is részt vettek benne.¹

Nagyfészki Vszevolod uralma alatt a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség belső helyzetét összességében stabilitás jellemezte. Mindössze két külső támadás kelthetett félelmet, de mindkettőt sikerült visszaverni. Terméketlen évekről és pusztító árvizekről nem maradtak ránk feljegyzések, járványról is mindössze egy. A rendkívüli égi jelenségek ugyan riadalmat okoztak a lakosság körében, társadalmi feszültségekhez azonban nem vezettek. Az 1184-es és 1192-es vlagyimir-i tűzvészek viszont

¹ Ld. Makai János: *Zűrzavar Vlagyimir-Szuzdalban (1174–1177)*. In: Gebei Sándor – Makai János – Bartók Béla (szerk.): *Történekműhely a katedrán*. Eger, 2009. 319–335.

nemcsak félelemmel töltötték el az embereket, hanem anyagi javaikat veszélyeztették, sőt sok esetben meg is semmisítették azokat. A tűzesetekhez fűzött évkönyvi kiegészítések azonban nem elégségesek ahhoz, hogy általános társadalmi elégedetlenségre vagy zavargások kitörésére következtessünk.²

Vszevolod fejedelemsége idején Vlagyimir-Szuzdalban az építészek, kőművesek, szobrászok és festők sok megbízást kaptak. Újjáépítették Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri Uszpenszkij (Istenszülő elszenderedése) székesegyházát, a fejedelemség legfontosabb templomát, amely az 1184. évi tűzvészben megrongálódott. Vlagyimirban és Rosztovban új kolostorokat és templomokat emeltek, Szuzdalban pedig tatarozták a régi székesegyházat. Az építkezések közül nem mindegyik kapcsolódik közvetlenül Vszevolod fejedelemhez, mivel az egyházi épületek munkálatainak irányításában felesége, Konsztantyin nevű fia és Ioann püspök is részt vett. Vszevolod uralma alatt világi jellegű építkezésekre is sor került, például részben felújították, részben átépítették a Szuzdalt, Vlagyimirt és Perejaszlavl Zalesszkijt védő erődítmények falait.³

Művészettörténeti szempontból a vlagyimiri Dmitrijevszkij (Demeter)-székesegyház tekinthető az 1176–1212 közötti időszak legértékesebb épületének. Meglepő, hogy az első említése csak a fejedelem nekrológiájában található. Építése 1194 és 1197 közé tehető, s ahhoz a négyoszlopos, egykupolás, háromapszisos típushoz tartozik, amelyhez Vszevolod apja, Jurij Dolgorukij egyházi épületei, ill. bátyja, Andrej híres Mária oltalma temploma (Pokrov na Nerli). A mészkőből emelt székesegyház csaknem kocka alakú. Homlokzatának magassága csak 16 méter körüli, mégsem tűnik alacsonynak. Jelenleg elszigetelten áll, korábban azonban a fejedelmi udvar épületegyüttesébe tartozott, és kiegészítő részekkel is rendelkezett. Külső díszítése tette híressé. Falainak felső részén döntő módon ragadozó em-

² Makai János: *Zűrzavar után stabilitás*. In: Kiss László (szerk.): *Acta Academiae Agriensis. Nova Series. Tom. XL. Sectio Historiae*. Eger, 2013. 155.

³ Uo. 146, 148–149.

lősök, madarak és stilizált növények sorakoznak: az 566 dombozmű közül 470 állat- vagy növényábrázolás. A vallási téma elsősorban az oszlopos sávokban jelenik meg.⁴

A székesegyház homlokzatának kompozíciói közül az egyik Nagy Sándor mennybemenetelét ábrázolja. Ugyanez megtalálható a Vszevolod által újjáépített Uszpenszkij-székesegyház díszítései között is. A szakirodalomban már évtizedekkel ezelőtt olvasható volt az az elképzelés, mely szerint valószínűleg mindkettő hasonló célt szolgált: a fejedelmi hatalom diadalát, ill. megdicsőülését szimbolizálta. Dávid király portréja több helyen megjelenik a Dmitrijevszkij-székesegyházon. Az ő ábrázolását szintén a fejedelmi hatalom hangsúlyozásával hozták összefüggésbe.⁵ Hasonló elképzelés az utóbbi időszak szakirodalmában is olvasható,⁶ sőt többen egyenesen arra az álláspontra helyezkedtek, miszerint Vszevolod, mint korábban fivére, Andrej Bogoljubszkij, az európai uralkodókhoz hasonlóan új Dávidként, új Salamonként akarta magát látni.⁷

A Dmitrijevszkij (Demeter)-székesegyház díszítése más szempontból is figyelemre méltó: külső falán ma is megvan az a szoborkompozíció, amely akár az apa és a fiúk kapcsolatának szemléltetéséeként is felfogható. Az északi homlokzat keleti oldalának felső részén egy trónon ülő, ölében gyermeket tartó férfi látható. Oldalt még két-két alak fordul felé hódolatteljes testtartásban, félig kinyújtott karral és félig behajlított térdel. Nyikolaj Voronyin, Vlagyimir-Szuzdal történetének kutatója először arra az álláspontra helyezkedett, hogy a falon

⁴ Uo. 146–147.

⁵ Voronyin, Ny. Ny.: *Zodcsesztvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XV vekov*. T. I. Moszkva, 1961. 437.

⁶ Novakovszkaja-Buhman, Sz. M.: *Car David v reljefah Dmitrijevszkovo szobora vo Vlagyimire*. In: *Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Vizantija, Rusz, Zapadnaja Jevropa: iszkussztvo i kultura. Poszvjacsajetszja 100-letijju szo dnya rozgnyenyija Viktora Nyikityicsa Lazareva (1897–1976)*. Szankt-Petyerburg, 2002. 183.

⁷ Uszpenszkij, B. A.: *Car i imperator. Pomazanyije na carsztvo i szemantjika monarsih tyitulov*. Moszkva, 2000. 13–14, 18. Novakovszkaja-Buhman: *Car David v reljefah Dmitrijevszkovo szobora vo Vlagyimire*, 183.

Vszevolodot ábrázolták az utódával – vagyis Konsztantynnal – és térdet hajtó emberekkel. Később részben változtatott a véleményén, s ennek lényege az alábbiakban foglalható össze: az utóbbiak nem egyszerűen a fejedelem előtt meghajló emberek, hanem szintén a fiai, s az apa Vlagyimir nevű gyermekét tartja a karjaiban.⁸ Más szerzők műveiben szintén megtalálható az a nézet, mely szerint a Dmitrijevszkij-székesegyház homlokzatának fenti szobrai Vszevolodot (és fiait) ábrázolják.⁹

Ezen a ponton tisztázni kell Nagyfészki (Nagycsalados) Vszevolod közeli hozzátartozóinak létszámát. Vszevolod fejedelemnek összesen 8 fia született. Közülük a Dmitrijevszkij-székesegyház építéskor öten voltak életben, ketten már elhaláloztak, a legfiatalabb pedig csak a munkálatok befejezésekor született. Ha megvizsgáljuk a testvérekről szóló információkat, azt tapasztaljuk, hogy apjuk bevonta őket az ügyek intézésébe. A legtöbb megbízást Konsztantyin és Jaroszlav kapta. A fejedelemnek 4 lánya is született, de velük kapcsolatban kevés adat maradt fenn. A népes család létrehozásában döntő szerepet játszott a fejedelem első felesége, aki bő 20 év alatt 12 utódot szült. A „nagy fészkek” szélén, illetve közelében elvileg a Rurik-dinasztia szuzdali ágának sok tagja elfért, de csak azoknak jutott hely, akik nem veszélyeztették Vszevolod fejedelem pozícióját.¹⁰

A kutatók nagy figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogy milyen pozíciót foglalt el Vszevolod fejedelem a Rurik-dinasztia tagjai között, s az utóbbit jelentős mértékben a kijevi trónhoz fűződő viszonya alapján értékelték. Érdeemes ismertetni néhány, a fejedelemre nézve kifejezetten pozitív értékelést.

⁸ Voronyin mindkét álláspontjának ismertetése: Voronyin: *Zodcsesztvo Szevero-Vosztocnoj Ruszi XII–XV vekov*. T. I. 436.

⁹ Wörn, D.: *Studien zur Herrschaftsideologie des Grossfürsten Vsevolod III. „Bol’šoe gnezdo” von Vladimir (1176–1212)*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 27 (1979). H. 1. 25. Vagnyer, G. K. – Vladisevszkaja, T. F.: *Iszkussztvo Drevnyej Ruszi*. Moszkva, 1993. 88.

¹⁰ Ld. Makai János: *Vszevolod fejedelem „nagy fészke”*. In: Uó (szerk.): *Acta Academiae Agriensis. Nova Series. Tom. XXXIX. Sectio Historiae*. Eger, 2012. 143–157.

Nyikolaj Karamzin, az orosz nemesi történetírás képviselője a 19. század első felében olyan nagynak látta a hatalmát, hogy feltételezte, a széttagoaltság véget érhetett volna, és egységes állam jöhetett volna létre, ha Vszevolod megszüntette volna a részfejedelmi rendszert.¹¹ Vaszilij Kljucsevszkij, az orosz polgári történettudomány kiemelkedő alakja szerint ez a fejedelem Dél-Ruszt a távoli Kljazma partjairól kormányozta, Kijevben a nagyfejedelmeket ő ültette trónra. Politikai nyomása érezhető volt az orosz föld legtávolabbi, délnyugati szélén is.¹² A szovjet történészek közül Arszenyij Naszonov az 1950-es években úgy vélekedett, hogy Vszevolod a legjelentősebb politikai tényező volt a 12. század végén és a 13. század elején, s a kortársak is így látták őt.¹³ Jurij Limonovnak, Északkelet-Rusz történeti szakértőjének 1987-ben megjelent kötetében az alábbi értékelés olvasható: a kijevi trónra kerülés sokban függött a szuzdali földtől. Az, ami Andrej Bogoljubszkij idejében kivételes jelenség volt, Vszevolod alatt csaknem hagyománnyá vált. Míg Andrejnek a terve megvalósításához hadjáratot kellett szerveznie délre, a 13. század elején elég volt Vszevolod vlagyimir-i nagyfejedelem diplomáciai támogatása ahhoz, hogy valaki megszerezze a kijevi trónt.¹⁴

A nyugati historiográfia képviselői közül a kaliforniai Nicholas Riasanovsky azt állapította meg, hogy Vszevolod nagyfejedelemként egész Oroszország fölött érezte hatalmát.¹⁵ Francis Dvornik, cseh származású amerikai professzor, az 1950-es években úgy vélekedett, hogy Vszevolod abszolutista

¹¹ Karamzin, Ny. M.: *Isztorija goszudarsztva Rosszizskovo*. Knyiga I, tom 3. M., 1988. 119.

¹² Kljucsevszkij, V. O.: *Kursz russzkoj isztorii*. Cs. I. In: Szocsinyenyija v gjev-jatyi tomah. T. I. M., 1987. 331. A híres Kursz kötetének első kiadására 1904 és 1910 között került sor.

¹³ Naszonov, A. Ny.: *Vlagyimiro–Szuzdalszkoje knyazsesztvo*. In: Grekov, B. D. (otv. red.): *Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma IX–XV vv. v dvuh csasztyah*. Csaszty 1 (IX–XIII. vv.). Moszkva, 1953. 331.

¹⁴ Limonov, Ju. A.: *Vlagyimiro–Szuzdalszkoje Rusz*. Leningrád, 1987. 106.

¹⁵ Riasanovsky, N. V.: *A History of Russia*. New York – Oxford, 1984. 91. A kötet először 1963-ban jelent meg.

uralkodóként uralkodott fejedelemsége fölött, és fensőbbiségét Kijevben is elismertette.¹⁶ Dvornik nézetéhez – még annak erősen vitatható első részéhez is – több mint két évtized múltán a tübingeni Dietrich Wörn csatlakozott.¹⁷ John Fennell oxfordi professzornak az 1980-as években jelent meg kötete a középkori Rusz válságáról. Ebben az alábbiakat írta Nagyfészki Vsevolodról: I. Vlagyimir (980–1015) egyik legbölcsebb és legelőrelátóbb utóda volt, akinek tekintélyét a kortárs fejedelmek széles körben elismerték, s közülük a déliek úgy tekintettek rá, mint elsőre az egyenlők között (primus inter pares) vagy mint rangidősre Rurik valamennyi utóda között.¹⁸ Font Márta, a Pécsi Egyetem professzor asszonya 2005-ben megjelent kötetében III. Béla egykori jegyzőjének Ruszról, ill. Szuzdalról tett megállapításait felhasználva értékelte Vlagyimir-Szuzdal, ill. Nagyfészki Vsevolod helyzetét. Eszerint az a jelenség, hogy Anonymus egyszer azt állítja, hogy „Ruscia, que Susudal vocatur” (Ruscia, amit Szuzdálnak hívnak – M. J.), máskor „duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Susudal” (a ruténok, azaz Kijev és Szuzdal fejedelmei – M. J.), azzal magyarázható, hogy Ruscia/Ruthenia/Rusz központja Kijevből lassan Szuzdalba helyeződött át. A Kijev–Rusz fogalom azonosítása régebbi tradíció, a Ruscia–Szuzdal azonosítása nem lehet régebbi, mint Vsevolod, a Nagy Fészek uralkodása.¹⁹ A torontói Martin Dimnik úgy vélekedett, hogy Szvjatoszlav Vsevolodovics Kijevben bekövetkezett halála (1194) után Vsevolod vitathatatlanul az egész Rusz leghatalmasabb fejedelme volt.²⁰

¹⁶ Dvornik, F.: *Byzantine Political Ideas in Kievan Russia*. In: *Dumbarton Oaks Papers* 9/10 (1956). 118.

¹⁷ Wörn, D.: *Studien zur Herrschaftsideologie des Grossfürsten Vsevolod III. „Bol’šoe gnezdo” von Vladimir (1176–1212)*, 9.

¹⁸ Fennel, Dzs.: *Krizisiz szrednyevkovoij Ruszi, 1200–1304*. Moszkva, 1989. 37, 38.

¹⁹ Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21. Szeged, 2005. 89, 100.

²⁰ Dimnik, M.: *Power Politics in Kievan Rus’: Vladimir Monomakh and his Dynasty, 1054–1246*. Toronto, 2016. 285.

Ha a fenti értékeléseket összevetjük a források adataival, jóval árnyaltabb képet kapunk. Megállapítható, hogy az 1194 júliusától 1212 áprilisáig (a Szvjatoszlav Vsevolodovics kijevi halálától Nagyfészki Vsevolod vlagyimiri haláláig) eltelt nem egészen 18 év alatt 11 alkalommal történt változás a kijevi trónon. Az egykori óoroszlav főváros 1194–1205 között a szmolenszki Rosztyiszlavicsok és a volhíniai Izjaszlavicsok, míg 1206–1212 között a Rosztyiszlavicsok és a csernyigovi Olgovicsok vetélkedésének célpontja volt. A trón birtokosának személye általában békés úton változott, megegyezés vagy kisebb katonai akció után. Egyes esetekben a támadók olyan váratlanul érkeztek, hogy a „regnáló” fejedelemnek esélye sem volt az eredményes védekezésre. A győztes nem alkalmazhatott radikális eszközöket a lakossággal szemben, mert bizonyos kérdésekben minden bizonnyal figyelembe kellett vennie a szabadok képviselőjét jelentő vecse határozatait. Mindössze egyetlen alkalommal, 1203-ban került sor nagymértékű erőszakra, azonban ennek leírását kétkedve kell fogadni. Nincs okunk tagadni, hogy 1203-ban a győztesek (Rurik Rosztyiszlavics és a csernyigovi Olgovicsok) raboltak és fosztogattak, de annak mértéke kétséges. Ha az egyházi személyeket részben lemészárolták, részben elhurcolták volna és a „civil” lakosságot is a sztyeppére hajtották volna, Kijev élete megbénult volna. Ennek pedig nincs nyoma a forrásokban.²¹

Az 1194–1212 közötti 11 kijevi trónváltásból összesen 5, tehát kevesebb mint a fele köthető valamilyen formában a vlagyimiri Vsevolod tevékenységéhez. A vlagyimiri fejedlem figyelemmel kísérte Rusz déli részének eseményeit, több esetben hatást is gyakorolt azokra, de közvetlenül egyetlen alkalommal sem avatkozott be. Még akkor sem, amikor jelentős presztízsvesztés érte. Ez pedig fordulatot jelentett bátyja, Andrej Bogoljubszkij kijevi politikájához képest. Bár Vsevolod Jurjevics valóban utolsóként maradt az élők sorában Vlagyi-

²¹ Makai János: *Vlagyimir-Szuzdal és Kijev kapcsolatai a 12–13. század fordulóján*. In: *Világtörténet*, 2014/4. 623.

mir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113–1125) unokái közül, rangidősségét konkrétan mindössze kétszer (1195-ben és 1203-ban) ismerték el, vagyis politikai súlyával kapcsolatban ebből a szempontból messzemenő következtetések aligha vonhatók le. Ráadásul egy másik genealógiai vonalon az Olgovicsok rangidős képviselője is igényt formálhatott a dinasztia szeniori pozíciójára. A csernyigovi fejedelmek de iure egyszer sem ismerték el a vlagyimiri fejedelem szeniori státuszát valamilyen Rurik-utód között. Későbbi násza, a csernyigovi Vszevolod Csormnij is csak akkor fordult hozzá, amikor más lehetősége már nem maradt Kijev megszerzésére. A vlagyimiri Vszevolod befolyásának mértékét jól mutathatná, ha nyomon lehetne követni a Kijevi Fejedelemségből megszerzett „részének” sorsát. 1195-ben ugyan kapott öt települést, ám ezeket Rurik Rosztyiszlavics már a következő évben visszavette. Ráadásul 1206-ban elvesztette a megbízható déli bázisnak számító Perejaszlavli Fejedelemséget, és kétséges, hogy az még halála előtt visszakerült volna a dinasztia szuzdali ágának ellenőrzése alá.²²

Összegzésként kijelenthető, hogy Kijevvel kapcsolatban Nagyfésztkű Vszevolod apja és bátyja nyomdokain haladt, amennyiben nagy figyelemmel kísérte a délen zajló eseményeket. Ő azonban rendkívül óvatos volt, és a realitások talaján maradt. Nem indított hadjáratokat, és arra sem törekedett, hogy legközelebbi rokonait juttassa a kijevi trónra. Nem pazarolta az északkeleti erőforrásokat bizonytalan kimenetelű déli vállalkozásokra, inkább a diplomácia eszköztárát részesítette előnyben. Időnként ő maga kezdeményezett, máskor kivárta, hogy a kijevi trónon marakodó déli fejedelmek valamelyike a segítségét kérje. Aligha vitatható, hogy irányítása alatt a Vlagyimir-suzdali Fejedelemség a széttagolódott Kijevi Rusz egyik legerősebb, legstabilabb régiója volt. Azonban a legmegbízhatóbb forrásokból az nem olvasható ki, hogy Vlagyimir-Szuzdal egyértelműen Rusz többi része fölé kerekedett volna.²³

²² Uo. 624–625.

²³ Uo. 625–626.

Már a korábbi északkeleti fejedelmek – Jurij Dolgorukij és Andrej Bogoljubszkij – is beavatkoztak a szomszédos novgorodi területek ügyeibe. Nagyfésztkű Vszevolod szintén arra törekedett, hogy pártfogoltjainak juttassa a novgorodi fejedelmi széket. Az adatok azt mutatják, hogy 7 alkalommal tudta elérni, hogy saját jelöltje kerüljön Novgorod élére. Tervei megvalósítása érdekében elsősorban közeli rokonait – unokaöccsét, sógorát és két fiát – használta fel. A pártfogoltak általában csak egy-két évig töltötték be a fejedelmi tisztséget. Sógora, Jaroszlav Vlagyimirovics Novgorodban eltöltött 9 éve (1187–1196) rekordnak számít. Mivel a pártfogoltak fejedelemségének hossza döntő módon a novgorodi elit belső erőviszonyaitól függött, Nagyfésztkű Vszevolod rokonainak szereplése jórészt csúfosan végződött: a 7 távozásból 4 leváltás, elküldés vagy elűzés formájában valósult meg.

1200 és 1208 között Nagyfésztkű Vszevolod ugyan ellenőrzése alatt tartotta a szomszédos Novgorodot, de ez kivételes időszaknak számított, amely alapján nem lehet az egész periódust megítélni. 1208–1209 telén Vlagyimir-Szuzdal pozíciója meggyengült: Vszevolod belenyugodott abba, hogy tizenhárom-tizennégy éves fia, Szvjatoszlav elveszítette a szomszédos terület trónját, ő pedig nyolc éve tartó dominanciáját. Felmerülhet a kérdés, Vszevolod miért nem indított nagyszabású hadjáratot a Novgorod fölötti ellenőrzés visszaszerzésére. Egyrészt óvatos, konfliktuskerülő politikus volt. Másrészt bizonyára tanulsággal szolgált számára bátyja, Andrej 1170. évi sikertelen katonai vállalkozása. Harmadrészt látnia kellett, hogy sem a Szuzdal-barát bojársoportosulás, sem az általa a főpapi tisztségbe juttatott Mitrofan támogatása nem biztosít elég alapot az átlagosnál erősebb szuzdali pozíció megtartásához.²⁴

Erkölcsei szempontból Vszevolod rokonságának legproblematisabb része a halicsi volt. Testvére, Olga Jaroszlav hali-

²⁴ Nagyfésztkű Vszevolod Novgoroddal kapcsolatos politikájához ld. Makai János: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből*. Eger, 2015. 135–162.

csi fejedelemhez ment feleségül, és egy Vlagyimir nevű fiút szült neki. Azonban Jaroszlav Oszmomiszl (Nyolceszű, azaz Éleseszű) (1153–1187) nem bizonyult a házastársi hűség megtestesítőjének, és Olga, valamint Vlagyimir kétszer is menekülni kényszerült Halicsból. 1187-ben a hatalomátvétel sem zajlott botránytól mentesen, de Vszevolod unokaöccse végül megszerezte apja trónját. Vlagyimir azonban nem szeretett tanácskozni a bojárakkal, pedig ez a 12. században elvárás volt a fejedelmekkel szemben, s az ő életvitele is támadható volt. Miután 1188-ban a halicsiak elűzték őt, Magyarországon talált menedéket. Ezután III. Béla magyar király (1172–1196) megpróbálta kihasználni a lehetőséget, és kísérletet tett Halics meghódítására. 1189-ben Vlagyimir Kázmér krakkói fejedelem segítségével tért vissza, de a helyzete labilis volt, ezért tekintélyes szuzdali nagybátyjához, Nagyfészki Vszevolodhoz fordult támogatásért: atyjának, ill. urának nevezte, és kérte, tartsa meg Halicsot az ő (Vlagyimir) hatalma alatt. Vszevolod elfogadta a felkérést, majd unokaöccse érdekében követeket küldött az óorosz fejedelmekhez, a magyar királyhoz és a lengyelekhez is.²⁵ Font Márta találó értékelése szerint Vlagyimir a Vszevolodtól kapott „garancia” mellett tudott megmaradni Halics élén egészen 1199-ben bekövetkezett haláláig.²⁶

Nagyfészki Vszevolod és a rjazanyi fejedelmek viszonya nem váltott ki nagy vitákat a történettudomány képviselői között, bár a források adatainak tanulmányozása után nem minden értékelés fogadható el. Azok a vélemények, amelyek teljhatalomról²⁷ és területfoglalásról²⁸ szólnak, túlzásnak tűn-

²⁵ A halicsi Vlagyimir életpályájához ld. Makai: *Vszevolod fejedelem „nagy fészke”,* 153–154.

²⁶ Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz.* Budapest–Pécs, 1998. 69.

²⁷ Voronyin, Ny. Ny.: *Zodcsesztvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XV vekov.* T. I. 351. Ribakov, B. A.: *Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztvoa XII–XIII vv.* Moszkva, 1982. 560.

²⁸ Kljucsevskij, V. O.: *Kursz russzkaj isztorii.* Csaszty I. 331–332. Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története.* Budapest, 1996. 55.

nek. A többi nézetből²⁹ jórészt az következik, hogy Rjazanyal szemben egyfajta vlagyimiri dominancia érvényesült. Azonban, amennyiben rendszerezzük az évkönyvek adatait, még ezt az elképzelést is árnyalni kell. Jurij Dolgorukij kétszer kényszerítette menekülésre Rosztyiszlav fejedelmet, mégsem sikerült Rjazany közvetlen irányítását megszereznie. Fia, Andrej fejedelemiségének időszakában a szuzdali-rjazanyi viszony kiegyensúlyozott volt. Bogoljubszkij nagyszabású célokat tűzött ki maga elé, s ezek elérése érdekében erőszakos politikát folytatott. Mivel Rjazanyból a hadjárataihoz megkapta a kért segítséget, a kapcsolatok nem voltak problematikusak.

1174 és 1177 között Gleb rjazanyi fejedelem részt vett a vlagyimir-suzdali hatalmi vetélkedésben, s mivel Vszevolod ellenfeleit támogatta, vlagyimiri fogságban halt meg. Gleb fia is csak a függés elismerése után, 1179-ben térhetett vissza Rjazanyba. A következő szűk három évtizedben a déli szomszéd helyzete egyrészt teljesen megegyezett azzal, amely Andrej fejedelemisége alatt volt megfigyelhető: Vlagyimir-Suzdal katonai segítségét kért és kapott Rjazanytól. Az utóbbi még jobban is járt, mivel az óvatos Vszevolod nem indított olyan nagyszabású hadjáratokat, mint elődje. Az 1179 és 1207 közötti időszak másik jellegzetessége a szuzdali fejedelemnek a rjazanyi belvillongásokba való bevonása volt. Akár a trónviszály kifejezést is lehetne használni. A Rjazanyi Fejedelemségben ekkor csak két voloszty, következésképpen két trón, a rjazanyi és a pronszki létezett. Gleb fejedelem öt fia és tíz unokája számára a két voloszty még akkor is kevésnek bizonyult, ha a hatalomból nem csak a rangidősöknek jutott. Az emberi természettel ellenkezett volna, ha ebben a helyzetben Gleb utódai nem estek volna egymásnak. A sértettek Nagyfészki Vszevolodhoz fordultak, akivel szemben a rjazanyiak szeniorja is függő helyzetben volt.

²⁹ Ld. pl. Stökl, Günther: *Russische Geschichte.* Stuttgart, 1990. 117. Limonov, Ju. A.: *Vlagyimiro-Suzdalszkaja Rusz,* 104. Fennell, Dzsón: *Krizisz srednyevkovoj Ruszi, 1200–1304,* 49. Martin, Janet: *Medieval Russia, 980–1584.* Cambridge, 1995. 99.

A szuzdali–rjazanyi viszonyban csak 1207–1208-ban következett be gyökeres fordulat. 1207-ben úgy tűnt, hogy a Gleb-utódok döntő többsége nem tartja tiszteletben a Gleb halála után vállalt függést. Vszevolod csak ekkor alkalmazott radikális eszközöket: hat fejedelmet azonnal elfogatott, egy koalíciós hadsereggel elfoglalta Pronszkot, a települések egy részének élére saját helytartóit állította, Rjazany lakóit arra kényszerítette, hogy további fejedelmeket küldjenek vlagyimiri fogságba, a város irányítását pedig fiára, Jaroszlavra bízta. Az igazi szörnyűség azonban csak ezután következett: 1208-ban Vszevolod felgyújtatta a fejedelemség legfontosabb települését, s a lakosságot a püspökkel együtt Vlagyimir-Szuzdalba vitette.

Ha Nagyfészki Vszevolod fejedelemségének rjazanyi vonatkozású eseményeit összevetjük a szakirodalomban található nézetekkel, az az érzésünk támad, hogy a kutatók értékeléseit az 1207–1208. évi események a kelleténél nagyobb mértékben befolyásolták. A Kijevi Rusz történetének forrásai hemzsegek a Rurik-dinasztia tagjainak egymás elleni torzsalkodásáról szóló híradásoktól. Az egyik fejedelem letaszította a trónról, majd elűzte a másikat. A fejedelmek erőszakos halála sem volt példa nélküli esemény. A támadó fél gyakorta vett blokád alá, rabolt ki vagy éppen gyújtott fel egy-egy települést. Vszevolod egyáltalán nem tartozik a békétlen fejedelmek közé. Nem egyszer olyan sértést is megtorlás nélkül hagyott, amely miatt fivére, Andrej minden bizonnyal hadjáratot indított volna. Ha tehetné, inkább a tárgyalásos megoldásokat választotta. Hosszú ideig a függésben lévő rjazanyi fejedelmek civakodását is türelemmel viselte, tapintatosan kezelte. Egyszerre hat fejedelem bebörtönzése ugyan szokatlan jelenség volt, de még az után is maradtak Gleb-utódok Rjazanyban, hogy néhányukat pótlólag szintén vlagyimiri fogságba kellett küldeni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a legdurvább lépést maguk a rjazanyiak provokálták ki: Jaroszlav druzsinájának (kíséretének) likvidálása vezetett a főváros felgyújtásához.

Kérdés, hogy a település szenvedett-e jövátéhetetlen károkat. Úgy tűnik, 1208-ban Rjazany városa nem hamvadt el véglegesen. A hazaengedett lakosság vagy felújította a házakat, vagy új épületeket emelt. Mivel a fő építőanyag a fa volt, ez nem okozott megoldhatatlan problémát. A települést nem a vlagyimiriak pusztították el véglegesen 1208-ban, hanem a mongol hódítók 1237-ben. A fejedelmek bebörtönzését és Rjazany felgyújtását azért sem érdemes túlértékelni, illetve Vszevolodnak a korban szokatlanul nagy hatalmat tulajdonítani, mert a rjazanyi-pronszki ellenállás folytatódott. Gleb két unokája még 1209-ben is képes volt arra, hogy ellentámadást indítson, és Moszkva környékét dúlja, a következő évben pedig a fejedelmek feleségeit már szabadon engedték. A renitens fejedelmek, Arszenyij püspök és Rjazany városának lakosai szintén hazatérhettek, de csak 1212-ben, Vszevolod halála után. A rangidős Roman viszont 1216-ban ugyanúgy vlagyimiri fogságban halt meg, mint apja 1179-ben. Tehát a vlagyimiri befolyást erőszakos eszközökkel is csak ideiglenesen lehetett növelni. A Vszevolodhoz lojális Muromi Fejedelemségnek viszont egyetlen alkalommal sem kellett az erősebb szomszéd beavatkozását elszenvednie.³⁰

1183-ban Vlagyimir-Szuzdal ura támadást indított a Volgai Bulgária ellen. Az évkönyvi információk³¹ tanulmányozása alapján erről a hadi vállalkozásról az alábbiakat állapíthatjuk meg: a résztvevők között a legnagyobb politikai súllyal Vszevolod fejedelem rendelkezett, s a harcosok jó részét is ő biztosította, mivel az egész vlagyimir-szuzdali haderőt mozgósította. Szvjatoszlav kijevi fejedelem elküldte ugyan a fiát, de arról nem tudunk, hogy erős druzsinát is küldött volna vele. Vszevolod unokaöccse, a halálos sebet szerző Izjaszlav a kunok miatt

³⁰ Vszevolod és a rjazanyi fejedelmek viszonyához ld. Makai János: *A vlagyimir-szuzdali és a rjazanyi fejedelmek kapcsolatai a 12. században és a 13. század elején*. In: Uő: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből*, 163–188.

³¹ *Polnoje szobranije russzkih letopiszjev*. T. I. Moszkva, 1997. 389–390. T. II. Moszkva, 1998. 625–626. T. III. Moszkva, 2000. 37.

állandó fenyegetettségben élő déli Perejaszlavl urának testvére volt. Sok katonát aligha hozott, hiszen rájuk délen is nagy szükség volt. A jelenlétével érzékeltette, hogy a perejaszlavli ág továbbra is Vszevolodot ismeri el rangidősnek. A szomszédos Szmolenszk fejedelme sem jelent meg, csak egy gesztust tett fia elküldésével. A rjazanyi régiót négy fejedelem is képviselte, a muromit egy. Ezek a nem túl jelentékeny szomszédok Vlagyimir-Szuzdal befolyása alatt álltak. A résztvevő fejedelmek viszonylag nagy száma tehát meglehetősen. Az eredményeket tekintve sem kedvezőbb a mérleg. Sikerült elhajózni a Volga egyik szigetéig, majd ott megvédeni a hátrahagyott hajókat a jelentős számban felvonuló bolgárokkal szemben. Sikerült eljutni az egyik legjelentősebb városig, Velikij gorodig (Bilerig), és ott békét kötni. Foglyokról és hadizsákmányról nem szólnak a források. Valószínűleg ezt szerette volna kompenzálni Vszevolod a visszaút során, amikor is lovasokat küldött a Volgától délre élő mordvinok ellen, de ennek a kísérletnek az eredményét sem ismerjük. Ha az 1183-as támadás mérlegét összevetjük Bogoljubszkij 1164. évi keleti hadjáratának mérlegével, azt tapasztaljuk, hogy Andrej fejedelem vállalkozása eredményesebb volt, mint öccséé. Vszevolod még két kisebb jelentőségű hadjáratot indított a Volgai Bulgária ellen, azonban ezeket nem személyesen irányította.³²

1198-ban avlagyimir-szuzdali fejedelem és legidősebb fia, Konsztantyin hadba vonult a kunok ellen. A keleti szláv fegyveresek a Don folyó mentén elhelyezkedő táborhelyekig jutottak, a megtámadottak pedig a tengerhez menekültek.³³ Elképzelhető, hogy az április végétől június elejéig tartó hadi vállalkozással Vszevolod a kunokra mint a vetélytársaknak számító

³² Makai János: *A vlagyimir-szuzdali fejedelmek és a volgai bolgárok viszonya a 12. században és a 13. század elején*. In: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12–13. századi történetéből, 197–198*. Velikij gorod és Biler azonosságához: Zimonyi István: *The Towns of the Volga Bulghars in the Sources (10–13th Century)*. In: (Huzin, F. S. i dr. red.): *Szrednyevokovaja Kazany: voznyikovenyije i razvityije*. Kazany, 2000. 137–138.

³³ *Polnoje szobramyije russzkih letopiszzej*. T. I. 414–415.

csernyigovi fejedelmek szövetségeseire kívánt csapást mérni.³⁴ A sztyeppei harcosok családtagjaikkal és könnyen mozgatható javaikkal az Azovi-, esetleg a Fekete-tenger közelébe húzódtak vissza.

A vlagyimir-szuzdali fejedelem Volgánál és Donnál való felépése tehát nem tartozik a hadtörténet legfényesebb sikertörténetei közé. Vszevolod mindkét támadást jelentős mértékben személyes presztízse növelése érdekében indította. Azonban már a két hadjárat során megtett távolság sem lebecsülendő, a kockázatokról nem is szólva. A volgai bolgárok nemcsak sikeres védekezésre és ellentámadásra voltak képesek, hanem még a fejedelem halála után is jutott erejük arra, hogy elfoglalják a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség egyik települését, Usztyugot.³⁵ A mozgékony kun fegyveresek elleni harc veszélyére pedig az Igor-ének főhősének tragikus kísérlete szolgált intő példaként.

A fentiekből az derült ki, hogy egyrészt Vszevolod uralmát (1176–1212) a belső stabilitás jellemezte, másrészt a fejedelem a régiókból álló Kijevi Rusz egyik legjelentősebb hatalmi tényezője volt. Katonai eszközök alkalmazása nélkül is hatást gyakorolt a kijevi ügyekre, 7 alkalommal saját pártfogoltját juttatta a novgorodi trónra, sőt a 13. század elején néhány évig egyértelműen kontroll alatt tartotta a novgorodi területeket. A kis Muromi Fejedelemség urai tőle függtek, s ugyanilyen helyzetben voltak a rjazanyi fejedelmek is, csak az utóbbiakkal Vszevolodnak jóval több gondja akadt, és esetenként a szokásosnál radikálisabb eszközöket alkalmazott velük szemben. Halicsi unokaöccse az ő diplomáciai támogatásának köszönhetően tudta megtartani hatalmát. (A vlagyimir-szuzdali befolyás távoli bázisának számító, Kijevtől keletre elhelyezkedő Perejaszlavl Fejedelemséget viszont a 13. század elején elvesztette.)

³⁴ Szuharev, Ju. V.: *Vszevolod Bolsoje Gnyezdo*. In: Perhavko, V. B. – Pselov, Je. V. – Szuharev, Ju. V.: *Knyazja i knyaginyi russzkoj zemli IX–XVI vv*. Moszkva, 2002. 211.

³⁵ *Moszkovszkij letopisznij szvod konca XV veka*. In: *Russzkije letopiszi*. T. 8. Rjazany, 2000. 160.

Vszevolod erős pozíciójának bizonyítéka, hogy ő volt az első óorosz fejedelem, aki rendszeresen használta a nagyfejedelmi címet. Az 1180-as évekhez kapcsolódó néhány említés az északkeleti évkönyv későbbi átdolgozásának eredménye lehet. A cím következetes alkalmazása 1190-ben kezdődött, és 1195 után került túlsúlyba.³⁶ Az önmagában nem tekinthető érdemnek, hogy Vszevolodnak nagy családja volt, de az figyelemre méltó, hogy Jaroszlav nevű fia révén ebből a „nagy fészekből” került ki Alekszandr Nyevszkij vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem, továbbá az ő vér szerinti leszármazottai voltak olyan jelentős moszkvai fejedelmek/nagyfejedelmek, mint Iván Kalita, Dmitrij Donszkoj, III. Iván, III. Vaszilij, sőt az első orosz cárok, IV. Iván és a beteg Fjodor is.³⁷

Nagyfészekű Vszevolod tehát saját korában jelentős személyiség volt, de az, hogy az orosz történelmi tudatban a hősök közé tartozzon, nem az előbbieken ismertetett tevékenységére, sokkal inkább az Igor-ének néhány sorára vezethető vissza. Ebben a híres hősi énekben a szerző a 12. század második felének több fejedelméhez szólt, s a legelső felhívást a vlagyimir-szuzdalihoz intézte. Egyebek mellett annak a meggyőződésének adott hangot, hogy Vszevolod képes evezőkkel kiöntetni a Volgát, a Don vizét pedig sisakokkal kimerni.³⁸ A nagy folyó vizének kiárasztásával kapcsolatos kitétel minden bizonnyal a volgai bolgárok elleni 1183-as flottatámadásra, míg a Don vizének kimeregetése a fejedelem egyetlen kunok ellen indított hadjárataira vonatkozik.

Átmeneti kor átmeneti uralkodója: Alekszej Mihajlovics cár

GEBEI SÁNDOR

³⁶ Poppe, A.: *Words that Serve the Authority. On the Title of „Grand Prince” in Kievan Rus’*. In: Acta Poloniae Historica. Tom. 60. Warszawa, 1989. 174.

³⁷ Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997. 660–661. (genealógiai táblázatok)

³⁸ Lihacsov, D. Sz. (red.): *Szlovo o polku Igorjeve*. Moszkva, 1980. 80.

Néhány évvel ezelőtt akadt a kezembe a *Nagy történelmi személyiségek* sorozatban közzétett Alekszandr Bohanov³⁹ Alekszej Mihajlovics cárról szóló történelmi biográfiája. A könyv fülszövege, ill. a tartalomjegyzékben olvasható fejezetcímek felidéztek bennem a korszakos történész, Kljucsevszkij Alekszej Mihajlovicsot dicsérő szavait („Én kész vagyok benne a régi Rusz legjobb emberét látni... csak nem a trónon”⁴⁰), és felkeltették az érdeklődésemet, hogy az általam ismert diplomáciai és külpolitikai tevékenysége mellé egyéb tulajdonságairól is ismereteket szerezzek. De az is érdekelt, hogy az uralkodót felmagasztaló Bohanov állításai mennyire megalapozottak és hogyan magyarázza azt az ellentmondást, amely a *Tyisajsij* („csendes–legcsendesebb”, „békés–legbékésebb”)⁴¹ ragadványnévvel illetett Alekszej Mihajlovics cár személyisége és a nyugodtnak egyáltalán nem nevezhető uralkodási periódusa között feszül.

Ez az 1645–1676 közötti három évtized az orosz történelem egyik kiemelkedően nyugtalan, külső-belső háborúkkal, társadalmi megrázkódtatásokkal szabdalt időszak volt. Emlékeztetőül csupán idézzük fel azokat a legfontosabb gazdasági, társadalmi, jogi, politikai eseményeket, amelyek Alekszej Mihajlovics cársága idején zajlottak, amelyek uralkodása és

³⁹ Bohanov A. Ny.: *Car Alekszej Mihajlovics*. Moszkva, 2012.

⁴⁰ Kljucsevszkij V. O.: *Kursz russzkoj isztoriji. Szocsinyenija v gyevjatyi tomah*. Csaszty III. Lekcija LVII. Moszkva, 1988. 307.

⁴¹ A Tyisajsij szó a latin *clementissimus* megfelelője: „nyugodt–legnyugodtabb”, „szelíd–legszelídebb”. Alekszej Mihajlovics cárt „közelebről megismerve”, az isteni törvényeknek engedelmességet életvitelét, uralkodási elveit tanulmányozva, a szó szerinti fordítások ellenére az „ájtatos–legájtatosabb” orosz cár alakja jelenik meg előttem.

kormányzása alatt komoly erőfeszítéseket követeltek tőle és tanácsadóitól. Ebből adódóan az sem tűnik fölösleges kérdésnek: hogyan tudott megbirkózni ez a „békés–legbékésebbnek” mondott Alekszej Mihajlovics cár a korszak megannyi veszélyével, problémájával, gondjával-bajával?

1648 – az extra sóadó kivetése sólázadáshoz vezetett Moszkvában.

1649 – Alekszej Mihajlovics kezdeményezésére megszületett az a törvénykönyv, amely a törvénykezés országos egységesítésének a szándékával készült el. (175 éven át, 1835-ig kisebb módosításokkal érvényben maradt.)

1650 – kenyérlázadás, éhséglázadás Pszkovban, majd Novgorodban, amit a Svédországba hadi jóvátételként kiszállított gabona következtében fellépő hiány okozott.⁴²

1648–1653 – Habarov meghódítja Dauriját (a Bajkálon túli területek és az Amur-mente).

1653 – Kereskedelmi szabályzat.

1653. okt. 1/11. – a zemszkij szobor döntése Bogdan Hmelnickij hetman és a Zaporozsjei Had cári alattvalóságba fogadásáról.⁴³

1654. márc. 27/ápr. 6. – az ún. „moszkvai cikkek”, a kozákság írásos kérelmére Moszkvában kiadott Zaporozsjei Had kiváltságlevele.⁴⁴

1655. szept. 3/13., 19/29. – Alekszej Mihajlovics új titulusról szóló rendeletek. A „Ruszkok” összetartozását hangsúlyozó rövid titu-

⁴² Tyihomirov M. Ny.: *Pszkovszkoje vossztanyije 1650 goda: iz isztoriji klasszovoj bor'bi v russzkom gorogye XVII veka*. Moszkva–Leningrad, 1935.; Tyihomirov M. Ny.: *Vossztanyije v Novgorogye i Pszkove v 1650 g.* In: Ocserki isztoriji SzSzsZR. XVII vek. Moszkva, 1955.; Gradobojnova Je. Vl.: *Vossztanyije v Novgorogye i Pszkove v 1650 godu: pricsini, hod szobityij, itogi*. Moszkva, 2012. (Kézirat, disszertáció); Ikonnyikov V. Sz.: *Blizsnij bojarin Afanaszij Lavrentyevics Ordin-Nascoskin*. In: *Russzkaja sztarina* 1883. knyiga 10. 17–66.

⁴³ *Polnoje Szobranijje Zakonov Rosszijszkoj Imperiji*. t. I. (1649–1675) Szankt-Petyerburg (SPb), 1830. 300. A dokumentum teljes szövege – ua. 293–301. A cári alattvalóságba fogadás perejaszlavi ceremóniájának leírása – ua. 319–321.

⁴⁴ *Polnoje Szobranijje Zakonov I.* 322–327.

lus központi eleme – „Nagy-, Kis-, Fehér-Oroszország egyeduralkodója”.⁴⁵

1654–1667 – Oroszország és a Rzeczpospolita folyamatos háborúja Ukrajnáért.⁴⁶

1654–1655 – pestis Moszkvában (7–8 ezer áldozatot követelt a városban Collins doktor ismerete szerint, országosan viszont a járvány 800 ezer ember halálát okozta⁴⁷).

1656–1658 – Oroszország és Svédország háborúját 1658-ban az észtrországi Narva melletti Vallisaarban aláírt fegyverszünet zárta, amit aztán 1661-ben a kardiszi (ma Kjarde, Tallin – Tartu között) ún. „örökérvényű béke” követett.

1655–1658 – Nyikon pátriárka egyházszakadást előkészítő reformjai (a szertartáskönyvek modernizálása). Nyikon pátriárka a világi, a cári hatalomtól való egyházi függetlenségre törekedett. A pátriárka „moszkvai pápaságának” ellenállt Alekszej Mihajlovics, ő

⁴⁵ *Polnoje Szobranijje Zakonov I.* 369–370.

⁴⁶ A szakirodalomban nem volt és mind a mai napig sincs megnyugtató értelmezése 1654-nek! Politikai vonatkozásban a lengyel, orosz és 1991 óta a szuverén Ukrajna létezése óta homlokegyenest más és más a perejaszlavi esemény és következményeinek értékelése (Pl. agresszív terjeszkedés, hódítás, bekebelezés contra a pravoszlávia védelme, a keleti szlávok önvédelme, a keleti szlávok egy államban való egyesítése). Jogi értelemben a szojeginyenyije (egyesítés) vagy priszojegyinyenyije vagy vosszojegyinyenyije (újraegyesítés) fogalmak dominálnak 1654 kapcsán. Az elvi probléma másik kulcseleme „Ukrajna” földrajzi értelmezésében rejlik. A 17. században köznévként „krajna, okraina, ukrania” formában létező végvidéket, határvidéket a lengyel–orosz államhatárok csak nominálisan jelölték meg, mert a lengyel király fennhatósága alól kiszakadt, a kozákszabadságba menekült (helyi katonai önkormányzat) tömegek stabil és instabil (ideiglenes szálláshelyei, a dnyeperi mocsarak világában lévő Szics) települései képezték az „államhatárokat”. Túllépve a hagyományos lengyel–orosz értékelések sémáin, kiemelendő az Ukrán Tudományos Akadémia új, igen éles hangvételű, az orosz cári politikát csak negatívan értékelő, mai, nemzeti elfogultságot tükröző álláspontja. Részletesen: Gebei Sándor: *Új tendenciák a posztsovjet ukrán történetírásban*. In: Barta János és Pallai László szerk.: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Debrecen, 2004. 375–388.

⁴⁷ Collins, Samuel: *Ninyesnyje szosztójanyije Rossziji, izlozsennoje v pizme k drugu, zsiuvscemu v Londonye. Szocsinyenyije Szamuila Kollinsza, kotorij gyeovjaty let provjol pri Dvore moszkovszkom i bil vracsom carja Alekszeja Mihajlovicsa*. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Collins/posl.phtml?id=713> 9. fejezet.

minden körülmények között a „a bizánci császárok” példája alapján a világi és az egyházi szférában is isteni jóváhagyással egyed-uralkodónak vallotta magát.

1662 – a Moszkvában kitört rézlázadás az 1654-ben bevezetett pénzügyi reform következménye. A háborús szükségletek fedezésére a jó (ezüst, fehér) pénz helyettesítésére a rossz (réz, vörös) pénz tömeges verésével reagált a kormányzat, de az adókat és a háborús hozzájárulásokat igyekeztek ezüstpénzben beszédni. Az infláció megugrott. 1662-re 1 ezüst kopejkaért 17 rézkopejkát számítottak fel.⁴⁸ A felkelés elfojtásában közreműködő Patrik Gordon ezredes szerint 4–5 ezer fős tömeget kellett megfékezni. Néhány ember nyilvános akasztása és kb. 2 ezer ember (családtagokkal együtt) Moszkvából való kitelepítése zárta le a nyílt ellenállást.⁴⁹

1667. jan. 20/jan. 30. – az andruszovói lengyel–orosz fegyverszünet 34 pontja⁵⁰ a „ki kit győz le Ukrajnában?” kérdést de facto nem döntötte el, a küzdelem a területi és a kozákság feletti osztozkodással egyelőre nem ért véget.

1667–1668 – egyházi zsinat: – Nyikon pátriárka letétele, egyházszakadás (óhitűek elleni szankciók) – „Nikon letétele után az egyház

⁴⁸ Kotosihin, Grigorij: *O Rossziji v carsztvoovanyije Alekszeja Mihajlovicsa (izdanyije 3-je)*. SPb. 1884. 111–118. A pénzreform részleteit lásd: Szpasszkij, I. G.: *Gyenyezsnoje hozjajsztvo russzkovo goszudarsztva v szereginyje 17 v. i reformi 1654–1663 gg.* In: Archeograficszkij jezsegodnyik za 1959 g. Moszkva, 1960. 103–156.

⁴⁹ Patrik, Gordon: *Dnyevnyik, 1659–1667*. (Otv. red.: Rizsenkov M. P.) Moszkva, 2003. 119–120. Elérhető: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FM-T=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0005197 (utolsó elérés: 2019. 12. 10.) Kotosihin sokkal nagyobb megtorlásról beszél: elérte a 7 ezret a kivégzettek és a megcsönkítettek száma, több mint 15 ezer személyt távoli vidékekre telepítettek Moszkvából. Kotosihin: *O Rossziji v carsztvoovanyije Alekszeja Mihajlovicsa (izdanyije 3-je)*, 118.

⁵⁰ *Polnoje Szobranijje Zakonov I.* 656–669. https://networks.h-net.org/system/files/contributed-files/001-tom01_0.pdf (utolsó elérés: 2019. 12. 10.); Malov, A. V.: *Russzko-polszkaja vojna 1654–1667 gg.* Moszkva, 2006.; Wójcik, Zbigniew: *Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza*. Warszawa, 1959.; Florja, B. Ny.: *Vnyesnyepolityicseszka programma A. L. Ordina-Nascokina i popitki jejo oszusesztolenijja*. Moszkva, 2013. 142–195.

teljesen alárendelt szerepbe kényszerült az állammal szemben. Ez előre meghatározta I. Péter egyházipolitikáját, amely az egyházat még a formális függetlenségtől is megfosztotta, a papságot pedig mindenfajta egyházi tekintélytől.⁵¹

1667 – az Új Kereskedelmi Törvény.

1670–1671 – a Sztyepan Razin (álcár?) vezette felkelés.

Érzékeltetve Alekszej Mihajlovics cár válságokkal és krízisekkel terhelt uralkodását, térjünk vissza az alapkérdésre: hogyan tudott megbirkózni a problémákkal ez a 16 évesen trónra lépő, uralkodói tapasztalatokkal nem rendelkező fiatalember? Úgy véljük, hogy „a földi Mindenhatóvá” nevelés embereit, majd „a földi Mindenható” tanácsadóit kell alaposan szemügyre venni, hiszen ők voltak azok a befolyásos személyek, akik Alekszej Mihajlovicsnál a korlátlan cári hatalom, a korlátlan egyeduralom erkölcsi-vallási alapjait megerősítették, miközben a változás, változtatás új emberei is feltűntek a cár környezetében.

Magától értetődő, hogy az ifjú cár az apjától megörökölt politikai garnitúrával kezdhette el az ország kormányzását, „politikai tanácsadói” közül is kiemelkedett Borisz Morozov (1590–1661), a cár egyik nevelője, aki Ivan Plescsejevvel (anyai ágon szintén rokonnal) együtt felelt az ötéves korban elkezdett tanulmányok előmeneteléért. Az olvasásra és az írásra külön-külön személy tanította a cárevicset. A latin, görög és német nyelv tanulása mellett⁵² kilencévesen már a Bibliával való foglalkozás, az egyházi szertartásokban való elmélyülés, a vallási énekek elsajátítása stb. jelentette a napi elfoglaltságot. Az Oroszországban megforduló követek feljegyezték Alekszej

⁵¹ Filippov Szergej: *Az oroszországi egyházszakadás és helye a 17. századi orosz történelemben*. In: Aetas 1998/1. Elérhető: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00008/1998_1_t1.html (utolsó elérés: 2019. 12. 10.) Általában és részleteiben a témáról: Filippov Sz. B.: *Religioznaja bor'ba i krizisz tradicionalizma v Rossziji XVII veka*. Budapest, 2007.

⁵² Kotosihin: *O Rossziji v carsztvoovanyije Alekszeja Mihajlovicsa (izdanyije 3-je)*, 19.; Collins: *Ninyesnyeye szosztjoanyije Rossziji*.

Mihajlovicsról, hogy az egyházi életet a legapróbb részletekig ismerte, mindennapjait a pravoszlávia törvényei hatották át, a vallás nagy tisztelője és védelmezője volt. Ki nem hagyott volna egyetlen misét sem, képes volt „öt, hat órán át megállás nélkül imádkozni”, képes volt ezer-ezerötszázszor földre borulni az imádkozás alatt. Ha beteg volt, akkor a betegágyánál zajlott a szertartás. A nagyböjtök idején aszketikus szigorral követte az előírásokat, hétfőn, szerdán, pénteken soha nem evett húsfélét, nem ivott, a keddi, csütörtöki, szombati napokon kizárólag káposzta-, gombaételeket, erdei bogyókat, gyümölcsöket fogyasztott.⁵³ Nem voltak ritkák az olyan esetek sem, amikor éjszaka felkelt, és órákon át imádkozott – térdepelve vagy földön fekve. Ha összeszámolnánk hogy a cár hány napot böjtöl egy évben, az bizonyára kitenne nyolc hónapot – állapítja meg Collins, a cár angol udvari orvosa.⁵⁴

Morozov a „feleségszerzésben” is a főszerepet játszotta, az ő ajánlására történt meg a bemutatott hajadonok közül a Miloszlavszkij-lány kiválasztása. A Marija Miloszlavszkajával (1625–1669) kötött boldog házasságában 13 gyermek született (5 fiú, 8 lány). Morozov bojár – a bojárágát 1634-ben az első Romanovtól érdemelte ki – nélkülözhetetlen szolgálatait a moszkvai sóházadás csak ideig-óráig szakította félbe, haláláig a cári tanács tagja maradt, a cári palota- (testőr) ezredét is ő parancsnokolta. A fiatal cásra gyakorolt befolyását igazolja az a tény is, hogy

⁵³ Collins, aki 1659–1666 között látta el a cári család orvosi felügyeletét, azt is feljegyezte, hogy a nagyböjt idején a cár csütörtökön, szombaton, vasárnap csak egyszer evett naponta, csak ebédelt, a többi napokon egy-egy darab fekete kenyeret megszóva, sózott gombát, uborkát fogyasztott és egy pohár kvászit ivott. – Collins: *Ninyesnyeje szosztjanyije Rossziji*, 23. fejezet. (Samuel Collins: *The Present State of Russia in a letter to a Friend to London* c. munkájának orosz fordítása. Első (nem teljes) fordítása oroszra 1841-ben történt, közölve a *Russzkij vesztnyik* 3. kötetében.) Modern kiadása: Collins S.: *The Present State of Russia, in a Letter to a Friend at London Written by an Eminent Person residing at Great Tzar Court at Moscow for the space of nine years*. London, 1671. – Edited by Marshall T. Poe, 2008. A témáról lásd még Mohai-Kakasy Bernadett nagyszerű tanulmányát: *Európai és angol leírások Oroszországról a 16–17. században*. In: Új nemzedék. Pécs, 2018. 13–25.

⁵⁴ Collins: *Ninyesnyeje szosztjanyije Rossziji*. uo.

Alekszej Mihajlovics nem emelte fel szavát az ellen sem, amikor Morozov a cárné testvérét, a másik Miloszlavszkij-lányt vezette oltárhoz, így sógorságba kerültek egymással. Ellenségei is elismerték, hogy az államügyek kezeléséhez kiválóan értett, „született okos embernek” mondták.⁵⁵ A cári após pedig alig egy év múlva az orosz lovasság minden ügyéért (hadkiegészítés, mozgósítás, felszerelés, élelmezés, takarmányozás) felelős főhivatal élére került, és több mint egy évtizeden át, a rézlázadásig vezette azt. Fontos megbízatása ellenére a veje nemigen tisztelte apósát, megalázóan mindenki füle hallatára csak „Iljának” szólította, többször is előfordult a Bojártanácsban is, hogy a „sárból kiemelt” főúr szakállát, haját megrángatta, megpofozta, kikergette az ülésteremből.⁵⁶

A hagyományt, de az újdonságot is képviselő Artamon Matvejev (1625–1682) az első percektől kezdve a cár bizalmasa volt. Egykori tanulótlására bizton számíthatott bármikor, mindig fontos állami posztokon szolgálta uralkodóját, aki már korábban, 1640-ben apjától Mihail Fjodorovics cártól nyerte el a bojárágát. Alekszej Mihajlovics felkenésének napján „blizsnyij bojár” lépett elő, ami azt is jelentette, hogy a Kremlben lakhatott Miloszlavszkij (a cár apósa), Morozov (a cár sógora) és a többi cári favorit (Jakov Cserkasszkij „első bojár”, Bogdan Hitrovo Oruzsejnij prikáz vezetője, Alekszej Trubeckoj kazanyi helytartó, Jurij Dolgorukij szuzdali helytartó) szomszédságában. Minden fontos államügy körül „bábáskodott”. Az Ukrajna („Kis-Oroszország”) sorsát döntően befolyásoló perejaszlavi

⁵⁵ Putyesesztvije v Moszkoviju barona Avgusztina Majerberga, cslena imperatorszkovo pridvornovo szovjeta i Goracija Kalvuccsi, kavalera i cslena pravityel'sztvennovo szovjeta Nyizsnyej Avsztrijji, poszlav avgusztejszevo rimszkovo imperatora Leopolda k carju i velikomu knyazju Alekszeju Mihajlovicsu v 1661 godu, opiszannoje szamim baronom Majerbergom. Moszkva, 1874. 167. Elérhető: <https://runivers.ru/bookreader/book58863/#page/80/mode/1up> (utolsó elérés: 2019. 12. 10.) Teljesebb kiadása: Adelung Friedrich: *Augustin Freiherr von Meyerberg und seine Reise nach Russland. Nebst einer von ihm auf dieser Reise veranstalteten Sammlung von Ansichten, Gebäuden, Bildnissen*. SPb., 1827.

⁵⁶ Majerberg: *Putyesesztvije v Moszkoviju*, 168–169.

kozák radán (1654) a cárt képviselte. Nyikita Odojevszkijjel (? – 1689, anyai ágon szintén a cár rokona) közösen vezette azt a Vlnóban a lengyelekkel tárgyaló küldöttséget 1656-ban, amely Alekszej Mihajlovics lengyel királlyá választásának feltételeiről egyeztetett. A lengyelek által kezdeményezett, és csupán az illúziót keltő, vilnai javaslat az oroszok hadjáratát félbeszakította, a lengyel diplomáciai aktivitás az orosz–kozák (ukrajnai) konfliktus generálásával nemcsak lélegzetvételhez juttatta a Rzeczpospolitát, hanem a kozákság egy részének királyi alattvalóságba való visszacsábításával katonai szövetségest is nyert az oroszok elleni háborúhoz a svédekkel megkötött 1660-as oliwai béke után.

Matvejev a rézlázadást leverő sztrelec ezredek egyikének a parancsnoka, az Ukrajnáért vívott háború lelkes támogatója volt. Emiatt különbözött össze a cári külpolitika egyik meghatározó személyiségével, Afanaszj Ordin-Nascokinnal (1605–1680), aki az andruszovói (1667) fegyverszünet megkötéséért magas cári jutalomban részesült. Bojári címe és rangja mellé a „Külgügyminisztérium” és az újonnan szervezett „Kis-oroszországi Minisztérium” vezetését is kiérdemelte az uralkodótól. De Matvejev és Ordin-Nascokin más és más okból ítélte szükségesnek a lengyel háború lezárását. Amíg a tanulótlár, a barát a „Ruszok” egyesítését, „Kis- és Fehér-Oroszország” „Nagy-Oroszországgal” való egyesülését ítélte a jövő szempontjából perspektivikusnak, addig a svéd határszéli kereskedővárosban, Pszkovban nevelkedett, idegen nyelveket beszélő, az orosz külkapcsolatokat egyéb szempontok alapján is mérlegelni képes Ordin-Nascokin – meglepő módon – Ukrajna elengedéséről, a lengyel királynak tett engedményekről igyekezett meggyőzni Alekszej Mihajlovicsot. Konceptiója szerint Oroszország igazi vetélytársa mind politikailag, mind gazdaságilag Svédország, s nem a Rzeczpospolita. Mivel Oroszország számára kevésbé hasznos ország „Ukrajna”, le kell mondani róla, maradjon az a Rzeczpospolita része, s így a Rzeczpospolita nem zárkózna el a szövetségkötéstől sem. Közös orosz–lengyel összefogással a svédek balti hegemoniája felszámolható lesz, és

a többi „tenegerentúli” országgal (Dániával, Hollandiával, Angliával, a Hanza-városokkal, például Lübeckkel, Hamburggal) egyenlő partneri gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat ápolhat majd Oroszország, de a szövetkezett országok déli határai is biztonságossá válnak a tatár portyáktól.⁵⁷ Ordin-Nascokin intellektuális képességeire, nem szokványos gondolataira Collins doktor is felfigyelt. Sokatmondóan megjegyezte róla: „nagy politikus, igen fontos személy, bölcs államminiszter”, bármely európai miniszterrel felveszi a versenyt.⁵⁸

Az ukrajnai helyzet viszont még bonyolultabbá vált Andruszovó (1667) következtében, ugyanis Pjotr Dorosenko csigirini kozákezeres a Zaporozsjei Had teljes kiszolgáltatásaként értelmezte az orosz–lengyel megállapodást. Mindkét keresztény uralkodóban való csalódása miatt szolgálatait a török szultánnak ajánlotta fel, tehát a Zaporozsjei Had immár három részre, egymással élesen szemben álló, egymással testvérháborút vívó táborra szakadt. Ukrajna lecsendesítése helyett, az orosz–lengyel együttműködés perspektívája helyett az oszmán törökök is bekapcsolódtak a dél-ukrajnai ádáz csatározásokba.⁵⁹ Teljesen érthető, hogy 1671-re az ordin-nascokin-i politikai kurzus tarthatatlanná vált, az ukrajnai problémák lesöpörték az északi térség primátusát hirdető külpolitikai doktrínát.

Ordin-Nascokin helyébe a hivatali posztokon a cár bizalmát megingathatatlanul élvező Matvejev lépett. Cárhoz fűződő bensőséges viszonya Alekszej Mihajlovics második házasságkötésével még inkább elmélyült. Ugyanis a cár megözvegyülése után második feleségnek kiválasztott Natalia Nariskina (1651–1694) Matvejev udvarában nevelkedett, mint távoli ro-

⁵⁷ Florja: *Vnyesnyepolityicseszkaia programma A. L. Ordina-Nascokina*, 193–195.

⁵⁸ Collins: *Ninyesnyeje szosztójanyije Rossziji*, 20. fejezet. Ordin-Nascokin sokoldalú tevékenységéről lásd Ikonnyikov: *Blizsnyij bojarin Afanaszj Lavrentyevics Ordin-Nascokin*, 17–66., 273–308., Kljucsevszkij V. O.: *Kursz russzkoj isztoriji. Szocsinyenija v gyevjatyi tomah*. Csaszty III. Lekcija LVII. Moszkva, 314–330.

⁵⁹ Florja.: *Vnyesnyepolityicseszkaia programma A. L. Ordina-Nascokina*, 292–375., 438–440.

kona. Az 1671-ben tartott esküvőn a cár barátját érte a legnagyobb megtiszteltetés, násznagyként ő bonyolíthatta le a cári menyegzőt. Matvejev – talán fogalmazhatunk úgy – egy személyben maga képviselte, mintegy centralizálta, a cár családi (magán)életének és az ország „új” prikáz ügyeinek bonyolítását az ügymenetekhez rendelt prikázok élén. Matvejev mint „miniszter” volt felelős a cári család egészségéért, az orvosok, patikusok munkájáért, járványok megelőzéséért is, a cári család biztonságáért, részlegesen a cári család anyagiakkal való ellátásáért.

Az anyagiak előteremtése, ill. a háborúk finanszírozása kapcsán nem lehet említés nélkül hagyni Alekszej Mihajlovics „új” emberét, Fjodor Rtyiscsevet (1626–1673). Az „új cár mellett” „új emberként” 1645-től szolgált a palotában kulcsár pozícióban, a palota gazdasági vezetőjeként. 1650-től a cár legbizalmasabb emberei közé tartozott, belső kamarássá lépett elő (a cári hálószobában aludt a cárral együtt, amikor az nem a cárnéval éjszakázott). De a bennfentességet „a cári pecsét” őrzése mutatja igazán, amikor is a „gyors és titkos ügyek” elintézésére szolgáló iratok azonnali megpecsételése történt. 1657-től a központi kincstár és a titkos ügyek hivatalának a vezetője lett. Valószínűsíthető, hogy ebben a kulcsszerephez jutott funkcióban győzte meg uralkodót arról, hogy az elégtelen adó- és vámbevételek mellé egy új bevételi forráshoz lehet juttatni az országot. A háborús terheket könnyebb lesz áthidalni egy pénzreformmal, ha az ezüstalapú fizetőeszközöket nominálértékű rézpénzzel váltják fel. A rézpénz bevezetése és használata katasztrofális következményekkel járt, a moszkvai lakosság éhséglázadásához vezetett. A rézmonéták veretése azonnali hatállyal megszűnt 1662-ben, az ötletadó Rtyiscsev „felelősségre vonása” viszont elmaradt, még a „miniszteri” állásait sem vesztette el. Sőt, az a megtiszteltetés érte, hogy Alekszej Mihajlovics cár 1664-ben a legidősebb fiának, a 10 éves Alekszej trónörökösnek az oktatására-nevelésére őt jelölte ki. Ezen a téren Rtyiscsev már komoly tapasztalatokkal rendelkezett, ugyanis 1652 óta az Andrást apostolról elnevezett és az általa finanszírozott moszkvai

kolostorban a hagyományokkal szakító „tanodát” működtetett. „Nyugatról” (Kijevből) hozott szerzetesek tanították itt a nélkülözhetetlen, modern tantárgyakat. Így a görög nyelv mellett a latint, a „németet”, a vallásbölcselet mellett a nyugati filozófiát, teológiát, retorikát, az egyszólamú temploméneklés helyett a többszólamú éneklést orgona alkalmazásával.⁶⁰ A matematika sem maradt ki a tanrendből, de hogy milyen szintű matematikaoktatás folyt a „tanodában”, sajnos nem ismerjük.

A nyugati hatás beáramlása mellett Augustin Meyerberg (I. Lipót császár követe a cárhoz) 1661–1662-es ott tartózkodása alatt azt tapasztalta, hogy az orosz papság retteg attól, hogy „a tudományok csak latinul oktathatóak”. A görög rítusú papok úgy vélték, hogy „a latin tanárok révén” az eretnek hitelvek bejuthatnak az országba, „a szélesre tárt kapun” elterjedhet „a latin szertartás”. A bojároknek is kellemetlen a latinság – okoskodik Meyerberg –, mert a tudás elterjedése aláássa a tekintélyüket, hatalmukat féltik a fiataloktól.⁶¹

A nyugati befolyás erősödése feltartóztatlanul haladt előre, de szigorú állami kontrollal. Alekszej Mihajlovics uralkodása idején minden összekeveredett, a régi hagyományos értékrendbe beszivárogtak a nem orosz, a pravoszlávia által megbélyegzett idegen, eretnek gondolatok, szokások. Nagy dilemma előtt állt az ország, ill. a mindenható egyeduralkodó!

⁶⁰ A „német nyelv” emlegetésekor nemcsak a német nyelvterületen beszélt nyelvről van szó, hanem az oroszok számára valamennyi nem érthető, azaz a „némák nyelvére” kell bővíteni a direkt szóhasználatot. Tehát a „német” magában foglalta pl. az angol, holland, svéd, dán nyelveket is. A *Polock városából* (Nyugatról) származó Szimeon Polockij (1629–1680) költő és drámaíró megjelenése a cári udvarban gyökeres fordulatot hozott az orosz oktatás-nevelés történetében. Ő volt a szó igazi értelmében Oroszországban az első „házitanító”, a cári gyerekek Alekszej, Fjodor, Szofja oktatása-nevelése az ő feladata lett. A legnagyobb „újítás” (a hagyománnyal való szakítás) ezen a területen az volt, hogy a cár egy férfira bízta lánya pallérozását. – Talina, G. V.: *Car Alekszej Mihajlovics: licsnoszty, miszlityel’, goszudarsztvennij gyejatyel’*. Moszkva, 1996. 692.

⁶¹ Majerberg: *Putyesesztviye v Moszkoviju*, 112.

Hűségesen kitartani a régi mellett vagy példát venni az idegenektől és másolni az idegeneket?⁶²

Az „idegen” hatások állandó, megtűrt és támogatott jelenlétéről Moszkvában, valamint a külkereskedelemben érdekelt orosz nagyvárosokban létező „Némák telepei” tanúskodnak. Messze kiemelkedett közülük természetesen az új moszkvai „telep”, amely a moszkvai városfalon kívül, a Jauza folyó jobbpartján az 1652. okt. 4-i rendelet értelmében épülhetett ki.⁶³ A Nyemeckaja szloboda lakossága aktívan bekapcsolódott az oroszok praktikumába, az orosz főváros gazdasági vérkeringésében főleg az új, még nem honos mesterségek (patikusok, üvegesek, tükörcsiszolók, tapétázók, kőfaragók, kőművesek, bútorasztalosok, órássok, ékszerészek, kalaposok, gombkötők, harisnyások stb.) révén tűntek ki. Az oroszától elütő életmódjukkal, szokásaikkal (a tudás tiszteletével), iskoláikkal, háztartásaikkal, öltözködéseikkel, a telepen uralkodó rendezettséggel stb. szinte sugallták a minta másolását. Alekszej Mihajlovics szívesen fogadta az újdonságokat (palotáinak belső díszítését, „német” bútorokkal való berendezését, „cifra” cári hintón való közlekedést, hatalmát hangsúlyozó relikviák, művészi alkotások gyarapítását, stb.). Szükségesnek látta a hasznos „tudományokat közvetítő iskolák alapítását, az orvoslás praktikumának terjesztését, a nyugati információk beszerzését (postaállomások létesítése a Moszkva–Vilnó, Moszkva–Riga

⁶² Kljucsevskij V. O.: *Alekszej Mihajlovics. V szbornyike sztatyej: Aforizmi. Isztoricseszkiye portreti i etjudi. Dnyevnyiki.* Moszkva, 1993. 145–146.

⁶³ Kovrigina V. A.: *Nyemeckaja szloboda Moszkvi i jejo zsityeli v konce XVII – pervoj csetvertyi XVIII vv.* Moszkva, 1998. Lásd még: Sznyegirjev V. L.: *Moszkovszkije szlobodi. Ocserki po isztoriji Moszkovszkovo poszada XIV – XVIII vv.* Moszkva, 1956.; Nyecsajev V. V.: *Inozemcseszkiye szlobodi v Moszkve 16–17 v.* In: Moszkva v jejo proslom i nasztojaszem t. 2. Moszkva, 1910. 22–37.

útvonalon).⁶⁴ Jacob Reutenfels – a cár egyik orvosa, Johann Küster von Rosenberg unokaöccse – az 1670–1673 között szerzett tapasztalatairól és élményeiről közreadott memoárjában megemlíti, hogy evangélikusok és reformátusok nemcsak Moszkvában, de Arhangelszkben és más városokban is élnek. Vallásukat szabadon gyakorolhatják, lelkészeik anyanyelvükön prédikálnak saját templomaikban, imaházaiukban, mindössze a harang használata tilos számukra. Római katolikus atyák viszont nem tartózkodhatnak az országban, pedig a cári szolgálatot vállaló katonák és civilek között számosan katolikus hitűek voltak.⁶⁵

Mint ahogyan a pravoszlávia engedte keretekbe belefértek a szigetszerűen létező protestáns közösségek, úgy az állam szigorú szabályozása mellett a hasznos nyugat-európai újdonságok átvétele, elsajátítása is zöld utat kapott. Ebben a folyamatban kétségtelen, hogy „Kis-Oroszország” (adott szituációban ez a balparti Ukrajna) „Nagy-Oroszországhoz” kerülése közvetítő szerepet játszott, egyrészt stimulálta az újdonságok Moszkvába jutását, másrészt pedig a „rég-új” szembesítésével a változtatások kikerülhetlenségét jelezte. A területiális „új szerzemény” beillesztése a cári állami struktúrába akkor vált igazán hatékonyvá, amikor a „kis-oroszokat” a központba

⁶⁴ Rejtenfelsz (Jakob): *Szkazanyija szvetlejšemu gercogu toszkanszkomu Kozme tretjemu o Moszkoviji*, 23. fejezet számozatlan oldalak. Elérhető: https://royallib.com/read/rejtenfels_yakov/skazaniya_svetlejšemu_gertsogu_toskanszkomu_kozme_tretjemu_o_moskovii.html#0 (utolsó elérés: 2019. 12. 15.) (Jacob Reutenfels: *De rebus Moschoviticis ad Serenissimum Magnum Ducem Cosmum Tertium* [Padua, 1680.] orosz fordítása. Mirszkij, M. B.: *Medicina Rossziji XVI–XIX vekov.* Moszkva, 1996. Mirszkij, M. B. – Bogojavlenszkij, Ny. A.: *Medicina drevonyej Ruszi (Szbornyik).* Moszkva, 2018.; Kozlovskij, I. P.: *Pervije pocsti i pervije pocstmejszteri v Moszkovszkom goszudarsztve.* t. 1. Warszawa, 1913. 11–80.

⁶⁵ Rejtenfelsz: *Szkazanyija o Moszkoviji.*

rendelték cári szolgálatra, ill. a központból irányítottak megbízható, kipróbált „kádereket” a „kis-orosz” városokba.⁶⁶

1667, Andruszovó nemcsak „Kis-Oroszország”, hanem a „tengerentúli” országok vonatkozásában is magában hordozta az újdonságot. Ebben az évben hatályosították az Új Kereskedelmi Törvényt.⁶⁷ Preambulumában azt olvashatjuk, hogy a törvény megalkotása időszerű volt, mert az „idegen kereskedőkre” számtalan panasz érkezett „a hamis pénzek”, „a hamis és rossz minőségű áruk” behozatala miatt, ami nemcsak a hazai kereskedőknek, de a cári kincstárnak is komoly károkat okozott. A 94 pontból és az Arhangelszkre szabott 7 pontos függelékéből álló törvény „a szabad és mindkét félnek előnyös, biztonságos kereskedést” ígérte a törvény által meghatározott vámfizetések után. A törvény nem tett már különbséget a külföldi kereskedők között, a királyukat kivéző angolok elleni szankciókat feloldották, a hollandok és angolok vetélkedése újraéledt.⁶⁸ Hazai kereskedők és a külföldiek a belkereskedés-

⁶⁶ Csernyikova, T. V.: *Jevropeizacija Rossziji vo vtoroj polovinye XV–XVII vekah*. Moszkva, 2012. (Különösen a „Jevropeizacija kul'turi”, „Novije vejanyija v zszinyi Nyemeckoj szlobodi” című fejezetek – 574–635.); Csernyikova, T. V.: *Nyemci sztarije i novije. Szluzsilije zapadnije inozemci v Rossziji poszle Szmuti*. In: *Rogyina 2013/2*. 37–41. Lásd még: Orlenko, Sz. P.: *Vihodci iz Zapadnoj Jevropi v Rossziji XVII veka: pravovoj sztatusz i real'noje polozsenyije*. Moszkva, 2004.

⁶⁷ *Polnoje Szobranijje Zakonov I.* 677–690. Lásd még a téma szakirodalmát: Csisztjakova, Je. V.: *Novotorgovij usztav 1667 g.* In: *Archeograficeszkij jezsegodnyik za 1957 g.* Moszkva, 1958. 102–126.; Gyomkin, A. V.: *Zapadnojevropejszkoje kupcesesztvo v Rossziji 17 veka*. Moszkva, 1994.; Sztruve, P. B.: *Torgovaja polityika Rossziji. Vipuszk 3*. Moszkva, 2016. (Reprint kiadás.); Lodizenszkij, K. Ny.: *Isztorija russzkovo tamozennovo tarifa*. Moszkva, 2018. (Reprint kiadás).

⁶⁸ Collins: *Ninyesnyeje szosztovanyije Rossziji*, 23. fejezet, számozatlan oldalak. Collins 1659–1666 között azt tapasztalta, hogy a hollandok, „akár a sáskák, úgy ellepték Moszkvát”, az „angolokat kigúnyolják, karikatúrákat rajzolnak rólunk, az oroszok előtt rossz hírbe kevernek minket. Farok nélküli oroslánként rajzolnak meg bennünket, három koronánk a földre dobva.” Azt tanácsolja az angol döntéshozóknak, hogy Ordin-Nascokin és Matvejev megnyerésével a cárt jobb belátásra lehet bírni Angliát illetően.

ben 5%-os vámot róttak le egyformán, csak a külföldiek aranyban vagy ezüstben voltak kötelesek fizetni. Az exportálandó áruk után 10%-os vámkötelezettséget állapított meg a törvény.⁶⁹ A pénzhamisítók súlyos börtönre számíthattak, az áruhamisítók a portékájuk elvesztését kockáztatták, a korrupt vámtisztviselők örök életre kiírták magukat az állami szolgálatból, és kényszerlakhelyen éltek le életüket.

Az egyre markánsabban előretörő nyugati hatás megtűrése és támogatása ellenére Alekszej Mihajlovics cár az „idegennel” szembeni gyanakvását élete végén sem nem tudta levetkőzni⁷⁰ – talán mindenkire gyanakodott? Nem képzelhető el az, hogy a „minisztériumok” hálózatába⁷¹ illesztett Alekszej Mihajlovics

⁶⁹ *Polnoje Szobranijje Zakonov I.* 1667 r. 19., 48., 56., 58., 61., 66., 680., 685., 687., 690.

⁷⁰ Uo. 1007–1008. Életének szinte utolsó „pillanatában” éktelen haragra gerjedt, amikor Andrej Kolcov herceg fia német módra vágta le a haját. Azonnali parancsával, 1675. augusztus 6-i cári ukázával megtiltotta a palota összes személyzetének, hogy „a német szokásokat átvegyék”. Egy másik példa: a cár „Isten-féltében” (?) „udvari papja sugalmazására, a néhai cárné hatására is [meghalt 1669-ben], a Kreml főtemplomából kidobatta a gyönyörű orgonát, minden templomból kitiltotta a zenét”. Rejtenfelsz: *Szkazanyija o Moszkovijji, Knyiga 2-aja*, 1. glava, számozatlan oldalak.

⁷¹ A 16. század első felében kb. 10 prikáz foglalkozott az államügyekkel, a 17. században számuk 80-ra duzzadt. Kotosihin 36 prikázot sorol fel munkájában. A jelentős eltérés a prikázok működési idejük szerinti osztályozásából adódik. Léteztek állandóan és ideiglenesen működő hivatalok, hatáskörüket tekintve voltak országos és regionális kompetenciával rendelkezők. Konkrét célok megvalósítására alakult hivatalokkal is találkozunk, pl. a kőépítések (várak, paloták) prikáza stb. A szakirodalomból kiragadott néhány példa: Bogojavlenszkij, Sz. K.: *Moszkovszkij prikáznij apparat i gyeloproizvodszto 16–17 vekov.* (Otv. Red. Smidt Sz. O.) Moszkva, 2006. Szergej Konsztantinovics Bogojavlenszkij (1872–1947) történész és levéltáros publikált és eddig még nem publikált írásainak gyűjteményes kötetét Szigurd Ottovics Smidt (1922–2013) rendezte sajtó alá. Lásd még: Gyemidova, N. F.: *Szluzsilaja bjurokratija v Rossziji XVII v. i jejo rol' v formirovanyijji abszoljutizma*. Moszkva, 1987.; Liszejcev, D. V. – Rogozsin, Ny. M. – Eszkin, Ju. M.: *Prikazi Moszkovszkovo gosudarsztva XVI–XVII vv.: Szlovar'-szpravocsnyik*. Moszkva–SPb., 2015.; Régebbiről: Nyevolin, K. A.: *Obrazovanyije upravlenyija v Rossziji ot Joanna III do Petra Velikovo*. In: *Zszurnal Minisztersztva narodnovo proszvescsenyija*, 1844. Otgyelenyije / Отделение V. 1–150.

cár találmánya, a „Titokminisztérium” is ilyen céllal született meg, hiszen ilyen típusú „minisztérium” sem előtte, sem utána nem működött (1655–1676)? Ez a hivatal közvetlenül a cárnak volt alárendelve, a többi „minisztérium” pedig a Bojárdumának. Ebből következett, hogy a „Titokminisztérium” élén sem bojár, sem más cári tanácsnok nem állhatott, hanem szigorúan csak az uralkodó kiválasztotta. A kortárs Kotosihin, az egykori külügyi kancellista ezt a szokatlan eljárást azzal indokolta, hogy a cár ezen az intézményen keresztül realizálta azokat az elgondolásokat, ötleteket, amelyeket a Bojárduma tagjaitól eltitkolva kívánt megvalósítani saját belátása szerint.⁷² A „Titokminisztérium” kontrollintézményként is dolgozott, a beosztottak nyílt és titkos úton beszerzett információkkal látták el az uralkodót, éberrel vigyáztak „a cár becsületére”, a felségsértéseket kíméletlenül megtorolták. Úgy tűnik, hogy a Romanov-dinasztia isteni jogalapon igazolt legitimitását az eddigiektől eltérő módon is erősíteni, szilárdítani kellett, kézzelfoghatóvá, materializálhatóvá kellett tenni. Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy az ikonfestészet tartalmi módosítása, a világi elemek ikonokon történő ábrázolása, a Romanov-dinasztia legitimitását és az államalapítástól Alekszej Mihajlovicsig terjedő kontinuitást dicsőítő „udvari irodalom” (pl. Szimeon Polockij versei,

⁷² Kotosihin: *O Rossziji v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa (izdanyije 3-je)*, 95–96. Továbbá azért is volt különleges a „Titokminisztérium”, mert ez az intézmény gondoskodott a cár kedvenc időtöltéséről, a sasokkal, sólymokkal, héjakkal stb. zajló madár vadászatokról. A több száz főből álló személyzet 3000 vadászmadárra és a gyakorlatozáshoz és élelmezési kiegészítéshez szükséges 100 ezer fészeknyi galambra viselt gondot. A „solymászók” feladatait igen aprólékosan, a ragadozó madarak befogásától, a betanításukon át, a gondozásukkal bezárólag egy szabálykönyvben maga a cár rögzítette. Uo. 96.

drámái, Fjodor Gribojedov történeti krónikája⁷³ stb.) ebből az igényből született és táplálkozott.

Egyébként „a cár becsületének” megsértése, a cár „földi istenségének” nem kellő tisztelete a legsúlyosabb büntettnek számított Oroszországban. Az 1649. évi Törvénykönyv II. fejezetének 22. §-a felsorolja a becsület-, tiszteletsértés eseteit, és előírja a kiszabandó büntetések fajtáját és mértékét. Az esetek többségében halálbüntetéssel és vagyonelkobzással bűnhődött a vétkes, ám a büntetések a család tagjaira, alkalmanként a rokonságra is kiterjedtek száműzetés, vagyonelkobzás formájában.⁷⁴ A kegyetlen, sőt embertelen büntetések és szankciók foganatosítása Alekszej Mihajlovicsot egyáltalán nem zavarta abban, hogy minden adandó alkalommal (a gyerekei születésekor, a család tagjainak születés- és névnapjain, a nagy egyházi ünnepeken) tömegesen ne jótékonykodjon. A jeles napokon a társadalmi hierarchia csúcsán állók éppúgy, mint a moszkvai szegények egyaránt számíthattak a cári adományokra, ajándékokra, étel- és italosztásra, a börtönben sínylődők, ill. a száműzöttek egy része pedig amnesztiára.

⁷³ Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban, (Kézirat)*. A Polock városából (nyugatról) származó Szimeon Polockij (1629–1680): *Orosz Sas* című költeménye Alekszej cárevics trónörökösévé történt bemutatásának alkalmára (1667. szept. 1-re) készült. A képversben az Orosz Sas, a trónörökös a Napban jelenik meg. „A Nap motívum tehát nemcsak mint égitest, a fizikai fény forrása áll előttünk, hanem mint Krisztus jelképe és ezáltal a spirituális, lelki fény forrása is.” – 245. Polockij irodalmi tevékenysége és az orosz barokk irodalom elemzését lásd: Lihacsov, D. Sz.: *Razvityije russzkoj lityeraturi X-XVII vekov. Glava 5.: Barokko v russzkoj lityerature „sztyil’ vremenyi”*. Elérhető: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/lihach/2_02.php (utolsó elérés: 2019. 12. 22.). Fjodor Gribojedov (kb. 1610–1673): *Az orosz föld cárjainak és nagyfejedelmeinek története* című munkájának első, még nem teljes változatát szintén 1667. szept. 1-re készítette el. Ennek a műnek az alap gondolata a Rurik- és Romanov-dinasztia kontinuitásának bizonyítása, akárcsak a gazdagon illusztrált, cárok portréival, címekkel díszített Titulusok Könyve (valójában az első heraldikai kézikönyv), amelyet a cári barát Matvejev 1672-ben ajándékként nyújtott át az uralkodónak. – Sashalmi: *Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban*, 234–243., 178–182.

⁷⁴ *Polnoje Szobranijje Zakonov I.* 4–5. (Hangsúlyozottan a 2–7., 9–10., 15–19.§)

A jótevő cár szép, emberi tulajdonságait⁷⁵ a nagyhírű Kljucsevszkij elismerő szavakkal illette, de az uralkodót, mint az ország világi és egyházi irányítóját, elmarasztalta határozatlanságáért, passzivitásáért. Miközben Alekszej Mihajlovics felismerte és be is fogadta az országa számára hasznos dolgokat, az átalakítás, átalakulás útján megtorpant. Uralkodása alatt az Európával való érintkezés és kapcsolattartás állandósult, az „idegenek” szolgálataira igényt formált, őket bőkezűen fizette, a pravoszláviára áttért idegeneket gazdagon honorálta. Az Európa felé nyitás első lépései megtörténtek, Oroszország európai elszigetelődése oldódott, de Európába ekkor még nem érkezett meg.

Az írásunk elején említett Bohanov történész éppen ezt a mozzanatot veszi éles kritika alá. Miért kellett volna Oroszországnak Európába érkeznie? Alekszej Mihajlovicsról szóló történeti biográfiájának teljes 9. fejezete (Az orosz lét kifürkészhetetlen útjai)⁷⁶ a Nagy Péter-i „elhajlásról”, az orosz „lelki alkat”, sérüléséről, az orosz társadalom „elidegenedéséről”, az állami önkény totális voltáról, az orosz lakosság lélekszámának drasztikus csökkenéséről stb.,⁷⁷ ill. az első Romanovok

⁷⁵ Reutenfels 1670–1673-ban Alekszej Mihajlovicsról szerzett benyomásai alátámasztják Kljucsevszkij pozitív véleményét. Ahogyan írja: a cár „nagylelkű, bölcs, mélyen hívő, a kormányzati ügyek alapos ismerője, tökéletesen tisztában van az idegenek terveivel és a belőlük fakadó előnyökkel. Sok időt fordít az olvasásra..., a napok nagy részét a tanácskozásoknak szenteli.” Rejtenfelsz: *Szkazanyija o Moszkoviji, Knyiga 2-aja 1. glava*, számozatlan oldalak.

⁷⁶ Bohanov: *Car Alekszej Mihajlovics*, 305–355.

⁷⁷ Bohanov szép számmal idézi azon történészek véleményét, akik a péteri reformokban nem a progressziót, hanem éppen a regressziót látták. Két példát kiemelve: Karamzin Ny. M. (1766–1826) azért marasztalta el Nagy Pétert, mert Péter alatt „mi [az oroszok – G. S.] a világ polgárai lettünk, de... megszűntünk Oroszország polgárainak lenni.” – 307.; A vallásfilozófus Florovszkij G. V. (1893–1979) úgy vélekedett, hogy „a péteri reformok újdonsága nem a nyugatosságban, hanem a szekularizációban van. Éppen ezért a péteri reformok nem fordulópontot, hanem felfordulást jelentettek.” – 312. Bohanov *Szamogyersavije. Igyeja carszkoj vlasztyi.* (Moszkva, 2002) című munkájában Florovszkij véleményét ekképpen erősítette meg: „az orosz történelem dekrisztinizációja az orosz történelem orosz jellegét semmisítette meg. (13. o.)

szinte ideális országáról, idealizált világáról beszél. A mélyen hívő történész értékelése szerint „Alekszej Mihajlovics uralkodási ideje az Orosz Cárság földi létének a tetőpontja, az Állam – Egyház unikális létezésének periódusa, amikor is a szakrális és a formális törvény [jog – G. S.] harmonikus és szétválaszthatatlan egységben voltak.”⁷⁸ Ezen a szilárd valláserkölcsei talapzaton állva szeretett volna áthidalni minden felmerült bajt, problémát. Ezért kellett szakítania a szovjet-orosz historiográfia „átmaterializált” módszereivel, hogy ez a kiemelkedő személyiség, minden oroszok cárja elfoglalhassa a történelmi panteonban a megillető helyét. Így hát továbbra is vita tárgyát képezheti, ill. képezi ezután is, hogy Alekszej Mihajlovics cár országformáló szerepével végül is milyen helyet foglal(hat) el a történelmi panteonban.

⁷⁸ „Vremja Carja Alekszeja Mihajlovicsa – vizsaja tocska mirojavlenyija Russzkovo Carsztva, period szuscsestvovanyija unyikal’novo Goszdarsztva-Cerkvi, kogda zakon zakral’nij i formal’nij prebivali v garmonicsnom i nyerazrivnom jegyinsztve.” – Bohanov: *Car Alekszej Mihajlovics*, 356. Több történész – napjaink jelenségeinek sokszínű, sokfajta megközelítésétől inspirálva – szükségét érezte Alekszej Mihajlovics cár uralkodásának értékelésével, átértékelésével kapcsolatos gondolatait közreadni. Néhányukat említve: Talina, G. V.: *Car Alekszej Mihajlovics: licsnoszty, miszlityel’, goszdarsztvoennij gyejatyel’.* Moszkva, 1996.; Uő: *Vszeja Velikija i Malija i Belija Roszsziji szamogyersavije.* Moszkva, 2005.; Uő: *Vübor putyi: russzkoje szamogyersavije vtoroj polovini XVII – pervoj csetvertyi XVIII v.* Moszkva, 2010.; Andrejev, I. L.: *Alekszej Mihajlovics.* (1-oje izdanyije) Moszkva, 2003.; Gyemidova, N. F. – Morozova, L. Je. – Preobrazsenszkij, A. A.: *Pervije Romanovi na roszszijszkom presztole.* (3-je izdanyije) Moszkva, 2011.

*A „nemzeti hős” apa árnyékában:
Jurij Hmelnyickij hetmanságai*

VARGA BEÁTA

Юрій Хмельницький,
Гетьмань.

Az ukrán történelem egyik meghatározó korszakának, az ún. Hetmanátus korának (1654–1764) két kozák vezetőjét, Bogdan Hmelnyickijt (1654–1657) és Ivan Mazepát (1687–1708) sorolják az ukrán nemzeti hősök sorába. Jóllehet a történelmi múlt ábrázolása az orosz–ukrán viszonyban ellentmondásosnak tekinthető a historiográfiában, Bogdan Hmelnyickij azon kevés történelmi alakok közé tartozik, aki pozitív személyisége mind az ukrán, mind az orosz történetírásnak.¹ A jelenkori ukrán történetírás és az ukrainai politikai vezetés számára hasonlóképpen nemzeti hősnek számít Ivan Mazepa, akit az Oroszország elleni ukrán ellenállás és a függetlenség szimbólumának tekintenek, nem pedig árulónak. Ugyanakkor a Mazepa mint az „árulás szimbólumának”² mítosza a 18–20. századi orosz és a szovjet historiográfiából gyakorlatilag „átvándorolt” a jelenkori orosz történetírásba.

A két fenti „nemzeti hőstől” eltérően az ukrán de főleg az orosz historiográfia nem szentel(t) kiemelt figyelmet Jurij Hmelnyickij egész munkásságának, szinte kizárólag csak az 1659–1660 közötti, orosz fennhatóság alatti hetmanságáról írnak, amely időszakra vonatkoztatva elsősorban a *balszerencse*³ jelzőt

¹ Az orosz historiográfia abból a meggyőződésből kiindulva, hogy Ukrajna valójában kezdetől fogva predesztinálva volt az „orosz útra”, amit a kozák hetman is – kénytelen-kelletlen ugyan, de – felismert, kiemelt helyen kezeli a hetman alakját.

² Az elmélet Sz. M. Szolovjov nevéhez köthető, aki az „egy és oszthatatlan Oroszország” elvére alapozva kihangsúlyozta, hogy mivel a hetman 1708. évi átállása az északi háborúban svéd oldalra az orosz állam biztonságát fenyegette, ezért szükségképpen árulásnak tekinthető. Szolovjov, Sz. M.: *Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremenon*. Moszkva, 1966. 615.

³ Jakovenko: *Narisz isztoriji szerednovicsnoji ta rannomodernoji Ukrajini*, Kijiv, 2009. 376.

használják vele kapcsolatban. Kevés monográfia foglalkozik az ő hetmanságaira fókuszálva,⁴ az összefoglaló jellegű munkákban⁵ is csak 2-3 oldalban emlékeznek meg a kormányzásáról. Az orosz historiográfia egyik legfőbb ukrán-szakértőjeként ismert T. Tairova-Jakovleva az „Ukrajna hetmanjai” c. művében nem szentel külön fejezetet Jurij Hmelnyickijnek, csak mintegy „mellékszereplőként említi meg Bogdan Hmelnyickij, Ivan Vihovszkij, Petro Dorosenko, Demjan Mnohohresnij és Ivan Szamojlovics hetmansága idején.”⁶ Hasonlóképpen a 2015-ben megjelent, orosz történészek által összeállított Ukrajna története sem tér ki külön Jurij Hmelnyickij egyetlen hetmanságára sem.⁷ Mi lehet az oka ennek a kevés figyelemnek: ennyire nem játszott fontos szerepet az ukrán történelemben Jurij Hmelnyickij, annak ellenére, hogy orosz, lengyel és török támogatással is sikerült a hetmani székbe kerülnie?

Politikai pályafutását jelentősen befolyásolta, sőt egyenesen predesztinálta, hogy a „nemzeti hős” apja nyomdokaiba kellett lépnie. Egy olyan apa – Bogdan Hmelnyickij – árnyékában kellett felnőnie, akit az ukrán történelem olyan titáni alakjaként jelenítenek meg, aki az ukrán nép számára történelmük egységét és folytonosságát testesítette meg.⁸ A kiemelkedő kozák vezető korát az „igazi Rubiconnak” nevezik, amelyet átlépve az ukránok megtették a döntő lépést a függetlenséghez vezető

⁴ Szavcsuk, N. O.: *Ukrajinszka gjerzsava za getmanuvannja Ju. Hmelnyickovo (1659–1663)*. Kamjanec-Podilszk, 2001.; Micik, Ju.: *Timis ta Jurij Hmelnyicki*. Kijiv, 2011.

⁵ Szusinszkij, B.: *Kozacki vozsgyi Ukrajini*. Odessza, 1998. 398–402.;

⁶ Tairova-Jakovleva, T.: *Getmani Ukraini. Isztoriji o szlave, tragedijah i muzsesztve*. Szankt-Petyerburg, 2011.

⁷ Danyilevszkij, I. N. – Tairova-Jakovleva, T. – G.-Subin, T. G. – Mironyenko, V. I.: *Isztorija Ukraini*. Szankt-Petyerburg, 2015.

⁸ Magocsi, Robert Paul: *A History of Ukraine*. Toronto, 2010. 209.; Szereda Viktória: *Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben*. In: *Regio 2007/3*. 47–68.; Kucsma, Leonyid: *Poki szonce v nyebi szjaje, tebe ne zabuduty. Iz dopovidni Prezidenta Ukrajini Leonyida Kucsmi na urocsisztih zborah 20-hrudnja 1995 roku z nagodi 400-riccsja vid dnja narodzsennja B. Hmelnyickovo*. Zsitomirscsina, 1995. 26 hrudnja 1–3. 54.

úton⁹ annak köszönhetően, hogy a hetman által vezetett 1648–54. évi „összukuran” mozgalom¹⁰ először teremtett nagy történelmi lehetőséget az ukrán állam kialakulásához.¹¹ Bogdannak azonban csak úgy sikerülhetett volna Ukrajna számára a teljes függetlenséget elérni, ha létrehoz egy örökletes hetmani hatalomra épülő monarchikus államot, amihez a fiai – Tyimofej és Jurij – a lehetséges szuverén ukrán állam letéteményesei lehettek. 1650-től kezdve Hmelnyickij magát szuverén uralkodónak tekintve, saját dinasztiaalapítási tervekben gondolkodott, amelyhez társadalmi bázisként a felső kozák vezetésből egy klánt akart létrehozni. 1652 júniusától felgyorsult az örökletes hetmanátus kialakítására irányuló tevékenysége: Tyimofej nevű fiát a moldvai fejedelem lányával házásította össze annak reményében, hogy ezáltal megalapozhatja a Hmelnyickijeknek az európai uralkodóházak közé emelését, de fia meghalt egy csatában.¹²

Jurij Hmelnyickij 1. – egy napos – hetmansága – A Zaporozsjei Had hetmanja (1657. augusztus 26–27.)

Bogdan Hmelnyickij 1657 áprilisában összehívta a Hadsereg Radát,¹³ ahol a beszédében sajnálatát fejezte ki, hogy a betegsége miatt „Isten nem tette lehetővé, hogy... örökre megerősítse a

⁹ Cshlib, T.: *Kozaki i monarhi. Mizsnarodni vidnoszini rannomodernoji Ukrainszkoi gjerzsavi 1648–1721 rr.* Kijiv, 2009. 53.

¹⁰ A Bogdan Hmelnyickijhez köthető mozgalom jellegére vonatkoztatva többféle eltérő meghatározás látott napvilágot: az orosz-szovjet historiográfiában illeték többek között „kozáklázadás”, illetve „felszabadító háború” jelzővel, míg az ukrán történetírásban „szabadságharcról” és „ukrán nemzeti forradalomról” olvashatunk.

¹¹ Szmolij, V. A. – Sztjepankov, V. Sz.: *Ukrajinszka gjerzsavna ideja. Problemi formuvannja, evoljuciji, realizaciji*. Kijiv, 1997. 48.

¹² 1653 szeptemberében a moldvai hadjárat során Szucsava ostrománál vesztette életét.

¹³ A kozákok általános gyűlése, legfelsőbb államhatalmi szerv, amely mintegy legitímálta a hetman hatalmát.

függetlenségüket...”, és kifejezte azon kérését, hogy a Zaporozsjei Had még az ő életében szabadon válasszon új hetmant.¹⁴ Ő maga több lehetséges jelöltet ajánlott, a kozákok azonban – Bogdan érdemeire való tekintettel – egyhangúlag fia, a 16 éves Jurij Hmelnyickij megválasztása mellett döntöttek a következő indoklással:

„[C]sak a Te fiad, Jurij méltó az öröködbe lépni, őt választjuk meg hetmannak... szégyenteljes lenne ránk nézve, ha mást részesítenénk előnyben helyette, elfeledve ezáltal a Te jótéteményeidet és a haza érdekében véghezvitt mérhetetlen hőstetteidet...”¹⁵ Még csak nem is utaltak arra, hogy a fiú bármilyen, az apjához hasonló képességekkel rendelkezne ehhez a feladathoz.

1657. április 19-én Alekszej Mihajlovics a „kisorosz” ügyekben már jártas V. Buturlint indította el a hetmani rezidenciába arról tájékozódni, hogyan viszonyulnak a kozák vezetők Moszkvához. Az orosz követ azzal vádolta meg az idős hetmant, hogy Moszkva tudta és jóváhagyása nélkül tartottak hetmanválasztást Csihirinben, és gyakorlatilag Jurij Hmelnyickij hivatalosan is az apja helyére lépett. Erre a feltevésre Bogdan, a következő büszke szavakkal reagált: *„...amíg élek, a hetmani címet szilárdan a kezemben tartom... Halálom esetén pedig a fiam, Jurij ugyanolyan hűséges szolgálja lesz a cárnak, mint én voltam...”¹⁶*

Ebben a helyzetben a Zaporozsjei Hadnak erőskezű hetmanra lett volna szüksége, de Jurij Hmelnyickij valójában soha nem is készült erre a „pályára”. A kozák sztarsina mégis tiszteltben tartotta elhunyt hetmanjuk utolsó kívánságát, és amikor a fiát megválasztották vezetőjüknek, magától értetődőnek tűnt, hogy – a tapasztalt Ivan Vihovszkij személyében – egy helyettest is szükséges mellé kinevezni, aki segíti őt a munkájában.¹⁷

¹⁴ Akti, odnoszjascsijeszja k isztoriji Juzsnoj i Zapadnoj Rossziji. Akti JUZR III. Szpb. 1861. 577.

¹⁵ Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji-Szocsinyenyije G. Konyisszkovo. Moszva, 1846. 140.

¹⁶ Akti JUZR. III. Szpb. 1861. 579.

¹⁷ Kosztomarov, Ny. I.: Bogdan Hmelnyickij. Kijev, 2004. 532–533.

Apja halálát követően az 1657. augusztus 26-i hetmanválasztó gyűlésén Jurij Hmelnyickij azonban hivatalosan átmenetileg lemondott a hetmani titulusról, amíg befejezi a tanulmányait Kijevben. Ezután a Hadsereg Rada – Jurij nagykorúságáig – Ivan Vihovszkijt (1657–1659) választotta meg hetmannak, aki már régóta vágyott erre a címre, és viszonylag könnyen ráébresztette az ifjú Hmelnyickijt, hogy – figyelembe véve testi és szellemi korlátait – egyelőre még nem alkalmas a hetmani teendők ellátására.¹⁸ Figyelmet érdemel Vihovszkij negatív véleménye Jurijról, ugyanis a fiú köztudottan értelmes és intelligens volt, kiemelkedő szintű oktatást kapott a kijevi Mohila Akadémián, több nyelven – latin, görög, lengyel – is beszélt, és apja korábban gondoskodott a megfelelő katonai kiképzéséről is. Ennek ellenére a korabeli történeti művekben következetesen tehetségtelen, alkalmatlan és akaratgyenge emberként írták le, aki képtelennek bizonyult a vezetői feladatok ellátására.

Miután Jurij Hmelnyickijt eltávolította az útból, Ivan Vihovszkij nyíltan a lengyel orientáció híveként lépett fel. Közvetlenül a megválasztása után tudatta a Csihirinben járt lengyel követtel azon szándékát, hogy *„ő mindenféleképpen elhagyja a cárt, és Lengyelországgal kíván egyesülni...”¹⁹* Az 1658. szeptember 6-án Hadjacsban (Hadziacz) megkötött lengyel–ukrán egyezmény²⁰ értelmében a Lengyel Királysághoz és a Litván nagyfejedelemséghez csatlakozott a velük egyenrangú, a kijevi, braclavi és csernyihovi vajdaságokat magába foglaló Rusz Nagyfejedelemség, a hetman²¹ közvetlen kormányzása alatt. A jelen-

¹⁸ Létopisz G. Grabjanki. Kijev, 1854. 62; Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji, 143.; D. N. Bantis-Kamenszkij: Isztorija Maloj Rossziji. Szpb., 1903. 221.

¹⁹ Rigelman, A.: Letopisznoje povesztvoovanyije Maloj Rossziji i jeja naroda o kozakah voobse. II. Moszkva, 1847. 1.

²⁰ Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących. Volumen IV. Warszawa, 1737. 637–644.; Akti JUZR. IV. Szpb. 1863. 141–144.

²¹ Ivan Vihovszkij a Rusz Hetmanja címet, a három ukrán tartomány vajdája pedig szenátori rangot kapott.

kori ukrán historiográfia értékelésében Vihovszkij nem tekinthető árulónak, hiszen nem tett mást, mint „visszaterelte Ukrajnát a régi kerékvágásba”,²² azaz a Hmelnyickij-mozgalom korszakába. Egyet tudunk érteni ezzel a megközelítéssel, ugyanis a Rzeczpospolita a hadjaci uniót gyakorlatilag az 1649. évi zborivi egyezmény²³ megújított, illetve kibővített változataként kezelte, Ivan Vihovszkij számára pedig a Varsóval kötött megállapodás komoly előrelépést jelentett volna az önálló ukrán állam megteremtéséhez vezető úton.²⁴ Egy trialista alapokon működő államközösség egyenrangú tagjaként a hetman és a kozák vezetők jóval kiterjedtebb előjogokat élvezhettek volna, mint az orosz kötelékben.²⁵ Ivan Vihovszkij valójában – Bogdan Hmelnyickij példáját követve – abból az meggyőződésből indult ki, hogy Ukrajna önként csatlakozott Alekszej Mihajlovicshoz, mint hűbérurához, akitől éppen ezért jogában áll bármikor elszakadni. Feltehetően ezt a meggyőződést vallotta a későbbiekben Jurij Hmelnyickij is, amikor a lengyel köteléket választotta és Vihovszkij „átpártolása” egyben egy lehetséges „menekülő utat” is mutatott a későbbiekben a számára, amikor hetmanként kénytelen volt szembesülni Moszkva egyre nyilvánvalóbb integrációs kísérleteivel.

²² Jakovenko, N.: *Narisz isztoriji szerednovicsnoji ta rannomodernoji Ukrajini*. Kijiv, 2006. 373

²³ A kozák–lengyel megegyezés részét képező 1649. évi zborivi egyezmény pontosan körülhatárolta az ún. „Kozák Ukrajna” területét Csihirin központtal és gyakorlatilag legitímálta a lengyel–litván államon belüli autonóm kozák állam létrejöttét.

²⁴ Felvetődhet a kérdés, hogy amennyiben elfogadható lenne a jelenkori ukrán historiográfia egyöntetű véleménye az önálló ukrán állam megalakulásáról 1648–54 között, úgy Ukrajna mennyiben volt érdekelt és milyen előnyökhöz juthatott volna az új lengyel–litván kapcsolatrendszerben. Vö. Gebei Sándor: *Üzenet a mának? Az 1658-as hadjaci (hadziaczi) egyezmény akkor és ma?* In: *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae* XXXVII. (2010). 21–39.

²⁵ Kaminsky, A.: *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach union*. In: *Harvard Ukrainian Studies* Vol. 1. no. 2 June. 178–197.

Az ukrán területek visszacsatlakoztatása a Rzeczpospolita-hoz azonban kevésbé volt elfogadott a kozák sztarsina, még kevésbé a közkozákok körében, ezért csak idő kérdése volt Ukrajna két részre szakadása: Az 1659. június 28-i Konotop²⁶ melletti csatában a Vihovszkij által támogatott lengyel hadakkal szemben az Alekszej Trubeckoj és Grigorij Romodanovszkij által vezetett orosz sereg súlyos vereséget szenvedett.

Jurij Hmelnyickij 2. hetmansága – A „Zaporozsjei Had hetmanja” (1659–1660/1663) – Orosz és lengyel orientáció

A konotopi csata Ivan Vihovszkij orosz-ellenes politikájának csúcspontját jelentette²⁷, akinek a „különutas” politikájából Moszkvában azt a következtetést vonták le, hogy a hetmanok

²⁶ A konotopi csata a mai napig is komoly vita tárgyát képezi a történetírásban. A 18–19. századi oroszországi narratíva – Markevics, N. A.: *Isztorija Malorossziji*. II. Moszkva, 1842. 44–45.; Szimonovszkij, P.: *Kratkoje opiszanije o kozackom malorosszijszkom narode i o vojennih jevo gyelah*. Moszkva, 1847. 84.; D. N. Bantis-Kamenszkij: *Isztorija Maloj Rossziji*. Szpb., 1903. 39. – az Ukrajna területén zajlott 1658–59. évi eseményeket az 1654-ben kezdődő orosz–lengyel háború részeként mutatja be, amely véleményt a szovjet történészek – Pokrovszkij, M. N.: *Russzkaja isztorija sz drevnejsih vremjon*. Moszkva, 1966. II. 499–506.; Apanovics, O. M.: *Zaporizsszka Szics u borotbi proti turecko-tatarszkoj agressziji 50-70 roki XVII. szt*. Kijiv, 1961. 119–120. – is átvettek. A 19. századi „ukrán nemzeti történetírás – Polonszka-Vaszilenko, N.: *Isztorija Ukrajini*. II. Kijiv, 1992. 39.; Micik, Ju. A.: *Konotopszka bitva 1659 roku. Zbirka naukovih prac*. Kijiv, 1996. 18.; Szmolij, V. A. – Sztjepankov, V. Sz.: *Ukrajinszka nacionalna revoljucija XVII. szt. (1648–1676 rr.)* VII. Kijiv, 1999. 229–236. – érvelésében ugyanakkor a konotopi csata egy különálló „orosz–ukrán” háború részét képezte. A jelenkori orosz nézetek ugyanakkor az 1991 utáni ukrán historiográfia – Babulin, I.: *Borba za Ukrainu i bitva pod Konotopom. (1658–1659)*. Moszkva, 2015. 19. – legfőbb negatív jellemvonásaként azt nevezik meg, hogy az objektivitás teljes hiányában Ivan Vihovszkij hetmanátusát pozitívan értékelik, ami azért nagyon téves megközelítés, mert a kozák vezető egyértelműen árulónak tekinthető, aki egyaránt veszélyeztette mind Ukrajna, mind Oroszország területi épségét.

²⁷ Gorobec, Viktor: *„Volimo carja szhidnoho...” – Ukrajinszkij Getmanat ta roszszijszka dinasztija do i pizlja Perejaszlava*. Kijiv, 2007. 159.

a továbbiakban alkalmatlanok a belső rendet fenntartani, ezért komoly központosító intézkedésekre lehet szükség a Hetmanátus területén.

Az ukrán történelmet tanulmányozó 18–19. századi historiográfia alapműveként szolgáló *Isztorija Russzov* szerzője kihangsúlyozza, hogy Ivan Vihovszkij átállását követően „*a hetmanválasztó gyűlés, tiszteletben tartva... apjának a mérhetetlen érdemeit, egyhangúlag újra hetmanná választotta Jurij Hmelnyickijt*”.²⁸ Megválasztását a szicskozák is támogatták annak reményében, hogy helyreállhat a jó kapcsolat a Hetmanátus és a Zaporozsjei Szics között. Az „árulónak” titulált Vihovszkij helyére Moszkvának egy olyan hetmant kellett ültetnie, aki hatással bírt a Zaporozsjei Hadra, és képes lehetett a jobb parti ukrán területeket a cári hűségére visszatéríteni. Logikus és praktikus választásnak tűnt a „dicső emlékű” Bogdan Hmelnyickij fia, aki Kelet-Ukrajnában és a zaporozsjei kozákok körében is nagy népszerűséggel bírt. Cári küldöttség indult Csihirinbe az Alekszej Mihajlovics hetmanválasztásra feljogosító ukázával, amelyben az orosz uralkodó nyomatékosan felszólítja a Zaporozsjei Hadat, hogy válasszanak maguk közül új hetmant, akit szeretnek és „*a korábbi ígéretük alapján a hatalmas orosz uralkodó örök fennhatósága alá adják magukat*”.²⁹ A cári kormányzat megítélésében elérkezett az ideje annak, hogy érvényt szerezzen az 1654. évi orosz–ukrán alapszerződésben foglaltaknak, amit nem sikerült maradéktalanul megvalósítani a két korábbi hetman – Bogdan Hmelnyickij és Ivan Vihovszkij – kormányzása idején. Vagyis Moszkva egyértelműen eszközként kívánta felhasználni Jurijt az Ukrajnában tervezett centralizációs politika bevezetéséhez. Az 1659. október 17-én a cári által összehívott 2. Perejaszlavi Rada, miután megvonta a bizalmát az „áruló”

²⁸ *Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji*, 151.

²⁹ Akti JUZR V. Szpb., 1867. 93–102.

hetmantól, a Zaporozsjei Had vezetőjének Jurij Hmelnyickijt választotta meg.³⁰

A Jurij Hmelnyickij hetmanná beiktatására érkezett orosz küldöttség magával hozta az általuk „eredetinek” nyilvánított 1654-es egyezményt és ezt olvasták fel a jelenlévő kozákok számára. A *Perejaszlavi cikkelyek*³¹ 1659. évi változata megerősítette ugyan a Zaporozsjei Had jogait és privilégiumait,³² valamint a szabad hetmanválasztás jogát, de a továbbiakban a hetmanak nem állt jogában külföldi követeket fogadnia és küldötteket indítani a szomszédos államokba,³³ vagyis a hetmani diplomácia hatásköre teljesen leszűkült. A 7. cikkely értelmében a cári engedélye nélkül a hetmant nem lehet megfosztani a tisztségétől, a legfőbb kozák vezető pedig csak a Hadsereg Rada jóváhagyásával nevezhet ki ezredeseket és más magas katonai méltóságokat.³⁴ A cári kormányzat szemmel láthatólag az orosz–ukrán kapcsolatok 1654-es „modelljének” újraélesztésére törekedett,³⁵ azaz a hetmani kormányzat külpolitikai mozgásterének korlátozására. Az 1659. évi Perejaszlavi cikkelyeket úgy is lehet értelmezni, mint Moszkva kísérletét a revansra,³⁶ amely Ivan Vihovszkij „árulása” ürügyén a Hetmanátus név-

³⁰ Mindeközben a lengyel uralkodó – a hadjaci egyezményre hivatkozva – sietett megerősíteni Jurij Hmelnyickijt a hetmani tisztségében, aki azonban konkrét választ nem adva, végig függőben hagyta a Rzeczpospolitához történő esetleges csatlakozás alternatíváját.

³¹ Markevics, N. A.: *Isztorija Malorossziji*. V. Moszkva, 1842. 184–197.

³² Az 1654. évi „Márciusi cikkelyekben” 60 ezer főben maximálták a lajstromozott kozákok számát, akik teljes önkormányzati joggal rendelkeztek. A hetman önálló belpolitikai jogkörrel rendelkezett, és a külügyi hatáskörét is csak annyiban korlátozták, hogy a cári kormányzat ellenségeivel csak Moszkva hozzájárulásával tarthatott fenn kapcsolatot.

³³ Uo. 190–191.

³⁴ Uo. 184.

³⁵ Gorobec: „*Volimo carja szhidnoho...*” – *Ukrajinszkij Getmanat ta rossziszka dinasztija do i pislja Perejaszlava*, 60.; Versztjuk, V. F. – Gorobec, V. M. – Tolocsko, O. P.: *Ukrajina i Roszija v isztoricsnij retrospektivi*. T. I. *Ukrajinszki projekti v Rosziszskij imperiji*. Kijev, 2004. 96.

³⁶ Gorobec: „*Volimo carja szhidnoho...*” – *Ukrajinszkij Getmanat ta rossziszka dinasztija do i pislja Perejaszlava*, 164.

leges függetlenségének korlátozására irányult. Vagyis a fiatal és tapasztalatlan Jurij Hmelnyickij hetmani székbe kerülése egyre nyilvánvalóbban felszínre hozta a Hetmanátust gyengítő belső problémákat. Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben a nehéz helyzetben feltehetőleg még egy tapasztaltabb és önálló kormányzásra képes kozák vezető sem lett volna képes Ukrajna egységét megőrizni.³⁷

1660 májusában az *olivai* békével lezárult a Svédország és a Rzeczpospolita között 1655-ben kirobbant háború, így János Kázmér nagyszabású támadó hadjáratot indíthatott el Litvániában. 1660 szeptemberében Kotelnja közelében a lengyel csapatok megtámadták az orosz sereget, és szeptember 5–6-án egy véres ütközetben nagy károkat okoztak a kozák segédcapatokkal kiegészült cári hadakban. Seremetyev tábornoknak szeptember 17-én sikerült kitörnie a gyűrűből, és Csudnov térsége felé indult, azonban az egyesített lengyel–tatar hadak hamarosan utolérték őket, így csak Jurij Hmelnyickij támogatása menthette volna meg a körülzárt orosz sereget. A hetman azonban nem tudott segítséget küldeni, és miután Moszkva sem indított felmentő sereget, a kozák vezető megkísérelt kitörni az ellenség szorításából, de súlyos vereséget szenvedett. Két lehetősége maradt: kiegészni a lengyel hadvezetéssel vagy elpusztulni a katonáival együtt. Jurij Hmelnyickij az előbbi alternatívát választotta, és követve Ivan Vihovszkij példáját, október 9-én felesküdt János Kázmér hűségére.

A 18–19. századi ukrán történetírók elsősorban azzal magyarázzák az „átállását”, hogy nyíltan ellenségessé vált a kapcsolata az orosz hadvezetéssel, ezért nem tudott hatékonyan együttműködni velük. Az *Isztorija Russzov* szerzője szerint a hetmant a büszkeségében, lenézően és nem a rangjához méltóan bántak vele. Konyisszkij nemhogy nem tekinti árulónak

³⁷ Antonovics, V. B. – Bec, V. A.: *Isztoricseszkiye gyejatyeli Jugo-Zapadnoj Rossziji v biografijah i portretah. Jurij Zinovjevics Hmelnyickij (1641–1685)*. Kijev, 1885. 56–57.

Hmelnyickijt, hanem szinte helyesli ezen lépését.³⁸ Némileg másképpen értelmezi a hetman „pálfordulását” az orosz apológiát tükröző D. N. Bantis-Kamenszkij, aki szerint Hmelnyickij „*Istent sem félve, megszegte a cárnak tett esküjét és elfelejtette atyja utolsó intelmeit...*”³⁹ A szerző értelmezésében a hetman fő bűne abban nyilvánult meg, hogy megszegte az adott szavát, és nem folytatta apja politikáját, ugyanakkor ő sem nevezi árulónak a fiatal kozák vezetőt, hanem a „körülmények áldozatának”. A jelenkori ukrán történetírás – az ukrán államépítés folyamatára fókuszálva – Jurij Hmelnyickij szerepét nem értékeli egyértelműen pozitívan, inkább semleges, még akkor is, ha elismerik, hogy a fiatal kozák vezető elsődleges célkitűzése – apjához hasonlóan – az ukrán államiság megteremtése, illetve megőrzése volt.⁴⁰ A lengyel „orientációját” – nem pedig árulását – elsősorban azzal magyarázzák, hogy kénytelen volt a Sztarsina Rada nyomásának engedni.

Objektív szemszögből nézve megállapítható, hogy Jurij Hmelnyickijnek valójában rendkívül nagy árat kellett fizetnie azért, hogy pozícióját megtartsa a hetmani székben. A cári megerősítésért cserében alá kellett írnia a Zaporozsjei Hadra nézve szégyenteljes Perejaszlavi cikkelyeket, melyek értelmében szinte mindent fel kellett volna adniuk, amiért korábban éveken keresztül küzdöttek. János Kázmér ugyanakkor a hadjaci unió felújítását kínálta a hetmannak, amely egyezmény – összehasonlítva az ukrán autonómiát látványosan megnyirbáló Perejaszlavi cikkelyekkel – jóval kedvezőbb ajánlatnak tűnt a büszkeségében megsértett kozákok számára. Az is tényként kezelendő, hogy a hetmani hatalom meggyengülése, ami markánsan megmutatkozott Jurij Hmelnyickij kormányzása idején, negatívan hatott a Hetmanátus stabilitására, és teret engedett a szeparatista törekvéseknek, amelyek 1660 végétől kezdtek megerősödni.

³⁸ *Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji*, 153.

³⁹ D. N. Bantis-Kamenszkij: *Isztorija Maloj Rossziji*, 237.

⁴⁰ Sevcsuk, V. P. – Taranyenko, M. G.: *Isztorija ukrajinszkoji gjerzsavnosztyi*. Kijiv, 1999. 119.

1660. november 10-én – az immár Nyugat-Ukrajna központját képező – Csihirinben összeült a Sztarsina Rada, ahol a lengyel követ bejelentette, hogy ebben a térségben a cár rendelkezései érvénytelenek és János Kázmér Jurij Hmelnyickijnek adományozta a hetmani címet, majd november 11-én a jobb parti kozákok Hadsereg Radáján felújították a hadjasci egyezményben foglaltakat. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Jurij – alkalmatlanságára és betegségére hivatkozva – először visszautasította a hetmani titulust, de a lengyelpartii sztarsina meggyőzte, hogy vállalja a számára valójában terhes tisztséget. 1660–1663 között továbbra is birtokolta a *Zaporozsjei Had hetmanja* címet, de a tényleges hatalma már csak Nyugat-Ukrajna területére terjedt ki még akkor is, ha mindeközben a bal parti ukrán térségben az egymással rivalizáló hetmanjelöltek⁴¹ közül egyelőre senkinek sem sikerült a hetmani székbe kerülnie.

1662 nyarára az Ukrajnában dúló „belháború” a Dnyeper mindkét partján jelentősen kiszélesedett, amely időszak a *Ruinaként* nevezett zavaros időszak negatív csúcspontját jelentette. Időközben Hmelnyickij helyzete is egyre romlott, csak az alkalmas időpontot várta, hogy lemondhasson a jobb parti hetmani tisztségéről, ami 1663 elején be is következett, és a helyére Pavlo Teterja lépett. Ezt követően kinyilatkoztatta azon szándékát, hogy hátralévő életét szerzetesként kívánja leélni. Be is vonult a Korszunyi kolostorba és a kijevi metropolita – Dioniszij Balaban – Gedeon néven szerzetessé avatta. De még a kolostorban sem tudott elfordulni a világi életformától és nyugalomra lelni, mert Teterja, aki nem is annyira potenciális riválist látott benne, inkább attól tartott, hogy az ellenségei eszközként használják fel őt ellene, végleg el akarta távolítani Jurij Hmelnyickijt az útjából. A jobb parti hetman árulás vádjával 1664-ben Malborg erődjébe záratta Hmelnyickijt, aki csak Teterja lemondása után, 1667-ben tudta tisztázni magát a vádak alól, így visszanyerte

⁴¹ Az orosz cárhoz hű maradt bal parti kozák ezredek Jakim Szamkót választották meg helyettes hetmannak, de a Zaporozsjei Hadon belül Szamkóval szinte egyenrangú hatalommal és népszerűséggel bírt a nyezsini ezredes, Vaszilij Zolotarenko.

a szabadságát, és újra szerzetesnek vonult, ez alkalommal az Umanyi kolostorba.

Időközben 1663-ban az orosz fennhatóság alatt maradt bal parti Ukrajnában Ivan Brjuhoveckij (1663–1668)⁴² került a hetmani székbe, akinek a cári megerősítésért el kellett fogadnia az 1665. évi *Moszkvai cikkelyeket*,⁴³ ami alapján ezentúl az új hetmannak személyesen kellett Moszkvába mennie cári megerősítésért. 1665 októberében pedig a Csihirinbe összehívott lengyelpartii jobb parti ezredek Petro Dorosenkót választották meg hetmannak, akinek a „háromfelé politizálásával”⁴⁴ nem titkolt célja Ukrajna teljes függetlenségének kivívása volt a nyugat-ukrán területek vezetésével. 1666-ra tetőzött a bal partiak elégedetlensége Brjuhoveckij nyílt oroszbarát politikája ellen, a jobb parti Ukrajna pedig a legjobb úton haladt ahhoz, hogy török vazallusállammá váljon.

A Zaporozsjei Had megosztottsága ellenére az orosz kormányzat attól tartott, hogy a cár fennhatósága alatt egyesítendő Ukrajna kellőképpen megerősödhetne ahhoz, hogy Oroszországtól elszakadva megvalósítsa függetlenedési terveit. Ezzel is magyarázható, hogy az 1667. évi andruszovói egyezményt⁴⁵ Alekszej Mihajlovics komoly eredményként értékelte

⁴² 1662-ben Ivan Brjuhoveckij a zaporozsjei kozákok élén Romodanovszkij segítségére sietett az „áruló” Jurij Hmelnyickij ellen, és sikerült megnyernie a befolyásos orosz herceg támogatását.

⁴³ Isztocnyiki Malorosszijszkoj isztoriji, szobrannije D. N. Bantis – Kamensz-kim, 5–7.

⁴⁴ Nyíltan hintapolitikát folytatott Oroszország, Lengyelország és a Krími kánság, illetve az Oszmán Birodalom között. Az andruszovói egyezmény miatt kirobbant, cári kormányzat elleni kelet-ukrajnai mozgalmat kihasználva, Dorosenko végül a török orientációt választotta. Vö: Varga Beáta: *Petro Dorosenko „háromfelé” politizálása a megosztott Ukrajnában (1665–1676)*. In: Hungaro Ruhenica V. Szeged, 2011. 201–217.

⁴⁵ Akti JUZR: VI. Szpb., 1869. 173–176. Andruszovóban 1667. január 13-án 13,5 évre szóló fegyverszünetet kötöttek a tárgyaló felek. A 34 cikkelyből álló dokumentum értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, Ukrajnát pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották. A bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg Nyugat-Ukrajna visszakért Lengyelországhoz.

még azon az áron is, ha Ukrajnán – egyelőre – meg kellett osztania a Rzeczpospolitával. A lengyel–orosz megegyezés értelmében Ukrajna két idegen uralkodó „zsákmánya” lett, így szertefoszlni látszottak az állami függetlenség kivívásába vetett remények.

Jurij Hmelnyickij 3. és 4. hetmansága –
 „Szarmataföld, Kis-Oroszország és Ukrajna fejedelme,
 a Zaporozsjei Had ura” – (1677/81, 1685) –
 Török orientáció

A török orientáció valójában már Bogdan Hmelnyickij politikájának is részét képezte, IV. Mehmednek a hetmanhoz intézett 1650. végi leveléből arról értesülünk, hogy „... Hmelnyickij a győzedelmes Porta védnöksége alá adta magát, a szultán pedig oltalmába fogadta őt és nem kételkedik az őszinteségében...”⁴⁶ Bogdan Hmelnyickij török politikájával kapcsolatosan azonban meg kell jegyeznünk: kétséges, hogy a hetman 1654 előtt vagy után ténylegesen török alattvalónak tekintette volna magát. Valójában kettős politikát folytatott, de feltehetőleg az ún. török alternatívát erődemonstrációnak szánta.

Mindenesetre az tényként kezelendő, hogy a török alternatíva már Bogdan Hmelnyickij hetmanságától kezdve felmerült a kozák vezetők lehetséges tervei között, majd Petro Dorosenko nyíltan erre az útra lépett,⁴⁷ Jurij Hmelnyickij pedig követte őt, de valójában nem önszántából, és nem is ő választotta ezt a

⁴⁶ Akti JUZR VIII. Szpb., 1873. 352–354.

⁴⁷ Dorosenko meg volt győződve arról, hogy a szuverén ukrán állam megteremtéséhez a legkedvezőbb kilátások török védnökség alatt lehetnek. 1668. január 1-én a jobb parti kozákok – Dorosenko javaslatára – a török szultán fennhatósága alá adták magukat.

lehetőséget. 1672-ben⁴⁸ ugyanis a tatárok fogságába esett, akik Isztambulba szállították, és a szultán – a nevét felhasználva – mintegy „potenciális politikai ütőkártyájaként”⁴⁹ tartotta házi őrizetben. Ez az „ütőkártya” 1676-ban lett kijátszva, amikor nyugat-ukrajnai területeinek megtartása érdekében IV. Mehmed új hetmant nevezett ki az elpárolt Petro Dorosenko helyére Jurij Hmelnyickij (1677–1681) személyében, aki a Portából „marionett bábuként” irányítva kormányzott Szarmataföld, Kis-Oroszország és Ukrajna fejedelmeként, a Zaporozsjei Had uraként.⁵⁰ Új pozíciójában a hetman felhívást intézett a hatásköre alá tartozó ukrán lakossághoz, hogy éljenek békében és fogadják el uruknak a török szultánt, ne tekintsenek ellenségként a térségben állomásozó török és krími tatár csapatokra.⁵¹

Ukrajna birtoklásának ügye 1678-ban kirobbantott egy orosz–török háborút, amelynek során a központi hadmozdulatok Csihirin térségében folytak,⁵² amely város hovatartozásának kérdése kulcsfontossággal bírt a Hetmanátus számára. A bal parti hetman, Ivan Szamojlovics⁵³ felhívta a cári hadvezetés figyelmét arra, hogy minden erejükkel a jobb parti hetmani rezidencia védelmére kell összpontosítani, mert aki ezt a várost birtokolja, az a fennhatósága alatt tudhatja a Dnyeper mindkét partját. 1678 augusztusában az ún. csihirini háborúban (1676–1681) az egyesített orosz–kozák hadak kisebb csatákban győzel-

⁴⁸ Az 1672. évi bucsacsi békeszerződést követően a szultánhoz került jobb parti ukrán területeken létrehozták a Portából kinevezett beglerbégek által kormányzott Kamjaneci vilajetet, amely magába foglalta az egykori Podóliai és Mogiljevi ezredkörzeteket, valamint a Braclavi és az Umanyi ezredkörzetek egy részét. Csuhib, T. *Getman Jurij Hmelnyickij ta joho nasztupnyiki u tureckih planah zavojuvannja Centralno-Szvidnoji Jevropi (1676–1699 rr.)* In: Szicseszlavszkij Almanah 2005/1. 110.

⁴⁹ Jakovenko: *Narisz isztoriji szerednovicsnoji ta rannomodernoji Ukrajini*, 379.

⁵⁰ *Akti, otnoszjascijszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji. Akti JUZR V. Szpb. 1853. D.853- T. 5-152.*

⁵¹ *Unyiverszali ukrajinszkij getmaniv vid Ivana Vigovszkovo do Ivana Szamojlovicsa (1657–1687)*. Kijiv–Lviv. 2004. 186.

⁵² Gordon, P.: *Dnyevnyik generala Patrika Gordona, vegyennij jim*. Moszkva, 1891–1892. II. 149.

⁵³ 1672-ben Ivan Szamojlovics (1672–1687) került a bal parti hetmani székbe.

met arattak ugyan, de Moszkva megítélésében a város birtoklása nem ért meg annyi anyagi- és emberáldozatot, amennyit a továbbiakban bele kellett volna fektetni. Ilyen megfontolásból Ivan Szamojlovics azt a cári utasítást kapta, hogy adja fel Csihirin védelmét még akkor is, ha ezzel kiteszi a várost az ellenfél pusztításainak. A bal parti kozák vezető „megfutamodása” a csihirini háborúban nem tett jót a tekintélyének, a nyugat-ukrajnai lakosság magára hagyatva érezte magát, ezért könnyen hajlottak Jurij Hmelnyickij felhívására, aki a hozzá csatlakozó városoknak⁵⁴ a lengyel függés alóli felszabadulásukat és a török kötelékben kedvezőbb életkörülményeket ígért. A térségben egyedül Kanyev utasította vissza a hetman ajánlatát, tartva az orosz megtorlástól. A 18–19. századi történeti művek⁵⁵ még részletesen leírják, hogyan égette fel a hetman a várost és megszároltatta le a lakosságát, de a jelenkori ukrán történeti munkákban nem tesznek róla említést, mint ahogyan Jurij Hmelnyickij török protektorátus alatti hetmanságról is csak szűkszavúan, vagy egyáltalán nem írnak. 1679 januárjában Jurij Hmelnyickij tatár csapatok által támogatva átkelt a Dnyeperen, hogy a bal parton is folytassa agitációs tevékenységét, de itt jóval kevesebb sikerrel járt és hamarosan visszaszorult a nyugat-ukrán területekre.

Az orosz–török háború az 1681. november 3-án megkötött bahcsiszeraji békével zárult le: a két állam közötti határnak a Dnyeper vonalát húzták meg és a jobb parti – korábban lengyel fennhatóság alatt lévő – Ukrajna feletti birtokjogát a szultán erősítette meg, ugyanakkor a Porta elismerte a kelet-ukrán területek feletti orosz érdekeltséget. Ukrajna ezáltal három részre szakadt és került három nagyhatalom akciórádiuszába,⁵⁶

⁵⁴ Először Korszuny polgárai csatlakoztak Hmelnyickijhez majd annak példájára Kalnyik, Nyemirov és néhány kisebb város is behódolt a török vazallusának.

⁵⁵ Antonovics-Bec: *Isztoricseszkiye gyejatyeli Jugo-Zapadnoj Rossziji v biografijah i portretah*. 64.

⁵⁶ Gebei Sándor: *A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között*. In: *Világtörténet* 23. évf. tavasz/nyár 2001. 23. (3–29)

a Dnyeper és a Déli-Bug által határolt térséget pedig „senki földjének” nyilvánították.⁵⁷ A békekötést követően Jurij Hmelnyickij „kényelmetlenné” és „céltalanná” vált a szultán számára, ezért megfosztották a hetmani címétől és a helyére a moldvai vajdát, Dukát helyezték, de 1685-ben visszahelyezték a korábbi tisztségébe, amit továbbra is „bábhetmanként” birtokolt az ugyanabban az évben bekövetkezett haláláig.⁵⁸

A hetman török orientációját értékelve összességében megállapítható, hogy Jurij Hmelnyickijnek „köszönhetően”, az ő nevét felhasználva mintegy legitimációként, a szultánnak 1677-től egészen 1699-ig sikerült török felségterületként fenntartani a Zaporozsjei Had intézményét a kijevi és braclavi körzetben, valamint Podóliában.⁵⁹

Összegzés

Az 1658-as hadjaci unió megkötése és Vihovszkij Oroszországtól történő elszakadási kísérlete egyértelműen jelezte, hogy a kozák sztarsina más alternatívákban is gondolkodott, nem tekintették a cártól való függést az „egyetlen helyes útnak”. 1659-ben pedig lezárult az olyan kiemelkedő kozák vezetők kora, akik képesek voltak Ukrajnát a lehető legnagyobb mértékben önállósítani Moszkvától, és szilárd egységet teremtettek a Zaporozsjei Hadon belül. A Moszkva által is támogatott Jurij Hmelnyickij hetmanná választásának az lett az eredménye, hogy az 1659. évi Perejaszlavi cikkelyek következtében Ukrajna minden kétséget kizáróan a Romanovok alávetettje lett, éppen ezért a hetmani székbe juttatása fordulópontnak tekinthető az ukrán

⁵⁷ Kosztomarov, Ny. I.: *Isztoricseszkiye monografiji i isszledovanyija*. Szpb., 1885. 326–327.

⁵⁸ Halálával kapcsolatban több verzió is ismert, de a legvalószínűbbnek az a változat tűnik, hogy a hatalmával való visszaélés miatt a török hatóságok halálos ítélettel sújtották, és vízbe fojtották.

⁵⁹ Cshuhlib, T.: *Getman Jurij Hmelnyickij ta joho nasztupnyiki u tureckih planah zavojuvannja Centralno-Szhidnoji Jevropi (1676–1699 rr.)*, 116.

autonómia történetének folyamatában, ugyanis olyan feltételeket volt kénytelen elfogadni, amelyek felgyorsították Ukrajna alávetett tartománnyá alakulását. Ezzel is magyarázható, hogy a fiatal kozák vezető a „csudnovi katasztrófát” követő kényszerhelyzetben a „lengyel alternatívát” választotta. Ivan Vihovszkij nyomdokaiba lépve, 1660-ban a hetmanfi gyakorlatilag próbálta menteni, amit még lehetett az 1648–54. évi mozgalom vívmányaiból. 1660–1665 között azonban a két részre szakadó Hetmanátus meggyengülése, valamint a kozák sztarsinán belüli konkurenciaharc elősegítette az ukrán autonómiát korlátozó orosz központosító politikát Kelet-Ukrajnában. Ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy mind a *Dnyeperen inneni*, mind a *Dnyeperen túli* hetmanok – így Jurij Hmelnyickij is – elsődleges célja az ukrán területek egységének helyreállítása lett még akkor is, ha Nyugat-, illetve Kelet-Ukrajna történeti fejlődése külön úton haladt tovább.

A hetmani cím örökletessé tételének kísérlete során egyértelmű abszolutista tendenciák mutatkoztak meg Bogdan Hmelnyickij és közvetlen utódainak kormányzása idején, amely törekvések azonban fokozatosan elhaltak egyrészt a „demokratikus” tradíciókhoz következetesen ragaszkodó kozák elit, másrészt a Hetmanátus autonómiáját lépésről lépésre korlátozó cári kormányzat nyomásának hatására. Jurij Hmelnyickij „átállását” követően a sztarsina körében felerősödtek a köztársasági-oligarchikus tendenciák, akik az egyéni érdekeiket az állami érdekek fölé helyezték.⁶⁰ A csudnovi csata után Jurij Hmelnyickij népszerűsége látványosan csökkent a kozákok körében, a Sztarsina Rada pedig fokozatosan magához ragadta a hatalmat.

Jurij Hmelnyickij sikertelen „egységesítő” politikájának legfontosabb következménye az ukrán államépítés folyamatának

⁶⁰ Ezen hatalmi forma kialakulásának két szakaszát lehet elkülöníteni: 1660 novemberéig a sztarsina még nyíltan nem lépett fel a monarchikus kormányzási módszerekkel szemben, de egyre jobban nőtt a kozák vezetőréteg kompetenciája. Szavcsuk, N. O.: *Ukrajinszka gyerzsava za getmanuvannja Ju. Hmelnyickovo (1659–1663)*. Kamjanec-Podilszk, 2001. 145.

félbeszakadása lett. Moszkva csak az alkalmas pillanatot várta, hogy a Hetmanátust alávetett tartományként kezelje, amihez a legalkalmasabbnak a mindenki által irányíthatónak tartott Jurij Hmelnyickij hetmanságának periódusa tűnt. Ugyanakkor a fiatal kozák vezető valójában kezdettől fogva tudatos „hintapolitikát” folytatott: miközben a lengyel uralkodót a cári cím megszerzésével hitegette, addig Alekszej Mihajlovicsra felesküdve, az orosz uralkodót a lengyel trón megszerzésére buzdította.⁶¹ Elődeihez hasonlóan ő is Ukrajnát akarta megmenteni és európai perspektívát biztosítani számára. Továbbá azt is meg kell említeni a védelmében, hogy ő nem a saját akaratából, gyakorlatilag a szándéka ellenére került a Zaporozsjei Had élére,⁶² és vált – apjához hasonlítva kevésbé aktív – részesévé az ukrán államalapítás folyamatának. Az 1667. évi andruszovói szerződés végzetesnek bizonyult, nemcsak az önálló államiság, de még az egységes Ukrajna megteremtésébe vetett remények szempontjából is. Egyetlen járható útnak a török orientáció tűnt, amelyet Petro Dorosenko, majd Jurij Hmelnyickij is választott, de ezt a lépésüket valójában kényszerhelyzet szülte. A „nemzeti hős” fiát valójában a „balszerencse” kényszerítette arra, hogy több alkalommal is valódi hatalom nélküli hetmanná váljon hol az orosz, hol a lengyel, hol a török uralkodó bábjaként. Egyetérthetünk azzal a véleménnyel, hogy a „végzetes származása és a neve sodorták őt többször is a politikai küzdőtérre”,⁶³ hiszen ha nem Bogdan Hmelnyickij fia lett volna, feltehetőleg nyugodtan élhette volna le az életét szerzetesként egy kolostorban.

Összességében megállapítható, hogy Jurij Hmelnyickijt nem lehet egyértelműen besorolni sem a hősök, sem pedig az antihősök kategóriájába. Alakjának megítélése mind az ukrán, mind az orosz historiográfiában valójában „semlegesnek” te-

⁶¹ *Pamjatnyiki, izdannije Kijevszkoj komisszijej dlja razbora drevnyih aktov*. T. 3. Kijev, 1898. 387.

⁶² Szusinszkij, B.: *Kozacki vozsgyi Ukrajini*. Odessa, 1998. 398.

⁶³ Antonovics-Bec: *Isztoricseszkiye gyejatyeli Jugo-Zapadnoj Rossziji v biografijah i portretah*, 57.

kinthető, ami nem mondható el szinte egyetlen más hetmanról sem, és éppen ezért lehet érdekes az ő személyisége. A „*dicső Bogdan szájalmas utódjának*”⁶⁴ nevezett kozák vezető azonban részben meghazudtolta a rossz híret, mert ő is élt annak a lehetőségével, hogy Ukrajna számára több – orosz, lengyel, török – alternatíva is kínálkozott, amelyeket ő is kipróbált, még ha kevésbé sikeresen és nem is feltétlenül önszántából.

*VI. Iván,
a csecsemő cár*

SZVÁK GYULA

⁶⁴ Antonovics-Bec: *Isztoricseszkiye gyejatyeli Jugo-Zapadnoj Rossziji v biografijah i portretah*, 64-65.

Alábbiakban nem IV. Ivánról, az első és egyben legkártékonyabb orosz cárról lesz szó. Nem is I. Péter társuralkodójáról, a testileg-szellemileg roszakatag V. Ivánról. Hanem VI. Ivánról, akit csak a rend kedvéért sorolnak fel a történelemkönyvek, hiszen kétségtelenül orosz uralkodó volt, még ha csak egy esztendeig is, még ha csecsemőként is. Valóságos helye nincs és nem is lehet nemhogy a hősök (vagy antihősök) sorában, de az orosz történelemben sem. Okkal maradhatott hát története ismeretlen nemcsak az érdeklődő közönség, de a szakma jelentős része számára is. Az egyedi emberi életutakban a történelem egészére ráérezni akaró szemlélődőben azonban tragikus sorsa nem csupán részvétet vált ki, de az orosz történelem mélyebb értelméből is felderenghet valami.

A történet ott kezdődik, hogy V. Iván lánya, Anna Ivanovna halála után a hatalom zökkenőmentesen került át utódja – a kéthónapos csecsemő – kezébe. A császárnő ugyanis idejekorán rendelkezett a trónöröklésről: még 1731-ben kijelölte az akkor tizenhárom esztendő unokahúga később – mint utóbb kiderült: kilenc év múlva – megszületendő gyermekét.¹ Az új cár dédapja, V. Iván után szintén az Iván nevet kapta, és ezzel hatodik lett az ilyen nevű orosz uralkodók között, cárként pedig a harmadik.

Az unokahúg, akit Anna Leopoldovna néven ismer az orosz történelem, így kerülhetett a császárnő udvarába, és nevelkedhetett ott.² Tanítójául igazán hivatott személyiséget, Feofán Pro-

¹ Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *A Romanovok*. Budapest, 2002. 100–108.

² Agejeva, O. G.: *Imperatorszkij dvor Rosszii, 1700–1796 godi*. Moszkva, 2008. 113–114.

kopovicsot jelölték ki, s ezért vagy másért, a kamaszlány igen vonzódott a könyvekhez. Talán az első a Romanovok között, akinek az olvasás volt a szenvedélye, és a könyvek jelentették a biztonságot, egy olyan saját világot, ahová nem törhettek be a cári udvar mindennapos, intrikákkal terhes viharai. Márpedig Anna Leopoldovna már a kezdetektől különféle politikai aspirációk tárgya volt. A cárnő kegyence, Löwenwolde igen korán, 1733-ban, vőlegényjelöltet kerít neki, s ettől kezdve vége lett a gondtalan bakfis éveknél. Legfőképpen azért, mert jövődöbelije, az ekkor tizenkilenc éves, vékony dongájú, sárga hajú Anton Ulrich, braunschweigi herceg nem lopta a szívébe magát. Sokkal inkább vonzódott a szép szál szász követhöz, Lynar grófhhoz. A jelek szerint nem csak plátói módon. 1735 nyarán ugyanis Lynar követet váratlanul visszarendelik Pétervárról, Anna külföldi nevelőnőjét hazaküldik, udvarmesterét pedig Kazanyba száműzik. A tizenhat éves lányt pedig gyakorlatilag házi őrizetbe veszik.

Így él Anna, az udvari élettől, barátaitól, bizalmasaitól s legfőképpen kedvesétől távol, négy hosszú esztendőn át. Az izolációnak akkor lesz vége, amikor 1739 nyarán igent mond Anton Ulrichnak. Amit nem azért tesz, mert annyira megszerette a herceget, csupán a nagyobbik rosszat akarja elkerülni. Anna cárnő kegyence, a nagyhatalmú Biron ugyanis még korábban felvetette, hogy szívesen megkéri a nála hat évvel fiatalabb, legidősebb fia számára a kezét. Ennél már a braunschweigi herceg is jobb volt, annál inkább, mivel Anton Ulrich nem töltötte tétlenül az időt Oroszországban. Ha már itt volt, szolgált a hadseregben, részt vett a háborúkban, ráadásul vitézül küzdött, úgyhogy még tábornoki rangot is kapott.³

Látszólag tehát minden visszazökken az eredeti kerékvágásba, sor kerül az esküvőre, majd tizenhárom hónap múlva gyermekáldás koronázza meg a frigyet: megszületik a trónörökös. Alig két hónap múlva azonban meghal a cárnő, és a soká-

³ Ld. részletesen: Anyiszimov, Jevgenyij: *Ivan VI Antonovics*. Moszkva, 2008. 28–39.

ig mellőzött kismama a csecsemő cár révén hirtelen hihetetlen hatalom birtokosa lesz. Nagyon úgy fest a dolog, hogy maga sem érti még, milyen óriási impérium hullik az ölébe. Annál is kevésbé, mivel Biron az utolsó pillanatokban is kihasználja kivételezett helyzetét, és régenssé nevezeti ki magát a haldokló uralkodónővel. Ráadásul, egy igen ügyes húzással, azonnal népszerűsége tesz szert, mert rendeletben mérsékli a fejadót. S hogy kétség ne férjen ahhoz, hogy ki is a gazda valójában, házi őrizetbe veteti az akadékoskodó Anton herceget, a cár szülőatyját.

Ezt aztán már Anna Leopoldovna sem nézhette tétlenül. Nem a férje iránt érzett lojalitásból, hanem, mert Bironra emlékezetes ajánlata óta amúgy sem gondolt jó szívvel. Ügyesen kihasználta, hogy a cári udvar német triumvirátusának tagjai – Biron, Münnich, Ostermann – féltékenyen lesték egymás minden lépését. A mindig óvatos és a kulisszák mögött intrikáló Ostermann most is kivárt, ám az igazi katona Münnich úgy érezte, hogy eljött az ő ideje, ugyanis korábban nem versenyezhetett a cárnő szeretőjével. Amikor megérett az elhatározása, és bírta Anna Leopoldovna beleegyezését is, nem sokat teketóriázott. 1740. november 9-ének éjjelének történései esztelen vakmerőségükkel lepik meg a későbbi korok szemlélőjét.⁴ E meglepetésnél már csak a szenvedő alanyé, Biron régensé lehetett nagyobb. Münnich, kihasználva, hogy aznap az ő vezérése alatt álló Preobrazsenszkoje-i gárda adta az őrséget, nyolcvan katonával a Nyári palotához, Biron rezidenciájához vonult. Majd a kapunál maradván parancsot adott Manstein nevű segéd tisztjének, hogy tartóztassa le a régenszt.

Manstein a belső őrség tisztelgését fogadva, mintha sürgős üzenetet hozott volna, végigrobogott a palotán. Utóbb maga mesélte el, hogy a legnagyobb zavarban volt, mert nem tudta, hol a herceg hálószobája. Nagy nehezen rátalált – és a szerencse ismét rámosolygott. Utólag szinte nevetségesnek tűnik – úgy

⁴ A nap történéseiről ld. Kurgatnyikov, A. V.: *Rokovije godi Rosszii. God 1740. Dokumentalnaja hronyika*. Szankt-Petyerburg, 1998. 123–132.

tetszik, a történelem számos ún. nagy esete már csak ilyen –, hogy az egész vállalkozás sikere azon állt vagy bukott, hogy Biron szobájának riglje be volt-e akasztva vagy sem. Manstein és Münnich szerencséjére, Biron pechjére – nem volt. Így a segédtsízt észrevétlenül bejutott, és az alvó régenst kirángatta az ágyból felesége mellől. A burleszk-szerű jelenet ezzel nem ért véget. A félig meztelen herceg ordítva az ágy alá igyekezett, Manstein pedig rávetve magát, mindkét kezével igyekezett lefogni. Végül az utána igyekvő gárdisták vitték ki a rúgkapáló régenst és kormányzót, meztelenül, száját betömve, hogy ilyen szárnalmas és komikus állapotában senkinek még csak eszébe se juthasson komolyan venni őt.

Miután megtette a kötelességét, Münnich mehetett is nyugdíjba. Anna Leopoldovna ugyanis a német tábornok helyett férjét nevezte ki generalisszimusszá. És hiába lett Münnich első miniszter, Ostermann ravasz javaslatára tulajdonképpen „felfelé buktatták”, mert semmilyen „reszortja” nem maradt a kormányban. Münnich érthetően megsértődött, és nyugdíjazását kérte. A legnagyobb megdöbbenésére azt az új régens, Anna Leopoldovna, azonnal elfogadta. A dolog ezzel, ahogy az már a bukott főemberekkel lenni szokott, még nem ért véget. A tábornagy előbb házi őrizetbe kerül, majd irány Szibéria. És ugyanaz a Pelim nevű kis helység, sőt, ugyanaz a ház, ahová ő csukatta néhány hónappal előbb Biront. A sors pikantériája, hogy a két száműzött jövet-menet még össze is találkozott nagy Oroszországban, Kazany városában.

Végre eljött hát a szürke eminenciás napja. Ostermann megkapta jutalmát, és Anna elsőszámú tanácsadója lett. Bizalmast nem mondanánk, hiszen arra a régensnőnek legalább két megfelelőbb jelöltje is akadt. Egyik sem a férje volt. Lynar grófot már ismerjük, villámgyorsan előkerült Anna hatalomra kerülése után, és rögtön megkapta a kegyenceknek járó Szent András-rendet. A másik egy nő, bizonyos Júlia Mengden. Formailag társalkodónő, gyakorlatilag testi-lelki jóbarát. Vagy még ennél is több. A korabeliek bőven megemlékeztek az Annát és Juliát összefűző szoros viszony természetéről, mesélik, hogy

Júlia nemegyszer kizavarta Anton Ulrichot felesége ágyából, és maga feküdt be mellé.⁵ Hogy ezt Lynar esetében is megtehetette-e, arra nézvést a források hallgatnak, azt viszont tudjuk, hogy Anna előkészítette Júlia és a gróf esküvőjét, amellyel legalizálni kívánta e páratlan trió együttélését.

Nagyon úgy tetszik, Anna Leopoldovna a legkreatívabb az életnek ezen területén volt. Az államügyek olyannyira nem érdekelték, hogy semmilyen formában nem kívánt azok intézésében részt venni. Ahhoz azonban hiú és bizalmatlan volt, hogy átengedje embereinek a szükséges döntéseket, így hát kormányzása alatt nyugodtan ki lehetett volna tenni a képletes táblát Oroszországra: „Az államélet szünetel”. Az egykorú híradások megemlékeznek mindent átható lustaságáról, amely bizonyos fokú ápolatlansággal párosult.⁶ A legszívesebben soha ki nem kelt volna az ágyból, zárkózott, társaságot kerülő nő volt. Ami annál különösebb, mivel a korabeliek tulajdonképpen vonzó asszonymnak mondják, akit feltehetőleg kamaszkori megpróbáltatásai alakítottak ennyire emberkerülővé. Mindössze öt-hat embert túrt meg maga mellett, akikkel naphosszat csak kártyázott. Ahhoz elég okos volt, hogy kitérje császárnővé kikiáltásának időpontját, ahhoz azonban buta, hogy ennek érdekében valamit tegyen is. Az uralkodást nem szerette, nem gyakorolta, csupán „elviselte”.⁷ Ennyi már a 18. század közepén sem volt elég Oroszországban.⁸

Anna Leopoldovna a világ legtermészetesebb dolgának tartotta, hogy ő Oroszország tulajdonképpeni uralkodója. Amilyen váratlanul hullott ölébe hatalom, olyan képtelenségnek

⁵ Szbornyik RIO, t. 86., Szankt-Petyerburg, 1893. 358.

⁶ Mihnyevecs, V. O.: *Russzkaja zsenescsina XVIII sztoletyjija. Isztoricseszkiye etyjudi.* Kijev–Harkov, 1895. 68.

⁷ Turgenyev, A. I.: *Rosszijszkij dvoor v XVIII veke.* Szankt-Petyerburg, 2005. 115–116.

⁸ Alekszandr Kamenszkij fogalmazta meg találóan, hogy egyfajta apátia uralkodott el a felső bürokráciában, és a társadalomban egyre erősödött a radikális változás előérzete (Kamenszkij, A. B.: *Ot Petra I do Paola I. Reformi v Rosszii XVIII veka. Opit celosztynovo analiza.* Moszkva, 1999. 254.).

tartotta, hogy attól akár meg is fosztódhat. Pedig nem mondható, hogy nem figyelmeztették előre.

Az I. Péter halála utáni másfél évtizedben Oroszországnak eddig már négy cárja is volt, de egyiket sem Erzsébetnek hívták.⁹ Pedig Péter lányának neve már legelőször is felmerült, de akkor éppen anyja hiúsította meg trónöröklését. Később még hátrébb sorolódott a rangsorban, hiszen V. Iván ágára került az utódlás. Eleinte úgy tűnt, az örökké szórakozó fiatal lányt ez a legkevésbé sem frusztrálja, ám az idő őt sem kímélte, 1741-ben már a harmincadik életét is betöltötte. Életvitele ugyanakkor igen költséges volt, mindig pénzzavarral küszködött, és ez ügyben az állandóan cserélődő cárokra és cárnőkre sem számíthatott. Ráadásul félnie kellett attól, hogy egyszer egy új cár már nem a léha cárkisasszonyt, hanem a potenciális ellenfelet látja benne. Erzsébet lassú átalakuláson ment át, egyre gyakrabban látogatta a gárdaezredek, vállalta nyakra-főre a gárdisták gyerekeinek keresztanyaságát, etette-itatta őket, és nem átalott leereszkedni egy-egy lakoma erejéig hozzájuk. Anna Ivanovna korában óvatosan, Anna Leopoldovna idején mind nyíltabban. Népszerűsége összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a palotából ki sem mozduló régensnőé, a gárdisták körében egyre inkább kijárt Péter lányának az „anyácskánk” megtisztelő megszólítás. Birta ugyanakkor a külpolitikai irányváltást remélő francia és svéd rezidens politikai és anyagi támogatását is, úgyhogy lassan megfogalmazódott benne a hatalomátvitel gondolata. Akármennyire igyekezett azonban konspiratív módon eljárni, francia orvosa, egy bizonyos Lestocq, közvetítő tevékenységét hamarosan felfedezték a Pétervárott szolgáló külföldi diplomaták, és az ellenérdekelt angolok figyelmeztették a régensnőt.¹⁰

1741 novemberének egyik utolsó napján, a szokásos esti kártyacsata után, a régensnő behívatta a másik szobába Erzsébetet,

⁹ Erzsébet cárnő uralkodására ld. Anyiszimov, Jevgenyij: *Jelizaveta Petrovna*. Moszkva, 1999.

¹⁰ I. Péter halála utáni évtizedről ld. részletesebben: Anyiszimov, E.: *Rosszija bez Petra*. 1725–1740. Szankt-Petyerburg, 1994.

aki azonnal rájön, hogy minden kitudódott. Anna kendőzetlen őszinteséggel rákérdez a titokra, Erzsébet könnyekkel a szemében körömszakadtáig tagad. Alighanem ezekben a pillanatokban dől el Oroszország jövőbeni sorsa, és azon múlik, ki az alkalmasabb személy az uralkodásra. Anna Leopoldovna ugyanis hagyja magát megnyugtatni – alighanem ez volt a számára kényelmesebb megoldás, zsigeri inercija tudniillik alapvetően konfliktuskerülővé tette. Erzsébet ugyanakkor áldja a sorsot, hogy megúsza, és azzal az eltökélt szándékkal távozik a palotából, hogy még egyszer nem kerülhet ilyen kiszolgáltatott helyzetbe. Már másnap megdönti VI. Iván és anyja hatalmát.

1741. november 24-éről 25-ére virradóra Erzsébet három bizalmasával felkerekedik, és a Preobrazsenszkoje-i gárda szálláshelyének veszi az irányt. Nem bajlódik terjedelmes történelmi magyarázatokkal, mondandója lényegét egy mondatban összefoglalja: „Barátaim! Amilyen hűségesen szolgáltátok atyámat, a mostani helyzetben úgy szolgáljatok engem is!” Nem sokáig késett a katonák válasza sem: „Mindannyian készek vagyunk Felségedért és a Hazáért feláldozni magunkat.”¹¹ Ezt követően mintegy háromszázan útnak indultak, hogy megdöntsék a cári hatalmat. Egyébiránt, amilyen kevesen voltak, olyan határozottan cselekedtek. A Nyevszkij elejére érve több csoportra oszlottak, hogy egyenként őrizetbe vegyék a főminisztereket, Katalin pedig a „főerőssel” a Téli Palotához indult. Amint néhány hónappal korábban a Münnich-féle akció, úgy ez sem nélkülözte a groteszk-komikus mozzanatokát. Erzsébet a drámai hatást fokozandó gárdista köpenybe bújt, ám az olyan nagy volt neki, hogy a palota téren állandóan elesett benne. A látvány nemcsak hogy magasztosnak nem volt nevezhető, de komolyan veszélyeztette a vállalkozás sikerét is, ezért a gárdisták egyszerűen a vállukra kapták „kis anyácskájukat”, és úgy szállították az ostromlandó palotához.

Itt már ment minden, mint a karikacsapás. Az őrség átállt, a puccsisták egy puskalövés nélkül eljutottak a régens pár háló-

¹¹ Anyiszimov: *Ivan VI Antonovics*, 243.

szobájáig, ahol szintén semmilyen ellenállásba nem ütköztek. Anton Ulrichot a rend kedvéért pucéran szállították el, végtére is generalisszimusz volt. Mundérban. Jelzett állapotában azonban senkinek nem támadt róla ilyen képzete. Az egyetlen porszem az olajozott gépezetben maga VI. Iván, a csecsemő császár volt. Ő ugyanis nyugodt gyermek lévén semmire nem ébredt fel, mondhatni átaludta a palotaforradalmat. Erzsébet pedig szigorúan meghagyta katonáinak, hogy a cárnak semmilyen bántódása ne essen, amit olyan komolyan vettek, hogy kivárták, amíg felébred. Ismét egy megejtően abszurd jelenet: a talpig felfegyverzett, mindenre elszánt zord gárdisták lábujjhegyen járva egy pissenés nélkül őrzik az igazak álmát alvó kisgyereket. A puccs történetébe tehát egy teljes óra alvásszünet iktatódtott.¹²

Még ez is belefért. Anna Leopoldovna és férje ugyanis nem hazudtolta meg magát. Nem csináltak jeleneteket, nem protestáltak, béketűrően elfogadták a sors megmásíthatatlan akaratát. Talán még valamiféle megkönnyebbülést is éreztek, hogy megszabadultak az uralkodás nyűgétől. Ott, abban a pillanatban mindenki kiegyezett volna a legfájdalommentesebb megoldással: a braunschweigi illetőségű család menjen isten hírével vissza Németországba.¹³

Nem ezt a sorsot szánta nekik a végzet. Három nap múlva ugyan valóban útnak indítják őket Mitava irányába, hogy Rigán keresztül német földre távozhassanak, de szinte azonnal új instrukciót kap az őket szállító konvoj. Ennek az a lényege, hogy minél lassabban haladjanak. És valóban majdnem eljutnak Rigáig – ez az út azonban egy teljes esztendő vesz igénybe. További egy évet töltenek itt egy erőd börtönében, ahol Anna

¹² Ld. részletesen: Kurukin, I. V.: *Epoha „dvorcovih bur”*. *Ocserki polityicseszkoj isztorii poszlepetrovszkoj Rosszii*. Rjazany, 2003. 334–337.

¹³ A „braunschweigi család” tragikus sorsáról, hányattatásairól a legrészletesebben M. A. Korf írt a gyakorlatilag V. V. Sztaszov által összegyűjtött dokumentumok alapján még 1865-ben, de a teljes kéziratot először csak 1993-ban (!) publikálták. (Korf, M.: *Braunsvejszkoje szemejsztvo*. Moszkva, 1993. 17–19.)

megszüli harmadik gyermekét, míg végre megérkezik e véglegesnek szánt parancs: Németország helyett – vissza Oroszország belsejébe. Az már a sors kegyetlen tréfája, hogy még ezt az utasítást is félreértik, és az amúgy is távoli Rannenburg helyett még ezer kilométerrel keletebbre, a szibériai Orenburgnak veszik az irányt. Végül mégis Rannenburgban, közel három éves hányattatás után éri őket a legsúlyosabb csapás.

Erzsébet 1744 augusztusában szánja rá magát annyi halogatás után a végső megoldásra. Állítólag II. Frigyes adta neki ehhez a kezdő lökést. A porosz király, egyébiránt Anton Ulrich sógora, javasolta, hogy jól dugják el valahol távol a kisgyermek cárt családjával együtt, és akkor garantálja, hogy senki sem fog értük protestálni Európában.¹⁴ A megközelíthetetlen Szoloveckij kolostor-erőd a Fehér-tengeren ilyen alkalmas süllyesztőnek ígérkezett. Oda indították hát a törvényes cárt és családját. Csakhogy egymástól elszakítva, külön időben, külön utakon. Az ekkor már több mint négyéves Ivánt egyetlen katona-„dudus” kíséretében ültették egy lezárt fogatba, és megtiltották, hogy a hosszú úton vagy bármikor a jövőben a gyermek bármely kérdésére válaszoljon.

Szörnyű dolog feltételezni, de Annának talán nem is fia elszakítása volt a legfájdalmasabb. Nem lehet véletlen ugyanis, hogy még Pétervárott csupán egyetlen kérése volt az új császárnőhöz: csak Júliától ne kelljen elválnia. Most azonban már erre is sor kerül. Mengden kisasszony nem követheti szívszerelemét a messzi Északra. Különben a régenspár végül nem jut el az utak járhatatlanná válása miatt a Szoloveckij kolostorba. Megrekednek – ami a gyerekeket illeti, több mint harminc esztendőre – egy Arhangelszknél is északibb településen, Holmogoriban. Anna még két évet él itt, és két további gyermeket szül, összesen ötöt, majd az utolsó szülésnél gyermekágyi lázban megbetegszik, és annyi szenvedés után visszaadja lelkét az Úrnak. Testét Pétervárra szállítják és „braunschweig-luneburgi hercegnének” kijáró mérsékelt pompával eltemetik. Mint

¹⁴ Uo. 94–95.

a Romanov-család egy tagját, utolsó útjára Erzsébet császárnő is elkíséri és megkönnyezi.

Anton Ulrich exgeneralisszimusz családjának és a tőle elszakított Ivánkának élete folyása már 1744 nyárvégétől végzetesen különvállik. Szinte szadista játéka a sorsnak – de még inkább a cári hatalomnak –, hogy a törvényes cár, most fogoly, Iván, ettől kezdve soha nem láthatja szüleit – miközben néhány hónap múlva ugyanabba a Holmogoriba viszik. Ráadásul ugyanabban a házban helyezik el! Csak egy fal választja el őket egymástól, azonban az felér a kínai fallal. Sőt, annál is szörnyűsegebb. Még hangok és hírek sem jutnak át rajta. Úgy élnek itt egymás mellett tíz esztendő, hogy nem is tudnak a másik a létezéséről. Az amúgy slamposagra hajlamos orosz önkényuralom kivételes esetekben igen precízen is tudott működni. Márpedig VI. Iván hermetikus elzárása a külvilágtól első számú államérdeknek minősült.

Iván Antonovics egy bedeszkázott ablakú szobacellában él itt egy évtizedig. Az ablakon ki nem nézhet, az ajtón ki nem léphet. Itt alszik, étkezik, végzi a szükségét. De még ezt a bűzös szűkös helyiséget sem mondhatja magáénak, mert őrével ezt is meg kell osztania. Embert nem láthat, ember nem láthatja. Amikor 1748-ban súlyosan megbetegszik, egyértelmű parancs érkezik: orvos nem hívható hozzá, csak a pap, amikor majd az utolsó kenetet fel kell neki adni. A császárnő legnagyobb bánatára azonban erre nem kerül sor. Az idő meg csak múlik, és a zord körülmények ellenére Iván, illetőleg Grigorij, ahogy a láthatatlan foglyot hivatalosan nevezni kell, csak nem akar elpusztulni. 1756-ban aztán az ekkor már tizenöt esztendő kamaszt átszállítják a még jobban őrzött schlüsserburgi erődbe. Itt sem oldja meg Erzsébet gondját. Sőt, képes és túléli. És nemcsak őt, de utódját, III. Pétert is. Három orosz császárnak is napi fejfájást okoz, hiszen annak idején törvényesen lett cár, akinek a léte megkérdőjelezi az utódok legitimitációját. Így hát az Erzsébetet követő III. Péter, majd II. Katalin is veszi a fáradságot, hogy személyesen is megismerje – majd fogságát meghosszabbítsa és megszigorítsa.

Az embernek nem való körülmények ellenére a felnőttkort is megérő „Grigorij” az évtizedes bezártság ellenére is megőríz valamicskét emberi mivoltából. Nem hajlandó például nevét és magas méltóságát elfelejteni, és emlékszik szüleire is. Minthogy azonban állatian bánnak vele, bizonyos értelemben elállatiasodik maga is. Zavartak a gondolatai, alig képes a tagolt beszédre, olyan erősen dadog, hogy csak hevesen mozgó állkapcsának megtartásával képes egy értelmes mondatot kinyögni. Állandóan kitéve a primitív örök unaloműző szadista hecceléseinak és kínzásainak, kialakítja az „adekvát” viselkedési formát: grimaszol, nyüszít és vicsorog, mint egy állat, és ha már teljesen kihozták a sodrából, akkor tombol, akár egy fenevad. Nyilvánvaló, hogy patológiás esetté válik, az örület jeleit mutatja, amennyiben, persze, egy vadak között az őserdőben felnövő homo sapiens örültnek nevezhető.¹⁵

Egy Mirovics nevű altiszt teszi meg azt a szívességet, hogy megszabadítja a cári hatalmat e kellemetlen fekélyétől. Persze, nem egészen úgy, ahogy eredetileg tervezte. A huszonhárom éves Mirovics éppen, hogy a fogoly kiszabadításától remélte karrierje látványos felívelését. Meg kell hagyni, ügyesen és hatékonyon fogott a dologhoz. Mint a vár őrségének ügyeletes parancsnoka, riadót rendelt el, lefogta a várparancsnokot, majd ágyút állítottatott Iván börtönével szemben. A rab uralkodó őrei kilátástalan helyzetüket érzékelve, betű szerint tartották magukat az előzőleg kapott és minden részletre kiterjedő parancshoz – és megölték Oroszország egykori törvényes uralkodóját. Még pedig nem egyszerűen kivégezték, hanem idegességükben össze-vissza vagdalták és szétkasabolták, mint egy veszett kutyát. A bomlott agyú, pergamen bőrű, satnya emberoncs ugyanis nem adta olcsón életét, ellenállt utolsó leheletéig. Egyébként a cár kiszabadításától oly sokat remélő altiszt sem járt sokkal jobban, de az ő fejét legalább szakszerűen válasz-

¹⁵ Anyiszimov: *Ivan VI Antonovics*, 276–297.

tották el törzsétől. A védtelen foglyot lekaszaboló két börtönőr viszont mesés jutalmat kapott.¹⁶

Így ért, tulajdonképpen igen stílusosan, véget az orosz történelem legszerencsétlenebb sorsú uralkodójának élete. Nem tehetett arról, hogy trónra került, ideje se volt arra, hogy bűnököt kövessen el, addig az egyetlen esztendeig, amíg cár volt, a bölcsőben és nem a trónszéken tartózkodott, mégis több mint két évtizeden át bűnhődött azért, mert rosszkor, rossz helyre született. Szánalmat keltő élete ismételtén azt példázza, hogy a történelem nem különösképpen fogékony sem a moralitás, sem a méltányosság iránt, és igazságosnak sem mindig nevezhető.¹⁷

Az ekkor már közel húsz éve Holmogoriban életüket tengető családtagjai, természetesen, mit sem tudtak Iván szomorú végéről. Az ő életük a schlüsserburgi fogolyéhoz képest kifejezetten komfortosnak volt nevezhető. Az évek során alaposan meghízott Anton Ulrich és két fia, valamint a két lánygyermek külön szobát kapott, és mellettük jelentős számú ör-, valamint kiszolgáló személyzet lakott. A magas kerítéssel elkerített egykori paplaknak még saját veteményeskertje is volt, amelyben a braunschweigi család szabadon dolgozhatott, a birtokhoz tartozó patakban pedig kedvére fürödhetett. A kis kolónia szerényen, de nem különösebben nélkülözve, a bezárt közösségekre jellemző kisebb-nagyobb perpatvaroktól eltekintve nagy békében és harmóniában élt. Ezek az évek megmutatták, hogy az

¹⁶ Ld. részletesen: Bilbaszov, V. A.: *Joann Antonovics i Mirovics*, Moszkva, 1908. 3–74.

¹⁷ 2010-ben szenzációs hírt röpített világgá az *Interfax* orosz hírügynökség: megtalálták VI. Iván földi maradványait. <https://lenta.ru/news/2010/09/13/joann/> Ezt ugyan a tudósok rögtön cáfolták (www.vesti.ru/doc.html?id=392967), de a pravoszláv egyház bizonyos képviselőinek ez már elég volt arra, hogy felvessék a cár szentté avatásának kérdését (www.pravoslavie.ru/39134.html). (Utolsó eléréseik: 2019. november 20.) Egyébként távolról sem csak az orosz pópákat hatotta meg VI. Iván szenvedéstörténete. Annak idején még Voltaire is megemlékezett róla a *Candide*-ban: „Mit gondolsz, ki a legszánalomraméltóbb: Achmet szultán, Iván cár, Károly Eduárd király, vagy én?” (<https://mek.oszk.hu/09700/09767/09767.pdf>, 58., ford. Kemény Gábor, utolsó elérés: 2019. november 23.)

egykori – soha csatát nem nyert – generalisszimusz egyvalami- ben valóban példaszzerű volt: gyermekeit nagy szeretettel, megértéssel nevelte. Úgy a „hivatalosakat”, mint a cseléd lányoktól származó „zabigyerekeit”. Mindegyik gyermek szelíd volt és tisztelettudó, összetartó és emberszerető.

Sok év után, amikor az apa hatvan esztendősen már eltávozott az élők sorából, és az akkori családfőt, a 37 éves Jelizavetát megkérdezték, hogy mit kérne a sorstól, ha három kívánságát teljesítenék, akkor elsőnek azt kérte a császárnőtől, hogy kimehessenek a rétre, mert azt hallotta, hogy ott olyan virágok is tarkállanak, amelyeket ők még sosem láthattak. A második kívánság az volt, hogy barátkozhassanak az őket őrző tisztek lányaival. És végül a Pétervárról ajándékba kapott fűzőket, főkötőket és kalapokat nem tudják, hogyan kell viselni, ugyan küldene valakit őfelsége, hogy megmutatná nekik!¹⁸

Ekkor II. Katalin uralkodott Oroszországban, aki – VI. Iván halála után – már sokkal enyhébben bánt a holmogori száműzöttekkel. 1780-ban pedig elérkezettnek látta az időt arra is, hogy végre elengedje a foglyokat. Dánia királynőjével – Anton Ulrich egy másik testvérével – egyeztetve, hozzá járult ahhoz, hogy a család Dániába távozzon a nagynénihez. Mondhatnánk, gyakorlatilag „túladott” a már nagyon kényelmetlenné vált „braunschweigi famílián”, amely iránt amúgy sem sok empátiát érzett.¹⁹ A „gyerekek”, persze, akkorra már felnőttek, mindegyikük jóval túl volt a harmincadik éven. És soha egyetlen percet nem töltöttek még távol. Nemhogy Oroszországtól, de a paplak kerítésén túl sem. Most hirtelen minden megváltozott. Drága ruhákat, csillogó ékszereket kaptak, alaposan kistafírozták, majd egy hajóra tették őket. 1780 szeptembere már új hazájukban, Dániában köszöntötte őket. Közben azonban elszakították tőlük orosz féltestvéreiket, a király „néni” látni se akarta a barbár rokonságot, a nyelvet nem értették, az ide-

¹⁸ Korf: *Braunsvejszkoje szemejsztvo*, 382.

¹⁹ Az 1780. december 2-i titkos követ utasításában ez áll: „Bennünket és államunkat a braunschweigi hercegi és hercegkisasszonyi személyek a legkevésbé sem tudnak érdekelni” (Korf: *Braunsvejszkoje szemejsztvo*, 403.).

gen helyen talajtalannak érezték magukat. Nyolc éven belül négyük közül hárman meghalnak, és csak a csecsemőkorától süket Jekatyerina marad életben, igaz, ő egész 1807-ig, hatvanhat éves koráig. Fennmaradt 1803-ból egy esdeklő levele az új cárhoz, I. Sándorhoz. Ezt írja: „Minden nap csak sírok és nem tudom, Isten miért küldött ide engem és mi végre élek ily hosszú ideig a Földön, és nincs nap, hogy Holmogorira ne gondoljak, mert az nekem a paradicsom volt – ez itt meg a pokol.”²⁰

A hallássérült, félig német hercegnő, aki fogyatékoságát az 1741. november 25-ének hajnalán a bátyját olyannyira óvó gárdisták durvaságának köszönhette, aki harmincöt éven keresztül nem pillanthatta meg a magas falon túli világot, nem szagolhatta a rét virágait, nem ismerhette a szerelmet, visszavágyott Oroszországba. A hazájába. Kevés olyan kárvallottja volt a történelemnek, mint Jekatyerina Antonovna. Az keresztülgyalogolt rajta, de ő mindvégig megőrizte emberségét. Mit érdekelték az egymást váltó cárok és cárnők, pompa, dicsőség, hírnév és gazdagság! Egy talpalatnyi földhöz kötődött, utolsó órájáig, vigasztalhatatlanul és örökre.

Haramia vagy hős? A rebellis kozákvezér, Jemeljan Pugacsov

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

²⁰ Anyiszimov: *Ivan VI Antonovics*, 321.

1775. január 10-én egy vasketrecbe zárt, erős testalkatú, szakállas férfit szállítottak végig Moszkva utcáin. Már kora reggel nagy tömeg gyülekezett a Moszkva folyóhoz közeli, a Kremltől délre levő Bolotnaja téren felállított vesztőhelyhez vezető utcákon, hogy láthassák ennek a rettegett, 1762-ben a gyilkosai elől állítólag szerencsésen megmenekült, magát III. Péternek nevező, sokak által azonban csak „hamis” cárnak tartott ember halálát. A köznép szánakozva, a nemesek és a jómódú polgárok azonban leplezetlen kárörömmel figyelték a látványosnak ígérkező tortúrát. A halálra ítélt, kezén és lábán megbilincselte férfit marcona katonák vezették a kivégzés színhelyére, ahol a pravoszláv pópa feladta neki az utolsó kenetet. A kivégzést irányító főtiszt kihirdette az ítéletet és a foglyot átadta a bakónak. A hóhér egyetlen palloscsapással ütötte le a delikvens fejét, majd az áldozat felnégyeléséhez fogott. Ezzel még nem ért véget a brutális tortúra, mivel a halott maradványait máglyára vetették és elégették. A jelenlevők mindnyájan tisztában voltak azzal, hogy a kivégzett férfi Jemeljan Ivanovics Pugacsov volt, aki 1773-tól az orosz történelem legnagyobb parasztháborúját vezette. Néhány nap múlva a helyszínre érkezett az uralkodónő is, aki személyesen akart meggyőződni arról, hogy ítéletét maradéktalanul végrehajtották.

Jemeljan Pugacsov kivégzésének idején az Orosz Birodalmat II. Katalin (1762–1796) cárnő irányította, akiről feltételezhető, hogy ő gyilkoltatta meg férjét, III. Pétert, de ez levéltári forrásokkal nem bizonyítható. Ennek ellenére – képmutató módon – „felvilágosult” monarchának tartotta magát, és állandó levelezést folytatott a francia felvilágosodás legkiválóbb képviselőivel. Ezekben az írásokban mindegyre arról számolt

be, hogy ő Oroszországban a „közjó” és a „ráció” szellemében tevékenykedik, fő feladatának pedig azt tartja, hogy javítson a több mint húszmillió ország helyzetén.

Ám valójában az volt a helyzet, hogy a 18. század második felére az ország lakosságának mintegy kilencven százalékát kitevő jobbágyság szinte teljesen a földesúr tulajdonává váltak. Már 1727-ben rendelettel tiltották meg, hogy a jobbágy ura engedélye nélkül katonai szolgálatba lépjen. 1760-ban – I. Erzsébet idején – újabb cári rendelet tette lehetővé, hogy a rebellis, nemkívánatos személyeket uraik Szibériába száműzhessék, 1765-től pedig szabadon kényszermunkára küldhették őket. 1767-ben ugyancsak cári ukázzal tiltották meg, hogy a jobbágy panaszt tehesen ura ellen. Ilyen esetek azonban mégis gyakran előfordulhattak, amit az is jelez, hogy ez utóbbi rendelet életbe lépése után öt esztendő alatt csupán a tobolszki és a jenyiszeji tartományokba húszezer jobbágyot száműztek uraik. 1773-ban cári rendelet jelent meg a „tolvaj”, és ezáltal uraikat megkárosító jobbágyság ellen. A rendelkezés szerint a lopás mellett egyéb bűncselekmények elkövetésekor is szigorú fenyítést alkalmazhattak velük szemben, mivel ilyen esetekben száz korbácsütést is kimérhettek rájuk.

A törvény pedig nem maradt pusztán lehetőség, mivel a „katalini aranykor” is kitermelte a maga gyűlölt elnyomóit. Közéjük tartozott Darja Nyikolajevna Szaltikova (1730–1801) grófnő, akit a kortársak csak „ljudojedka”, azaz „emberevő” néven emlegettek, mivel harmincnyolc jobbágyát kínoztatta halálra. Egy orjoli földesúr, Sensin pedig több hóhért tartott birtokain, akiknek az volt a feladatuk, hogy kínzóeszközökkel – a középkor legbrutálisabb módszereit felelevenítve – agyongyötörjék, megcsönkítsák az uraság által vétkesnek ítélt jobbágyokat. Nem egy földesúrról tudunk, aki a mezőgazdasági munkák idején lovai mellé jobbágyokat is befogatott. II. Katalin uralkodása idejéből mindezek ellenére csupán hat olyan esetet ismerünk, amikor földesurakat elmarasztaltak volna túlkapásaik miatt. Köztük volt már az említett Darja Szaltikova is, akit az uralkodónő előbb Szibériába száműzött, majd kolostorba záratott.

A feudális önkény közvetlenül érintette a kiszolgáltatottak magánéletét is. Ha egy jobbágy lány például nem jobbágyrendűhöz kívánt feleségül menni, akkor előbb ki kellett őt kérni földesurától, aki 10–40 rubel váltságdíj fejében lehetővé tette ezt. A földesurak a népszaporulatot nemegyszer drasztikus eszközökkel kívánták előmozdítani: a „munkaerő-gyarártás” érdekében Grigorij Grigorjevics Orlov gróf (1762 és 1773 között a cárnő kegyence) például elrendelte, hogy birtokain minden huszadik életévét betöltött hajadont és huszonöt évnél idősebb nőtlen férfit össze kell házasítani. A. A. Golovkin (1734–1781) gróf pedig megfenyegette alattvalóit, hogy ha nem választanak záros határidőn belül házastársat maguknak, akkor kockavetéssel fogja kijelölni a leendő párokat. Nem csoda, hogy hamarosan négyszáz új házasságot kötöttek Alekszandr Golovkin birtokain.

A jobbágyság közül talán a legkiszolgáltatottabb helyzetben a földesúr közvetlen szolgálatára rendelt személyek voltak, akik elsősorban az udvartartásban és a konyhán dolgoztak. A belső személyzet és egyéb szolgahad száma a nagyobb uraknál elérte a 150–200 főt, de A. A. Golovkin gróf pétervári házában 300, Grigorij Orlov gróf palotáiban 500 főnyi személyzetet tartottak. A cselédséget a legkisebb restségért vagy mulasztásért szigorú büntetésben részesítették: a férfiakat nemegyszer rekrutának adták el, amelynek megváltási ára az 1760-as években már 400 rubelt tett ki. Egy jobbágy vételi ára ezzel szemben az 1760-as években 30, mintegy két évtized múlva 80, az 1790-es években pedig 200 rubelre emelkedett. (Érdekességképpen említjük meg, hogy ez idő tájt egy fajkutyáért nemegyszer akár 400 rubelt is elkértek!) A jobbágyság adásvétele gyakran „embervásáron”, szabadpiacokon történt, és ezeket csak 1808-ban, M. M. Szperanskij gróf (I. Sándor cár tanácsadója) és a magyar származású, egykori nagyváradi jogászprofesszor (később I. Miklós igazságügyi államtitkára), Balugyánszky Mihály kezdeményezésére tiltották be.

Oroszországban a jobbágy nem egyszerűen kemény robotra szorított paraszt volt, hanem mindaz, amit a földesúr elvárt

tőle: inas, lakáj, kocsis, vadász, kőműves, kubikos, ács és ha tehetsége volt hozzá, akkor táncos, színész, muzsikus, udvari bolond, esetleg költő is, de akit bármely pillanatban megveszszőzhettek és visszaküldhettek az eke szarva mellé, vagy olyan robotra foghatták, amelyet éppen urának szeszélye diktált. Az orosz nemesség nagyzási hóbortja és szeszélyessége pedig alig ismert határt. Martin Karlovics Szkavronszkij (1714–1776) gróf (I. Katalin cárnő, eredeti nevén Marta Skawronska későbbi rokonságának tagja) például valamennyi cselédjétől megkövetelte, hogy csakis operai recitativóban „szóljanak” hozzá. A földesurak a parasztot a szó szoros értelmében nem vették emberszámba. Megdöbbenőek azok a hirdetések, amelyeket a korabeli „Moszkovszkije Vedomosztyi” újság közölt: „Eladó egy tizenhat éves, jó magaviseletű leány, és egy alig használt alkalmi kocsis”; vagy: „Eladó egy tizennyolc éves leány, aki ismeri a csipkeverés művészetét, tud fehérneműt varrni, vasalni, keményíteni, és úrnőjét öltöztetni, sőt csinos arcú és arányos testalkatú is.”

A jobbágyok személyi szabadságának kivívása, azaz felszabadítása számtalan nehézségbe ütközött. A földesurak csak ritkán – tetemes megváltási összeg ellenében – járultak ehhez hozzá; főleg gazdag, de jobbágyrendű kereskedők, neves művészek esetében. (Jefim Ivanovics Gracsov, a híres manufaktúra-tulajdonos például egykor maga is Nyikolaj Petrovics Seremetyev gróf jobbágya volt, de 1795-ben 135 ezer rubelért megváltotta szabadságát.)

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a jobbágyság körében egyre nőtt az elégedetlenség. Az 1760–70-es években az „osztályharc” hagyományos formái (szökések, robotmegtagadás, silány munkavégzés) mellett a jobbágyság egyre elkeseredettebben védelmezte kicsinyke földjét és vagyonát. Az 1760-as évek második felében például egyedül a moszkvai kormányzóságban harminc földesurat öltek meg a parasztok.

Az általános elégedetlenség hatására 1752–1762 között a pétervári és a központi kormányzóságokban nem kevesebb, mint ötven, az 1762–1769-es években pedig országosan mintegy

százhusz paraszti zendülést jegyeztek fel. Egyre gyakrabban fordult elő – különösen, ha rossz volt a termés –, hogy a parasztok fegyvert emeltek uraik ellen (Márpedig ez elég gyakran előfordult, mivel a 18. században összesen mintegy harminc „szűk” esztendőről tudunk!). Fokozódott az elégedetlenség a városi szegényebb rétegek körében is, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a török frontról (az 1768–1774-es háború idején) behurcolt pestis főleg a városok, köztük Moszkva szegényebb rétegeit sújtotta. Ez volt a kiindulópontja az 1771. évi úgynevezett pestislázadásnak, amelyben bérmunkások, szolgák és kiskereskedők egyaránt részt vettek.

Nem volt jobb helyzetben ez idő tájt a kozákság többsége sem, mert ez az évszázadokon át egységes – a 16. századtól határőri feladatokat ellátó – réteg fokozatosan két csoportra, a kiváltságos helyzetű, előjogokat élvező, vagyonos sztarsinára és a nincstelen közkozákokra bomlott. A kormányzat évről évre szűkítette például a jaiki (mai szóhasználat szerint: uráli) kozákság hagyományos önkormányzatát, többek között megtiltva nekik a vámmentes sókereskedelmet, emellett súlyos katonai kötelezettségeket rótt rájuk. A kozákságon belüli ellentéteket fokozta, hogy a sztarsinához tartozó vagyonosabb, módosabb réteg foglalta el a Jaik folyó mentén a legjobb halászhelyeket, megszerezte a legjobb kaszálókat, legelőket, valamint egyre korlátlanabban rendelkezett a kozákok zsoldjával és katonai szolgálatának beosztásával.

Az 1760-as évek közepétől a birodalomban az elégedetlenség tűzfészke éppen a jaiki kozákterület lett, ahol 1766-ban a szegény kozákok Ivan Loginov atamán vezetésével fegyvert fogtak a megbomlott egyenlőség helyreállításáért. Az elégedetlenséget tovább növelte, hogy 1767-ben Pjotr Vasziljevics Tambovcevet (eredeti neve: Trauenberg), a kormány emberét nevezték ki atamánná, aki olyannyira meggyűlöltette magát a kozákokkal, hogy 1772-ben meggyilkolták. A kormányzat bosszúja nem maradt el: hamarosan erős büntető hadsereget küldtek az elégedetlenkedők megfékezésére. A leszámolás elől sok kozák az Igrisz folyó környékére menekült, ahol a hivatalos egyház-

zal szembeforduló raszkolnyikok (óhitű szakadárok) szívesen befogadták őket. Mozgalmuk jelentősebb méretet azonban csak akkor öltött, amikor élükre egy tehetséges népvezér, Jemeljan Ivanovics Pugacsov állt.

Pugacsov 1742 körül született a Don menti Zimovejszkaja sztanyicán (a kisebb kozák települések megnevezése), ugyanott, ahol az 1667–1671-es nagy parasztháború vezére, Sztjepan Tyimofejevics Razin is. Eredeti nevét nem ismerjük; a Pugacsov egyébként ragadványnév, ami madárijesztőt jelent. Ifjúságáról nem sokat tudunk, csak annyi bizonyos, hogy fiatalon – bátyjával, akit egy kozák ezredes kivégeztetett – részt vett a hétéves háborúban (1756–1763), amelyet Oroszország Ausztria oldalán viselt II. Frigyes Poroszországa ellen. Később, az 1768-ban kirobbant orosz–török háború idején, a moldáviai Bengyeri ostrománál súlyosan megsebesült, ezért gyógykezelésre visszaküldték a Donhoz. Miután felgyógyult, a Tyerek folyóhoz menekült, ahol a tanulatlan, de éles eszű és gyors fel fogású fiatalembert sztanyicai atamanná választották. Mivel – korábbi szökése miatt – a kozák sztarsina letartóztatási parancsot adott ki ellene, újból menekülni kényszerült: előbb vissza a Donhoz, majd az akkori lengyel területen fekvő Gomel melletti Vetka szlobodába (földesúri függés alá nem tartozó „szabadfalu”), ahol számos kozák és óhitű raszkolnyik talált menedéket. Egy Kozsevnyikov nevű kereskedő sugallatára Jemeljan Pugacsov itt adta ki magát először az 1761 végétől 1762. június 28-ig uralkodó III. Péter cárnak, akinek, úgymond, szerencsés módon sikerült megmenekülnie a II. Katalin által szervezett államcsíny összeesküvői elől.

Pugacsov fellépésében tovább élt az oroszországi parasztfelkelések „cárbarát” eszmevilága, ugyanakkor a megelőző nagy kozák- és jobbáglázadások vezérei (Ivan Bolotnyikov, Sztjepan Razin, Kondratyij Bulavin) annak idején a cár „választott” embereiként szerepeltek, Jemeljan Ivanovics viszont már saját magát nevezte uralkodónak. Pugacsovot a hatóságok hamarosan letartóztatták, és egy időre börtönbe vetették. Életútjáról ő maga így vallott: „Hol mindenütt nem voltam és miféle szük-

séget nem szenvedtem! Fáztam, éheztem és hogy mennyit ültem börtönben, azt csak az Úristen tudja.”

Pugacsov 1772-ben Gomel (ma: Belorusszia) környékéről visszatért az Urál-vidékre, az Igrisz folyó mellé, Mecsetnaja szlobodába, ahol Filaret raszkolnyik atya támogatásáról biztosította. Kezdetben orosz területen sem volt szerencsés: ismét letartóztatták, és a kazanyi börtönbe zárták, ahonnan azonban hamarosan megszökött. 1773 kora tavaszán a Jaik folyónál tűnt fel, ahol a szegény kozákság ekkor már nagy számban gyülekezett. Közben megérkeztek a Jaik mentén levő Talovij vendégfogadóba – amelyet mozgalmi kiindulási helyének tekinthetünk – a lázongó kozákok vezetői: Ivan Nyikiforovics Csika-Zarubin, Tyimofej Grigorjevics Mjasznyikov, Makszim Grigorjevics Sigajev, Gyenyisz Konsztantyinovics Karavajev, Ivan Jakovlevics Pocsitalin és mások, akik ezt követően kimagasló szerephez jutottak a háború történetében. Nem sokkal később azután áttették főhadiszállásukat a Tolkacsov tanyára, és ott hamarosan tatár lovascsapatok is csatlakoztak hozzájuk. Az első támadó akcióra 1773. szeptember 17-én került sor, amikor Pugacsov mindössze nyolcvanfős kozák csapattal elindult Jaickij gorodokhoz, egy helyőrséggel rendelkező és védművekkel ellátott táborhelyhez. Még ezen a napon fogalmazta meg az álcár nevében Ivan Pocsitalin a felkelők első kiáltványát, amelyet a parasztháború tényleges kezdetének tekinthetünk. A manifesztumban Pugacsov a felkelő kozákoknak „földet, folyót, fűvet, ólmot, lőport és kenyeret” ígért, vagyis mindazt, amit maguk is legfőképpen követeltek.

Így kezdődött el az orosz történelem legnagyobb parasztháborúja, amelynek első szakaszában, 1774 márciusáig – a kozákokon kívül – főként baskírok, kazahok és tatárok csatlakoztak Pugacsovhoz. A második periódusban – 1774 márciusától 1774 július végéig – az uráli üzemek munkásai is a felkelés mellé álltak. Végül a háború harmadik szakaszában – 1774 júliustól a mozgalom végéig – fegyvert fogott az egész Volga menti jobbágság is. A felkelés első hónapjaiban a jaiki kozákság atamánja, Andrej Nyikityics Borogyin (1703–1773), csapatokat

küldött a lázadók ellen, de szeptember 21-én az Ileckaja erőd katonái megadták magukat, sőt kenyérrel és sóval fogadták Pugacsov seregét. A felkelők szeptember 27-én – viszonylag kisebb áldozatok árán – elfoglalták Tatyiscseva, majd Rasszipnaja és Ozernaja erődjét is.

1773. október 5-én Pugacsov mintegy háromezer főt számláló serege Orenburg alá érkezett, amely akkortájt az Urál-vidék közigazgatási központja volt. Novemberben egy hozzávetőleg kétezer főből álló baskír alakulat csatlakozott hozzájuk Szalavat Julajev vezetésével. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a baskírok 1755. évi felkelését a cári kormányzat könyörtelenül leverte, az elfogott lázadókat barbár módon megcsonkította, nyelvüket kitépette, majd földjeiket orosz birtokosok között osztotta szét.

1773–1774 telén Jemeljan Pugacsov Orenburg ostrománál a cári hadseregben tanult módon igyekezett szervezeten harcba küldeni csapatait, és ha a felkelők a reguláris alakulatok ütőképességét nem is érték el, a korábbi parasztmozgalmaknál sokkal rendezettebben vették fel a küzdelmet a jóval nagyobb létszámú büntető expedíciókkal szemben. A kozákvezér ezt azzal érte el, hogy a felkelő egységek élére Hadikollégiumot állított, a csatlakozó alakulatokat kiképzésnek vetette alá, és a csapatok harckészültségéről rendszeres szemléken győződött meg.

Közben a felkelők oldalára állt uráli üzemek munkásai ágyúkkal és egyéb hadifelszereléssel igyekeztek ellátni Pugacsov csapatait. Ismert, hogy a lázadó fővezér Orenburg alatt találkozott Afanaszij Tyimofejevics Szokolov-Hlopusa (1714–1774) bányamunkással, akit az avzjano-petrovi üzembe küldött lőfegyverekért, és ő hat ágyúval tért vissza a táborba, ahol a sereg ekkorra már 15 ezer főt tett ki.

Orenburg tulajdonképpen ostroma 1773. november 2-án kezdődött el. A támadók létszáma egyre nőtt: 1774 januárjától márciusig már legalább 50 ezer felkelő sorakozott Pugacsov zászlaja alá. Ekkor kezdték – kozák mintára – ezredekre, századokra, tizedekre tagolni a sereget. Az ugyancsak egyre gyarapodó számú ágyúkat a harcok során főleg manufaktúra-mun-

kások kezelték. Kézi lőfegyver viszont kevés akadt a felkelők birtokában, mivel legtöbbjük fegyvere csupán fejsze, kasza, vasvilla vagy vadászlándzsa volt.

A Hadikollégium – azaz a vezérkar – szervezte meg a felkelő sereg ellátását, a zsákmány elosztását, valamint rendeleteket és kiáltványokat fogalmazott meg. Emellett gondoskodott az utánpótlásról, kezelte a kincstár bevételeit, a takarmány- és élelmiszerkészleteket, összeköttetést tartott fenn a felkelés egyes központjaival, és ügyelt a harci fegyelem betartására is. Következetes és összehangolt tevékenysége a szervezetség és a rend elemeit vitte a felkelésbe, ami a korábbi parasztháborúból szinte teljesen hiányzott.

Feltétlenül említést érdemel, hogy az 1773–1775-ös parasztháború idején az „álcárhít” fontos szerepet kapott, Pugacsov ugyanis nem egyszerűen csak hirdette magáról, hogy ő a csodálatos módon megmenekült III. Péter cár, hanem mindent meg is tett annak érdekében, hogy erről meggyőzze híveit. Ez pedig megkövetelte, hogy mindent úgy csináljon a külsőségek terén, mint egy igazi uralkodó. Ennek megfelelően „cári” udvartartást létesített, saját „cári” pecsétet, kitüntetések alapított, főembereit grófoknak nevezte ki. A cárhit ilyen módon egyrészt a mozgalom szervezetségét biztosította, másrészt pedig óriási tömegbázist nyújtott neki. Orenburg alatt Pugacsov – mint III. Péter – kiáltvánnyal fordult az uráli üzemek dolgozóihoz, amelyben igazságos harcba hívta őket. Ennek fejében nem fukarkodott az ígéretekkel: „Ellátlak benneteket földdel, vízzel, erdőkkel, halászhelyekkel, házakkal, kaszálókkal, tengerekkel, kenyérrel, hittel és törvényekkel, vetéssel, inggel, lóporral – egyszóval mindennel, amire csak szükségetek van.”

A felhívás nyomán a felkelés futótűzként terjedt más területeken is. Fellázadt az egész Volgán túli vidék parasztsága Kazanytól Szamaráig (1935–1991 között Kujbisev volt a neve), és a Dél-Urál üzemei is támogatásukról biztosították a felkelőket. 1773. november 7-én és 8-án aztán sikerült szétverni azokat a kormánycsapatokat, amelyeket a cárnő Vaszilij Alekszejevics Kara tábornok vezetésével a zendülők megbüntetésére küldött.

Egy hét sem telt el, és a felkelők megverték Zahar Grigorjevics Csernisev ezredes alakulatát is, amelynek katonái később mind átálltak Pugacsov oldalára. Amikor a kormányzat értesült arról, hogy Orenburg alatt a felkelők szétzúzták a büntető osztagokat, Alekszandr Iljics Bibikov (1729–1774) vezénylő tábornokot küldte ellenük, aki a kazanyi kormányzóság és Szibéria megbízható nemeseiből szervezett egységeket.

Közben az Orenburg alól kirajzó felkelők egy csapata Ilja Fjodorovics Arapov (1738–1774) kozák atamán parancsnoksága alatt a Volga vidékén bevette Szamara városát, a baskír különítmény pedig elfoglalta az udmurtiai Szarapul (Izsevszktől 60 km-re) és Osza erődjeit. Ezen kívül Ivan Nyikiforovics Csika-Zarubin és Szalavat Julajev egységei előbb Csesznokovka mellett szétverték egy újabb büntető osztagot, majd bevették a baskíriai Ufát.

Pugacsov azonban a főerőkkel 1774 március elején még Orenburg falai alatt vesztegelt: az erőd védői immár öt hónapja állták az ostromot. 1774. március 22-én Tatyiscseva erődítménye mellett pedig a felkelők vereséget szenvedtek a Szergej Fjodorovics Golicin herceg vezette felmentő seregtől. Pugacsov ekkor kénytelen volt felhagyni Orenburg ostromával, és visszavonult Szakmarszkij gorodokhoz. Közben 1774. március 24-én ismét súlyos csapás érte a felkelőket: Ivan Ivanovics Michelson (1740–1807) ezredes cári katonasága megsemmisítette Csika-Zarubin csapatát, és magát a vezért is fogságba ejtette. Ezt követően Szalavat Julajev, sarkában I. I. Michelson ezredes büntető különítményével, kénytelen volt visszavonulni baskírjaival az Urálhoz. A cári csapatok várt gyors sikere mégis elmaradt, mivel 1774. április 9-én meghalt Alekszandr Iljics Bibikov tábornok, ezért a reguláris cári csapatok katonai akciói egy időre szüneteltek.

Jemeljan Pugacsov főerőinek veresége után ügyes manőverezéssel keresztülhatolt Baskírián, hogy aztán a Káma és az Urál biztonságosabb vidékén találjon menedéket. Ezzel a parasztháború új szakaszába ért, melyben ismét megmutatkozott az álcár zseniális szervezőképessége. Új központjának a bolse-

reci üzemeket tette meg. A felkelők uráli tartózkodásuk idején 59 manufaktúra munkásaitól kaptak segítséget – ágyúkat, lőfegyvereket, muníciót – alakulataik számára.

A parasztsereg parancsnokai azonban világosan látták, hogy a feldúlt és elpusztított Urál vidékén sokáig már nem tarthatják magukat, ezért a Hadikollégium úgy döntött, hogy áttörnek Kazanyhoz, ahol újabb erők csatlakozhatnak majd hozzájuk a Volga vidékéről. Pugacsov 20 ezer főnyi seregével véres harcokban átvágta magát az Urálon; 1774 májusában bevette Magnyitnaja erődjét, ezt követően pedig Kazany irányába tört előre. Amint a Volga középső szakaszához közeledett, orosz jobbagyok, udmurtok és tatárok százai csatlakoztak hozzá. Amikor tehát Pugacsov hadmozdulatainak színhelyét változtatta, ezzel egyben előnytelenül változott csapatainak összetétele: a hadászatban jártas kozákok, s a haditechnikát ismerő és az utánpótlást biztosító munkások helyére tapasztalatlan, képzetlen parasztok kerültek.

Pugacsov 10 ezer főre fogyatkozott főseregével július 12-én rohammal bevette Kazanyt, de a város erődjének elfoglalására már nem maradt ideje, pedig taktikailag fontos fegyvertény lett volna, ha sikerül foglyul ejteni az ott rejtőzködő Grigorij Patyomkin tábornokot (a cárnő akkori kegyencét), aki túlélte az ostrom során keletkezett hatalmas tűzvészt. Másnap megérkeztek a Michelson ezredes vezette kormánycsapatok, és Kazany mellett véres ütközetben szétverték a hősieken védekező kozák- és parasztsereget. A vereség teljes volt: a főserég mintegy nyolcezer katonája elesett vagy fogságba került, ráadásul a kormánycsapatok kezére jutott a felkelők teljes tüzérsége is. Kazanynál ejtették foglyul Pugacsov hűséges segítőtársát, Ivan Naumovics Beloborodovot is, akit Pjotr Ivanovics Panyin gróf, cári fővezér parancsára nyomban lefejeztek.

A népvezér ötszáz főre fogyatkozott maroknyi csapatával átkelt a Volga jobb partjára, és ezzel kezdődött a felkelés harmadik szakasza. Pugacsov menekült, de ahogyan Puskin írta később, „menekülése támadásnak tűnt”. Nemcsak a Volga vidékén, de még a központi kormányzóságokban is leírhatatlan

volt a pánik a nemesek körében. A cári udvar már arra készült, hogy biztonságosabb helyre, a baltikumi Rigába költözzön. Moszkvát és egész környékét magával ragadta a „lázas szelleme”. Pugacsov megjelenése a Volga sűrűn lakott jobb partján a felkelés újabb fellendülését hozta magával: újra ezrével özlöltek a szökött jobbágyok „III. Péter cár” táborába. A felkelés immár kiterjedt a nyizsnij-novgorodi és a voronyezsi kormányzóságokra is. Az orosz parasztokon kívül fegyvert fogtak az elnyomott nemzetiségek: a csuvasok, a marik (cseremiszek) és a mordvinok is. A kormánykörök megriadtak, Pugacsov ne hogy Nyizsnij-Novgorod [később, 1932–1990 között a város Gorkij nevét viselte] és Moszkva ellen vonuljon. De a főserég a parasztháború során kétszer is elszalasztotta a kedvező alkalmat. Első ízben akkor, amikor a jól megerősített Orenburg ostromával vesztegette az időt, hiszen akkor a kormánycsapatok főerőit még az 1774-ben véget ért török háború kötötte le. (Az ostrom mellett akkor elsősorban a jaiki kozákság kardoskodott, mivel ebben a gyűlölt erődítményben látta elnyomása jelképét.)

1774 nyarán Pugacsov ismét súlyosan hibázott: a kazanyi vereség után nem Moszkva ellen, hanem a Volga mentén délre indult. Feltehetően a „szabad kozák” területre (a Don és a Tye-rek vidékére) igyekezett, 1774 július végén kiadott kiáltványában is főként a kozákság támogatását igyekezett megnyerni. Pugacsov „szabadságot, kötetlenséget és örökös kozákságot” ígért nekik, a kötelező újoncszedés, a fejadó, sőt minden egyéb adó eltörlését, továbbá a földek, erdők, kaszálók, halászhelyek, sótavak birtoklását.

A menekülő Pugacsov, hogy újabb csapatokat toborozzon, Kazanyánál délnyugat felé fordult főserégével, majd Kurmis városát elérve, július 20-án nagy iramban déli irányba tartott. Csapataival július 23-án elfoglalta Alatirt, 27-én a mordvinok lakta Szaranszkot, augusztus 1-jén Penzát, 6-án pedig már Szaratovban volt. Közben a cári kormányzat a kücsük-kajnardzsi-i békében (július 10-én, az új időszámítás szerint 21-én) sietve megegyezett Törökországgal, hogy aztán teljes erejével a felkelők ellen forduljon.

1774 júliusában ukrán parasztok és zaporozsjei kozák alakulatok is csatlakoztak Pugacsov főserégéhez, amely augusztus 21-én Caricin [1925–1965 között Sztálingrád, majd Volgográd] alá ért, de a várost nehéztüzérség nélkül nem tudta elfoglalni, és három nap múlva ismét utolérte őket Michelson különítménye. Augusztus 25-én Csornij Jartól negyven versztnyire (42,8 km-re), Vaszilij Szolenyikov caricini kereskedő halfeldolgozó telepe (Szolenyikova vatága) közelében a reguláris cári erők döntő vereséget mértek az áltár 13 ezres haderejére: a csatában hétezer katonája esett el, hatezer pedig fogságba került.

Maga Pugacsov ezúttal százhatvan kozákjával, Szofja nevű feleségével és fiával, Trofimmel szerencsésen megmenekült a haláltól, de két leánya az ellenség kezére jutott és teljes tüzéségét is elvesztette. Megmaradt kis csapatával átkelt a Volga bal partjára és ismét a Jaikhoz igyekezett. Amikor azonban a Bolsoj és Malij Uzeny folyók közti területre ért, váratlan események történtek a parasztháború menetében. Már leghűségesebb társai is kételkedni kezdtek abban, hogy szerencsésen megmenekülhetnek üldözőik elől, akik ekkorra hatalmas létszámbeli fölényben voltak. Az 1768–1774. évi törökellenes háború befejezését követően ugyanis jelentős létszámú cári csapatokat küldtek Pugacsov üldözésére és a lázadás végleges elfojtására. A végzet elkerülhetetlennek látszott, de arra senki sem számított, hogy Pugacsovot nem a reguláris erők győzik le, hanem összeesküvés áldozata lesz. Korábbi hűségesebb társai közül mintegy húszan (köztük Tvorogov, Csumakov, Zseleznov, Burnov, Arikov és mások) az árulás útjára léptek, és tervet dolgoztak ki arra, miként juttassák a cári hatóságok kezére a megingott tekintélyű, immár „hamis” cárnak mondott népvezért.

Az összeesküvésre szeptember 8-án került sor, ekkor ugyanis az árulók – élelemszerzés ürügyén – rábeszéltek Pugacsovot arra, hogy derítsék fel a környéket. Éppen a lovára akart felülni, amikor Tvorogov lefogta a bal karját, Csumakov pedig elvette szabályját. A parasztháború vezérét lefegyverezték, de a legendásan bátor férfi már másnap reggel szökést kísérelt meg. Ekkor hirtelen elvette egyik őrzője fegyvereit: a pisztollyal

az áruló Tvorogovra célzott, de a fegyver csütörtököt mondott. A megszerzett karddal az összeesküvőkre támadt, Burnov azonban lándzsájának tompa végével hatalmas erejű ütést mért rá, amitől egy pillanatra megingott. Ezalatt Csumakov elvette tőle a szablyát és ezután már szigorú őrizet alatt tartották. Az összeesküvők szeptember 10-én indultak el vele Jaickij gorodokhoz, és öt nap múlva átadták Mavrin cári kapitánynak. Ez a hely nem volt ismeretlen Pugacsovnak, mivel a parasztháború első katonai sikerét ennek az erődítménynek a bevétele jelentette. Most azonban fogolyként érkezett ide, ahol azonnal kalodába zárták és megkezdték kihallgatását.

Néhány nap múlva a helyszínre ért Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730–1800) altábornagy, aki a fővezér, Pjotr Ivanovics Panyin (1721–1789) parancsára az álcárt vasrácsos ketrecbe záratta, és szekéren szállította Szimbirszkbe, amely ekkor kormányzósági székhely volt. Szuvorov október elsején adta át a foglyot a keménykezű katona hírében álló Panyinnak, aki a főtéren a népnek is megmutatta a legyőzött Pugacsovot. A gróf annak bizonyítására, hogy az álcár immár nem jelent veszélyt az országra, néhányszor keményen megütötte a kezén és lábán megbilincselte foglyot. A fővezér szadista hajlama később is megnyilvánult, amikor a helyszínre érkező főuraknak, vezető hivatalnokoknak, mint „vadállatot” és „pokoli ördögfajzatot” mutatta meg az egykori népvézért. Ezt tette például Gavriil Romanovics Gyerzsavin, a híres költő, akkori tambovi kormányzó (később karéliei gubernátor, 1800-tól kincstárnok, 1802-től igazságügyi miniszter) jelenlétében is, aki felettébb riasztónak tartotta a gróf brutalitását. Pugacsovot – a kezén és lábán megbilincselve, a falhoz láncolva – öt napig vallatták Szimbirszkben, kegyetlen kínzások közepette. A fogoly méltósággal viselte a megaláztatásokat, nem jajveszékelt és sohasem kért kegyelmet. A kihallgatásokat Pjotr Panyin, Grigorij Patyomkin, Alekszandr Szuvorov, Ivan Michelson vezették, és az elhangzottakat jegyzőkönyvekben rögzítették. (Ezek a dokumentumok szerencsére megmaradtak és ma is a kutató történészek rendelkezésére állnak!)

Szimbirszkből – erős katonai kíséret mellett – október közepén szállították tovább az Alatir, Arzamasz, Murom, Vlagyimir, Ivanovszkoje útvonalon a fogoly álcárt, akit november 4-én adtak át a moszkvai hatóságoknak. Pugacsovot a régi pénzverde egyik épületszárnyának földszinti, vasrácsokkal védett szobájába zárták, ahol az őrizetét egy gránátos század és egy gárdista szakasz látta el. Ilyen körülmények között szökésre gondolni sem lehetett! Hamarosan kijelölték a lázadás ügyét vizsgáló bíróságot is, amelynek elnöke M. N. Volkonszkij herceg (a moszkvai főkormányzó), tagjai pedig G. A. Patyomkin és Sz. I. Sesskovszkij (a titkosrendőrség vezetője) lettek. A kihallgatások Moszkvában december 12-éig folytak, az ítéletet pedig 31-én Alekszandr Alekszejevics Vjazemszkij (1727–1793) főügyész hirdette ki a Kremlben. Ennek értelmében az álcárt felnégyelésre és lefejezésre, egykori társai közül Feduljevot ugyancsak felnégyelésre, Sigajevet, Padurovot és Tornovot akasztásra, Csika-Zarubint pedig Ufában történő lefejezésre ítélték. A fentiekén kívül a kormányzósági székhelyeken is folytak bírósági kihallgatások, amelyeknek során több ezer embert kínoztak meg és több százat ítélték szibériai kényszermunkára vagy száműzésre. Még 1774. október 13-án II. Katalin ukázt adott ki arra vonatkozóan, hogy Zimovejszkaja települést (Pugacsov szülőhelyét) Patyomkinszkaja falura „kereszteljék át”, majd 1775. január 15-ei rendelete azt írta elő, hogy a Jaik folyó ezentúl Urálként szerepeljen az iratokban, Jaickij gorodok nevét pedig Uralszkra változtassák. Ezekből az intézkedésekből egyértelműen kiderül, hogy a cári kormányzat igyekezett mindent eltörölni, ami a „lázaadó” és „haramia” Pugacsov történelmi alakját és mozgalmát idézhette fel az emberek előtt.

A népi emlékezetet ugyanakkor nem lehet rendeletekkel szabályozni, a legendák pedig a kimagasló személyiségeket halhatatlanná teszik. Ez történt a harminchárom évesen kivégzett Jemeljan Pugacsov esetében is, aki a cári birodalom legnagyobb parasztháborúját vezette, és neve ezáltal bekerült az orosz történelemtankönyvekbe.

Joggal merül fel a kérdés, ki is volt valójában az 1773–1775.

évi parasztháború vezére? A válaszadást megnehezíti, hogy a cárizmus időszakában a történetírók nagy része szerint a törvényes hatalommal szemben fegyverrel fellépők gonosztevő bűnözők voltak, akik kíméletlenül támadtak földesuraikra, könyörtelenül felgyújtották kastélyaikat, lemészárolták családjaikat, és sohasem tanúsítottak irántuk irgalmat. 1917-től, a szocializmus évtizedeinek historiográfiájában Pugacsov és harcosai (orosz jobbágyok, kozákok, tatárok, udmurtok, mordvinok, baskírok, csuvasok) azonban hősképpé váltak, akikről tereket, utcákat, iskolákat neveztek el. Az 1991 után publikáló történészek immár árnyaltabb módon tárgyalták a Pugacsov vezette népi mozgalmat, amelynek negatív jelenségeire, árnyoldalaira is felhívták a figyelmet. A parasztháború eseményeivel foglalkozó kutatók zöme nagyra értékelte a kozákvezér legendás bátorságát, katonai szervezőképességét, a cári reguláris erőkkel vívott ütközetekben tanúsított személyes helytállását, a jobbagyártó rendszer iránti kérérelhetetlen gyűlöletét, de rámutattak arra az ellentmondásra is, hogy ideológiája az „álcárhít”-re épült, és maga is szívesen mutatkozott a gyilkosai előtt – állítólag – megmenekült III. Péter cárként. Pugacsov személyiségében egyesítette a könyörületet nem ismerő haramiát (akinek csapatai háromezer nemesi családot öltek meg, felgyújtották a pravoszláv templomokat, hatvan uráli üzemet pusztítottak el) és az elnyomott nép helyzetének javításáért harcoló hőst. E tanulmány írója azt a nézetet vallja, hogy Jemeljan Ivanovics – rendkívüli élete és tragikus sorsa miatt – az orosz történelem máig vitatott személyiségei közé tartozik, és nem lenne helytálló a címben jelzett egyik kategóriába sem besorolni.

Szakirodalom

- Alekszandrov, A. A.: *Gnyev naroda (Vossztanyije Pugacsova)*. Izsevszk, 1974.
- Alekszandrov, V. A.: *Szelszkaja obscsina v Rosszii (XVII–nacsalo XIX veka)*. Moszkva, 1976.
- Alexander, J. T.: *Autocratic Politics in a National Crisis (The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt)*. Bloomington, 1969.

- Alexander, J. T.: *Emperor of the Cossacks (Pugachev and the Frontier Jacquerie of 1773–1775)*. Lawrence (State Kansas), 1973.
- Alisev, SZ. N.: *Tatari Szrednyeevo Povolzsja v Pugacsovskom vossztanyii*. Kazany, 1973.
- Andrusenko, A. I.: *Kresztjanszkaja vojna 1773–1775 godov na Jaike, v Priurale, na Urale i v Szibiri*. Moszkva, 1969.
- Andrusenko, A. I.: *Pugacsovskoje vossztanyije i kjucsuk-kajnardsijszkij mir*. In: *Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII–pervaja polovina XIX veka)*. Moszkva, 1969.
- Avrich, P.: *Russian Rebels, 1600–1800*. New York, 1972.
- Belikov, T. I.: *Ucsasztyije kalmikov v kresztjanszkaj vojnye pod rukovodstvom J. I. Pugacsova (1773 – 1775 godi)*. Eliszta, 1971.
- Beljavszkij, M. T.: *Kresztjanszkij voprosz v Rosszii nakanunye vossztanyija J. I. Pugacsova*. Moszkva, 1965.
- Bodger, A.: *The Kazakhs and the Pugachev Uprising in Russia, 1773 – 1775*. Bloomington, 1988.
- Bogoljubov, K. V.: *Pugacsovskij ataman (Ivan Beloborodov)*. Szverdlovszk, 1973.
- Bolebruh, A. G.: *Peredovaja obscsesztovenno-polityicseskaja miszl vtoroj polovini XVIII veka i carizm*. Dnyepropetrovszk, 1979.
- Buganov, V. I.: *Ob ideologii ucsasztnyikov kresztjanszkaj vojny v Rosszii*. In: *Voproszi isztorii*, 1974/1. 44–60.
- Buganov, V. I.: *Pugacsov*. Moszkva, 1984.
- Buganov, V. I., Kovalcsenko, I. D., Milov, L. V. (red.): *Isztorija kresztjansztva Rosszii*. Moszkva, 1994.
- Buganov, V. I., Preobrazsenszkij, A. A., Tyihonov, Ju. A.: *Evoljucija feodalizma v Rosszii*. Moszkva, 1980.
- Buganov, V. I.: *Jemeljan Pugacsov*. Moszkva, 1990.
- Buganov, V. I.: *Kresztjanszkije vojny v Rosszii XVII – XVIII vekov*. Moszkva, 1976.
- Csisztov, K. V.: *Russzkije narodnije szocialno-utopicseskije legendi*. Moszkva, 1967. (Újabb kiadása: *Russzkaja narodnaja utopija*. Szankt-Petyerburg, 2003.)
- Dixon, S.: *Catherine the Great*. New York, 2009.
- Donnert, E.: *Katharina die Grosse und ihre Zeit (Russland im Zeitalter der Aufklärung)*. Leipzig, 2004.
- Donnert, E.: *Katharina die Grosse, Kaiserin des russischen Reiches*. Regensburg, 1998.
- Dvornycsenko, A. Ju.: *Vlagyimir Vlasziljevics Mavrogjin*. Szankt-Petyerburg, 2001.
- Gracianszkij, P. Sz.: *Polityicseskaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka*. Moszkva, 1984.
- Gvozdgyikova, I. M.: *Szalavat Julajev*. Ufa, 1982.
- Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996.
- Hoffmann, P.: *Russland im Zeitalter des Absolutismus*. Berlin, 1988.

- Indova, J. I. (red.): *Kresztjanszkaja vojna 1773–1775 godov v Rosszii*. Moszkva, 1973.
- Juzefovics, L.: *Szaniye znamenytije szamozvanci*. Moszkva, 1999.
- Kamenszkij, A. B.: *Nagy Katalin*. Budapest, 2000.
- Kaminszkij, A. B.: *Rosszijszkaja imperija v XVIII veke (Tragyicija i modernizacija)*. Moszkva, 1999.
- Kersten, E.-Ch.: *Pugatschow-Aufstand 1773 – 1775*. München, 2007.
- Klibanov, A. I.: *Narodnaja szocialnaja utopia v Rosszii (Period feodalizma)*. Moszkva, 1977.
- Kondrasenkov, A. A.: *Ocserki isztorii kresztjanszkijh vossztanyij v Zaurale v XVIII veke*. Kurgan, 1962.
- Korolenko, V. G.: *Pugacsevszkaja legenda na Urale*. In: Szobranijye szocsinyenyij. T.5. Moszkva, 1971.
- Kurmacseva, M. D.: *Goroda Urala i Povolzsja v kresztjanszkaj vojnye 1773–1775 gg*. Moszkva, 1991.
- Kurmacseva, M. D.: *Kresztjanszkaja vojna 1773 – 1775 godov v Nyizsegorodszkom kraje*. Gorkij, 1975.
- Limonov, Ju. A., Mavrogyin, V. V., Panejah, V. M.: *Pugacsov i pugacsovc*. Moszkva, Leningrad, 1974.
- Longworth, Ph.: *The cossacks*. London, 1969.
- Madariaga, I. de: *Russia in the Age of Catherine the Great*. London, 1981.
- Mamszik, T. Sz.: *Pobegi kak szocialnoje javlenyije 40–90-je godi XVIII veka*. Novoszibirszk, 1978.
- Manykov, A. G. – Mavrogyin, V. V. – Podjapolszkaja, J. P. – Szmironov, I. I.: *Kresztjanszkije vojni v Rosszii v XVII–XVIII vekah*. Moszkva, Leningrad, 1966.
- Mavrogyin, V. V. (red.): *Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773–1775 godah (Vossztanyije Pugacsova)*. T.1–3. Leningrad, 1965–1970.
- Mavrogyin, V. V.: *Pod znamenjem kresztjanszkaj vojni (1773–1775)*. Moszkva, 1974.
- Milov, L. V., Vdovina, L. N.: *Kultura szelszkohozjajsztvennovo proizvodstva*. In: Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1985. 39–147.
- Mironov, B. N.: *Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII – nacsalo XIX veka)*. T. 1. Szankt-Petyerburg, 1999.
- Muratov, N. L.: *Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom J. I. Pugacsova*. Moszkva, 1970.
- Orlov, A. Sz.: *Volnyenyija na Urale v szeregyinye XVIII veka*. Moszkva, 1979.
- Ovcsinnyikov, R. V.: *Szpodviznyiki Pugacsova szvigyetyelsztvujut*. In: Voproszii isztorii, 1973/8. 97–114.
- Ovcsinnyikov, R. V.: *Jemeljan Pugacsov na szledsztvii*. Moszkva, 1997.
- Ovcsinnyikov, R. V.: *Manyifeszti i ukazi J. I. Pugacsova*. Moszkva, 1980.
- Pronstein, A. P., Minyenko, N. A.: *Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII–XVIII vekov i donszoje kazacsesztvo*. Rosztov-na-Donu, 1983.
- Pushkin, A.: *The History of Pugachev*. Translated by Earl Sampson. Michigan, 1983.

- Puskin, A. Sz.: *A kapitány lánya*. In: Kisregények és elbeszélések. Ford: Gyöngyi L., Honti R. Budapest, 1987.
- Raeff, M.: *Pugachevs Rebellion*. In: Preconditions of Revolution in Early Modern Europe. Baltimore, 1970. 162–202.
- Rozner, I. G.: *Jaik pered burej*. Moszkva, 1966.
- Siskov, V. Ja.: *Jemeljan Pugacsov*. T. 1–3. Moszkva, 1974.
- Szaharov, A. N.: *Poszlednyije dny J. I. Pugacsova*. In: Szaharov, A. N., Troickij, Sz. M.: *Zsivije golosza isztorii*. Moszkva, 1978.
- Szvák Gy.: *Hamis cárok*. Budapest, 1988. (Angolul: False Tsars. New Jersey, 2000)
- Szvák Gy. (szerk.): *Oroszország története*. 2. kiadás. Budapest, 2001.
- Troickij, Sz. M.: *Rosszija v XVIII veke*. Moszka, 1982.
- Uszpenskij, B. A.: *Car i szamozvanyec. Szamozvancsesztvo v Rosszii kak kulturno-isztoricseszki fenomen*. In: Etjudi o russzkaj isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002.
- Zaharova, L. G.: *Polozsenyije kresztjan i obscsesztvenno-polityicseszka miszl v Rosszii XVIII veka*. Moszkva, 1969.

*Az első modern orosz nő:
Jekatyerina Romanovna Daskova*

SZANISZLÓ ORSOLYA

Jekatyerina Romanovna Daskovát (1743–1810) tekinthetjük az első modern nőnek Oroszországban. Művelt, olvasott asszony volt, aki egész élete során folyamatosan fejlesztette tudását. Részt vett a II. Katalint (1762–1796) hatalomra juttató palotaforradalomban. Sikeresen érvényesült a férfiak irányította világban. A gyengébbik nem képviselői közül elsőként töltött be állami hivatalt, nemcsak Oroszországban, hanem egész Európában.¹ A szentpétervári Tudományos Akadémia igazgatójaként, valamint az Oroszországi Akadémia alapítója és első elnökeként a tudományos élet állandó szereplőjévé vált. Több külföldi akadémia és tudományos társaság a tagjai közé invitálta.² Neve nemzetközi ismertségnek örvendett. „Kis Katalin”, ahogy egy helyen utalt magára a memoárjában,³ a 18. század második felének legkiemelkedőbb női karrierjét tudhatta magáénak. Pályáját, életútját és megítélését nagymértékben befolyásolta a cárnőhöz fűződő kapcsolatának alakulása. Tevékenységével már a kortársai figyelmét is felkeltette. A 19. század folyamán elsősorban a palotaforradalomban való részvételét tanulmányozták, majd a 20. században – mikor már egy nő politikai szerepvállalása nem számított kuriózumnak – akadémiai munkássága került a vizsgálatok középpontjába.

¹ Heldt, Barbara: *Terrible Perfection. Women and Russian Literature*. Bloomington–Indianapolis, 1987. 72.

² Tagja volt a Svéd Királyi Tudományos Akadémiának (1783), az Amerikai Filozófiai Társaságnak (1789), az Ír Királyi Akadémiának (1791) és a Berlini Természettudós Társaságnak is. Voroncov-Daskov, A. I.: *Jekatyerina Daskova zsziny vo vlasztyi i v opale*. Moszkva, 2010. 181.

³ *The Memoirs of Princess Dashkova. Russia in the Time of Catherine the Great*. (Trans. and ed. Fitzlyon, Kyril) Durham, 2003. 62.

Daskova rendhagyó életútjának legfőbb forrása az 1804 és 1806 között francia nyelven, ír barátnője, Martha Wilmot (1755–1873) ösztönzésére papírra vetett visszaemlékezése volt. Eredeti címe, a *Mon historie* egyszerre utalt a szerzői narratíva személyes és történeti jellegére.⁴ Írása születésétől 1805 októberéig foglalta össze, apróbb pontatlanságokkal, élete és kora főbb eseményeit. A magánjellegű téma ellenére a szerző helyenként megszólította olvasóját, amivel a memoár öngazoló jellege vált hangsúlyosabbá.⁵ Ugyanezt a célt szolgálta származása ismertetésénél a súlypontok önkényes elhelyezése is. Soha nem vitatta családjá ősi eredetét, viszont felemelkedésüket inkább magyarázta az édesanyja és az Erzsébet cárnő (1741–1762) közötti barátsággal, mint a Voroncovok katonai és udvari tevékenységével.⁶ A két nő és a II. Katalinnal való kapcsolata között pedig párhuzamot és kontinuitást vélt felfedezni.⁷

Fordulatokban gazdag visszaemlékezését a hercegné a nyilvánosság elé kívánta tární, de csak halála után. A kiadásra végül 1840-ben került sor, mert a szöveg gondozásával megbízott Martha Wilmot vitába keveredett a hercegné öccsével, Szemjonnal (1744–1832), aki családi okok miatt ellenezte a mű megjelenését.⁸

⁴ Levitt, Marcus C.: *Virtue Must Advertise: Self Presentation in Dashkova's Memoirs*. In: Uő: *Early Modern Russian Letters: Texts and Contexts*. Boston, 2009. 382.

⁵ Lásd: *The Memoirs of Princess Dashkova*, 281.; Levitt: *Virtue Must Advertise*, 380.

⁶ Genealógiájukat a viking korig vezették vissza. Mindig aktív szereplői voltak a történelemnek. 1741-ben Daskova nagybátyja, Mihail Illarionovics (1714–1767) részt vett az Erzsébetet hatalomra juttató palotaforradalomban, majd a cárnő személye körüli kabinetiroda tagja lett, és feleségül vette az unokatestvérét, Anna Karlovna Szkavronszkaját (1723–1775). 1758–1763 között a birodalom főkancellárjaként teljesített szolgálatot. Brokgauz, F. A. – Jefron, I. A.: *Russzkij biografcieszskij szlovar*. Moszkva, 2007. 231.

⁷ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 19–20.

⁸ *The Russian Journals of Martha and Catherine Wilmot. Being an Account by two Irish Ladies of their Adventures in Russia as Guests of the celebrated Princess Daschkaw, containing vivid Descriptions of contemporary Court Life and Society, and lively Anecdotes of many interesting historical Characters. 1803–1808.* (Eds. The Marchioness of Londonderry–Hyde, H. M.) London, 1935. XX–XXI.

Első lépések az önállóság felé vezető úton

Jekatyerina Romanovna 1743-ban született Roman Illarionovics Voroncov (1707–1783) és Marfa Ivanovna Szurmina (1718–1745) lányaként.⁹ Erzsébet cárnő és unokaöccse, Péter nagyherceg tartották a keresztvíz alá.¹⁰ A kislány az édesanyját – aki példaképe és jellemének formálója lehetett volna – korán, alig két évesen veszítette el. Ezt követően az anyai nagyanyja gondoskodott róla vidéken, majd később nagybátyja szentpétervári házába került. Itt kezdte meg tanulmányait unokatestvérével, Anna Mihajlovnával. Az alkancellár igyekezett a legjobb oktatókat felfogadni melléjük, hogy tanult, de a kor elvárásainak megfelelően „ne túl művelt” hölgyekké váljanak. Otthoni képzésük részeként tanultak számtant, földrajzot, történelmet, irodalmat, katekizmust és idegen nyelveket.¹¹ Külön foglalkozott velük tánc-, rajz- és ének-zene tanár is. A nevelésük során ez utóbbi készség tárgyra került a nagyobb hangsúly. Az orosz nyelv nem képezte a számukra összeállított curriculum részét, ezért csak külön kérésükre, alkalmanként foglalkoztak vele, eredménytelenül. A 18. században a lányok oktatása általában akkor ért véget, amikor bevezették őket a társaságba és férjhez mentek. Daskova esetében ez nem így történt. Autodidakta módon élete végéig bővítette tudását. Oroszul házasságkötése után tanult meg rendesen, annak érdekében, hogy kommunikálni tudjon franciául nem beszélő anyósával. Az évek során aztán a nemzeti nyelv művelésének kérdése mind nagyobb jelentőségűvé vált számára. Európai jellegű, széleskörű műveltségét jelentős mértékben olvasottságának köszön-

⁹ Brokgauz–Jefron: *Russzkij biografcieszskij szlovar*, 312.

¹⁰ Herzen, A. I.: *Szobranijje szocsenyenyij v tridcatyi tomah. Tom 12. Proizvegyenyija 1852–1857 godov*. Moszkva, 1957. 369.

¹¹ Az arisztokrácia nyelvének számító francia mellett oktatták őket németre, olaszra és latinra. Daskova felnőtt korábban az angol nyelvet is elsajátította. Pushkareva, N. L.: *Russian Noblewomen's Education in the Home as Revealed in Late 18th- and Early 19th-Century Memoirs*. In: Rosslyn, Wendy (ed.): *Women and Gender in the 18th-Century Russia*. Albershot, 2003. 117.; Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 25–26.

hette.¹² Bejáratos volt nagybátyja könyvtárába, ahol már egész fiatalon a francia felvilágosodás kiemelkedő alakjainak – Bayle, Montesquieu, Boileau, Voltaire és Helvétius¹³ – művei keltették fel az érdeklődését. Ezek nagymértékben hozzájárultak a magasztos eszmék iránti vágya, a filozófiai és a társadalomkritikai szemlélete kialakulásához. Férjes asszonyként, alig tizenhat évesen kilencszáz kötetből álló könyvtárral rendelkezett, mely állománya nagybátyja hagyatéka révén, valamint külföldi utazásai és akadémiai éve idején intenzív gyarapodásnak indult. Martha Wilmot 1805 decemberében ámulattal írt egyik levelében az akkor már több ezer kötetet számláló gyűjteményről, amely a birodalom egyik legjelentősebb magánkönyvtárának számított.¹⁴ Daskova műveltsége nemcsak a kortárs hölgyek tudásán tett túl, de sok esetben még a férfiakén is. Számára már nem volt elegendő a patriarchális családmodell nőkre osztott szerepe. A hagyományok és normák elleni lázadása hatására egyre inkább elszigetelődött a családján belül, ugyanakkor ezáltal egyre nagyobb önállóságra tett szert.

1758 nyarán ismerkedett meg Mihail Ivanovics Daskov (1736–1764) herceggel, majd egy éven belül feleségül ment hozzá. A frigy nem családi érdekeket szolgált, Daskova szabad döntésének eredménye volt.¹⁵ A herceg származása, rangja és a rá váró örökség alapján jó partinak számított,¹⁶ mégsem fogadták szívesen a Voroncov házban, a család egyik hölgy

¹² Lihacsova, Je. O.: *Matyeriali dlja isztorii zsenszkovo obrazovanyija v Rosszii (1086–1856)*. Szankt-Petyerburg, 1899. 70.

¹³ *The Memoirs of Princess Dashkova*, 33.

¹⁴ *The Russian Journals of Martha and Catherine Wilmot*, 208–209.; Woronzoff-Dashkoff, A. I.: *Princess E. R. Dashkova's Moscow Library*. The Slavonic and East European Review, Vol. 72. No. 1. 60.; Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 27–28.

¹⁵ Nővére, Marija és unokatestvére, Anna nem voltak ilyen szerencsések. Mindketten kényszerházasságban éltek. Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 28–29.

¹⁶ A család gyökerei a Rurik-dinasztiáig nyúltak vissza. A 18. századi hatalmi átrendeződések eredményeként ugyan veszítettek befolyásukból, de még így is nagy jelentőséggel bírtak.

tagjához fűződő korábbi kapcsolata miatt. Ettől eltekintve Daskova mesébe illő romantikus történetként írt memoárjában véletlen megismerkedésükről és gyorsan szárba szökő kölcsönös vonzalmukról. Valójában azonban menekülési lehetőséget látott a fiatalemberrel kötendő házasságban, amire végül atyai áldással és uralkodói támogatással került sor. Roman Illarionovics jóváhagyása azonban nem volt teljesen őszinte, amit jól tükrözött a lányának jutatott szerény hozomány.¹⁷

A két Katalin kapcsolata

1758–1759 telén, a nagybátyja házában találkozott először Jekatyerina Alekszejevnaival, a nagyhercegi pár tiszteletére rendezett fogadáson. Ez az ismeretség meghatározó jelentőséggel bírt a további élete alakulására nézve. A korkülönbség ellenére sok hasonlóság volt a két nő között. Mindketten átlagon felüli műveltséggel rendelkeztek és ambíciózusak voltak. Szerettek olvasni, ismerték a felvilágosodás eszméit, többre vágytak annál, hogy egyszerű feleségek és anyák legyenek. Jekatyerina Romanovna még csak 15 éves volt. Naiv, idealista. A 29 éves Katalinban, aki már az első pillanatban nagy hatást gyakorolt rá, példaképet látott. Herzen úgy fogalmazott, hogy a kamasz lány kezdetől fogva „szenvetélyesen rajongott” a nagyhercegnéért.¹⁸ A csodálat kölcsönös volt. A későbbi uralkodót lenyűgözte a lány társalgási képessége, mély intellektusa. A köztük szövődő barátság kezdetben tisztán érzelmi alapú volt. Később a nagyhercegné politikai ambícióinak kibontakozásával párhuzamosan megváltozott, hűvösebbé vált. A tapasztalt, udvari intrikákban jártas asszonynak a tervei megvalósításához szüksége volt a nemesség támogatására. A Voroncovokat

¹⁷ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 44–46.; Bisha, Robin–Gheith, Jehanne M.–Christine C.–Wagner, William G. (eds.): *Russian Women, 1698–1917: Experience and Expression. An Anthology of Sources*. Bloomington, 2002. 60–63.; *The Memoirs of Princess Dashkova*, 37–38.

¹⁸ Herzen, A. I.: *Szobranijje szocsenyenyij v tridcatyi tomah*. Tom 12. 373.

jelentős befolyásuk és a III. Péterhez fűződő lojalitásuk miatt veszélyesnek tartotta, ezért szövetségest keresett közöttük. Visszaemlékezésében Mihail Voroncovot a világ legkétszínűbb embereként írta le, míg fivérét, Romant megbízhatatlannak titulálta. De nem volt jobb véleménnyel Jelizaveta Romanovnáról – III. Péter szeretőjéről – és fivéről, Szemjonról sem.¹⁹ Daskova viszont különöse, engedetlensége miatt kívülállónak számított. Ez, illetve az idősebb nő iránt érzett gyermeki rajongása tette alkalmassá a szövetséges szerepére. Katalin tőle várta a család befolyásának semlegesítését.²⁰

A hercegné 1762-ben részt vett II. Katalin hatalomra juttatásában. Az események során kifejtett tevékenységének tényleges súlyát nehéz megítélni. Saját meglátása szerint – mivel minden fontos helyszínen jelen volt, és támaszként állt a kilátástalan helyzetben lévő nagyhercegné mellett – szerepe kulcsfontosságú volt. Kapcsolatai révén az összeesküvés több fontos résztvevőjét ő szervezte be.²¹ Kortársai többnyire idealizált képet közöltek róla írásaikban. Kiemelték fiatalságát és bártorságát. Robert Keith angol követ azt írta: „A legkülönösebb körülmény az egészben az, hogy a találkozóhelyük [t.i. az összeesküvőké – Sz. O.] Daskova hercegné házában volt, egy fiatal hölgyében, aki még a huszadik életévét sem töltötte be.”²² Korát meghazudtoló megfontoltságát és előrelátását mutatta, hogy az események kezdetén nagybátyjánál kijárt férje számára egy követési állást, amivel biztosította a herceg feddhetetlenségét, arra az esetre, ha a terveik elbuknának. A tekintélyelvű kormányzás védelmében fellépő Orlov fivérekkel szemben, Jekatyerina Romanovna a Nyikita Panyin vezette csoporthoz tartozott, mely törvényekkel kívánta szabályozni az uralkodó hatalmát.

¹⁹ *II. Katalin emlékiratai.* (Antal Dezső ford.) Budapest, é.n. 277, 282.

²⁰ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova sziszny*, 43.

²¹ Például: K. G. Razumovszkij grófot, az Izmajlovszkij-ezred tábornagyát és a diplomata Ny. I. Panyin grófot, férje másodnagybátyját, Pál nagyherceg tanítóját.

²² Idézi: Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova sziszny*, 62.

Azt tervezték, hogy III. Péter detronizációja után fiát, Pál nagyherceget segítik a trónra, aki mellett kiskorúsága idején anyja látta volna el a régensi feladatokat.²³ De Katalin elutasította a Panyin-féle reformtervezetet, és az uralkodóváltást követően magához ragadta a hatalmat.

Új uralkodóként megjutalmazta a támogatóit, köztük Daskovát is. Kinevezte udvarhölgyének,²⁴ és felajánlott neki egy 600 lelkes birtokot évi 2000 rubel járadékkal, vagy a birtok értékét, 24 000 rubelt. A férje adóságai miatt a hercegné az utóbbi lehetőséget választotta, hogy ebből fizethesse ki a hitelezőit. Emellett megkapta a Szent Katalin Rend nagykeresztjét, amelyet csak az uralkodócsalád nőtagjai viselhettek.²⁵ Mindezek ellenére elégedetlen volt. Sérelmezte, hogy a koronázáson, az Uszpenszkij Székesegyházban, messze, a bejárat mellett kapott helyet. Az azt követő ünnepségen pedig a 122 fős vendéglistán a neve csak a 109. helyen szerepelt. Ezt az Orlovok mesterkedésének tulajdonította.

A hatalomátvétel után a két nő barátsága újabb változáson ment keresztül, amiben nagy szerepe volt a hercegné sértettségének és II. Katalin féltékenységének. Az uralkodónó tudatos imázsépítéssel kívánta orvosolni a negatív képet, ami nyugaton alakult ki róla III. Péter trónfosztása és halála kapcsán. Ezért különösen rosszul fogadta azokat a palotaforradalommal kapcsolatos híreszteléseket, amelyek a fiatal hercegnét nála jelentősebb, fontosabb személynek titulálták. Ivan Ivanovics Suvalov (1727–1797) azt írta Voltaire-nek, hogy „egy tizenkilenc éves asszony változtatta meg a birodalom vezetését”.²⁶ Az osztrák követ jelentésében az állt, hogy Daskova talán tagja

²³ *The Memoirs of Princess Dashkova*, 63., 65–67.

²⁴ Lincoln, W. Bruce: *Romanovs. Autocrats of All the Russians.* New York, 1983. 217.

²⁵ *The Memoirs of Princess Dashkova*, 78, 88.

²⁶ Idézi: Dolgova, S. R.: *A Tumultuous Life: Princess Dashkova and Her Relationships with Others.* In: Prince, Sue Ann (ed.): *The Princess & the Patriot: Ekaterina Dashkova, Benjamin Franklin, and the Age of Enlightenment.* Philadelphia, 2006. 81.

lesz az új kormányzatnak.²⁷ George Macartney (1737–1806) brit diplomata is a forradalom legaktívabb résztvevőjeként utalt a hercegnére.²⁸ Claude-Carolman de Rulhière (1735–1791) francia történetíró pedig terjedelmes elbeszélést²⁹ kívánt közzé adni, mely több, II. Katalinra nézve aggályos részt tartalmazott.³⁰ A férfiak mellett a nők is ámulattal vegyes csodálattal említették leveleikben Jekatyerina Romanovnáét. „Feltételezem, tud róla, hogy Daskova hercegné, aki tizenkilenc évesen a katonákat lelkesítette és a forradalom legfőbb előmozdítója volt, jelenleg Angliában tartózkodik”³¹ – írta a brit költő, Elizabeth Carter 1770. november 29-én barátnőjének, Mrs. Montagunak. Catherine Wilmot (1773 k.–1824) is hasonló elragadtatással szólt a hercegnéről 1805 decemberében kelt levelében: „Tény, hogy nagy tettekre született, ami nem összeférhetetlen egy olyan nő életével, aki tizennyolc évesen egy forradalom élén állt, tizenkét évvel később pedig a Tudományos Akadémiát igazgatta [...]”³²

II. Katalint dühítették a hercegnét magasztaló szavak, aminek nyíltan hangot is adott. Véleménye szerint a palotaforradalom résztvevői nem bíztak meg a fiatalasszonyban. Stanisław Poniatowski lengyel királynak (1764–1795) írta róla: „Nagyon okos volt, de emellett hiú és szétszórt is, ezért a vezetőink nem kedvelték. Csak a meggondolatlanok avatták be abba, amit tudtak, de azok csupán apró részletek voltak.”³³ Az angol követ, John Hobart, Buckinghamshire második earlje, 1763-ban úgy

²⁷ Amoia, Alba – Knapp, Bettina L. (eds.): *Great Women Travel Writers: From 1750 to the Present*. New York – London, 2006. 14.

²⁸ Macartney, George: *Some Account of the Public Life, and a Selection from the Unpublished Writings, of the Earl of Macartney*. Vol. I., London, 1807. 5.

²⁹ de Rulhière, Claude-Carolman: *A History, or Anecdotes of the Revolution in Russia, in the Year 1762*. London, 1797.

³⁰ Az egykori követségi titkár kéziratának terjedését a cárnő titkos vásárlással akarta megakadályozni. De végül a francia udvarig is eljutott a híre. Lásd bővebben: Zaretsky, Robert: *Catherine & Diderot: The Empress, the Philosopher, and the Fate of the Enlightenment*. Cambridge, 2019. 55–56.

³¹ Carter, Elizabeth: *Letters from Mrs. Elizabeth Carter to Mrs. Montagu, between the Years 1755 and 1800*. Vol. II. London, 1817. 88.

³² *The Russian Journals of Martha and Catherine Wilmot*, 211.

³³ Idézi: Dolgova: *A Tumultuous Life*, 81.

ítélte meg, hogy „a hölgy arrogáns viselkedése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy elvesztette az uralkodónó megbecsülését”.³⁴ Amin az sem segített, hogy Daskova nyílt viszályt provokált Grigorij Grigorjevics Orlov (1734–1783) gróffal, a cárnő szeretőjével, aki komoly ellenfélnek bizonyult. Különbéle, rosszindulatú pletykák kaptak szárnyra az udvarban Panyin és Daskova kapcsolatáról, ami tovább rombolta a hercegné reputációját. Személyét rendszeresen összekapcsolták az uralkodónó ellen irányuló szervezkedésekkel.³⁵ Például a VI. Iván (1740–1741) megszőktetésére tett kísérlettel. A teljes kegyvesztettség elkerülését férje kapcsolatainak és Panyin közbenjárásának köszönhette. A házaspár a feszült helyzetet azzal próbálta normalizálni, hogy II. Katalint és Pál nagyherceget kérte fel legkisebb fiuk, Pavel keresztszüleinek. A szülés után egy hónappal Daskova még mindig gyenge volt, részleges paralízisre panaszkodott.³⁶ Diderot szerint csak állapota mentette meg a letartóztatástól.³⁷

A magára utaltság állapotában

Daskova 1764 nyarán váratlanul megözvegyült, ami változást eredményezett a státuszában, és új feladatokat rótt rá. Férjét katonai szolgálatra lengyel területre vezényelték, ahol megbetegedett, és a magas láz végzett vele. Költséges életmódja eredményeként komoly adósságot hagyott hátra. Halála előtt még felkérte rokonát, Nyikita Panyint, gyermekei gyámjának és vagyongazdálkodójának.³⁸ Mikor a gróf és fivére, Pjotr Ivanovics (1721–1789) a probléma rendezése érdekében birtokeladásra

³⁴ Idézi: Uo. 80.

³⁵ Anglo-Russian Literary Society: *Proceedings*. Ann Arbor, 1908. 32.

³⁶ *The Memoirs of Princess Dashkova*, 106.

³⁷ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 95.

³⁸ A párnak a házasságuk öt éve alatt három gyermeke született: Anasztaszia (1760–1831), Mihail (1761–1762) és Pavel (1763–1807). A palotaforradalom idején Mihailról apai nagyanyja gondoskodott szülei távollétében, akik csak moszkvai visszatérésükkor értesültek a haláláról. *The Memoirs of Princess Dashkova*, 27, 99.

kért engedélyt a cárnőtől, Daskova tiltakozott. Nem engedhet-e gyerekei örökségének elherdálását. Hamarosan magához ragadta az ügyek intézésének jogát, de a hitelezők kifizetéséhez nem kapott támogatást sem elhunyt férje családjától, sem pedig a sajátjától. A Voroncovok nehezteltek rá a palotaforradalom során vállalt szerepe miatt. Apja, Roman kitagadta. Nővére, Jelizaveta, őt okolta szeretője bukásáért és a helyzetében bekövetkezett változásokért. Öccse, Szemjon pedig soha nem tudta megbocsátani neki azt a megaláztatást, amit akkor kellett elszenvednie, mikor nővére – a cárnő példáját követve – alakulatának, a Preobrazsenszkij ezrednek az egyenruhájában parádézott.³⁹ Anyósa figyelmen kívül hagyta menyé és unokái szorult helyzetét. Moszkvai házáat, ami jelentős anyagi támogatást jelentett volna számukra, lánya gyermekére, Glebova kisasszonyra hagyta.⁴⁰

Daskova először szembesült a teljes magára utaltság súlyával.⁴¹ Egyedül II. Katalin segítette ki 20 000 rubellel. Az összeget az özvegy egy szentpétervári bútorozott ház megvásárlásába fektette, melyet aztán bérbe adott. Ebből állandó bevételt szerzett, de még ez sem volt elegendő a törlesztéshez. Így kénytelen volt eladni az értékeit. Végül visszavonult életvitellel, költségcsökkentő intézkedésekkel és a kiadásai minimumra való visszaszorításával öt év alatt sikerült férje valamennyi tartozását rendeznie.⁴²

Az udvartól távol töltött évek (1764–1769) tanulással, munkával és gyermekei nevelésével teltek. A nyarakat a troickojei birtokukon, a teleket a moszkvai házukban töltötték. Azonban rövid időn belül szembesülnie kellett a felügyelete alá tartozó birtokok elhanyagoltságával, ezért igyekezett minél előbb elszámítani a hatékony birtokigazgatás módszereit. Szükségesnek látta a teljes körű fejlesztést és az önellátásra való berendezke-

³⁹ Proskurina, Vera: *Creating the Empress: Politics and Poetry in the Age of Catherine II*. Boston, 2011. 21.

⁴⁰ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 102.

⁴¹ Heldt: *Terrible Perfection*, 72.

⁴² *The Memoirs of Princess Dashkova*, 112–114.

dést. Új feladatai miatt gyakran fel kellett keresnie a kezelésében lévő falvakat, a tulai és a kalugai üzleti érdekeltségeit.⁴³ Mindezek mellett figyelmét gyermekei gondozása és oktatásának megszervezése kötötte le. Fia, Mihail halála után, Anasztaszia és Pavel nevelését nem engedte át másnak. Fontos volt számára, hogy a felvilágosodás eszméinek szellemében nevelkedjenek, a legjobb oktatók mellett. Fialat koruk ellenére gyakran felnőttként kezelte őket.⁴⁴ Mindennapi oktatásuk mentálisan és fizikálisan is megterhelő volt számukra. Idejük nagy részét a tanulószobában töltötték, a szabadtéri foglalkozásokat teljesen mellőzték. Ennek következményeként a gyerekeken hamar megmutatkoztak az angolkór tünetei, Anasztaszia pedig már nyolcévesen súlyos gerincferdüléstől szenvedett.⁴⁵ A módszereiben fellelhető hibák ellenére Daskovát a 18. század második felének új típusú, progresszív anyamodelljeként tartják számon.

Kapcsolatépítés külföldön

Egy 1762-es manifesztum értelmében a nemesség szabadon utazhatott a birodalmon belül és kívül is.⁴⁶ Az udvarhölgyeknek viszont külön engedélyt kellett ehhez kérniük. Daskova először 1768-ban fordult II. Katalinhoz, de kérvényére választ nem kapott. Ezt követően gyermekeivel három hónapot Kijevben töltött. Tervét azonban nem vetette el, mivel az utazást fontosnak tartotta mind a környezetváltozás, mind pedig a tapasztalatszerzés miatt. A következő évben egy udvari bálon a vendégek előtt tette fel kérdését a cárnőnek, aki így nem tudott kitérni a válaszadás elől.

A hercegné két jelentős utazást tett 1769 és 1772 között, valamint 1775 és 1782 között. Élményeiről három írásában számolt

⁴³ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 103–104.

⁴⁴ *The Russian Journals of Martha and Catherine Wilmot*, 349.

⁴⁵ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 104–105.

⁴⁶ de Madariaga, Isabel: *Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia*. London–New York, 2014. 88.

be. A legátfogóbb képet visszaemlékezése nyújtotta, míg a másik kettő egy-egy rövidebb angliai kirándulásának leírását rögzítette.⁴⁷

Az első európai körút alkalmával Daskova és útítársai – gyermekei és nevelőnőjük⁴⁸ – szerény körülmények között, kevéssé szolgálóval és nem túl nagy poggyással indultak el. Habár az elhunyt herceg adóságait sikerült rendezni és II. Katalin is támogatta egy csekély összeggel, 4000 rubellel a vállalkozást, nem engedhették meg maguknak a túlzott költségekét. A nem kívánt meghívások jelentette plusz kiadások elkerülése érdekében a hercegné Mihalkova néven utazott.⁴⁹ De személye gyorsan lelepleződött és az álnév pletykákat generált: vajon titkos megbízatást teljesít a cárnő utasítására, vagy száműzetése miatt érzett szégyene okán rejtőzködik?⁵⁰ Daskova két év alatt számos új kapcsolatra tett szert, köztük életre szóló barátságokra is. Emellett új tapasztalatokkal gazdagodott és sikeresen bővítette ismereteit. Rövid angliai tartózkodása alatt tökéletesítette nyelvtudását, és fivéréihez hasonlóan, maga is anglofónná vált. Megismerkedett a francia felvilágosodás legkiemelkedőbb alakjai közül Párizsban Diderot-val, Genfben pedig Voltaire-rel. Diderot többször is fogadta otthonában. Ilyenkor fontos kérdésekről értekeztek, mint például a jobbágyok hely-

⁴⁷ Daskova, Je. R.: *Putyjesesztviye odnoj rosszijszkoj znatnoj goszpocsi po nyekotorim Aglinszkim provincijam*. In: *Opit trudov Volnovo Rosszijszkovo szobranijija Imp. Moszkovszkom universzityetye 2*, Moszkva, 1775. 105–144.; Daskova, Je. R.: *Le Petit tours dans les Highlands. Nyebolsoje putyjesesztviye v Gornuju Sotlangyiju*. (Publ. i prim, E. G. Krossza. Per. N. M. Szperanszkoj) In: *XVIII vek Szbornyik 19*. Szankt-Peterburg, 1995, 239–268.; Dickinson, Sara: *The Russian Tour of Europe before Fonvizin: Travel Writings as Literary Endeavor in Eighteenth-Century Russia*. *The Slavic and East European Journal*, Vol. 45. No. 1. 15–16.

⁴⁸ Később csatlakozott hozzájuk Ivan Roncov, akire Daskova unokatestvéreként utalt, de valójában az özvegy Roman Voroncov házasságon kívül született fia, és így a hercegné féltestvére volt. *The Memoirs of Princess Dashkova*, 119, 332.

⁴⁹ Uo. 119.

⁵⁰ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 107.

zete.⁵¹ Viszont a Voltaire-rel való találkozás csalódást jelentett számára, az idős filozófus túlzott teatralitása miatt. A kettejük beszélgetésének tárgya többnyire II. Katalin volt.⁵² Daskova körültekintően viselkedett külföldön. Bármerre is járt, mindenhol figyelt arra, nehogy olyasmit mondjon vagy tegyen, amivel megsértheti uralkodónőjét. Diderot tanácsára, a pletykák elkerülése érdekében még a szalonbeli meghívások előtt is kitért.⁵³

Második utazásának elsődleges célja fia továbbtanulása volt. A fiatalok oktatásának részeként elengedhetetlennek tartotta a külföldi tapasztalatszerzést, ugyanakkor képtelen volt Pavelnek szabadságot biztosítani. Végül a skóciai Edinburgh-i Egyetemre íratta be, és tanulmányi éve alatt végig a közelben maradt. Ekkoriban ismerkedett meg Angliában Adam Smith (1723–1790) közgazdással és William Robertson (1721–1793) történetíróval, Franciaországban pedig J. F. Boursault-Malherbe (1750–1842) színházigazgatóval, G. T. F. Raynal (1713–1796) íróval és J. Necker (1732–1804) pénzügyminiszterrel. Raynal abbé egy alkalommal fogadást rendezett a tiszteletére, ahol jelen voltak a legkiválóbb francia akadémikusok. Az este folyamán számos olyan, a francia Királyi Akadémiát érintő kérdést vitattak meg, amelyet később az Oroszországi Akadémia megszervezésekor hasznosítani tudott.⁵⁴ Párizsi tartózkodása idején találkozott az általa igen nagyra becsült Benjamin Franklinnel (1706–1790), aki rendkívüli követként teljesített szolgálatot XVI. Lajos (1774–1792) udvarában.⁵⁵ Rómában fogadta VI. Pius

⁵¹ Marrese, Michelle Lamarche: *Liberty Postponed: Princess Dashkova and the Defense of Serfdom*. In: Prince, Sue Ann (ed.): *The Princess & the Patriot: Ekaterina Dashkova, Benjamin Franklin, and the Age of Enlightenment*. Philadelphia, 2006. 31–32.

⁵² Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 125.

⁵³ Ogarkov, V. V.: *Jekatyerina Daskova. Jejo zszizny i obszsesztvennaja dejatyelmoszty*. Moszkva, 2014. 41–44.

⁵⁴ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 150.

⁵⁵ Woronzoff-Dashkoff, A. I.: *Princess E. R. Dashkova: First Woman Member of the American Philosophical Society*. *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 140. No. 3. 406.

pápa (1775–1799), Berlinben pedig II. Frigyes porosz uralkodó (1740–1786).

Utazásai az említett eredményeken túl, más szempontból is sikeresnek tekinthetők. Nyugaton, közvetítő szerepe hatására, megismerték a 18. századi orosz kultúrát, a birodalomban pedig a francia felvilágosodás legújabb eszméit.⁵⁶ Újonnan kiépített kapcsolatait – elsősorban az értelmiség képviselőivel – az akadémiai éve alatt tudta kamatoztatni.

A két akadémia vezetése

A hercegné sokévnnyi távolléte után, 1782 nyarán tért haza. Külföldi tartózkodása idején tanúsított visszafogott viselkedésének meglett az eredménye, a cárnő haragja lecsillapodott, és örömmel fogadta. Rövid időn belül ajándékok és szívességek egész sorával halmozta el. Neki adományozta a Mogiljovi területéhez tartozó 2500 lelket számláló falvat, Kruglojót, majd mivel vidéki otthonát megrongálta az árvíz, és a mocsaras, nyirkos környezet rossz hatással volt reumájára, felajánlotta neki egy városi házat. Kérésére az unokahúgát – Jelizaveta Romanovna lányát – udvarhölgynek nevezte ki.⁵⁷ Végül pedig egy udvari bálon felkérte a szentpétervári Tudományos Akadémia igazgatójának.⁵⁸

A pozíciót a cárnő még 1766-ban azért hozta létre, mert az intézmény élén álló elnök, Kirill Grigorjevics Razumovszkij (1728–1803) elhanyagolta a kötelezettségeit. Ettől kezdve az elnök szerepe formálissá vált. De az első igazgató, Vlagyimir Grigorjevics Orlov (1743–1831) sem bizonyult jó választásnak.⁵⁹ II. Katalin hitte, hogy Daskova kinevezése lehet a megoldás az

⁵⁶ Woronzoff-Dashkoff, A. I.: *Disguise and Gender in Princess Dashkova's Memoirs*. Canadian Slavonic Papers, Vol. 33. No. 1. 62.

⁵⁷ Heldt: *Terrible Perfection*, 75.; *The Memoirs of Princess Dashkova*, 194–197.

⁵⁸ A hivatalos kinevezésének dátuma: 1783. január 24.

⁵⁹ A feladatait hamarosan átadta pártfogoltjának, Sz. G. Domasznyevnek (1743–1795). Lozinszkaja, L. Ja.: *Vo glave dvuh akagyemij*. Moszkva, 1983. 73.

intézmény problémáira, valamint ezzel a gesztussal kívánta megerősíteni megtépázott szövetségüket, és egyúttal politikailag semlegesíteni a hercegnét. A profememinista nézetek szerint ez a lépés annak a demonstrációja volt, hogy egy nő is betölthet közszereplői pozíciót.⁶⁰ Az új igazgató kinevezése mellett további uralkodói rendeletek léptek életbe: kijelöltek két tanácsadót és egy kincstárnokot az Akadémia gazdasági és pénzügyi ügyeinek ellenőrzésére. Illetve a Szenátus főügyésze, Alekszandr Alekszejevics Vjazemszkij (1727–1796) herceg hatáskörébe vonták az intézmény költségvetését és elrendelték a korábbi adminisztráció felülvizsgálatát.⁶¹

Daskova először hezitált, hogy elfogadja-e a felkérést, végül úgy döntött, hogy a csőd szélén álló Akadémia működésének helyreállítása és a tudományos munka fellendítése az a pozíció és intellektuális kihívás, amire egész életében vágyott. Női vezetőként való fogadtatását részben segítette a nagy tiszteletben álló matematikus, Leonhard Euler (1707–1783) pártfogása.⁶² Később pedig tetteivel igyekezett bizonyítani rátermettségét.

Igazgatóként első lépése az intézmény helyzetének felmérése volt. A korábbi vezetés inkompetenciájának eredményeként komoly adóság halmozódott fel.⁶³ A deficit miatt a tudományos expedíciók meghiúsultak. A problémák orvoslására a korábban már magánéletében alkalmazott adósságcscökkentő módszereket vetette be, újfent sikerrel. Magára úgy tekintett, mint összekötő kapocsra az intézmény és az udvar között. Ezt a fajta mediátori szerepét meg akarta óvni, még akkor is, mikor a cárnő a költségvetési ügymenetbe bekapcsolta a főügyészt.

⁶⁰ Gordin, Michael D.: *Arduous and Delicate Task: Princess Dashkova, the Academy of Sciences, and the Taming of Natural Philosophy*. In: Prince, Sue Ann (ed.): *The Princess & the Patriot: Ekaterina Dashkova, Benjamin Franklin, and the Age of Enlightenment*. Philadelphia, 2006. 9.

⁶¹ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zszizny*, 166–167, 172.

⁶² Lozinszkaja: *Vo glave dvuh akagyemij*, 74.

⁶³ Calinger, Ronald S. – Polyakhova, Elena N.: *Princess Dashkova, Euler, and the Russian Academy of Sciences*. In: Bradley, Robert E., Sandifer, Ed (eds.): *Leonhard Euler: Life, Work and Legacy*. (Studies in the History and Philosophy of Mathematics, Vol. 5.) Amsterdam–Oxford, 2007. 84.

Vjazemszkij ugyanakkor igyekezett a fennhatóságát kiterjeszteni a kincstár által biztosított állami alap után, az akadémiái bevételekből származó adminisztrációs alapra is. Ez utóbbi részt, melyből az adósságrendezés is történt, Daskova kezelte. Az elmérgesedett helyzetben a hercegné lemondással fenyegetőzött, mire II. Katalin engedélyezte, hogy havi jelentéseit közvetítők nélkül, személyesen neki nyújtsa be.⁶⁴

A gazdasági ügyek mellett Daksova figyelmét számos egyéb feladat is lekötötte. Az Akadémia teljes körű felújításra, korszerűsítésre és bővítésre szorult. Ezért az évek során komoly építkezésekbe kezdtek, melyek eredményeként az intézmény új neoklasszicista stílusú épületet kapott a Néva partján. Modernizálták a kémiai labort, bővítették a botanikus kertet és 1787-ben megnyitották az obszervatóriumot.⁶⁵ Növelte az akadémiai könyvtár állományát, mely kezeléséhez kétnyelvű – orosz és német – katalógust készített. Belefolyt a kutatások előkészítésébe és az oktatásszervezésbe is. Törekedett az Akadémiához tartozó gimnázium hallgatói létszámának növelésére.⁶⁶ 1783 nyarán pedig ingyenes, nyilvános matematika, fizika, kémia, ásványtan és természetrajz előadásokat indítottak Szentpéterváron. A nagy népszerűsége való tekintettel a következő évben francia helyett már orosz nyelven tartották meg a kurzusokat, amelyek programját a helyi újságban is megjelentették.⁶⁷

Daskova kulcsfontosságúnak tartotta az Akadémia sikeres működéséhez, hogy a tudományos tevékenység számára hazai elismerést szerezzen. Az újítások részeként megváltoztatta az intézmény munkamenetét, és kötelezővé tette az egyenruha viselését. A heti rendszerességgel tartott értekezleteken, ahol Daskova személyesen elnökölt, távollétében pedig titkára, a nyelvész Ivan Ivanovics Lepjohin (1740–1802) helyettesítette,⁶⁸

⁶⁴ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zsziny*, 173–174.

⁶⁵ Uo. 179–180.

⁶⁶ Calinger–Polyakhova: *Princess Dashkova, Euler*, 88.

⁶⁷ Lozinszkaja: *Vo glave dvuh akagyemij*, 77–78.

⁶⁸ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zsziny*, 170, 177.

megvitatták az aktuális kérdéseket és a kutatások alakulását, miközben a tudósok lassan tudományos közösségé kovácsolódtak. Az egyenruha az összetartozást erősítette, valamint hozzájárult, hogy általa az akadémikusok könnyebben integrálódjanak a közhivatalnoki rétegbe, és így tevékenységüket foglalkozásként ismerjék el.⁶⁹ A hercegné a kutatók bérezését is rendezte, és immár állami kitüntetésekkel is elismerték szolgálataikat.⁷⁰ Az Akadémia nemzetközi presztízsének növelése érdekében pedig az 1740-es évek óta zajló oroszosítással⁷¹ párhuzamosan 1783 és 1789 között negyvenhét külföldi kutatóval bővítette a tiszteletbeli és a rendes tagok sorát.⁷² Megváltoztatta a tagfelvétel szabályait: ettől kezdve csak a tehetség, a tudás és a hozzáértés számított, nem pedig a kapcsolatok.⁷³

Egy, a 18. században uralkodó nézet szerint, a tudományos elméletek és a gyakorlati alkalmazásuk között óriási szakadék tátong. Emiatt ahelyett, hogy a mindennapi életben alkalmazták volna a kutatások eredményeit, inkább külföldre vitték őket, hogy a birodalom dicsőségét szolgálják. Daskova ezen változtatni kívánt.⁷⁴ Ezért ettől kezdve az eredményeket először az intézet saját kiadványában a *Comentarii Academiae*-ban tették közzé, és a birodalom határain belül hasznosították. A reformok hatására, Daskova irányítása mellett az intézet fo-

⁶⁹ Gordin: *Arduous and Delicate Task*, 12.

⁷⁰ 1783–1794 között a Dakova által felterjesztett nyolc akadémikus kapta meg a Szent Anna és a Szent Vlagyimir érdemrendet. Calinger–Polyakhova: *Princess Dashkova, Euler*, 89.

⁷¹ Lásd bővebben: Schulze, Ludmilla: *The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century*. *The British Journal for the History of Science*, Vol. 18. No. 3. 305–335.

⁷² Például: N. Fuss (1755–1826) matematikus; J. G. Georgi (1729–1802) történész, etnográfus; F. T. Schubert (1758–1825) matematikus, csillagász; A. G. Kästner (1719–1800) matematikus, csillagász; W. Herschel (1738–1822) csillagász; I. Kant (1724–1804) filozófus; B. Franklin filozófus, természettudós. Calinger–Polyakhova: *Princess Dashkova, Euler*, 89–93; Gordin: *Arduous and Delicate Task*, 14.

⁷³ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zsziny*, 170.

⁷⁴ Lásd a cárnőnek írt 1786. évi jelentése 41. pontját. Lozinszkaja: *Vo glave dvuh akagyemij*, 125–131.

kozatosan vált alkalmassá a tudományos munkára, aminek az eredményei nem is maradtak el.⁷⁵

Daskovát mindig is foglalkoztatta az orosz nyelv ügye. 1735–1743 között V. K. Tregyakovszkij (1703–1769) vezetésével a Tudományos Akadémián belül, az Orosz Társaság folytatott először filológiai kutatásokat. A tudomány alapjainak megteremtését M. V. Lomonoszov (1711–1765) nevéhez kötik. Majd a század második felében a Moszkvai Egyetem vált a kutatások központjává.⁷⁶ Itt alakult meg 1771-ben a Szabad Orosz Társaság, mely tagjai – köztük a hercegné – az orosz nyelv fejlesztésén fáradoztak verses és prózai művek kiadásával, idegen nyelvű irodalom oroszra fordításával.⁷⁷ Miután 1783-ban a Társaság megszűnt, célkitűzései és munkatársai⁷⁸ átvétele mellett, Daskova a francia Királyi Akadémia mintájára javaslatot tett az Oroszországi Akadémia megalapítására. II. Katalin támogatta a kezdeményezést, és a hercegnét nevezte ki az új intézmény első elnökének.⁷⁹ Míg a Tudományos Akadémián Daskova inkább adminisztratív feladatokat látott el, addig itt aktív részt vállalt az irodalmi és nyelvészeti projekteken is. A legjelentősebb vállalkozásuk a hatkötetes, 43 257 definíciót tartalmazó szótár összeállítása volt, amelyben az intézet hatvan akadémi-kusa közül negyvenheten vettek részt. Három munkacsoportban – nyelvtani, magyarázó és publikációs – dolgoztak. Daskova a másodikban tevékenykedett. Az alfabetikus rendezést követő szótár köteteit 1789–1794 között jelentették meg.⁸⁰

A Tudományos Akadémia igazgatójaként, Jekatyerina Romanovna felügyelete alá tartozott a nyomda, a tankönyvkiadás

⁷⁵ Lásd: Lozinszkaja: *Vo glave dvuh akagyemij*, 75, 78–79.

⁷⁶ Vomperszkij, V. P.: *Rosszijszkaja akagyemija (1783–1841)*. In: Russzkaja recs 1992/3. 4.

⁷⁷ Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zsziny*, 133.

⁷⁸ A tagok között volt M. M. Herszakov (1733–1807) költő, Gy. I. Fonvizin (1745–1782) drámaíró, G. R. Gyerzsavin (1743–1816) költő is. Lozinszkaja: *Vo glave dvuh akagyemij*, 84.

⁷⁹ *The Memoirs of Princess Dashkova*, 213–214. Az intézményt 1841-ben összevonták a szentpétervári Tudományos Akadémiával.

⁸⁰ Vomperszkij: *Rosszijszkaja akagyemija*, 6.

és a cenzúra is. Mecénásként segítette a fiatal orosz szerzők és a külföldi írók műveinek orosz nyelvű kiadását. Külön, egyre növekvő létszámú fordítóiroda tartozott az intézményhez. Daskova maga is foglalkozott írással. Az elsők közt volt, aki nőként jelentős publicisztikai tevékenységet fejtett ki. A két általa alapított és szerkesztett tudományos folyóiratban⁸¹ több írása is megjelent.

De a II. Katalinnal való békés együttműködés nem tartott sokáig. Újabb konfliktusba keveredtek, először a cárnő által támogatott P. S. Pallas (1741–1811) szerkesztette négykötetes etimológiai szótár kiadása kapcsán, majd a francia forradalom hatására elrendelt nagyobb kormányzati ellenőrzés miatt. Daskova a szigorú cenzúra ellenére engedélyezte 1790-ben A. Ny. Ragyiscsev (1749–1802) *Utazás Szentpétervárról Moszkvába*, majd 1793-ban Ja. B. Knyazsnyin (1742–1791) *Novgorodi Vagyim* című munkájának kiadását. Tettét a szerzőkkel szembeni jó szándék vezérelte, mégis azzal vádolták, hogy a cárnő érdekeit sértő káros anyagok terjesztésében segédkezett. Miután II. Katalin feddésben részesítette, Daskova vonakodott attól, hogy ellenséges légkörben folytassa az immár erősen ellenőrzött akadémiái munkáját. 1794-ben kinevezését két évre felfüggesztették, de Akadémiai fizetését nem vonták meg. Az uralkodónő hirtelen udvarhölgyi szolgálataira sem tartott tovább igényt, így visszavonulhatott birtokaira. 1796-ban egészségi állapotára hivatkozva kérte a szabadsága meghosszabbítását. Még ugyanebben az évben – II. Katalin halála után – az új uralkodó, I. Pál (1796–1801) végleg menesztette. Utóda Pavel Petrovics Bakunyin (1766–1805) lett. Ezután a kegyvesztettség évei következtek, melyeket a gyerekeivel való konfliktusai árnyékoltak be. 1801. május 25-én I. Sándor cár (1801–1825) visszahívta az Oroszországi Akadémia élére, de meggyengült egészsége miatt elutasította.

⁸¹ *Szobeszednyik ljubityelej rosszijszovo szlova* 1783. május–1784. szeptember; *Novije jezseseszjacsnyije szocsenyenyija* 1786–1791, 1793–1796. Lozinszkaja: *Vo glave dvuh akagyemij*, 79.

Zárszó

A péteri és a katalini reformok eredményeként a 18. század számos változást hozott a nők életében. Új lehetőségek nyíltak meg számukra az oktatásban és a társadalmi érvényesülés területén is. Ugyanakkor a társadalom még nem érett meg arra, hogy másnak lássa őket, mint feleségnek és anyának. A hagyományos lét keretei közül volt mód a kitörésre, de ezek az esetek ritkának és egyedinek számítottak. Ebből a korszakból vitathatatlanul Jekatyerina Romanovna Daskova nevéhez köthető a legizgalmasabb női életpálya.

A sors iróniája, hogy a hercegné által kitaposott út, a teljes anyai kontrol miatt nem adatott meg a lányának. Habár Daskova felvilágosultnak vallotta magát és tisztában volt az önálló döntés, a tudásfejlesztés és a függetlenség nyújtotta előnyök értékével, Anasztasziát mégis megfosztotta mindettől, azáltal hogy belekényszerítette egy számára előnytelen házasságba.⁸² Kiváló nyelvtudásának köszönhetően, a hercegné ugyan maga mellé vette az Akadémiára, ahol fordítással foglalkozott, de feszült kapcsolatuk miatt nem sokáig dolgoztak együtt.⁸³ A két nő viszonya jól tükrözi, hogy Jekatyerina Romanovna nem tekintette az életét a többi nő számára követendő példának. Nőtársai helyzetével nem foglalkozott.

A magán- és közsférában kifejtett tevékenysége nyomán kettősség mutatkozott meg az identitásában.⁸⁴ Akárcsak a visszaemlékezésében, a róla szóló leírásokban is gyakran megjelent karaktere női és férfi oldala. Jól játszotta a „férfi szerepet”, és tisztában volt azzal, hogy nőként miféle hatalmat birtokol ezáltal. Érdekes, hogy míg korábban arra kérte II. Katalint, hogy rendeljen az irányítása alá egy ezredet és Gyerzsavin szerint a Szenátusban is helyet akart kapni, addig a nemére hivatkozva

először elutasította a Tudományos Akadémia vezetését.⁸⁵ Azaz a katonai, politikai pályára alkalmasnak tartotta magát, míg a közhivatalnokira nem. A 18. században egy nő nem is álmodhatott a férfiakéhoz hasonló karrierról. Ezért mikor Daskova nagyhatalmú támogatójának, a cárnőnek köszönhetően hivatali beosztást kapott, kortársait erősen megosztotta a hír. Ugyanakkor a kultúra területén kifejtett erőfeszítései és eredményei vitathatatlanok. Rendhagyó élettörténete, páratlan szakmai pályafutása és úttörő tevékenysége nyomán neve fennmaradt. Emlékét mind a mai napig őrzik köztéri szobrok, utcanevek, közintézmények, humanitárius szervezetek, de még egy kitüntetés is. 1985 óta a Vénusz egyik krátere viseli a nevét. Születése 250. évfordulóján pedig, 1993-ban, a Krími Asztrofizikai Observatórium által felfedezett 4594-es számú kisbolygót nevezték el róla.

⁸² Voroncov-Daskov: *Jekatyerina Daskova zsziny*, 135–136.

⁸³ Uo. 198.

⁸⁴ Szavkina, I. L.: *Razgovori sz zerkalom i Zazerkaljem: Avtodokumentalnije zszensz-kije tyekszti v russzkoj lityerature pervoj polovini XIX veka*. Moszkva, 2007. 83.

⁸⁵ Woronzoff-Dashkoff: *Disguise and Gender*, 68.; *Szocsinyenyija Gyerzsavina*. Tom pervij. (Pod. red. Grot, Ja.) Szanktpetyerburg 1864, 219.

*I. Sándor,
reformpolitikus és diplomata*

BODNÁR ERZSÉBET

A tanulmány I. Sándor (1801–1825) reformpolitikájáról és európai ügyekben követett külpolitikai tevékenységéről ad rövid áttekintést. Egyrészt azt mutatja be, hogy a fiatal uralkodó regnálásának első évtizedében hogyan tudta megvalósítani trónörökösként kidolgozott programját, az orosz állam átalakítására irányuló tervét. Másrészt azt követi végig, hogy a külügyekben járatlan cár miként vált a 19. század első felének egyik legjelentősebb diplomatájává.

Bizonytalan reformer

Sándor 1801. március 11-én, I. Pál erőszakos eltávolítása révén, palotaforradalommal került hatalomra. A trónra lépve március 12-ei manifesztumában nyilvánosan elhatárolódott apja politikájától. A nagymama, II. Katalin nyomdokain kívánt haladni, feledésbe merült, hogy uralkodása végén kritizálta a politikáját. Első rendeleteivel megerősítette Katalin törvényeit, és visszavont néhány, I. Pál által kibocsátott, főként a nemesség érdekeit sértő ukázt. Hatalomra jutásának körülménye és liberális nézete miatt kényszerült arra, hogy engedményeket tegyen, és megegyezést keressen a politikai elit képviselőivel. Apja eltávolításában főszerepet játszó összeesküvők, elsősorban P. A. Pahlen és a Zubov fivérek, határozták meg első politikai lépéseit, akik nem értettek egyet nézeteivel, nem támogatták elképzeléseit. A fiatal, tapasztalatlan uralkodót kontroll alatt tartották, a központi állami szervek, intézmények súlyát növelve igyekeztek csökkenteni abszolút hatalmát. Az 1801. március 25-én felállított ideiglenes Tanácsban munkájuk a II. Katalin

uralma idején szerzett nemesi privilégiumok megszilárdításának szorgalmazásában merült ki, melynek eredményeképpen az 1785-ben adományozott kiváltságlevelek megerősítést nyertek. Sándor nehezen szabadult meg hatalomra segítőtől.¹ A befolyásuk gyengítése érdekében és azért, hogy mihamarabb nyilvános fórumot biztosítson reformpolitikája számára, április 5-én megszüntette az ideiglenes Tanácsot, a helyét az Állandó Tanács vette át. Abban bízott, hogy az új szerv tagjai, „a katalini öregek”, – P. V. Zavadovszkij, D. P. Troscsinszkij – a tapasztalt idősebb generáció prominens képviselői és a liberális szellemű nemesek – A. A. Beklesov, G. R. Gyerzsavin, A. R. Voroncov, Sz. R. Voroncov, N. Sz. Mordvinov, Sz. P. Rumjancev – támogatni fogják politikáját. Az Állandó Tanács felállításával lehetőség nyílt arra is, hogy külföldről, illetve száműzetésből a fővárosba visszatérő hívei, „fiatal barátai” – A. A. Czartoryski, P. A. Sztroganov, Ny. Ny. Novoszilcev, V. P. Kocsubej – hivatalosan bekapcsolódjanak a reformfolyamatba.²

Sándor felkészülten lépett a trónra, rendelkezett az orosz állam átalakításának és a jobbágykérdés rendezésének konkrét programjával, amelyet nevelője, a svájci származású, liberális elveket valló Frédéric Cézár de La Harpe, majd trónörökösként (1796-tól) „fiatal barátai” hatására dolgozott ki. Apja uralkodása arról győzte meg, hogy a trónust reformer cárként kell majd elfoglalnia. A felvilágosodás eszméit és a francia forradalom eredményeit erőteljesebben hasznosító politikájától remélt jelentős változást. Alkotmányt kívánt bevezetni, mellyel garantálná alattvalóinak polgári jogait. Az orosz állam alaptörvényét az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata alapján, annak szellemében és analógiájára szándékozott megalkotni. Az volt az elképzelése, hogy Oroszországot köztársasággá, végső

¹ Lásd részletesen: Nyikolaj Mihajlovics: *Velikij knyaz: Imperator Alekszandr I.* Moszkva, 1999. 27–31.

² Szaonov, M. M.: *Problema reform v pravityelsztvennoj polityike Rosszii na rubezse 18–19 vv.* Leningrad, 1988. 78.

esetben alkotmányos monarchiává formálja át.³ Jól érzékelt, hogy a jobbágykérdés megoldása nélkül a politikai rendszer kívánt reformja megvalósíthatatlan, és azzal is tisztában volt, hogy annak rendezése a politikai elit támogatásával és közreműködésével érhető el. Sándor 1798 és 1800 között lejegyzett naplóbejegyzései arról árulkodnak, hogy már trónörökösként komolyan foglalkoztatta a jobbágyrendszer eltörlésének gondolata. Elképzelése az volt, hogy három lépésben számolja fel a jobbágyság intézményét: 1. megszünteti embertelen eladásukat, 2. engedélyezi, hogy minden rendű ember szabadon vásároljon földet, vagy falvakat, ha azon nem tartózkodik jobbágy, 3. valamennyi magánföldesúri jobbágy számára lehetővé teszi, hogy elnyerje szabadságát, ha megfizeti magáért a váltságdíjat.⁴ Hatalomra jutása után azonnal hozzá is látott a jobbágykérdés rendezését érintő programja megvalósításához. Első rendelkezése, az állami jobbágyok magánkézbe történő eladását tiltó ukája még semmilyen előkészítést sem igényelt. A magánföldesúri jobbágyok föld nélküli eladását tiltó rendeletének kimunkálása, amely egyben elképzelése első pontjának realizálását jelentette, már jóval nagyobb körültekintést és óvatosságot kívánt, ezért annak kidolgozását és előterjesztését A. A. Beklesov államügyészre bízta. A „katalini öregek” és Sándor hívei alaposan megvitatták a projektet az Állandó Tanács ülésein. Annak ellenére, hogy Beklesov többször átdolgozta a törvénytervezetet, végül mégis sovány eredmény született. Az 1801. május 28-án napvilágot látott rendelet csupán a magánföldesúri jobbágyok föld nélküli eladásának újságokban történő hirdetését tiltotta meg.⁵

Az uralkodó továbbra sem tett le tervéről, de a nemesség ellenállása miatt változtatnia kellett addig követett politikáján.

³ Bajguzin, R. N. (otv. red.): *Admínyisztratijonije reformi v Rosszii. Isztorija i szovrememoszty.* Moszkva, 2006. 117.

⁴ Szaonov: *Problema reform v pravityelsztvennoj polityike Rosszii na rubezse 18–19 vv.*, 62–63.

⁵ Mironyenko, Sz. V.: *Szamogyerzsavije i reformi. Polityicseszakja borba v Rosszii v nacsale 19 v.* Moszkva, 1989. 70.

Miután tervezetei nem kaptak kellő támogatást az Állandó Tanács tagjaitól, a hosszadalmas viták pedig lelassították a reformelőkészítő munkálatokat, úgy döntött, hogy a továbbiakban elképzeléseit szűk baráti körben tárgyalja meg, felgyorsítja a folyamatot. Ennek érdekében állította fel a „fiatal barátait” tömörítő Titkos Bizottságot.⁶ 1801 júliusától az új testület és az Állandó Tanács egymás mellett foglalkozott a jobbágyrendszer megszüntetésének és az alkotmány bevezetésének kérdésével, valamint a Szenátus megreformálásának ügyével.⁷

Sándor a reformok kimunkálásában a politikai elit egészére számított, ezért uralkodásának első hónapjaiban kormányzati körökön kívül állókat is felkért tervezetek készítésére. A ház körüli cselédek helyzetének rendezését P. A. Zubovra bízta, aki hamar elkészült projektjével. A javaslata alapján a magánföldesúri jobbágyoknak ez a kb. 190 ezer főt érintő csoportja⁸ váltságdíj fejében, melynek összegét ők maguk vagy a kincstár fizette volna meg, elnyerte volna szabadságát.⁹ Az Állandó Tanács júliusban elvetette Zubov tervezetét, melyet egyébként a Titkos Bizottság tagjai sem tartottak kellően kidolgozottnak. A. R. Voroncov irányításával szerkesztett *Adománylevél az orosz népnek* című alkotmánytervezet ennél sikerebb utat járt be. Az Állandó Tanács által támogatott projekt júniusban került a cár, illetve a Titkos Bizottság elé. Augusztus 25-én Sándor elfogadta a végső változatot, mely a nemesség, a kereskedők és városi polgárok 1785-ös kiváltságainak megerősítése mellett az

⁶ Titkos Bizottság fő feladata a reformtervezetek gyors kimunkálása lett. 1803 végéig 39 alkalommal ülésezett, és gyakorlatilag a tagjai készítették elő és dolgozták ki a jobbágykérdés megoldását, valamint az Orosz Birodalom legfelső és központi szerveinek átalakítását célzó reformokat.

⁷ Lásd részletesen: Bertolissi, S. – Szaharov, A. N. (otv. red.): *Matyeriali Nyeglasznovo komityeta po podgotovke reform nacsala carsztvoovanyija Alekszandra aprel–maj 1801 g.* In: Konztyitucionnije reformi v Rosszii 18–19 vv. Moszkva, 2003. 311–320.

⁸ Hartley, Janet M.: *Alexander I.* New York – London, 1996. 46.

⁹ Szafonov, M. M.: *Kresztjanszkij projekt P. Zubova.* In: Szovjetszkije archivi, 1984/1. 36–38.

ország valamennyi lakosának polgárjogot szándékozott adományozni.¹⁰ Az *Adománylevél*, mely zöld utat kapott az Állandó Tanácstól és a Titkos Bizottságtól, s melyet az uralkodó is jóváhagyott, végül mégis papíron maradt. Kihirdetése, melyre 1801. szeptember 15-én, Sándor cárrá koronázásának ünnepségén került volna sor, elmaradt. Az uralkodó meghátrált, és a célul kitűzött feladatot, az egyeduralom felszámolását elhalasztotta.

Sándor uralkodásának első hónapjaiban a cári hatalom korlátozásának gondolata népszerű volt udvari körökben is, melyet nyilvánvalóan I. Pál despotizmusa hozott felszínre. Az udvari arisztokrácia olyan szerv létrehozásán fáradozott, amellyel, ha minimális mértékben, de korlátozhatja az uralkodó abszolút hatalmát. Ilyen szerepet szánt az ideiglenes, majd a helyén felállított Állandó Tanácsnak, és leginkább a Szenátusnak. A Szenátus megreformálásának tervezetei heves vitát váltottak ki az Állandó Tanács és a Titkos Bizottság ülésein egyaránt. A reformelőkészítő munkálatokba P. A. Zubov és G. R. Gyerzsavin¹¹ mellett D. P. Troscinszkij, P. V. Zavadovszkij és a Voroncov fivérek is bekapcsolódtak. A cár „fiatal barátai” nem akarták, hogy a Szenátus az egyeduralom korlátozásának eszközévé váljon, ezért nem támogatták az erre irányuló elképzeléseket. La Harpe, aki 1801 augusztusától Sándor meghívására Oroszországban tartózkodott, egyetértett velük. Lebeszélte az uralkodót arról, hogy bármilyen képviseleti szerv létrehozásával korlátozza abszolút hatalmát. A cár hagyományosan nagy tekintélyében reménykedett, mivel látta, nincs kellő támasza a reformjai megvalósításához. Sándor kérésére készített programjában a jobbágyság fokozatos átalakítások útján történő megszüntetését javasolta, és arra hívta fel a figyelmét,

¹⁰ Bertolissi, S. – Szaharov, A. N. (otv. red.): *Vszemilosztjivejsaja gramota, Rosz-szijszkomu narodu zsalujemaja.* In: Konztyitucionnije reformi v Rosszii 18–19 vv. Moszkva, 2003. 321–333.

¹¹ Szafonov, M. M.: *Konsztjucionnij projekt P. Zubova–G. Gyerzsavina.* In: VID (Leningrad), 1978/10. 226–244.

hogyan fordítson nagyobb gondot az oktatásra.¹² Az uralkodó a tanácsait megszívlelve a Titkos Bizottság tagjainak bevonásával újra nagy lendülettel látott hozzá a reformtervezetek megvitatásához.

1801 novemberétől ismét a jobbágykérdést érintő tervezetek kerültek terítékre a Titkos Bizottság ülésein. N. Sz. Mordvinov javaslatát, hogy tegyék szabaddá a földvásárlást nem nemesek számára is, Novoszilcev átdolgozása után a Titkos Bizottság elfogadta és az Állandó Tanács is jóvá hagyta, amely 1801. december 12-én törvényerőre emelkedett. Kereskedők, polgárok, kincstári jobbágyok és szabadok földtulajdont vásárolhattak, ha azon nem tartózkodott jobbágy. Ezzel megszűnt a nemesség földtulajdonlási jogának monopóliuma.¹³ 1803. február 20-án Sz. P. Rumjancev javaslata alapján napvilágot látott a *Rendelet a szabad földművelőkről* címet viselő törvény, mely kimondta, hogy váltság megfizetése fejében a földesúr földhöz és szabadsághoz juttathatja jobbágyait.¹⁴ Az ukaz kibocsátásával Sándor uralkodása három évének legnagyobb eredménye, próbálkozásainak legjelentősebb összegzése született meg a jobbágykérdésben. 1825-re, uralmának végére 47 153 férfi jobbágy nyerte el a szabadságát ily módon. Igaz, ebből 13 371 fő Alekszandr Nyikolajevics Golicin nemes gesztusának köszönhette felszabadítását.¹⁵

1802 elején elkezdődött a minisztériumi reform előkészítése, a munkálatok végső célja a kollégiumok helyett modern minisztériumok felállítása volt. A. A. Czartoryski nevéhez fűződik az első tervezet kidolgozása, amely *Az igazgatás formájáról* címet viselte. De sem ez, sem L. K. Plater terve nem nyerte el az uralkodó tetszését. A minisztériumi reform végső változa-

¹² Berti, G.: *Dokladnaja zapiszka kaszatyelju narodnovo obrazovanyija i zakonodatylsztvo v Rosszii*. Dok. 9. In: *Rosszija i Italjanszkije goszudarsztva v period Riszordzsimento*. Moszkva, 1959. 689–696.

¹³ Szaharov, A. N.: *Alekszandr I*. Moszkva, 1998. 120.

¹⁴ Dolgih, A. N.: *Zakonodatylsztvo o volnih hlebopascah i jevo razvityije pri imperatore Alekszandre I*. In: *Otyecsesztvennaja isztorija*, 2008/5. 51.

¹⁵ Hartley: *Alexander I*, 48.

ta Novoszilcev érdeme volt, aki szeptember elejére készült el a projekttel.¹⁶ A *Minisztériumok felállításáról* szóló manifesztum és a *Szenátus jogairól* szóló rendelet együtt, 1802. szeptember 8-án került kibocsátásra. A Szenátus reformja azonban többszöri módosítás után végül 1805 januárjára fejeződött be.¹⁷ Az 1802-ben elindított minisztériumi reformot a M. M. Szperanszkij által kidolgozott és 1811. június 25-én kiadott *Minisztériumok általános szabályzatáról* szóló kiáltvány zárta le.¹⁸ Az uralkodó 1803-ban és 1804-ben az oktatásügyet modernizálta, bevezette a négylépcsős iskolarendszert.¹⁹

Uralkodásának első éveiben elért szerény reformeredményei arról győzték meg I. Sándort, ha terveit meg akarja valósítani, akkor határozottabban kell cselekednie, élni kell abszolút hatalmával. 1803-ra megértette, hogy nagyon nehéz véghez vinni a reformokat, egyezkednie kell a politikai elittel, a nemességgel, amely nem támogatta liberális elképzeléseit. Rádöbbsent, hogy a reformok sikeréhez új segítőkre kell lelnie, olyan embereket kell maga mellé vennie, akik engedelmessé válnak akaratának. Így esett választása a tehetséges M. M. Szperanszkijra. 1808 végén megbízta, dolgozza ki az orosz állam társadalmi és politikai rendszerének átalakítását célzó átfogó tervezetét. Megismertette elképzelésével, átadta neki feljegyzéseit. 1809 novemberében, tanácskozásai és vitái végeredményeként született meg Szperanszkij munkája, az *Állam átalakításának terve* című mű. Szperanszkij az európai fejlődést tanulmányozva és elemezve arra a következtetésre jutott, hogy Oroszország ugyanolyan úton halad, mint Európa, azaz a feudalizmusból a köztársaság felé. Számára így egyértelmű volt, hogy a polgári

¹⁶ Raszkin, D. I. (otv. szoszt.): *Minyisztjerszkaja szisztjema Rosszijszkoj imperii. K 200-letyiju minyisztjersztvo v Rosszii*. Moszkva, 2007. 7.

¹⁷ Bajguzin: *Admínyisztjratyionije reformi v Rosszii. Isztorija i szovremenmoszty*, 122.

¹⁸ Lásd részletesen: Prihogyko, M. A.: *Podgotovka i razrabotka minyisztjerszkoj reformi v Rosszii (fevral–szentyjabr 1802 g.)*. Moszkva, 2002.

¹⁹ Lásd részletesen: Ejmontova, R. G.: *Proszvescsenyije v Rosszii pervoj polovini 19 v. In: Voproszi isztorii*, 1986/10. 81–91.

reformok bevezetése fontos Oroszország számára is, ahol „[...] a kormányzás rendszere többé nem felel meg a társadalom szellemének, vagyis elérkezett az ideje, hogy megváltoztassuk ezt a rendszert, és kialakítsuk a dolgok új rendjét”²⁰ – írta. Ez az új rend nem volt más, mint az egyeduralom korlátozása és az alkotmányos monarchia megteremtése Oroszországban.

Tervezetében elválasztotta egymástól a hatalmi ágakat, törvényhozó hatalomként az Állami Dumát jelölte meg, végrehajtó hatalomként a Dumának felelős minisztériumokat, bírói hatalomként pedig a Szenátust, amelynek tagjait a Duma választja. Újdonság volt egy kinevezett tagokból álló, a törvényeket előzetesen véleményező legfelsőbb állami szervnek, az Államtanácsnak a létrehozása. Szperanszkij tervezetét Sándor jóváhagyta, de abból az ellenzék ellenállása és saját hezitálása miatt kevés valósulhatott meg. 1810. január 1-jén megalakult ugyan az Államtanács, azonban a felállított új intézmény, mivel I. Sándor nem kérte ki a véleményét, nem látta el a neki szánt feladatot. 1808 decemberétől Szperanszkij a finn alkotmány kidolgozásában, végső formába öntésében is meghatározó szerepet játszott, melynek bevezetésre 1809-ben került sor.²¹ Szperanszkij reformtevékenységének eredményei arról tanúskodnak, hogy az uralkodó még mindig komolyan bízott abban, hogy Oroszországot sikerül alkotmányos monarchiává alakítania.

Sándor az uralkodása kezdetén még úgy vélekedett, hogy a korlátlan uralom könnyen önkénybe mehet át, és a monarchia kereteit széttörve destabilizálja a politikai rendszert. Ezért fontosnak tartotta a „monarchikus rend tökéletesítését”, hogy egyre kevesebb legyen a politikai hiba, és hogy az állam ne az uralkodó szeszélye és elképzelése alapján működjék. Ennek érdekében szorgalmazta a kormányzati szervek átalakítását, hogy azok megóvják a helytelen lépések megtételétől.²² Az

²⁰ Szperanszkij, M. M.: *Plan goszudarsztvoennovo preobrazovanyija. (Vvegyenyijje k Ulozsenyiju goszudarsztvennih zakonov 1809 g.)*. Moszkva, 2004. 13.

²¹ Fedorov, V. A.: *M. M. Szperanszkij i A. A. Arakcsjev*. Moszkva, 1997. 58.

²² Minajeva, N. V.: *Pravityelsztvennij konsztyitucionalizm i peredovojje obscsesztennoje mnyenyijje Rosszii v nacsale 19. v. Szaratov*, 1982. 31.

abszolút hatalom korlátozásáról vallott nézete 1803-ra azonban módosult, reformpolitikájának szerény eredményei arról győzték meg, hogy ki kell aknáznia az egyeduraltomban rejlő lehetőségeket, amire már 1801-ben La Harpe is felhívta a figyelmét. „A népe nevében, Uram, őrizze meg hatalmának sérthetlenségét [...] Ne hagyja letéríteni magát arról az útról, amely Önt korlátlan hatalommal ruházta fel. Igyekezzen azt egyben és ne megosztva megőrizni addig a percig, amíg a szükséges munkálatok az Ön vezetésével be nem fejeződnek, és így Ön pontosan annyi hatalmat tudhat maga mögött, amennyi egy erős uralkodáshoz szükségeltetik.”²³ Megváltozott véleményét az uralkodásról híven tükrözi Gyerzsavinnal 1803-ban folytatott vitája. „Te engem mindig tanítani akarsz, egyeduralkodó vagyok, és én azt akarom, hogy így legyen!”²⁴ – összegezte álláspontját. 1807 után ez a nézete tovább erősödött, ami magyarázatot adhat arra, hogy Szperanszkij tervét, amely tartalmazta abszolút hatalmának korlátozását, miért nem valósította meg.

Sándor uralkodásának első évtizedében számos reformtervezet született kormányzati körökben és azon kívül. Az uralkodó által irányított reformtevékenység arra irányult, hogy az orosz államot képessé tegye arra, hogy a kor változó követelményeinek megfeleljen. Fő törekvése az volt, hogy a jobbagyrendszert felszámolja, modern adminisztrációt hozzon létre, az abszolút hatalmat törvényekkel korlátozza, a nyugati liberális normát és elveket az orosz gyakorlatban meghonosítsa. A nagy perspektívát vázoló programjából, illetve a tervezetek készítőinek elképzeléseiből kevés valósult meg. 1812-től a külpolitikai problémák kezelése háttérbe szorította a reformok ügyét. 1815 után Sándor már nem vett részt a reformtervezetek kimunkálásában, a megbízására és felkérésére született projektek nagy része pedig fiókban maradt.²⁵

²³ Idézi Szafonov: *Problema reform v pravityelsztvennoj polityike Rosszii na rubezse 18–19 vv.*, 163.

²⁴ Gyerzsavin, G. R.: *Szocsinyenyijja*. Moszkva, 1985. 465.

²⁵ Ejdelman, Natan: *Forradalom? Felülről?* Budapest, 1989. 125–126.

Diplomata cár

Sándor hatalomra jutása után otthonosan mozgott a belpolitikában, jól körül határolt programmal rendelkezett, és azonnal hozzálátott a feladatok megoldásához. Nem volt viszont világos elképzelése arról, hogyan irányítsa és milyen elvek mentén építse fel és vezesse az orosz külpolitikát. Nem érzékelt tisztán az Orosz Birodalom helyét és szerepét az európai viszonyrendszerben. Nem voltak tapasztalatai a külkapcsolatokról, nem járt külföldön, ismereteit barátaitól és tanulmányaiból szerezte. A külügyekről vallott korai elképzelése inkább naiv és idealista volt, kevés köze volt Oroszország és az európai ügyek korabeli állapotához. Első szerény óhaja a béke megteremtése volt, és nemcsak Oroszország, hanem az egész világ (Európa) számára. Azonban 1801-ben Sándor nem foglalt el olyan szilárd pozíciót, hogy Európa közepébe hatoljon, megállítsa a francia expanziót és megteremtse a tartós békét.²⁶ Első diplomáciai lépéseivel apja által ráhagyott nehéz örökséget kellett kezelnie. I. Pál meggondolatlan külpolitikai manőverei miatt feszült viszony alakult ki Nagy-Britanniával, melynek feloldására 1801 júniusában került sor az orosz és angol diplomácia erőteljes együttműködésének eredményeként. 1801 nyarán a barátság helyreállt Ausztriával és Poroszországgal is.²⁷ Az orosz–francia kapcsolatok rendezése 1801. október 8-án aláírt békemegállapodással és titkos egyezményvel zárult.²⁸

Sándor óhaja, hogy megteremtse a békét, és azt nemcsak saját állama, de egész Európa számára, nem valósulhatott meg teljes mértékben. Elsősorban azért nem, mert Franciaország 1795 és 1801 között erős pozícióba került, nem volt oka Oroszországgal kapcsolatban arra, hogy óvatoskodjon. Napóleon elő-

²⁶ Hartley: *Alexander I*, 63–67.

²⁷ Orlik, O. V. (otv. red.): *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervoja polovina 19 v. (Ot vojn Rosszii Napoleona do Parizsszkovo mira 1856 g.)*. Moszkva, 1995. 36–38.

²⁸ A megállapodásokat lásd részletesen: *Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsala 20 veka. Dokumenti Rosszizskovo Minyisztversztva Inosztrannih Gyel.* (A továbbiakban: VPR.) Szer. I. T. 1. Moszkva, 1960. dok. 21., 95–101.

nyös békét kötött Ausztriával Luneville-ben 1801. február 9-én, majd Nagy-Britanniával Amiens-ben 1802. március 27-én. Az Orosz Birodalom annak ellenére, hogy a 18. században Európa nagyhatalmaival egyenlő rangra emelkedett, 1801 és 1807 között az európai kérdések eldöntésében másodlagos szerepet játszott, vezető pozícióba csak 1815-ben, a napóleoni háborúk lezárása után megalkotott rendszerben került.²⁹

Az 1801 és 1804 között követett külpolitikai irányvonal a fiatal uralkodó elképzelései, valamint az orosz politikai elit, jelentős mértékben „fiatal barátai” és a tanácsadói – N. P. Rumjancev, Ny. P. Panyin, A. R. Voroncov – által megfogalmazott alternatívák mentén haladt. 1801 márciusában Sándornak döntenie kellett arról, hogy aktív vagy passzív legyen az orosz külpolitika, a béke megteremtését vagy a háborút vállalja fel, és határoznia kellett arról is, melyik stratégiai koncepció – a franciaellenes, a porosz- vagy angolbarát, illetve az izolációs politika – kapja a meghatározó szerepet abban. Sándor a hatalomra jutásának körülménye miatt saját jelöltje helyett Nyikita Petrovics Panyint nevezte ki a Külügyi Kollégium élére, aki fontos szereplője volt annak a palotaforradalomnak, amely őt trónra segítette. Panyin a követendő külpolitikáról vallott elképzeléseit *Az Orosz Birodalom politikai rendszeréről*³⁰ címet viselő tervezetében összegezte, és azt Sándor rendelkezésére bocsátotta. Munkájában a birodalom politikai rendszerének első princípiumaként a béke fenntartását jelölte meg, s annak szilárdságát a szomszédos államokkal kötendő szövetségben látta. Ausztriával és Poroszországgal a már régóta fennálló szövetségi kapcsolat helyreállítása, valamint a Nagy-Britanniával történő baráti viszony megújítása mellett állt ki. Meg volt győződve arról, Oroszország érdeke azt követeli, hogy csatlakozzon a franciaellenes koalícióhoz, és aktívan vegyen részt a Napóleon elleni küzdelmekben. Panyin nem értett egyet az uralkodó Franciaország felé irányuló béketörekvésével, sem

²⁹ Hartley: *Alexander I*, 62–63.

³⁰ VPR. Szer. I. T. 1. dok. 16., 62–72.

a Sándor „fiatal barátaiból” álló Titkos Bizottság koncepciójával, akik azt az álláspontot képviselték, hogy a béke fenntartása szempontjából az a legjobb, ha az Orosz Birodalom kimarad a koalíciókból, mert úgy nem sodródhat háborúba. Szerintük az európai államokkal kötött bilaterális szerződések elegendők ahhoz, hogy Oroszország a kontinensen bebiztosítsa magát és stabilizálja helyzetét.

Sándor az orosz külpolitika elveiről és lehetőségeiről vallott elképzelését először alaposabban a berlini követéhez, A. I. Krüdenerhez 1801. július 17-én küldött instrukciójában fejtette ki.³¹ Az abban foglaltak hasonlóságot mutattak a Külügyi Kollégium vezetője által megjelölt külpolitikai elvekkel és feladatokkal, különbség a Franciaországhoz való viszonyulásukban mutatkozott. Nem tudta elfogadni Panyin franciaellenességét, valamint függetlenségre törekvését a külpolitikában. Emellett irritálta őt személye, ellentmondást nem tűrő egyénisége is. 1801 októberében megvált tőle, s a külügyek irányítását a vele azonos nézetet valló fiatal barátja, V. P. Kocsubej kapta meg, aki külpolitikai programjában a béke és a belső reformok fontosságát hangsúlyozta. Távol kívánta tartani Oroszországot az európai ügyektől, hogy az aktív külpolitika ne gátolja a belső reformok sikerét. Ellenzett minden szövetségkötést, amivel gyakorlatilag Oroszország Európától történő teljes izolálását hirdette meg. Egyedül az európai államokkal kötött kereskedelmi kapcsolatok megtartását tartotta fontosnak. Sándor teljes mértékben azonosult álláspontjával, véleménye a szövetségkötéseket illetően 1802 tavaszán változott meg. Úgy vélte, a szövetségi kapcsolatok az európai ügyekben és a keleti kérdésben egyaránt segíthetik az orosz érdekek érvényesítését, és Oroszország aktívabb külpolitikájával Európa hasznára lehet. Lazítani kívánt a szigorú izolációs politikán és új koncepciójának megvalósításában személyesen is részt óhajtott venni. 1802 nyarán a minisztere tudta nélkül ellátogatott a porosz udvarba. Első külföldi diplomáciai útját azonban csak részben motiválta

³¹ VPR. Szer. I. T. 1. dok. 12., 42–54.

annak demonstrálása, hogy önállóan képes cselekedni a külügyek terén, és az orosz érdekeket egyedül, a külügyminisztere nélkül is tudja képviselni. Baráti találkozáját III. Frigyes Vilmostal sokkal inkább a porosz uralkodó felesége, Louise iránti érdeklődése inspirálta, aki 26 éves volt és elvarázsolta a 25 éves Sándort.³² Kocsubej nehezményezte mellőzését, főként azt, hogy az uralkodó nem konzultált vele elképzeléséről. Leginkább az váltotta ki nemtetszését, hogy a külügyek irányításába és kezelésébe jobban belefolyt annál, mint ahogyan ő azt óhajtotta. 1802 szeptemberében Sándor Kocsubejt eltávolította a külügyek éléről, helyére A. R. Voroncov került. A betegeskedő idős külügyminiszter munkáját az uralkodó barátja, A. A. Czartoryski segítette, és 1803-tól gyakorlatilag ő irányította a minisztériumot. Mindketten az angol kapcsolatok megerősítésének fontosságát hangsúlyozták és arra törekedtek, hogy Oroszország jobban aktivizálja magát az európai ügyekben, amivel az uralkodó egyetértett. Czartoryski meg volt győződve arról, hogy Sándor uralmával új korszak vette kezdetét az európai küzdőtérén és diplomáciai tevékenységével az egész emberiség hasznára lesz.³³ Úgy vélte, az alkotmányos berendezkedés az „örök béke” megőrzésének garanciája, ezért szorgalmazta bevezetését az európai államokban. Fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy annak formája az adott ország szükségleteinek és fejlődésének szintjéhez mért kell legyen. Sándorra hatással volt Czartoryski alkotmányosságról vallott elképzelése, amit igazol az 1804-ben elkészült *Titkos utasításának* tartalma és 1815 után kifejtett diplomáciai tevékenysége annak érdekében, hogy több nyugat-európai állam kapjon alkotmányt.

1804-re a francia hódítás Közép-Európában és a Földközi-tenger keleti térségében nyilvánvalóvá vált. Sándor törekvése, hogy növelje az orosz aktivitást az európai küzdőtérén összefüggésben volt az európai ügyekben és a keleti kérdésben

³² Hartley: *Alexander I*, 65.

³³ Grimsted, K. P.: *The Foreign Ministers of Alexander I: Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy*. Berkeley – Los Angeles, 1969. 124.

orosz érdekeket érzékenyen érintő és sértő változásokkal. Az önleszigetelő izolációs politika tarthatatlanná vált, változtatni kellett az orosz külpolitika kurzusán. 1804 őszétől az orosz kabinet a bilaterális szerződéskötések helyett egy erős és Napóleon ellen hatékonyan működő összeurópai szövetségben látta a megoldást. Az 1803-ban megkötött szerződések Dániával, Poroszországgal és hasonló együttműködés létesítéséről folytatott tárgyalások Ausztriával és Svédországgal ennek a politikának az előzményei voltak.³⁴ Meglehet, ezek a megállapodások csupán a társuló államokat fenyegető francia támadás elhárítására irányultak, s az adott térségben a status quo megőrzését garantálták, mégis fontos lépéseknek tekinthetjük Sándor európai ügyekben folytatott politikájában. Mindez azt mutatja, hogy az orosz udvar rugalmasan alkalmazkodott a megváltozott nemzetközi viszonyokhoz. Az Orosz Birodalom mozgásteret kibővült a regionális megállapodások eredményeként, és azáltal nőtt az európai ügyekre gyakorolt orosz befolyás.

Sándor a francia terjeszkedés hatására belátta, nem hezitálhat tovább, el kell fogadnia London szövetségkötési ajánlatát, amelytől addig elzárkózott.³⁵ 1804-től meg volt győződve arról, hogy egy új erős franciaellenes koalíció létrehozásával, melynek magját az angol–oros szövetség adná, meg lehet állítani a francia terjeszkedést, Napóleon legyőzhető és megteremthető a béke, helyreállítható a megbomlott egyensúly Európában. 1804. szeptember 23-án ennek szellemében készítette el *Titkos utasítását* és ahhoz fűzött kiegészítő megjegyzéseit Ny. Ny. Novoszilcev számára a londoni tárgyalásokra.³⁶ Titkos iratai elsősorban az angol–oros szövetség megkötéséhez nyújtottak támpontokat. De miután Sándor az európai ügyekről és a keleti

³⁴ Orlik (otv. red.): *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19 v.*, 44.

³⁵ VPR. Szer. I. T. 2. Gosz. izd. pol. lit., Moszkva, 1961. *Primecsanyija* 79., 664–665.

³⁶ Novoszilcev I. Sándor személyes képviselőjeként 1804. november 16-tól 1805. január 27-ig tartózkodott Londonban. Küldetése során William Pitttel, az angol miniszterelnökkel találkozott és vele vitatta meg a kötendő angol–oros szövetség vitás kérdéseit.

kérdésről egyaránt véleményt formált bennük, írását az 1804-re összeállt külpolitikai nézete összegzésének is tekinthetjük.

A szövetség megteremtésének fontosságát és szükségességét utasításában azzal indokolta, hogy Napóleon feldúlta Európa békéjét, a „szabadság és a népek jólétének” hangoztatásával hódító politikába kezdett. Az orosz kabinetnek az angol kormányval együttműködve arra kell törekednie, hogy felszabadítsa Európát uralma alól. Ha szövetséget kötnek, erőik és eszközeik egyesítése révén alkalmassá válnak arra, hogy a franciákkal szemben a lehető legjobb eredményt éri el. Fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a Bonapartétól megszabadított Európában a leigázott népek a szabadságukat visszanyerve maguk dönthetnének további sorsukról. A felszabadított államokban liberális elveken nyugvó (alkotmányos) berendezkedés bevezetését irányozta elő. Véleménye szerint az ily módon helyreállított rendet, a stabilitást és a békét Európában egy nagyhatalmatkötő szövetségnek kell garantálnia.³⁷

Novoszilcev tárgyalásai Londonban a cár instrukciói alapján tehát két szálon futottak. Szó volt a Napóleon felett aratott győzelem utáni területi rendezésről és a felszabadított államok liberális elveken nyugvó reorganizálásáról Európában, valamint egy, a béke fenntartása felett örökdő nagyhatalmi szövetség/speciális szerv létrehozásáról.

Az 1804-ben keletkezett *Titkos utasítás* első változata volt annak az elképzelésnek, amelyet Sándor a Napóleon utáni Európa jövőjéről, illetve az európai nagyhatalmak és államok együttműködéséről kiötlött. A koncepciójának második változatát, a Szent Szövetség szándéknyilatkozatát, 1815-ben tárta a nagyhatalmak elé.

A harmadik koalíció megszervezése háborút jelentett Oroszország számára, és 1804-től 1807-ig a Napóleon elleni küzdelem foglalta el a központi helyet az orosz külpolitikában. A harmadik (1805), majd a negyedik koalíció (1806–1807) katonai vereségei után Sándor a francia szövetség elfogadására kényszerült,

³⁷ Lásd részletesen: VPR. Szer. I. T. 2. dok. 50., 138–151.; dok. 51., 151–154.

felvállalva annak terheit, a kontinentális rendszerhez csatlakozást.³⁸ A tilsiti békekötést (1807. július 7–9.) követően Oroszország mozgásteret a nemzetközi küzdőtéren beszűkült ugyan, viszont a megállapodás lehetővé tette számára, hogy aktívabb keleti politikát folytathasson.

Erre az időszakra esnek I. Sándor első jelentősebb diplomáciai szerepvállalásai is, melynek helyszínei Tilsit és Erfurt (1808) voltak. Sándor a Napóleonnal folytatott tárgyalásain meggyőzően és felkészülten képviselte az orosz érdekeket. Az 1802-ben felállított modern Külügyminisztérium és főleg a külföldiekből álló diplomáciai testület olajozottan működött.³⁹

A francia barátságnak számos gyenge pontja akadt. A lengyel kérdés és a kontinentális rendszer miatt egyre több nézeteltérés mutatkozott. A felgyülemlett feszültségek végül háborúhoz vezettek. Napóleon gyors győzelemmel akarta visszakényszeríteni Sándort a tilsiti megállapodás feltételeihez, de oroszországi hadjárata kudarcra végződött. Az 1812-es háború befejeztével nem ért véget az oroszok Napóleon elleni küzdelme, az uralkodó a háború folytatása mellett döntött. Az 1813–1814-es években vívott sikeres határon túli hadjárat hatására az Orosz Birodalom státusa megváltozott az európai viszonyrendszerben, s az európai ügyekre gyakorolt befolyása megnövekedett.⁴⁰

Sándor Európa legerősebb államának uralkodójaként béke-teremtő, missziós politikát vállalt magára. Megmentette Európát Napóleontól, meg kellett mutatnia, hogy az ő Európa politikája más erkölcsi princípiumokon épül fel. A célkitűzése az volt, hogy a nemzetközi problémák eldöntésében a békés megoldásé legyen a meghatározó szerep, ennek megfelelően

³⁸ Lieven, D.: *Russia against Napoleon: the True Story of the Campaigns of War and Peace*. London, 2009. 96.

³⁹ Bodnár Erzsébet: *Régi és új vonások az orosz külpolitikában, 1801–1825*. In: Bárány Attila – Györkös Attila – Pallai László (szerk.): „A francia história hazai nagykövete”. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára. Debrecen, 2013. 183.

⁴⁰ Bezotosznij, V. M.: *Vnyesnyepolityicseskij vibor Rosszii na geopolityicseszkom prosztranzstve Jevropi v epohu 1812 goda*. In: Otyecsesztvennaja isztorija, 2008/2. 68.

testvéri szövetség létesüljön valamennyi baráti állam között, s a keresztényi eszmék teljesebben ki a nemzetközi politikában. Ez a nézete Napóleon Oroszország elleni háborújának és az oroszok határon túli hadjáratának a hatására formálódott ki, s a korábbi koncepciója az európai békéről és a nagyhatalmi összefogásról új eszmével bővült. I. Sándor a vezető orosz politikai elittel egyetértésben az európai viszonyok megújulásának forrását Oroszországban látta, s Európa sorsának alakításában való részvételét úgy kezdte szemlélni, mint felölről küldött égi jelet. Az az elképzelés körvonalazódott a politikai elit körében, hogy az orosz cárnak és az Orosz Birodalomnak missziója van Európában. Az 1812-es Napóleon felett aratott győzelmet az isteni gondviselés eredményeként emlegették, amely révén Oroszország kiválasztott állam lett, s Európa számára tartós békét és új rendet alakíthat ki. I. Sándornak, Európa kiválasztott uralkodójának küldetése van. Egy általa kezdeményezett keresztényi összefogás képes megszüntetni a francia forradalom és a napóleoni háborúk által előidézett instabil állapotot Európában. I. Sándor az Európában betöltött új szerepét kihasználva az európai államok új elvi alapokon történő összefogását tűzte ki célul.⁴¹ A napóleoni háborúk lezárására hivatott bécsi kongresszuson (1814–1815) az általa megfogalmazott *Szent Szövetség szándéknyilatkozatával*⁴² egy sajátos európai összefogást kezdeményezett, az európai államokat a keresztényi hit alapján egyesítette.

A szövetséges nagyhatalmak a francia forradalom és a Napóleon utáni Európát a bécsi kongresszuson teremtették meg. A kongresszus munkáját Napóleon visszatérése és 100 napos uralma megzavarta ugyan, de alapvetően nem változtatta meg, hiszen a záródokumentumot 1815. június 9-én aláírták. A bécsi rendezést két garancia védte, az 1815. szeptember 26-án létrejött Szent Szövetség, amely a keresztény erkölcs elveire alapozva

⁴¹ Bodnár Erzsébet: *Európai ügyek, a keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában (1801–1825)*. In: Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Budapest, 2016. 179.

⁴² VPR. Szer. I. T. 8. Izd. Pol. Lit., Moszkva, 1972. dok. 231., 516–518.

hozta létre az európai uralkodók együttműködését, a másik garanciáját az 1815. november 20-án Párizsban aláírt négyhatalmi szerződés jelentette. A Négyes Szövetség az angol álláspontot képviselte, a Szent Szövetség az európai béke garantálásának orosz verziója volt.⁴³ Az a tény, hogy Oroszország nagyhatalmi súlya megnövekedett és pozíciója megerősödött a nemzetközi térben, lehetővé tette I. Sándor számára, hogy vezető szerepet vállaljon Európa új rendjének kimunkálásában és működtetésében, amit egyébként az orosz hegemon törekvések mellett egyéni ambíciója és küldetéstudata is fűtött.

A Szent Szövetség első éveit nyugalmasan teltek Európában, véget értek a véres háborúk. Oroszország a bécsi kongresszus után újabb területszerzésre nem törekedett, ahogyan a többi nagyhatalom, így Nagy-Britannia és Ausztria sem. I. Sándor politikájában prioritást az európai ügyek élveztek, az orosz állam belső modernizációjának folytatása háttérbe szorult. Külpolitikai aktivitását személyes ambíciói mellett objektív okok is motiválták. Vezető szerepének megtartása az új nemzetközi rendszerben nem volt könnyű feladat. Bár nagy befolyással bírt az európai politikára, nem hitt szövetségeseinek megbízhatóságában. Tartott Nagy-Britannia és Ausztria összefogásától a Négyes Szövetségen belül. A bécsi kongresszus időszakában Sándor fájdalmasan tapasztalta meg, hogy Nagy-Britannia és Ausztria még a korábbi közös ellenségükkel (Franciaországgal) is képes volt szövetséget létesíteni annak érdekében, hogy elszigetelje Oroszországot, ami miatt a lengyel kérdésben visszakoznia kellett. Eleinte sokat várt Európa politikájában a Négyes Szövetségtől,⁴⁴ azonban az együttműködés nehézségei hamar megmutakoztak. Sándor a vitás kérdések megoldására összehívott kongresszusok munkájában igen tevékenyen részt vett és vezető szerepét a kongresszusok rendszerében 1820-ig tartani

⁴³ Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, 1998. 29–30.

⁴⁴ Hartley: *Alexander I*, 141. Lásd részletesen: Szolovjov, Sz. M.: *Imperator Alekszandr I*. Moszkva, 1995.

is tudta. Elképzelése a külpolitikáról már nem volt olyan naiv és idealista, mint uralkodása kezdetén. Jól érzékelt az Orosz Birodalom új helyzetét és erejét a nemzetközi kapcsolatokban, de világosan látta azt is, hogy súlyának növekedése, befolyásának erősödése kiválthatja a nagyhatalmak ellenérzését, és a Négyes Szövetségben egy angol–osztrák barátság korlátozhatja Oroszország érdekeinek érvényesülését. I. Sándor az erőegyensúly és az európai stabilitás megőrzése érdekében Franciaországot a nagyhatalmak közé kívánta emelni már 1815-ben, de ennek realizálását csak 1818-ban érte el az Aachenben tartott kongresszuson.⁴⁵ Az 1820-as évek forradalmi mozgalmait nagy hatást tettek rá. Liberális színezetű nézetét a konzervatív szemlélet váltotta fel, amelyben jelentős szerepe volt Metternich befolyásának is. Ezt a változást szemlélteti az a tény, hogy 1820-ban aláírta a forradalmak ellen kidolgozott, a belügyekbe való beavatkozás elveit tartalmazó troppai protokollt.⁴⁶ A nagyhatalmak Troppauban elsősorban az itáliai ügyekről tárgyaltak, a megbeszélések 1821 januárjától a Lajbachban tartott kongresszuson folytatódtak, ahol Ausztria felhatalmazást kapott az itáliai beavatkozásra és a rend helyreállítására. A Szent Szövetség utolsó kongresszusa 1822 októberében Veronában ült össze. A spanyol ügy rendezése mellett a keleti kérdés részét képező görög felkelés ügye is előtérte került, bár a megtárgyalására nem kerítettek sort, esetében a be nem avatkozás elve mellett döntöttek a nagyhatalmak. Verona után I. Sándor és diplomáciája erőfeszítéseket tett annak érdekében a Szentpétervárra összehívott konferencián, hogy nagyhatalmi összefogással megoldást érjen el a görög kérdésben, de próbálkozásai nem jártak sikerrel, nem született semmilyen megállapodás ez ügyben.⁴⁷

⁴⁵ Hartley: *Alexander I*, 142.

⁴⁶ Orlik, O. V.: *Goszudarsztvennije ljugyi Rosszii pervoj polovini 19 veka: putyi i szugybi*. Moszkva, 2000. 76–77.

⁴⁷ Orlik, O. V.: *Rosszija v mezsdunarodnih otnosenijija 1815–1829*. Moszkva, 1998. 93–97.

A napóleoni háborúk lezárulása után, a bécsi kongresszust követően Oroszország meghatározó szerepet játszott a kontinensen, és I. Sándor egy évtizeden át 1825-ben bekövetkezett váratlan haláláig aktív diplomáciai tevékenységet folytatott a „kongresszusi rendszerben”. Sajátos egység eszméje az európai összefogásra és „határon túli alkotmányos diplomáciája” – törekvése, hogy alkotmányt vezessenek be a francia, a spanyol, a lengyel és a dél-német államokban – külpolitikai munkásságának fontos eredményei voltak.

I. Sándor ellentmondásos személyisége, műveltsége, egyéni ambíciói, missziós küldetésstudata hatással voltak bel- és külpolitikai programjának kialakítására és megvalósítására. Abszurdnak tűnhet, de nem az, hogy I. Sándor, a korlátlanul uralkodó liberális (szamogyerzsavnij liberal)⁴⁸ irányította az orosz reformfolyamatot. Ez a sajátos orosz fejlődésből, az adott időszak politikai viszonyaiból, valamint a hagyománnyá váló uralkodói és kormányzati gyakorlatból fakadt. Sándor nem volt olyan helyzetben, hogy az orosz önkényuralom struktúráját alapjaiban átalakítsa. A felülről végrehajtott reformok elsősorban az egyeduralmának adtak törvényes formát, és azt erősítették.

A cár érdemei vitathatatlanok az 1815 utáni nagyhatalmi együttműködés stabilitásának megteremtésében, még akkor is, ha ismert, hogy milyen elveket vallott és mi motiválta aktivitását. Nem sajnálta sem az időt, sem a fáradságot, hogy vezető szerepét és az Orosz Birodalom nagyhatalmi pozícióját a nemzetközi küzdőtéren megőrizze. 1820-ig összehívott kongresszusokon békésen kívánta rendezni a legélesebb európai problémákat. Diplomáciai művészetének finomsága, meggyőző érvelése, pragmatikus tárgyalási módszere mindenkit megragadott. Liberális és konzervatív nézeteit annak érdekében, hogy külpolitikai koncepcióját megvalósítsa, jól tudta alkalmazni érvelései során, s az emberiség érdekeire apellálva maga mellé állította tárgyalópartnereit. Megnyerő modora, lehengető stílusa ámu-

⁴⁸ Szaharov, A. N.: *Alekszandr I*, 115.

latba ejtette még az olyan kiváló és ravasz diplomatákat is, mint Talleyrand és Metternich.⁴⁹

1825-re Oroszország olyan hatalommal bírt Európában, mint azt megelőzően a történelem során soha. E nagyság alapját hadereje adta. Megsemmisítette a napóleoni hadsereget, mindenki tartott tőle.

I. Sándor hős vagy antihős volt? Mindent számba véve, lehet, mindkettő. Egy autokrata orosz uralkodó volt, naiv és idealista eszmékkel és vezetői ambíciókkal a világpolitikában.

⁴⁹ Orlik, O. V.: *Goszudarsztvennije ljugyi Rosszii pervoj polovini 19 veka: putyi i szugybi*, 56–57.

*A magyar történelem orosz antihőse,
az Orosz Birodalom hőse: Ivan
Fjodorovics Paszkievics*

BEBESI GYÖRGY

Neve és személye nekünk, magyaroknak természetesen elsősorban mindig is törvényes forradalmunkat és kikényszerített szabadságharcunkat leverő orosz tábornokot fogja jelenteni, így nemzeti tudatunkban mindig is „antihősként” fog megjelenni, az orosz történelemben azonban elősorban konzervatív államférfiként és kiváló hadvezérként tartják számon.¹ Mindenesetre személyének, életútjának megismerése egy más nézőpontból ábrázolhatja, árnyalhatja a kort és annak eseményeit.

Paszkievics életútja során a kezdő hadnagytól a tábornagyi, főhadsegédi rangig jutott, grófi és hercegi címet kapott. Kitüntetéseit, elismeréseit még felsorolni is nehéz lenne. Egyetlen volt, aki még életében megkapta mind a Szent György és Szent Vlagyimir² érdemérmeket, a legmagasabb orosz katonai kitüntetések, emellett megkapta a Szent Anna-medált is,³ annak valamennyi fokozatát, valamint az Alexandr Nyevszkij-rendet,⁴ 1831-ben a „Fehér Sas” katonai rendjelet, de külföldi uralkodóktól is számos kitüntetésben részesült. Az 1849-es szereplésért az osztrákoktól és a poroszoktól altábornagyi rangot kapott, ezen kívül a teljesség igénye nélkül kitüntették a Mária Terézia nagykeresztel, a Szent István Magyar Király nagykeresztel, a perzsáktól „Az Oroszlán és Nap” első fokozatú aranyláncát, a poroszoktól a „Fekete Sas” kitüntetését, a törököktől a „Félhold” érdemérmét kapta meg. Katonai győzelmei után háro-

¹ Lásd erről többek között: Sikman, A. P.: *Gyejatyeli otyecsesztjennoj isztorii. Biograficseszkijszpravocsnyik*. Moszkva, 1997.

² Scserbatov, A. P.: *Genyeral-feldmarsal knyaz Paszkevics: Jevoszizny i gyejatyel-nosztj*, Szentpétervár, 1888. T.1. 55.

³ Uo. T.1. 54.

⁴ Uo. T.1. 60.

mízben kapott gyémántokkal kivert aranszablyát, az indoklásokban mindig a bátorság állt első helyen, illetve hadvezetői képességeit is szinte minden esetben említik, legmagasabb uralkodói elismerésben tizennégy alkalommal részesült.⁵

Minden idők egyik legjobban megfizetett orosz katonája volt. 1815-ben évi 3033 ezüstrubel fizetéssel kezdett, 1817-ben már 10 ezer rubelt keresett, 1819-ben fizetése megduplázódott, 1820-ban 1000 aranycservonyecet kapott. Az 1820-as években 10 és 20 ezer rubel között változott a jövedelme, 1828-ban 1 millió ezüstöt juttattak számára a 20 milliós perzsa hadisarcból, ez a legmagasabb jövedelem volt, amit orosz katona valaha is kapott. Ki is volt ez az ember?

Ivan Fjodorovics Paszkievics-Erivanszkij 1782. május 20-án született Poltavában, és 1856. február 18-án hunyt el Varsóban, orosz államférfi, a történelem elsősorban sikeres hadvezérként tartja számon.

Kisorosz nemesi családban született, akik őseiket Paszko kozáig, Bogdan Hmelnickij hetman egyik parancsnokáig vezették vissza. Ivan apja Fjodor Grigorjevics a Vozsnyeszenszki Kormányzás legfelsőbb bíróságának volt a kollégiumi tanácsosa, a Poltavai Kormányzásban rendelkezett egy birtokkal, amelyen mintegy 500 jobbágy élt. A szülők fiúkat németre és franciára taníttatták, és úgy döntöttek, hogy testvérel Sztjepannal együtt hadapródiskolába adják, ezek az iskolák akkoriban nemcsak katonai képzést nyújtottak, hanem udvari szolgálatra is felkészítették a kadétoakat. Az ifjú Paszkievics megfordult II. Katalin udvarában, és ez mély benyomást tett rá, amint erről később még altábornagy korában is többször megemlékezett. Ugyanakkor az akkori képzés tudományos szempontból nem volt kielégítő, azonban Szentpéterváron élt a nagyapja, Grigorij Ivanovics, aki figyelemmel kísérte az unoka fejlődését, és kiegészítendő neveltetését a kor ismert tudósához, az irodalmár, nyelvész Ivan Martinovhoz járatta, akitől a leendő herceg tudományos képzést kapott, és aki az orosz

⁵ Uo. T.1. 59–111.; Uo. T.3. 69.

kultúra és nyelv szeretetére nevelte. 1800-ban fejezte be a szentpétervári hadapródiskolát, és mivel személyisége megtetszett I. Pál cárnak, kiválasztották, és gárdistaként kezdett el szolgálni a híres preobrazsenszkojei ezredben,⁶ hadnagyi rangban, a cár segédtszjtjeként.⁷ Az udvari karrier rövid életű volt, a cár meggyilkolása után az új uralkodó, I. Sándor már nem tartott igényt a szolgálataira, 1805-ben el is vezényelték az udvartól, a nyugati határnál kellett szolgálatot teljesítenie Ivan Mihelszon tábornok seregében.

Ekkoriban zajlottak a *Napóleon elleni háborúk*, és Paszkievics „harctéri szüzességét” az austerlitz-i vereségnél veszítette el. Mivel a francia háborúkkal párhuzamosan zajlott a török háború, Mihelszon tábornokot átvezényelték a déli frontra, és a moldáviai orosz sereg parancsnoka lett. Paszkievics itt hajtotta végre első nevezetes haditettét, amiért a Szent Vlagyimir rendjel negyedik fokozatával tüntették ki.⁸ Következő kitüntetését, a „bátorságért aranykard”-ot Izmail ostrománál kapta, parancsnokának Mihelszonnak az indoklása szerint háborúhoz rendkívüli módon értő és félelmet nem ismerő viselkedéséért.⁹

1806–1812 között Paszkievics a *török háborúban* harcolt, itt alapozta meg katonai előmenetelét. Mihelszon halála után az új parancsnok Pozorovszkij diplomáciai megbízással Konstan-

⁶ Ezt az elit alakulatot még Nagy Péter hozta létre a szemjonovói és az izmajlovói ezredekkel együtt, hatalmának stabilitása ezekre a válogatott, külföldi zsoldosok által kiképzett, gyerekkorától felépített gárdákra épült. Péter halála után ezeknek az alakulatoknak meghatározó szerepük volt a 18. századi orosz történelem alakulásában, ezért is nevezik a korszakot „a gárdapuccok korának”. Lásd erről: Szvák Gyula – Niederhauser Emil: *A Romanovok*. Budapest, 2002.

⁷ Miloradovics, G. A.: *Paszkevics Ivan Fedorovics, porucsik*. Kijev, 1886. 97.

⁸ 1807. március 5-én éjszaka hóviharban az oszlopvezetők eltévedtek, és fennállt a veszély, hogy az ellenség karjaiba futnak. Paszkievics 5 lovas kozák kíséretében utat nyitott a sztyeppén, úgy, hogy elhaladt az ellenség 5000 fő lovassága mellett, és sikerült csatlakoznia Mihail Miloradovics tábornok előőrséhez, ezért 10 nappal később élete első nagy kitüntetését kapta. Scserbatov: *Genyeral-feldmarsal knyaz Paszkevics: Jevó zsziny i gyejatyelnosztj*, T.1. 7.

⁹ Scserbatov: *Genyeral-feldmarsal knyaz Paszkevics: Jevó zsziny i gyejatyelnosztj*, T.1. 28.

tinápolyba küldte, az volt a feladata, hogy garanciát nyújtson a szultánnak arra vonatkozólag, hogy az orosz csapatok nem fogják megtámadni a dunai fejedelemségeket. Paszkievics diplomataként is megmutathatta képességeit, ezt a küldetését is sikeresen teljesítette, sőt a török udvarban való tartózkodása során sikerült elsőrangú információkat szereznie a török hadseregről. Pozorovszkij halála után Pjotr Bagratyion lett az új főparancsnok, az ő irányítása alatt Paszkievics hadtestével több erődöt is elfoglalt, és ismét kitüntette magát Szilisztránál a tatárok elleni ütközetben, ezekért a katonai műveletekért kapta meg 1810-ben a Szent Anna érdemrendet.¹⁰ Batinnál Kamenzkij serege nagy győzelmet aratott a törökök fölött, az egész sereget megsemmisítették, még a vezérüket, Kumanyec agát is sikerült megölniük, ezért Paszkievics, aki nemrég lett ezredes, a győzelem után vezérőrnagyi előléptetésben részesült, és a Szent György-rend harmadik fokozatát kapta. 1810 decemberében Kijevbe vezényelték, itt a még alig 28 éves vezérőrnagy új szerepkörbe került, egy katonai alakulatot kellett kiképeznie, és oktatnia. Ebben is sikeres volt, azonban a megfeszített munkától olyan súlyos ideglázat kapott, hogy kis híján belehalt. Felgyógyulása alkalmából kinevezték a 26. hadosztály parancsnokának, alig 11 évvel a hadapródiskola elvégzése után.

A honvédő háborúban¹¹

Harcolt a *honvédő háborúban* 1812-ben, több ütközetben is részt vett, először a szaltanovói csatában Mogiljov mellett, és ott tudott lenni a szmolenszki csatában is augusztus 16–18-a között, amiért mindkét parancsnok, Mihail Barclay De Tolly és Bagra-

¹⁰ Scserbatov: *Genyeral-feldmarsal knyaz Paszkevics: Jevo zsziny i gyejatyelmoszty*, T.1. 36.

¹¹ Az orosz történelemben a Napóleon 1812 betörésekor folytatott harcokat „honvédő háborúnak”, a Hitler 1941-es támadása után folytatott védelmi műveleteket „nagy honvédő háborúnak” nevezik, magunk ezeket az elnevezéseket vettük át és használjuk.

tyion is kifejezte elismerését.¹² Ott volt a borogyinói ütközetben, ahol egy dombot védett alakulatával a Moszkva folyó meredek partjánál, ide irányult a franciák fő támadása. Szokása szerint bátran küzdött, az első vonalban bajonettjelekkel irányította csapatait, feljegyezték, hogy két lovat lőttek ki alóla.¹³ Moszkva feladása után több kisebb ütközetben harcolt, majd alakulataival részt vett Napóleon maradék hadseregének üldözésében, az elsők között lépett a Varsói Hercegség területére. A honvédő háború során tanúsított parancsnoki magatartásáért és a visszatérő indoklás szerint kiemelkedő bátorságáért megkapta a Szent Anna-rend első fokozatát, és a Szent Vlagyimir-rend nagykeresztjének második fokát.

Később Napóleon Oroszországból történő kiverése után részt vett a határon túli hadműveletekben, gyakorlatilag ott volt az összes fontosabb ütközetben. 1813-ban a lipcsei „népek csatájában” nyújtott teljesítményéért altábornagyi kinevezést kapott, 1814-ben Párizs elfoglalásánál már egy gránátosdandár parancsnoka volt, és március 30-án a város elfoglalása után hadtestparancsnokká léptették elő, valamint megkapta a Szent Alexandr Nyevszkij-kitüntetést. Ekkor ismerkedett meg a cár öccsével, Nyikolaj Pavlovics nagyherceggel, a későbbi uralkodóval, akinek bátyja, Sándor ajánlotta a figyelmébe, a következőképpen: „Ismerkedj meg hadseregem egyik legkiválóbb tábornokával, akinek még nem sikerült kellőképpen meghálálnom kiváló szolgálatait.”¹⁴

1816 februárjában polgári feladatot kapott, I. Sándor császár elrendelte, hogy Paszkievics vizsgálja ki az úgynevezett *lipecki-ügyet*, amely lényege az volt, hogy a Szmolenszki Kormányosság parasztjai a lipecki kerületben 60 ezer rubelnyi adós-

¹² Scserbatov: *Genyeral-feldmarsal knyaz Paszkevics: Jevo zsziny i gyejatyelmoszty*, T.1. 143.

¹³ Wikipédia, szvobodnaja enciklopedija. *Paszkevics, Ivan Fjodorovics*. <https://ru.wikipedia.org>. (utolsó letöltés: 2019. január 16.)

¹⁴ Uo.

ságot halmoztak fel, és azt nem voltak hajlandók megfizetni. A vizsgálatot következetesen vezető Paszkievics felismerte, hogy a parasztok a háborús károk miatt nem tudják helyrehozni gazdaságukat, ezért a korábban hozott bírósági ítéletek felülvizsgálatára szólított fel, és felhívta a figyelmet a hivatalok önkényére és túlkapásaira. Jelentése alapján amnesztiát hirdettek, leváltották a terület kormányzóját, ezekkel az intézkedésekkel helyreállt a rend a kerületben.

Ebben az évben magánéletében állt be nagy változás, *megnősült*, a híres orosz költő és drámaíró Gribojedov unokanővérét, Jelizaveta Alekszejevna-t vette nőül. Frigyükből négy gyermek született, három lány és egy fiú.

1817 augusztusától a cár öccsével Mihail Pavloviccsal és néhány más magasrangú személlyel legfelsőbb utasítás alapján oroszországi és európai körútra indult. Az olasz városok meglátogatása során Paszkievicsnek, mint a nagyherceg kísérete tagjának, Rómában lehetősége nyílt találkozni a pápával is.

Utazásuk befejeztével érzékelhető volt, hogy a nyugati forradalmi hullám, ami ekkoriban söpört végig a Szent Szövetség ellen, Oroszországot is eléri, és tapasztalható volt a tisztikar körében a mozgolódás. Paszkievics ekkor nevezte ki I. Sándor az első gyalogos gárdahadosztály élére, amelynek parancsnoki tisztét 1821–1825 között töltötte be. Alakulataival az uralkodó Vlnóba (Vilnius) vezényelte, az esetleges elégedetlenség elfojtására, amelyet sikeresen oldott meg. Talán ennek is köszönhetően 1824 decemberében a Viborgi Kerület ideiglenes katonai kormányzójává nevezték ki, ezzel egyidejűleg főhadsegédi rangot kapott, amit már csak a cár közvetlen katonai munkatársai érdemelhettek ki.¹⁵

A dekabrista felkelés elfojtása után Paszkievics az új uralkodó, I. Miklós a fővárosba rendelte, és az iránta tanúsított bizalmát is mutatta, hogy a Legfelsőbb Bíróság tagjává jelölték, s ebben a minőségében részt vett a dekabrista perekben, eköz-

¹⁵ Scserbatov: *Genyeral-feldmarsal knyaz Paszkevics: Jevo zszny i gyejatyelnoszty*, T.1. 116.

ben Miklós is megerősítette főhadsegédi rangjában. Az új cár, Miklós rendkívül kedvelte és tisztelte Paszkievicsét, hiszen az ő alakulatánál kezdte meg katonai szolgálatát, és még ekkor kezdte el „atyai-parancsnokom”-nak¹⁶ nevezni, ez az elnevezés később egész levelezésük során megőrződött.

A Kaukázusban, a perzsa háborúk és a görög szabadságharc

Ivan Paszkievics a történelem nagyszínpadán önállóan *sikeres hadvezérként* először az 1820-as évek második felében a *perzsa háborúkban* tűnt fel. 1826-ban a perzsák fellázadtak az Orosz Birodalom ellen, a felkelés azonban nem járt sikerrel, az oroszok katonailag jóval erősebbek voltak, és 1826 szeptemberében Elizabetpoljénél, valamint 1827-ben súlyos vereséget mértek a felkelőkre.¹⁷ A harcok során a kaukázusi helytartó Jermolov és Paszkievics viszonya végletesen megromlott, az óvatosan taktikázó Jermolovval szemben Paszkievics a radikálisabb, nyíltabb hadviselés híve volt. A konfliktusban Miklós egyértelműen „atyai parancsnoka” mellé állt, ebben döntő szerepe volt annak a ténynek, hogy kiderült, hogy a helytartó kapcsolatban állt a dekabristákkal. Jermolovot leváltották, és Paszkievics lett a főparancsnok. A teljhatalmat kapó Paszkievics, aki pályafutása során először lett fővezér, hatalmát arra használta fel, hogy hadseregével a határvidékre vonuljon, és megtámadta az Eriváni Kánságot. Számításai bejöttek, katonai diadalt aratott, és innentől kezdve tevékenységére nemcsak a szentpétervári udvar, de egész Európa is felfigyelt. Katonai sikereiért, mindekelőtt Jereván elfoglalásáért, ekkor kapott *grófi címet* az uralkodótól.¹⁸ 1829-ben ratifikálták a türkmancsaji békeszerződést,

¹⁶ Otyec-kommangyir.

¹⁷ Scserbatov: *Genyeral-feldmarsal knyaz Paszkevics: Jevo zszny i gyejatyelnoszty*, T.2. 69.

¹⁸ Polnoje szobranyije zakonov Rosszsijszkoj Imperii, szobranyije vtoroje. *O mire mezdu Rosszziej i Persziej*. Szentpétervár, 1828. T.3. 125–130.

ezzel lezárultak az orosz–perzsa háborúk, az Orosz Birodalom pedig újabb, főként örmények lakta területtel gyarapodott.

Paszkievics második – nemzetközi méretekben is – figyelemre méltó teljesítménye az 1821–29 között zajló görög szabadságharc idejére tehető. Miklós beavatkozott a háborúba a görögök oldalán, hiszen a tengerszorosok megszerzése az orosz külpolitika régi céljai közé tartozott, ezenkívül vallási azonosság fűzte az oroszokat az ortodox görögökhöz. A fellépést ez alkalommal az angolok és a franciák is támogatták, ők elsősorban tengeren, míg Oroszország szárazföldön lépett fel a Török Porta ellen, 1827-től már hivatalosan is beállt a hadiállapot a két birodalom között.¹⁹

Itt került ismét a figyelem középpontjába Paszkievics, aki a kaukázusi orosz hadsereg parancsnoka volt, a szárazföldi küzdelem pedig a dunai fejedelemségekben és a Kaukázusban zajlott. 1828 során a gróf által vezetett orosz hadsereg sorozatos győzelmeket aratott a törökök fölött, és sorban foglalta el a kaukázusi török erődöket is. A „perzsák legyőzője” 1829 végére teljesen felőrölte a török hadsereg ellenállását, és innentől már nemcsak a perzsák, hanem a „törökök legyőzőjeként” is emlegették, és a Szent András-érem első fokozatával tüntette ki az uralkodó, valamint ettől kezdve az egyik gyalogosezred az ő nevét viselte.²⁰

A csecsen hadjáratok és a lengyel szabadságharc leverése

A perzsa- és törökverő, immáron grófi címmel rendelkező Paszkievics tábornagy harmadik, a hadtörténetírás által is számon tartott teljesítménye a *csecsen háború*hoz kapcsolódik.

¹⁹ Lásd erről: Hornyák Árpád: *A Balkán története*. In: Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Pécs, 2010. 328–329.

²⁰ *Szankt-Petyerburgszkije vedomosztyi 1828/93*. 1304.

Miközben folytak a perzsa háborúk, fellázadtak a hegyi törzsek is, s valamennyi mozgolódás közös „darázsészke” Csecsenföld volt. A felkelés 1825-ben következett be, és kiobbánásában szerepet játszott egy akkoriban elterjedt iszlám vallási mozgalom, a müridizmus. Első képviselői Dagesztánból érkeztek Csecsenföldre, és szent háborúra hívtak az oroszok ellen, vezetőjük Kazi Mulla volt. Ellenük a frissen tábornaggyá kinevezett Paszkievicset küldte Szentpétervár, I. Miklós következő személyes utasításával: „Miután véghezvitted tehát egyik dicső harci tettetted [a perzsák legyőzése – B. Gy.] egy másik áll előtted, amelyet én nem kevésbé dicsőségesnek, sőt – közvetlen hasznát tekintve – még sokkal fontosabbnak tartok: ez a hegyi népek térdre kényszerítése, vagy az engedetlenek kiirtása”.²¹

A gróf felismerte, hogy a térségben helyre kell állítani az adminisztrációt, biztosítani a rendet, az ítélkezés folyamatoságát, ennek érdekében együttműködött a peremvidék orosz lakosságával is. Igyekezett olyan intézkedéseket hozni, amelyek kulturális értelemben is fellendítik a térséget, és segítik a birodalomba történő integrációjukat. Így rendeletet alkotott Tifliszben az örmény katolikus templom igazgatásáról, a helyi nemesi tanintézetet átalakította gimnáziummá, nemesi leánynevelőiskolát alapított, és kiadta a *Tiflisszkije vedomosztyi* (*Tifliszi Hírek*) című újságot, természetesen orosz nyelven. Az ő helytartósága alatt és jelentős részben intézkedéseinek köszönhetően zajlott le 1828-ban Grúzia végleges egyesülése az Orosz Birodalommal. Paszkievics csak a háború első éveiben tudta a harcokat irányítani, mert a lengyel szabadságharc kitörése miatt visszarendelték, és 1831. június 11-én a Lengyel Királyság ellen vonuló hadsereg főparancsnokává tették.

Paszkievics negyedik, egész Európa figyelmét felkeltő és természetesen erősen megosztó fellépése a *lengyel szabadságharc* leveréséhez kapcsolódik 1831-ben. Lengyelország felosztása három

²¹ Idézi: Heller, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996. 481.

fázisban zajlott le a 18. század utolsó harmadában, 1772-ben, 1793-ban és 1795-ben. Ezen lépések során a működésképtelen né vált és anarchiába fulladt lengyel államot a környező birodalmak, Ausztria, Poroszország és Oroszország felosztották egymás között. A húszas években romlott az orosz fennhatóság alá került lengyelek helyzete, mert I. Miklós 1825-ös trónra lépésével megindult egy fokozatos ruszifikáció, amelynek során a lengyelek sorra veszítették el az I. Sándor alatt megszerzett privilégiumaikat. Mint minden felkeléshez, ehhez is konkrét okok járultak hozzá: Varsóban tömeges elégedetlenség tört ki a folyamatosan dráguló kenyérárak miatt, amelyet a sör és a vodka árának emelése tovább súlyosbított. A Varsói Kozák Altisztképzőből kiindult lázongáshoz 1830 novemberében a város kézművesei is csatlakoztak, feltörték a fegyverraktárakat, és 1830-ban úgy tűnt, hogy a lengyel felkelés sikeres lesz.²² 1831-ben azonban megindult az orosz birodalmi hadsereg ellentámadása, amit eleinte a balkáni török győzelmei miatt nagy hírnévre szert tett Gyibics tábornok vezetett. Itt azonban a „Balkán grófja” nem járt szerencsével, több ízben vereséget szenvedett, majd 1831 júniusában meghalt kolerában.

Ekkor került ismét előtérbe a perzsaverő, törökverő Paszkievics tábornok személye, aki új erőkkel érkezett, rendbeszedte az orosz hadsereget, kihasználta, hogy a cári jobbágyfelszabadítás és a lengyel pánok kapzsi viselkedése miatt lengyel parasztok nagy része passzív maradt, vagy kifejezetten az oroszokat támogatta, és így Osztrólenkánál legyőzte Józef Bem seregét, és augusztusra már visszafoglalta Varsót is. Bevonulása után a következő szövegű táviratot küldte Szentpétervárra I. Miklósnak: „Varsó felséged lábai előtt hever.”²³ A cár válasza nem késett: „E naptól kezdve Varsó legfenségesebb hercege vagy.”²⁴

²² Lásd erről: Bebesi György: *Oroszország története a 19. század első felében (1801–1856)*. In: Uő. (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Pécs, 2010. 230–231.

²³ Idézi: Heller: *Az Orosz Birodalom története*, 478.

²⁴ Idézi: Uő. 478.

Paszkievics hadvezéri teljesítménye hozzájárult ahhoz, hogy Miklós cár 1832-ben kelt *Szervezeti Szabályzatában* a Lengyel Királyságot „az Orosz Birodalom elválaszthatatlan részének nyilvánította”,²⁵ és korábbi előjogai döntő többségét megvonta vagy megszüntette. A tábornok győzelme után címe mellé *helytartói kinevezést* is kapott, és ebben a minőségében a Kongresszusi Lengyelországban erőteljes ruszifikációs politikát folytatott, a lengyelek maradék önállóságának felszámolására törekedett.²⁶ Ezt a mintegy húsz éves időszakot a lengyelek „paszkievicsi éjnek”²⁷ nevezik, és hasonlóan sötét időszak történelmükben, mint például a magyarban a Bach-korszak.

A magyar szabadságharc leverése

Paszkievics ötödik, nemzetközi figyelmet kapó katonai szereplése a *magyar szabadságharc leveréséhez kötődik*, amely a hazai nemzeti emlékezetben napjainkig kihatóan mély nyomot hagyott.

Az orosz katonai segítség kérése osztrák részről komoly formában a tavaszi hadjárat során merült föl, a magyar ellenoffenzíva az egyik győzelmet a másik után aratta az osztrákok fölött, Hatvannál, Tápióbicskénél, Isaszegnél, Nagysallónál, ezzel párhuzamosan Perczel Mór a Délvidéken leverte a szerbek lázadását, Erdélyben pedig Bem visszafoglalta Nagyszebent, s az előrenyomuló magyar főszereg – a mai napig sokat vitatott módon – a főváros visszafoglalására indult. Ez volt az a pillanat, amikor az osztrák udvari körök megrettentek, hiszen ebben a pillanatban a katonai vereség az ő nézőpontjukból reális veszélynek tűnt, és ekkor gondolták úgy, hogy katonai segítség-

²⁵ Uo. 479.

²⁶ Bebesi: *Oroszország története a 19. század első felében (1801–1856)*, 231.

²⁷ Rosonczy Ildikó: *Paszkevic, az orosz hadsereg főparancsnoka*. Rubicon, 1999/4. 59–60.

get kell kérniük a térségben érdekelt, velük szövetséges másik nagyhatalomtól, Oroszországtól.²⁸

Kérésük a cári udvarba április 21-én érkezett meg, az uralgó május 9-én jelentette be, hogy Ausztria felkérésére hadsereget küld Magyarországra a „lázadás” leverésére, és az az első pillanattól eldöntött tény volt, hogy a hadsereg főparancsnoka a katonailag sikert sikerre halmozó, és a „rebelliók” leverésében nagy tapasztalattal rendelkező Paszkievics herceg lesz.

Miklóst az 1833-as szerződésrendszer hatalmazta fel jogi értelemben a beavatkozásra. A kongresszusi Európát irányító korábbi „ötösfogat” három abszolutista hatalomra szűkült, Poroszországra, Ausztriára és Oroszországra. Ez a három ország 1833-ban Münchengrätzben szerződést kötött a Török Birodalommal, majd egy hónappal később Berlinben újból aláírtak egy együttműködési szerződést, amely már katonai jellegű volt, és aktiválta az 1820-as troppai protokollt, és ily módon lehetőséget nyújtott a fegyveres intervencióra.²⁹ A beavatkozáshoz Oroszország diplomáciai úton a kor nagyhatalmainak, így pl. Angliának a hallgatólagos támogatását is megszerezte.³⁰ Ferenc József május 21-én Varsóban személyesen mondott köszönetet I. Miklósnak.³¹ Az orosz cár motivációi között első

²⁸ Nemcsak az osztrákok, de a frissen kinevezett fővezér Paszkievics is attól tartott, hogy a „lendületben” lévő magyar csapatok akár Bécset is elfoglalhatják, ezért egy hadosztályt gyors segítségként útnak kívánt indítani Krakkóból, később azonban logisztikai problémák miatt ez a seregtest Morvaországban rekedt. Lásd erről: Rosonczy Ildikó: *Orosz fegyverekkel Ferenc Józsefért. Tanulmányok I. Miklós 1849-es magyarországi beavatkozásáról*. Budapest, 2016. 188–197.

²⁹ Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, 1998. 102.

³⁰ Palmerston brit miniszterelnök annyit közölt az oroszokkal, hogy ha beavatkoznak Magyarországon, akkor sajnálkozni fog, de tiltakozni nem. Végezzenek gyorsan, üzent Miklósnak. Sőt, hogy az orosz beavatkozás nemzetközi feltételeit is biztosítsa, rávette Törökországot, hogy addig ne indítsanak az oroszok ellen újabb hadjáratot, amíg nem végeznek Kelet-Európában. Ormos–Majoros: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, 104.

³¹ Szvák–Niederhauser: *A Romanovok*, 226.

helyen állt a lengyel felkelés újbóli kirobbanásától való félelem, mivel a magyarországi eseményekről érkező hírekben erősen eltúlozták a lengyelek arányát és szerepét.³² Ahogy fogalmazott: „[azért is kell beavatkoznunk, B. Gy.] mert a harcot nem a nemzet, hanem csak a lengyel szökevényekkel megerősödött forradalmi banda folytatja.”³³

Az intervenció haditerve és technikai feltételei június 10-e körül alakultak ki. Három hadseregcsoporthoz támadt Magyarországra, a két nagyobb Rudiger tábornok, a kisebbet Pavel Grabbe altábornagy irányította, a Magyar Királyság határát június 15–20 között lépték át.³⁴ Paszkievics a II. és IV. orosz hadtest élén a Duklai-hágón keresztül nyomult be az országba, egy darabig Miklós cár is elkísérte őket, majd fiát, Konsztantyin nagyherceget „atyai parancsnokára” bízva visszatért Varsóba.³⁵ Az orosz hadsereg létszámáról és felszereltségéről különböző adatok vannak forgalomban, a legpontosabbnak tűnő számítások szerint 193 000 fő támadt az országra, 584 löveggel rendelkeztek, ezenkívül Galíciában állomásozott még egy esetleges lengyel lázadás esetére 60 ezer ember, valamint Havasalföldön a román fejedelemségek fölötti felügyelet gyakorlására 15 ezer katona.³⁶ Paszkievics hadseregével szemben a magyar honvédség 150 ezer főből állt, 564 táborig és 393 várlöveggel rendelkezett. Az orosz beavatkozás pillanatában Ausztriának

³² Scserbatov, A. P.: *Paszkievics Magyarországon*. Budapest, 1984. 36–37.

³³ Szergej, Filippov (szerk.): *Az Újkori orosz történelem forrásai*. Budapest, 2007. 148.

³⁴ *Okmánytár*. In: Scserbatov, A. P.: *Paszkievics Magyarországon*. Budapest, 1984. 350.

³⁵ Rosonczy Ildikó: *Bevezető*. In: Oreusz, I. I.: *Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben*. Budapest, 2002. 13.

³⁶ Különös gondot jelentett az orosz csapatok élelmeszer-ellátása, mert mint a hadjáratban részt vevő kortárs orosz hadtörténész írja: „Akármilyen gazdagon ajándékozta is meg a természet Magyarországot, lehetetlen, hogy bizonyos mértékig már ne merítették volna ki az előző hónapok hadieseményei. [Ezért] a hadsereg élelmezésének rekvirálással történő biztosítása ugyancsak kevés siker esélyével kecsegtetett.” Oreusz, I. I.: *Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben*. Budapest, 2002. 104.

165 ezer fős hadserege és 770 ágyúja volt, ezek nagyjából fele-fele arányban voltak tábori és várágyúk.³⁷

Az orosz hadsereg nem készült és nem számított hosszan elhúzódó háborúra, úgy gondolták, hogy a legrövidebb időn belül el kell fojtani a lázadást, éppen ennek érdekében mozgósítottak birodalmi léptékekkel is nagy erőket, majd a győzelem után a hadsereget vissza kell vonni lengyel földre. Az, hogy júliusban a magyar hadsereg még talpon volt, hogy megnyúltak a frontvonalak, az, hogy szembesültek az Alföld nyári körülményeivel és terepviszonyaival, valamint kitört a kolerajárvány³⁸ a hadseregben, váratlanul nehezítette Paszkievics hadseregének helyzetét, amit tovább fokozott, hogy kifejezetten rossz volt az osztrák és az orosz hadvezetés közötti együttműködés. Paszkievicsnek az osztrák kormány magatartása sem tetszett, mert mint írta, „azon kellene iparkodnia, hogy megbékítse a magyar nemzetet, ellenkezőleg, egyre izgatja kiáltványokkal, amelyekben halálbüntetéssel fenyegetik meg a népesség felét”.³⁹ Az osztrák hozzáállás azért sem volt a cári tábornok számára érthető, mert világosan látta és megértette Magyarország súlyát és szerepét a Habsburg államban, ahogy Miklósnak írt levelében fogalmazott: „Lengyelország nekünk csak egy

³⁷ A hadjárat katonai részleteivel nem foglalkozunk, egyrészt mert jelen tanulmányban erre nincs elegendő tér, másrészt mert az a magyar történelemből közismert. A vázlatosan érintett eseményeket Spira György: *Polgári forradalom (1848–1849)*. In: Katus László (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. I. Budapest, 1979.; Herbert Attila – Martos Ida – Moss László – Tisza László: *Történelem 5. 1789–1914*. Budapest, 2005. 159–174.; Hermann Róbert: *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái*. Budapest, 2004. alapján tekintjük át.

³⁸ Az, hogy a járvány valóban jelentős méretű volt, és valóban aggasztotta az orosz hadvezetést, Miklós Paszkievicshez írt levelének alábbi részletéből is érezhető: „Nagyon elkeserít, hogy még mindig kegyetlenül dühöng a kolerára, de remélem, hogy a hadsereg hadmozdulataival járó levegős helyváltoztatás eredményeképpen csökken a járvány gyilkos ereje [...]”. *Okmánytár*. In: Scserbatov: *Paszkievics Magyarországon*, 290.

³⁹ Idézi: Steier Lajos: *Haynau és Paszkievics. Ismeretlen adalékok az 1848–1849-iki szabadságharc történetéhez*. I. Budapest, é. n. 244.

tartományunk, míg Magyarország maga a föltétele az Osztrák Birodalom fönnállásának.”⁴⁰ Paszkievics személy szerint, akárcsak az orosz tisztek többsége, nem gyűlölte a magyarokat, konzervatív felfogása szerint törvényes uralkodójuk ellen fellázadt szeparatistáknak tekintette őket, az ő feladata kizárólag katonai megtörésük volt. A rekvirálást szigorúan tiltották,⁴¹ ahogy a polgári lakossággal szembeni fellépést is, amennyiben ilyen mégis megtörtént, Miklós egyértelmű hadparancsa alapján nemcsak a vétkes katonákat, hanem parancsnokaikat is felelősségre kellett vonni.⁴² Az orosz hadvezetés nyitottnak mutatkozott a „magyar lázadókkal” való tárgyalásokra, Görgei maga Paszkievicssel vette fel a kapcsolatot, mert tisztában volt vele, hogy valódi jogosultságokkal csak a fővezér rendelkezik. Ebben nem is tévedett, a herceg nyitottnak mutatkozott a meg egyezésre, azonban Miklóstól olyan értelmű utasítást kapott, hogy a legitimizmus elvei szerint a felkelőkkel nem bocsátkozhat politikai alkuba, és a magyarok csak törvényes uralkodójuknál, azaz az osztrák császárnál érdeklődhetnek a megadás feltételei felől. Így a megegyezési kísérletek zátonyra futottak, és augusztus 9-én eldőlt minden, amikor a Bem vezette magyar főszereg Temesvárnál súlyos vereséget szenvedett az oroszoktól. Görgei ezért a magyar történelemből jól ismert módon augusztus 13-án, a világosi vár előtti Szöllősi-síkon letette a fegyvert Rüdiger tábornok előtt. A magyar tisztikar büntetlenségben reménykedett, nem alaptalanul, mert Miklós értékelve, hogy a magyarok neki adták meg magukat, az osztrákokat megbocsátásra szólította fel. Bocsánatban azonban szintén közismert módon csak a fővezér, Görgei részesült, és ő is csak azért, mert

⁴⁰ Idézi: Steier: *Haynau és Paszkievics. Ismeretlen adalékok az 1848–1849-iki szabadságharc történetéhez*. I, 245.

⁴¹ Oreusz: *Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben*, 104.

⁴² *Okmánytár*. In: Scserbatov: *Paszkievics Magyarországon*, 302.

az oroszok nem adták őt át az osztrákoknak.⁴³ Az osztrák katonai-politikai vezetés nem fogadta meg Miklós kérését, és tömeges megtorlást indított el. Paszkievicset személy szerint felhaborította Haynau kegyetlensége, s nemcsak a tábornokot hibáztatta, hanem az osztrák kormányt is, amely ezt lehetővé tette a számára.⁴⁴

Az oroszok nem számítottak ennyi ideig tartó, ennyi áldozattal és ilyen magas költségekkel járó háborúra. Mai tudásunk szerint mintegy 14 ezer embert veszítettek a hadjárat során, igaz ennek egy kisebb része volt harctéri veszteség, kb. 11 ezer ember a kolerajárvány és más betegségek következtében hunyt el. Anyagilag is rendkívül megterhelő volt a váratlanul hosszsan elhúzódó hadjárat, a cári birodalom kénytelen volt 38,5 millió rubelt felvenni az angol Barrings bankháztól, mert államcsődközeli helyzetbe került.

Ami Paszkievicset illeti, a felkelés leverése után továbbra is lengyel helytartó maradt. A rendkívül elégedett cár jutalmul elrendelte, hogy az orosz hadseregnek Paszkievicset uralkodónak kijáró tiszteletadással kell köszöntenie. Hálások voltak az osztrákok is, legalábbis közvetlenül a forradalom leverését követő időszakban: még 1849. augusztus 22-én Ferenc József a Mária Terézia-rend Nagykeresztjével tüntette ki a herceget, december végére pedig Haynauval együtt Pest díszpolgárává választották. Szolgálatának 50. évfordulóján, 1850. október 5-én

⁴³ Ezzel kapcsolatban Miklós a következőket írta Paszkievicznek: „Fiamat, a trónörököszt ma Bécsbe küldöm a császárhoz ezzel a hírrel [a debreceni orosz győzelemmel – B. Gy.], s megkérem, kegyelmezzen meg Görgeinek, vagy engedje meg, hogy én jelöljem ki lakóhelyét Oroszországban”. *Okmánytár*. In: Scserbatov: Paszkievics Magyarországon, 318. Paszkievics a teljesen vagyon nélkül maradt Görgeit, aki utazáshoz lovai eladásából próbált pénz csinálni, személyesen segítette ki 300 „félimperióval”, ami 600 osztrák forintnak felelt meg. Steier: *Haynau és Paszkievics. Ismeretlen adalékok az 1848–1849-iki szabadságharc történetéhez*. II, 21–22.

⁴⁴ Trócsányi Zoltán (szerk.): *Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról*. Budapest, é. n. 128.

Varsóban ünnepi díszszemlét tartottak, amelyet az uralkodó személyes jelenlétével tisztelt meg. Ezen alkalomból, hogy ne feledkezzen meg a magyarországi hadjáratáról, neki ajándékozták a főként magyarokból álló 37. gyalogezredet.

1854-ben lengyel kormányzóként önként jelentkezett, hogy harcol a krími háborúban. A háborúnak több színtere volt, 1854 nyarától került ténylegesen a Krím-félszigetre, miután a szövetségesek Jevpatorijánál a történelem addigi legnagyobb szárazföldi invázióját hajtották végre gőzhajóikkal. Ekkor reaktiváltatta magát Paszkievics, mert úgy érezte, szükség van rá. Miklós cár a nyugati határnál és az Al-Dunánál állomásozó orosz erőket rendelte az ő főparancsnoksága alá. Paszkievics új támadást indított, és Szilisztra erődjét vették ostrom alá. Az erősség elfoglalásáért folytatott harcban súlyosan megsebesült, és kénytelen volt a fővezérséget visszaadni a korábbi parancsnoknak, Gorcsakovnak. Később, amikor úgy tűnt, hogy felgyógyul, július–augusztus folyamán a dunai fejedelemségekben lévő csapatok irányítását vette át, feladata az volt, hogy kivonja őket a román fejedelemségekből. Miután befejezte a csapatok kivonását, Paszkievics I. Miklós engedélyével és egyetértésével Gomelben lévő birtokára távozott, hogy helyreállítsa a sebesülés következtében megrendült egészségét. Be kellett látnia, hogy a további katonai szolgálatba életkora és számos sebesülése miatt már nem tud visszatérni, kénytelen volt nyugdíjazását kérni.

Helytartóként továbbra is a cári kormányzat tagja maradt Lengyelországban, és nem sokkal később bekövetkező haláláig lelkes és hűséges híve maradt a miklósi rendszernek. Élete legutolsó időszakában jótékonykodott, bár ez korábban sem volt idegen tőle, évi 50 ezer ezüstrubelt ajánlott fel az állami rokkantsági alapba, és azt kérte, hogy ezt a pénzt minden évben 200 olyan alacsonyabb rangú rokkant katona kapja, aki harcolt az elmúlt időszak háborúiban. 1856. november 20-án hunyt el, 73 éves korában. Temetése a Szentháromság Székesegyházban zajlott le, majd végrendeletére tekintettel földi maradványait Ivanovo faluban temették el. II. Sándor cár kilencnapos gyászt

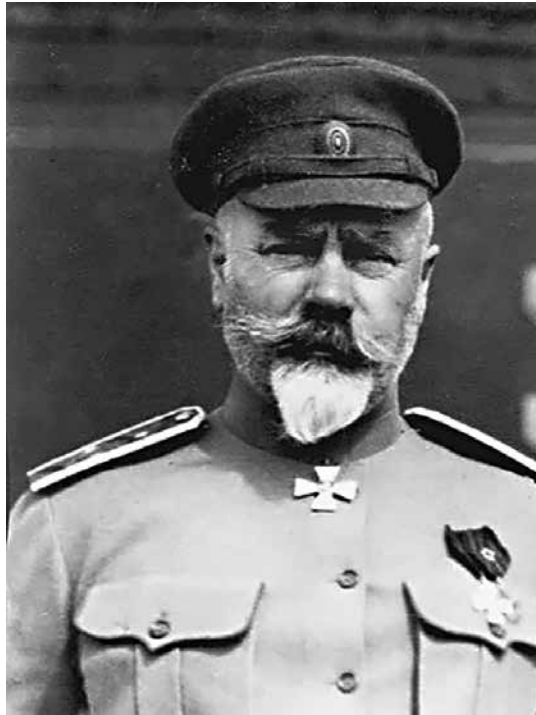
rendelt el a hadseregben, és a színházak is kilenc napig zárva tartottak. Paszkievics végleges nyughelyére 1889-ben került, amikor felesége, Jelizaveta Gribojedova is elhunyt, és fiuk, Fjodor mindkettőjüket a gomeli családi kriptába helyeztette el.

Milyen volt Paszkievics magánemberként, milyen volt a személyisége? Erről kevés leírás maradt ránk, bár több hiteles portréját ismerjük, ezek alapján külsejében nem volt semmi különleges, de kortársai jelleméről, viselkedéséről is ugyanezt jegyezték fel. Karrierjét származásával, katonai tehetségével és harctéri bátorságával vívta ki, nem utolsósorban pedig I. Miklóssal való kapcsolatának köszönhető.⁴⁵ Politikai értelemben az autokrácia feltétlen híve volt, korabeli felfogás szerint konzervatív ember, feltétlenül hitt a cári hatalomban, és kétely nélkül szolgált annak szigorú miklósi, „rendőrállami” változatát is. Természetesen magyar nézőpontból nem vigasz, hogy szabadságharcunkat nemcsak két erős birodalom hadserege, hanem orosz részről annak egyik legkiválóbb tábornoka verte le.

Anton Ivanovics Gyenyikin

HALÁSZ IVÁN – KOLONTÁRI ATTILA

⁴⁵ A. E. Rozen így írt róla 1822-ben, „Egy dekabrista feljegyzései” című munkájában: „Minszkben mi 3 hetet töltöttünk. Egy rossz színház és két bál szolgált a szórakozásunkat. Az egyikben kb. 40 pár vett részt, voltak közöttük különállók is. Amikor négyest kellett táncolni, véletlenül éppen Paszkieviccsel és feleségével kerültünk egy párba, aki akkoriban az 1-es gránátos hadtest parancsnoka volt. Nagyon nehéz lett volna kitalálni róla későbbi ragyogó jövőjét.” Rozen, A. E.: *Zapiszki gyekabriszta*. 1984. 84.

Anton Ivanovics Gyenyikin (1872–1947) Ivan Jefimovics Gyenyikin (1807–1885) és Elzsbietta Franciszkovna (oroszosan: Jelizaveta Fjodorovna) Vzsoszinyyszkaja (1843–1916) egyetlen gyermekeként látta meg a napvilágot egy kisvárosban a Varsói Kormányzóságban. Az apja még jobbágyparasztként született a Szaratovi Kormányzóságban, de a földesura újoncnak adta. 22 évnyi szolgálat után zászlós lett, majd továbbszolgálóként tiszti rangra emelkedett. Összesen 35 évet szolgált a cári hadseregben, ahonnan 1869-ben szerelt le őrnagyi rangban. Közben részt vett a magyarországi hadjáratban, a krími háborúban és a lengyel felkelés leverésében. Mélyen vallásos és templomba járó ember volt. Édesanyja elszegényedett lengyel kishemesi családból származott, és gyakorló katolikus volt. A kis Anton kétnyelvű volt és mindkét liturgiát ismerte, de az ortodox hitet és orosz származással azonosult. Először apja nyugdíjából éltek, majd annak halála után a csekély összegű özvegyi nyugdíjból. Emiatt a későbbi tábornok kénytelen volt saját kereseti lehetőség után nézni. Többnyire reáltanodai diáktársai korrepetálásából jutott jövedelemhez, illetve mindig törekedett arra, hogy ösztöndíjat vagy ingyenes diákellátást kapjon. Később elvégezte gyalogsági tiszti iskolát, és ő is katonatiszt lett. Fiatal kora óta érdeklődött az irodalom iránt, nemcsak szakmai cikkeket írt a különböző tiszti és katonai lapokba, hanem szépirodalmi novellákkal és elbeszélésekkel is próbálkozott. Viszonylag későn nősült, de nála jóval fiatalabb feleségét (Kszenyija Csizs) gyakorlatilag születése óta ismerte. Az esküvőjükre 1918 letelején került sor, amikor az Önkéntes Hadsereg

a Don-vidéken harcolt. 1919-ben megszületett egyetlen lányuk, Marina.¹

A tehetséges és ambiciózus, de gyakorlatilag kapcsolatok nélküli Gyenyikin saját kérésre vett részt az orosz–japán háborúban (1904–1905), majd különböző beosztásokban szolgált a hadseregben. 1895-ben a Vezérkari Akadémia növendéke lett. Ez volt az Orosz Birodalom legnagyobb presztízsnak örvendő katonai oktatási intézménye, ahová nem a származás, hanem az elért eredmények és képességek alapján vették fel a hallgatókat. Az erős elittudattal rendelkező Akadémia növendékei között pedig szoros volt az összetartás, és legalább úgy segítettek egymást, mint a gárdatisztek.² A Vezérkari Akadémiának köszönhetően emelkedhettek ki olyan, eredendően plebejus származású tiszték, mint a dél-oroszországi fehér mozgalom két későbbi vezetője: Mihail Alekszejev, majd utódja, Anton Gyenyikin.³

Az első világháború legelején Gyenyikin vezérkari tisztként először Alekszandr Bruszilov tábornok törzsénél dolgozott, de nemsokára már saját egységét vezette harcba. Ő lett ugyanis a 4. lövészdandár parancsnoka, amely Vasdandárként vált híressé. A tábornoki rangra emelkedett Gyenyikin itt már komoly hírnévre tett szert. A februári forradalom után először a legfelsőbb főparancsnok vezérkari főnöke lett, majd a Nyugati és Délnyugati Front parancsnoka.

Miután egész addigi élete a hadsereghez kötődött, nagyon nehezen viselte annak 1917. évi összeomlását. Ez nem jelenti azt, hogy eleve minden változást elutasított volna. A cár megmentésénél fontosabb szempont volt számára a háborús vereség elkerülése. Gyenyikin akkori érzéseit később a következőképpen foglalta össze: „Figyelembe véve az 1917 márciusában kiala-

¹ Gyenyikin életrajzi és családi adatait lásd: Trambickij, Ju. A.: *Genyeral-lejtyenant A. I. Gyenyikin*. In: Krucsinyin, A. Sz. (ed.): *Beloje dvizsenyije*. Isztoricseszkiye portreti. Moszkva, 2006. 127–166.

² Kenez, P.: *A Profile of Prerevolutionary Officer Corps*. California Slavic Studies, Vol. 7. 1973. 128–145.

³ Gyenyikin, A. I.: *Puty russzkogo oficera*. New York, 1953.

kult helyzetet, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a hatalom II. Miklós kezében való meghagyásáért folyó harc anarchiát okozhat, sőt a front összeomlásával járhat, és egyáltalán rosszul végződne a cár és az ország számára. Mihail Alekszandrovics nagyherceg régensségének támogatását ugyan kisebb harcok árán, de nagyobb megrázkódtatások nélkül és feltétlenül sikerrel lehetett volna véghez vinni.”⁴

Bár az események végül túlléptek ezeken a terveken, Gyenyikin és tábornoktársai végeredményben lemondtak II. Miklósról, és nagy nehezen elfogadták az Ideiglenes Kormányt. Társaihoz hasonlóan Gyenyikin is a rend, illetve a stabilitás megteremtését, valamint a központi hatalmak elleni háború folytatását várta el a kormánytól. A hadsereg demokratizálásával viszont egyáltalán nem értett egyet. Nagyon rossz viszonyban volt a különböző katonai bizottságokkal, és egyik beosztott tábornokát azért menesztette, mert engedelmeskedett azoknak. A hadsereg lezüllesztését a Pétervári Szovjetet és a mindenféle demagóg agitátorokat okolta. A bolsevikokat akkoriban egyszerűen német ügynökként kezelte. Az Ideiglenes Kormánytól pedig döntően azért fordultak el, mert nem tudta megakadályozni ezeket a folyamatokat. Érdekes, hogy a frontot megjárt hivatásos katona Gyenyikin nem érezte azt a mérhetetlen fáradságot és fásultságot, amely a háború negyedik évében jellemezte majdnem az összes hadviselő fél katonáit.⁵

Ezek tükrében nem meglepő, hogy a ranglétrán éppen emelkedő Gyenyikin hamar a kormány- és forradalomkritikus tiszték társaságában találta magát. Támogatta Lavr Kornyilov 1917. augusztusi rendteremtési kísérletét, de közvetlenül nem vett részt benne, mert a fronton tartózkodott. Onnan viszont nyilatkozataival és tanácsaival támogatta a puccsistákat. Ezért tábornoktársaival együtt a bihovi börtönbe került, ahonnan a bolsevik hatalomátvétel napjaiban Nyikolaj Duhonyin főparancsnok kiengedte őket. Ez éppen időben történt, mert kés-

⁴ Gyenyikin A. I.: *Ocserki russzkoj szmuti*. I. kötet. 1. rész. Párizs, 1921. 56.

⁵ Gyenyikin, A. I.: *Sztaraja armija*. Párizs, 1931.

lekedés esetén valószínűleg népitélet áldozatai lettek volna. A bolsevikellenes tábornokok még fogságuk idején elhatározták, hogy a harcot mindenképpen folytatni kell. Az erőgyűjtés és az új harc elindításának színhelyéül Don-vidéket szemelték ki. Nagyon bíztak ugyanis a doni kozákság konzervativizmusában és hazafias érzelmeiben.⁶ 1917 novemberében Gyenyikin aktív részvételével elkezdődött a dél-oroszországi Önkéntes Hadsereg szervezése.

1918 elején körülbelül 4-5000 önkéntes állt rendelkezésükre. Az év végén viszont már majdnem 100 000 fővel rendelkeztek. Eleinte többnyire tisztekről, kozákokról és polgári származású tisztiiskolásokról volt szó. A hadsereg legfőbb vezetője Mihail Alekszejev tábornok, főparancsnoka pedig Lavr Kornyilov volt. Utóbbi halála után 1918-ban Gyenyikin lépett helyére, mint a rangban soron következő parancsnok. A szerveződő fehérgárdista katonai mozgalomban ugyanis nagy jelentősége volt a tiszti rangoknak és hierarchiának. Alekszejev tábornok halála után pedig a teljes vezetés Gyenyikin kezében összpontosult.

A fehér önkénteseket a szigorú bolsevikellenesség mellett németellenesség és antantpártiság jellemezte. Monarchista meggyőződésük ellenére hivatalosan nem tartozott céljaik közé a monarchia restaurációja. Alapvetően az „egy és oszthatatlan Oroszország” visszaállításán dolgoztak, emiatt sok konfliktusuk volt a nemzetiségi vidékek mozgalmával.

Gyenyikinnél radikálisabban kevesen utasították el a peremvidékek önállósági törekvéseit. Ami a bolsevikokat illeti, a tábornok fő bűnüket abban látta, hogy „szétverték és megsértették Oroszországot.” Szerinte a szovjethatalom nem volt nemzeti, mert megkötötte a breszt-litovszki békét, amely miatt Oroszország elveszítette az utolsó háromszáz év területi vívmányait. A fehér mozgalom egyik legfontosabb indítékát a nemzeti érzelmekben látta. De azzal is tisztában volt, hogy hadserege bizonyos mértékig osztályjellegű, hiszen főleg tisz-

tek, tisztiiskolások, diákok, városi polgárok, értelmiségiek és kozákok vettek részt benne. Sokakat közülük erős revánsvágy fűtött az 1917-es eseményekért, miközben a külföldi és belföldi szövetségesekre való tekintettel a vezetőiknek részleges kontinuitást kellett vállalni az akkor megszületett egyes megoldásokkal. Ez azt is jelentette, hogy noha sokan szerették volna, nem hirdethették nyíltan a monarchista restauráció jelszavát. Ehelyett „az előre meg nem határozottság” taktikáját követték, melynek értelmében először le kell győzni a bolsevikokat, meg kell teremteni a törvényes rendet, majd össze kell hívni a reprezentatív népképviselői szervet (az Alkotmányozó Gyűlést) és ott eldönteni az ország összes fontos problémáját. Tulajdonképpen ez volt az elodázás taktikája, amely nem volt túlzottan lelkesítő, de alkalmasnak tűnt a minimális belső béke megőrzésére a roppant heterogén bolsevikellenes táboron belül.

Gyenyikin annyiban tért el tábornok kollégái többségétől, hogy nemcsak taktikailag, hanem őszintén hitt ebben a megoldásban és politikában. Nem volt ugyan republikánus, de nem volt elvhú monarchista sem. A politikában elvből nem utasította el az alkotmányt és a választásokat, de a hadseregen belül ezeket kivitelezhetetlennek tartotta. A polgárháború sem volt alkalmas környezet ezek megvalósítására. Mindenképpen hitt viszont az erős kézben és a szilárd hatalom eszméjében, amelynek normális körülmények között nem kellene korlátlanul és diktatórikusnak lenni. A forradalomellenes táborba Gyenyikin alapvetően nem a monarchia utáni nosztalgia, hanem az életét és egzisztenciáját jelentő hadsereg szétesése miatt érzett düh, a hazáját fenyegető vereség miatti aggodás és a folyamatok további radikalizálódásától való félelem vezette.

A társai és a saját maga által kreált rezsimet később katonai vagy nemzeti diktatúrának nevezte el. Diktatúrája az ideológia tekintetében valóban nemzetinek volt mondható, de lényegét tekintve inkább tisztán katonai diktatúráról volt szó. A rezsím hatalmi terminológiája is megerősíti ezt az állítást. Gyenyikin ugyanis ragaszkodott ahhoz, hogy a titulusa főparancsnok legyen, semmi más. Még akkor is, amikor komoly területek felett

⁶ Gyenyikin, A. I: *Ocserki russzkoj szmuti*. II. kötet. Párizs, 1922. 156.

rendelkezett, amelyeket a polgári közigazgatás szabályai szerint is kellett irányítani. Először tehát az Önkéntes Hadsereg Főparancsnoka címet viselte, ami később a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők Főparancsnoka titulusra változott. Ezzel formálisan is befejeződött a fehér táboron belül már régóta szorgalmazott egyszemélyi katonai diktatúra kiépítése.

A katonai diktátor hatalmát semmiféle jogi aktus nem szabályozta, de korlátlanága csupán közvetve, az egyes egyéb normatív aktusokból, hatalmi helyzetéből, illetve a hadsereg elismeréséből következett. Az utódlásról sem rendelkezett semmilyen dokumentum.⁷ Csupán 1919 őszén, amikor Gyenyikin tartani kezdett egy ellene irányuló szélsőjobboldali merénylettől, a hadseregnek szánt titkos végrendeletében jelölte ki utódjául vezérkari főnökét, egyben személyes barátját, Ivan Romanovszkij tábornokot.

Az utódlás módja azonban más lett, mint ahogyan elképzelték, mégpedig éppen a hadseregnek köszönhetően. 1920 áprilisában ugyanis a vereségek és a hadseregen belül eluralkodott elégedetlenség nyomán Gyenyikin kénytelen volt haditanácsot összehívni, amelynek a távirat szerint új Főparancsnokot kellett volna választani. Pjotr Vrangel volt az esélyes jelölt, akivel Gyenyikinnek feszült volt a kapcsolata. Sok tisztnek azonban nem tetszett, hogy a dél-oroszországi fehérek új vezérére választással jelöljék ki. Ez a szokatlan megoldás túlzottan emlékeztette őket a gyűlölt 1917-es állapotokra. Végül a vezető tábornokok tanácskozása Vrangel tábornokot javasolta Gyenyikinnek, aki ezt követően aláírta a kinevezési parancsot, amelyben hatalmát utódjára ruházta át, majd távozott. A vele együtt tartó Romanovszkij tábornokot pedig két nap múlva Konstantinápolyban megölte egy szélsőjobboldali orosz tiszt.⁸

Gyenyikin helyzete az általa vezetett mozgalomban valóban sajátos volt. A katonai tekintélye és emberi tisztessége, er-

kölcsi tartása a tisztjei szemében megkérdőjelezhetetlen volt. Elejétől kezdve ott volt a fehér mozgalom bölcsőjénél, még a legreménytelenebb pillanatokban is. Szigorú nézeteket vallott, amelyekhez következetesen ragaszkodott is, néha – a politikusokhoz képest – már-már kontraproduktív módon. Ilyen volt a nemzetiségi kérdés, a németbarátság taktikai elutasításának problematikája, valamint a kozák autonomizmushoz és regionalizmushoz való viszonyulása. A nagyorosz nacionalista és centralista tábornok itt nem volt képes kialakítani rugalmasabb pozíciót, amely valószínűleg segítette volna a mozgalmát. Gyakorló politikusként tehát nem bizonyult sikeresnek. A hadsereg és a fehér mozgalom élén őt felváltó konzervatív Vrangel tábornok sokkal rugalmasabb, kiszámíthatatlanabb és emiatt sikeresebb volt politikailag. Igaz, az ő küzdelme már csak a „fehér ügy” epilógusa volt. Ugyanakkor a hasonló pozíciójú és beosztású fehérgárdista tábornok között valószínűleg Gyenyikin volt irodalmilag a legtehetségesebb és legintellektuálisabb. Néha úgy tűnik, hogy egy valódi önmarcangoló értelmiségi ült a főparancsnoki székben. Ez így nyilván elnagyolt megállapítás, de tény, hogy Gyenyikin sok dolgot távolról is képes volt szemlélni, értékelni.

Irodalmi és elemzői tehetségéről tanúskodnak a polgárháború után megszületett összefoglaló művei is. Részben ebből a beállítottságból fakadtak azok az emberi tulajdonságai és politikusi vonásai, amelyeket a radikalizálódó és egyre inkább a szélsőjobboldali irányba sodródó fehérgárdista tisztikar túlzott liberalizmusnak aposztrofált.⁹ Ezen megítélés másik oka abban rejlik, hogy a főparancsnoknak sokkal több érdeket és szempontot kellett figyelembe venni, mint amennyit egyszerűbb beosztottjai képesek voltak befogadni.

⁷ *Organyizacija vlasztyi na juge Rossziji v period grazsdanszkoi vojni (1918–1920)*. Arhiv russzkoj revoluciji IV. kötet, 241–42.

⁸ Usakov A. I. – Fegyuk K. N.: *Belij Jug*. Moszkva, 1997. 47–50.

⁹ Egyébként a Dél-Oroszországban működő két meghatározó bolsevikellenes politikai csoportosulás – azaz a liberálisabb Nemzeti Központ és a monarchista-jobboldali Oroszország Állami Egyesítése Tanácsa – között valóban az első állt közelebb hozzá, mert több konstruktivitást látott a politikájában és a megoldásaiban. Lásd Gyenyikin A. I.: *Ocserki russzkoj szmuti*. V. kötet. Berlin, 1926. 154–155.

A Gyenyikin által vezetett dél-oroszországi rezsim az Önkéntes Hadsereg, a bolsevikellenes kozákság, a helyi polgárság, valamint a nemzeti érzelmű értelmiség ingatag szövetségére épült. Kevésbé volt képes megszólítani a társadalom többségét kitevő parasztságot, amely tartott a volt földesurak restaurációs törekvéseitől, és nem nagyon foglalkozott munkásokkal. A rendszer jellegét alapvetően katonák határozták meg, de szóhoz jutottak benne a jobboldali nacionalista, liberális és konzervatív értelmiség képviselői is. A rezsim leginkább politikai jellegű szerve a Különleges Tanácskozás volt, amelyet 1918 kora őszén hoztak létre.¹⁰ A civileknek soha nem sikerült meghatározó pozícióba jutni ebben a testületben.¹¹ Jellemző, hogy amikor az 1919 végi katonai vereségek hatása alatt Gyenyikin kénytelen volt feloszlítani ezt a testületet és a helyén egy szűk összetételű operatív kormányt hozott létre, annak is Lukomsz-kij tábornok volt a vezetője. Ez a rendszer egyébként a saját választott képviseleti szervekkel rendelkező kozák autonóm alakulatoknak is túlzottan régimódi, bürokratikus és centralista volt. Ebből sok feszültség született a fehér tábornokok és a fehér kozák politikusok között.

Gyenyikin a testületben a katonák dominanciája mellett igyekezett fenntartani a törékeny egyensúlyt az egymással bizalmatlan monarchista jobboldal és a polgári liberálisok között. Saját bevallása szerint két politikai irányzatot igyekezett távol tartani: a szélsőjobboldaliakat és az összes szocialistát, az árnyalatoktól függetlenül. Azok képviseletét legfeljebb a később létrehozandó képviseleti Legfelsőbb Tanácsban tudta elképzelni, a kormányzati szervekben viszont semmiképpen.¹² A szocialistáktól ösztönösen idegenkedett, rossz emlékei voltak az 1917-es szerepvállalásukról. A szélsőjobboldaliak esetében viszont látta az elvakultságukat, a mindent elsöprő revánsvágyukat és elképesztő destruktivitásukat, amely agresz-

¹⁰ *Organyizacija vlasztyi na jube Rossziji v period grazsdanszkoj vojni (1918–1920)*. Arhiv russzkoj revoljuciji IV. kötet.

¹¹ Szokolov K. N.: *Pravlenijje genyerala Gyenyikina*. Szófia, 1921. 79.

¹² Gyenyikin A. I.: *Nacionalnaja gyiktatura*. 12–13.

szióval párosult. Egyébként Gyenyikin egyre inkább tisztában volt a polgárháború okozta általános elvadulással és azon belül a fehérgárdista tábor fokozatos lezüllesztésével is, amely részben rendteremtési kísérletei meghiúsulásával, részben a tisztek fokozódó frusztráltságával függött össze. Itt nem szabad elfelejteni, hogy az oroszországi polgárháború 1917 végén az elkötelezett és egymást gyűlölő különítmények harcaként kezdődött el, ahol egyik oldal sem ejtett foglyot. Ez a mentalitás sok tekintetben később, a nagy hadseregek mozgósítása idején is megmaradt. Gyenyikin eleinte igyekezett tiltani a foglyok azonnali agyonlövését, itt-ott küzdött a civil lakossággal szembeni atrocitásokkal is, de nem sok sikerrel. A polgárháború minden egyes további évében csak rosszabbodott a helyzet, különösen a vereségek hatása alatt. A Gyenyikin által irányított területeken a helyzetet bonyolította a nagyszámú zsidóság jelenléte, amely a nacionalista fehér tisztikar egyik fő céltáblájává vált. Éppen itt került sor a legborzasztóbb pogromokra, melyeket ugyan nemcsak a fehérek követtek el, hanem más helyi erők is (ukrán nacionalisták, a zöldnek nevezett paraszti anarchisták, lengyelek, itt-ott a Vörös Hadsereg egységei is), de a fehér tábornokok alig tettek valamit e folyamatok ellen. Ez vonatkozik Gyenyikin tábornokra is, aki ugyan társainál mérsékeltbb beállítottságú volt és az 1917-es forradalmat sem úgy szemlélte, mint egy zsidó összeesküvést. Sokkal inkább a német vezérkart okolta az egészért. A vad antiszemitizmus talán emiatt is távol állt tőle. De ennek ellenkezője sem igaz – azaz különösebb intézkedéseket sem tett a pogromok ellen. Az antiszemitizmus pedig a fehérek propagandájának szerves részét képezte. Gyenyikin főparancsnoki felelőssége az események ilyen kimeneteleért tehát egyértelmű, még a polgárháborús körülmények között is.

Gyenyikin maga is egyébként később úgy látta, hogy eredetileg „a rend és a haza megvédése” érdekében megszervezett Önkéntes Hadsereg a vége felé teljesen „bolsevizálódott,” ami alatt a teljes lezüllesztést és elvadulást értette. A fehér tisztek és tábornokok ugyanis ezt a bolsevizmus fogalmát még 1917-ben,

az orosz cári hadsereg demoralizálása és az ellenük irányuló atrocitások idején sajátították el. A bolsevizmusban sokan nem annyira az ideológiát látták, mint inkább a csőcselék tombolását és szabadjára engedését. Gyenyikin is vallotta ezt a felfogást. A fő probléma az volt, hogy a fehérek nemcsak országos szinten nem voltak képesek visszaállítani „rendet és törvényességet,” ahogyan azt ígérték, hanem az általuk elfoglalt területeken és a saját soraikban sem. Az államépítő és a belső erőszakot szabályozó politika végrehajtásában a bolsevikok végül sikerebbnek bizonyultak. A legtöbb fehér tábornok, Gyenyikinnel együtt, egyszerűen alkalmatlannak bizonyult saját hadserege megfegyvelésére. Ahhoz ugyanis túlzottan függtek az általuk is fetiszizált hadseregtől. Talán csak Pjotr Vrangel báró volt a kivétel, de akkor már késő volt.¹³

Az összes fehérgárdista tábornoki rezsim meglehetősen képlékeny jelleggel és zilált belső állapotokkal bírt. Ez különösen igaz volt a leginkább heterogén lakosságú és társadalmi szerkezetű Dél-Oroszországra. Ennek a szervezeti gyengeségnek több oka volt. Egyrészt a tekintélyelvű tábornoki diktatúrák az ideiglenesség jegyében jöttek létre, és a deklarált elképzeléseik szerint csupán a bolsevikok legyőzéséig kellett volna fennállniuk. Ennek megfelelően nem volt kidolgozott belső struktúrájuk, ami a fehéreket a szilárdabb politikai és társadalmi bázis létrehozásának lehetőségétől fosztotta meg. Az olyan sorsdöntő társadalmi döntéseknek, mint az agrárreformnak, a nemzetiségi kérdésnek vagy a munkásproblémának a megoldását a háború végére akarták halasztani, ami a polgárháború jellegének teljes félreértése volt. Ez annál is károsabb volt rájuk nézve, mivel a sok helyi birtokrestaurációs kísérlet ellenére egy általános vagyoni restaurációra nem gondolhattak. A legokosabbak közülük, köztük Gyenyikin is, erre időben rá is jöttek, de mozgalmuk belső összetétele megakadályozta őket abban,

¹³ Vrangel báró például a Krím-félszigeten a rend megteremtése érdekében 1920-ban akár garázdálkodó gárdatisztek is képesek voltak kivégeztetni, amire korábban nem nagyon volt példa.

hogy ebből levonják a megfelelő következtetéseket. Így viszont nagyon komoly agitációs előnyöktől estek el.

Akármilyen erősek és szilárdak akartak lenni a tábornoki diktatúrák, rugalmatlan politikájuk miatt egyre szélesebb rétegek fordultak el tőlük. Elfogadtatásukat a lakosság körében megnehezítette a tömegesen alkalmazott terror is, amelynek legfőbb kivitelezője a tábornoki diktatúra bázisának tekintett tisztikar és kozákság volt. A vezető tábornokok alternatív és egyben hatékony támaszok híján, amelyekre a belső rendteremtés során támaszkodhattak volna, valójában nem tudták kordában tartani a tisztikart, és egyre jobban függtek tőle. A fehér rezsimék, Dél-Oroszországgal együtt tehát idővel nem is annyira erőskező vezető tábornokok egyszemélyi vagy kollektív diktatúrái voltak, hanem inkább alárendeltjeik sokaságának helyi kisdiktatúrái, amelyekre a vezető központnak csak csekély befolyása volt. A fehérgárdista tábornokok az oroszországi győzelemért folyó harcban megfélemeztek a szilárd hátszín biztosításáról, ahol emiatt elképesztő méretű önkény, terror, korrupció és káosz uralkodott el. A katonai vereségek csak tovább mélyítették el ezeket a negatív folyamatokat.¹⁴

Miután a novorosszijszki katasztrófát követően¹⁵ az 1920. március 22-én megtartott haditanács eredményeképp Anton Gyenyikin átadta a dél-oroszországi fehér hadsereg maradványai feletti főparancsnokságot legfőbb ellenlásásának, Pjotr Vrangel altábornagynak, ő maga egy angol cirkáló fedélzetén elhagyta Szevasztopolt. Mint az emigránsok túlnyomó többsége, valószínűleg ő sem sejtette, meddig tart majd ez a kényszerű

¹⁴ Erről lásd részletesebben Halász Iván: *A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimék az oroszországi polgárháborúban 1917–1920.* Budapest, 2005. 268.

¹⁵ 1920 márciusában a fehérek kubáni, észak-kaukázusi frontja összeomlott, a megmaradt alakulatok szervezetlenül özönlöttek a fekete-tengeri kikötők, mindenekelőtt Novorosszijszk felé. A fehérek és az őket támogató szövetségesek nem rendelkeztek elegendő kapacitással az evakuálás lebonyolításához, a hajóknál tumultuózus jelenetekre került sor. Több ezer tisztet és katonát nem sikerült átszállítani a Krím-félszigetre. A kudarc végérvényesen aláásta Gyenyikin főparancsnoki tekintélyét.

távollét. Emigrációs létük így tulajdonképpen versenyfutás volt az idővel: melyik bírja tovább, saját biológiai órájuk vagy a bolsevikok rendszere Oroszországban. Ebben az egyenlőtlen versenyben azok szenvedtek vereséget, akik, mint pl. Gyenyikin is, hazatérésüket a bolsevik rezsim bukásától tették függővé.

Gyenyikin az emigrációban felhagyott az aktív politizálással. Még londoni tartózkodása során megkeresték azzal, hogy álljon egy emigráns összorosz kormány élére. A javaslat mögött az orosz hatalomfelfogásnak a hatalom jogfolytonosságáról és átörökítéséről vallott tétele húzódott meg. Gyenyikin azonban azt válaszolta a felkérésre, hogy teljesen visszavonult a politikától, kizárólag magánemberként tartózkodik külföldön. A későbbiekben sem lépett be semmilyen emigráns pártba vagy tiszti-katonai szövetségbe. Nem fogadta el Winston Churchill és néhány képviselőtársa anyagi segítségnyújtásra vonatkozó felajánlását sem.¹⁶ Függetlenségét, erkölcsi tartását Gyenyikin élete végéig megőrizte, ami pozíció nélkül is nagy tekintélyt biztosított neki az emigrációban. A Nagykövetek Értekezlete által neki folyósított csekély nyugdíja mellett irodalmi tevékenységéért és emlékirataiért kapott honoráriumából tartotta el családját.

A terv, hogy egy terjedelmes, szintetizáló műben foglalja össze emlékeit, tapasztalatait még főparancsnoki ténykedése alatt megszületett benne. Az emigrációban pedig minden energiáját több kötetesre tervezett nagyszabású történeti munkájának, „Az orosz zavaros időszak vázlatának” (Ocserki Russzkoj Szmuti) megírására fordította. A címválasztással a szerző egyértelműen párhuzamot von a XVII. század eleji „szmuta”, zavaros időszak és saját korának oroszországi történései között. Az első kötet előszavának végén ezzel kapcsolatban megfogalmazott gondolata akár a putyini birodalmi politizálás krédója is lehetne: „A bolsevizmus megdöntése után az orosz nép erkölcsi és anyagi újjászületésének terén végzendő hatalmas munka mellett, utóbbi előtt honi történelmünkben korábban soha nem

¹⁶ Ippolitov, G. M.: *Gyenyikin*. Moszkva, 2006. 503.

látott élességgel fog felvetődni a birodalmi lét megőrzésének kérdése. Mivel az orosz föld határain túl már kopognak a sírásók szerszámai és vicsorognak a sakálok Oroszország végét várva. De erre hiába várnak. A vérből, sárból, szellemi és fizikai nyomorúságból az orosz nép ereje és értelme teljében fog feltámadni.”¹⁷

Az ötkötetes mű első része 1921-ben jelent meg Párizsban, az utolsó kötet 1926-ban Berlinben. Ezalatt az idő alatt Gyenyikin és családja többször változtatták emigrációjuk helyszínét. Londonból már 1920 augusztusában Belgiumba költöztek. Bár a döntés mögött részben anyagi megfontolások álltak, Gyenyikin távozása mégis demonstratív politikai gesztus volt. Gyenyikint felháborította a brit kormány közeledése a szovjetekhez, valamint az, hogy ennek során személyét sem kímélték.

Bár Gyenyikin 27 éves emigrációjából mindössze 3 esztendő esik Magyarországra, az 1926-tól 1945-ig tartó franciaországi periódus után ez volt a második leghosszabb időszak, amit családjával egy országban eltöltött. Miután a „Zavaros időszak” első kötete megjelent, és Gyenyikin francia frankban felvehette a neki járó tiszteletdíjat, utánaérdeklődött, hogy hol váltják leghölgyösebben a frankot. Legkedvezőbbnek a magyarországi árfolyamot találta, így Belgium után hazánk lett Gyenyikinék emigrációjának következő állomása.¹⁸ A brüsszeli magyar követség minden nehézség nélkül kiállította a beutazóvízumot a család tagjai számára, a követ még azt is felajánlotta, hogy Gyenyikin irattárát diplomáciai postával juttatják el Magyarországra.¹⁹

A költözésnél kétségkívül meghatározó szerepet játszó anyagi megfontolások mellett Gyenyikin politikai szempontokat is mérlegelt. Úgy látta, az európai országok közül Magyarország

¹⁷ Gyenyikin, A. I.: *Ocserki russzkoj szmuti*. I. köt. Előszó „После свержения большевизма...” kezdetű szöveghely http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/1_pre.html (utolsó elérés: 2020. 01. 11.)

¹⁸ Ippolitov: *Gyenyikin*, 510.

¹⁹ Lehovics, D.: *Belije protyiv krasznihi. Szugyba genyerala Antona Gyenyikina*. Moszkva, 1992. 285–286.

viszonyul a legellenségesebben a bolsevizmushoz, és „egyelőre nem érződik, hogy árulásban készülne részt venni, amely barátaink és ellenségeink részéről is érlelődik”. Árulás alatt a bolsevikok készülő elismerését értette. Ebből a szempontból nagyon negatívan ítélte meg például Lloyd George szerepét, aki – szerinte – „galvanizálta a bolsevikokat és meghosszabbította létüket”.²⁰

Bár az első világháborúban Gyenyikin egységei a Kárpátokban, Galíciában sokszor vívtak véres küzdelmet a monarchia alakulataival, ez a háborút követően nem befolyásolta negatívan a magyarokhoz való viszonyát, a magyarokról, mint lovagias, nemes ellenfelekről emlékszik meg. „Magyarországon nem egyszer volt szerencsém találkozni korábbi ellenségeimmel, a háborúban részt vett katonákkal, tisztekkel, »keresztfiaimmal« (olyan hadifoglyokkal, akiket az én alakulataim ejtettek fogságba), és ezek a találkozások mindig őszintén örömteliek voltak. Különösen a katonai szempontból kitűnő 38. honvéd-hadosztály tisztjei viseltettek baráti érzelmekkel irányunkban. Ezzel a hadosztállyal sokszor hozta össze a sors a harcmezőn a Vashadosztályt. Az első világháborúban még éltek a régi katonai lovagiasság hagyományai...”²¹ Az ellenségképet itt teljes mértékben „békévé oldják” a közös harctéri emlékek.

A család Magyarországon előbb a nyugati határszélen, Sopronban lakott, majd egy rövid ideig Budapesten, ezt követően a Balaton partján, Lellén telepedtek le. „Denikin orosz tábornok kertészkedik Balatonlellén” – adta hírül 1924 augusztusában a helyi sajtó: „A lellei fürdővendégek sokszor megbámulják az 50 év körüli daliás tábornokot, amint ingben és, kapál vagy éppen öntöz a villa kertjében.”²² Gyenyikin nem követte a Magyarországon hosszabb-rövidebb ideig megfordult orosz tábornokok példáját, akik politikai ambícióktól fűtve vagy

éppen egzisztenciális előnyöket remélve egymásnak adták a kilincset a magyar politikai élet irányítóinál, parlamenti képviselőktől a minisztereken keresztül, egészen Horthy Miklós kormányzóig.

Mindeközben íródtak a „Zavaros időszak vázlatának” újabb és újabb fejezetei. Az első kötetet, amely angliai és belgiumi tartózkodása alatt készült el, még jórészt emlékezetből, csekély megmaradt irattárára támaszkodva írta. A későbbiek során azonban szüksége volt forrásanyagra, dokumentumokra is arról az időszakról, mikor ő állt a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők élén. Erre az időre Vrangél és stábjára már Karlócán tartózkodott. Ide került mindaz, amit az Önkéntes Hadsereg, a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők, illetve az Orosz Hadsereg iratanyagából sikerült megőrizni. Gyaníthatóan a francia frank árfolyama mellett ez újabb ok volt, amiért Gyenyikin Magyarországot választotta tartózkodási helyéül: Magyarország esett a legközelebb a délszláv államhoz, a Vrangél-emigráció központjához. Futárok szállították az anyagot Budapest, Balatonlelle, illetve Belgrád és Karlóca között a budapesti orosz katonai képviselő közreműködésével.

Az intenzív munkának köszönhetően 1922 és 1925 között Gyenyikin elkészült a nagyszabású mű 3. 4. és 5. kötetével is. „Az orosz zavaros időszak vázlata” az 1917-es februári pétervári eseményektől tekinti át a forradalom és a polgárháború történéseit, egészen addig a pontig, amíg 1920. március 24-én (a régi orosz időszámítás szerint) az angol Malborough csatahajó kifutott Konstantinápoly kikötőjéből, fedélzetén Anton Gyenyikinnel és családjával. Műfaji besorolását tekintve több mint egyszerű visszaemlékezés, Gyenyikin bőségesen idéz a korabeli dokumentumokból, parancsokból, jelentésekből. Nézőpontja azonban érthetően nem a távolságtartó történészé, hanem azé az emberé, aki egyszerre volt alakítója és elszennvedője a sorsfordító eseményeknek. „»Az orosz zavaros időszak vázlatát« emigrációban töltött életem legfontosabb tetteinek tartom. Úgy tekintetem erre a munkára, mint a Fehér mozgalommal szembeni adósságomra, a harcban elesettek emléke

²⁰ Petrusseva, L. I.: *Genyeral Gyenyikin v Vengrii*. In: Rosszijszkaja belaja emigracija v Vengrii (1920–1940-e godi). (Szerk.: Varga Éva – Sztikalín A. Sz.) Moszkva, 2012. 84.

²¹ Gyenyikin, A. I.: *Puty russzkogo oficera*. Moszkva, 2007. 130.

²² Új Somogy, 1924. augusztus 3. 4.

előtti tisztelgésre, mint a nép és a történelem ítélőszéke előtt tett őszinte vallomásra.”²³

A mű komoly visszhangot váltott ki az érintettek körében a Szovjetunióban és emigráns berkekben egyaránt. Lev Trockij nem minden ironia nélkül jegyezte meg, hogy a vereség megtanította a fehér tábornokokat, többek között Gyenyikint arra, hogyan forgassák a tollat. Mihail Pokrovszkij Gyenyikin művét a „tábornokok történelmének” nevezte, amely a tábornokok politikáját, világnézetét, a forradalomhoz való viszonyát tükrözi.²⁴ A fehér mozgalomban Gyenyikin munkája sokakat készítette arra, hogy saját visszaemlékezéseiket megjelentessék, saját szemszögükből mutassák be a mozgalom történetét, vagy éppen polemizáljanak a szerzővel.

A látszólagos visszavonultság, a napi politizálástól való tartózkodás egyáltalán nem jelentett valamiféle teljes izoláltságot, nem jelentette azt, hogy Gyenyikint ne foglalkoztatták volna az orosz emigráció sorskérdései. Marina Gyenyikina visszaemlékezése szerint Budapesten és Balatonlellén gyakori vendégek voltak korábbi harcostársai, beosztottai, „néha két-három hétig is ott ragadtak”.²⁵ Ennek és kiterjedt levelezésének köszönhetően Gyenyikin pontosan értesült az emigráció törekvéseiről, belső küzdelmeiről és nem kevés aggodalommal figyelte azokat. 1923-ban Alekszandr Kutjepov gyalogsági tábornok levelében közölte Gyenyikinnel, hogy Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg vezetése alatt egy nemzeti mozgalom megindítását tervezik, és kérte korábbi felettese véleményét ezzel kapcsolatban. Gyenyikin válasza rendkívül diplomatikus, ugyanakkor teljesen egyértelmű volt. Nem vitatva Nyikolaj Nyikolajevics népszerűségét, olyan zászlónak nevezte őt, melyet díszhelyen kell őrizni, de aki csak a tekintélyét teszi kockára, ha a jelenlegi viszonyok között bármit is tenni próbálna.²⁶

²³ Ippolitov: *Gyenyikin*, 513.

²⁴ Uo. 514.

²⁵ Gyenyikina, M. A.: *Genyeral Gyenyikin*. Moszkva, 2005. 233.

²⁶ Lehovics: *Belije protyiv krasznihi*, 297.

1924 márciusában Kutjepov személyesen kereste fel Gyenyikint Magyarországon. Itt szóban is előadta, hogy Nyikolaj Nyikolajevics egy titkos szervezetet kíván létrehozni, melynek élére Kutjepovot szeretné állítani, és amely alkalmas a bolsevik rezsim megdöntésére. „Az elgondolás hasznos – válaszolta Gyenyikin –, de úgy vélem, a megvalósításhoz tekintélyes pénzeszközökre és jelentős tapasztalatra van szükség, másképp ez a dilettáns vállalkozás nem vezet sikerre.”²⁷

A későbbiek során Gyenyikin balsejtelméi beigazolódtak. A szovjet hírszerzés az egész vállalkozásba beépült, annak akcióit gyakran maga irányította, „Közép-Oroszországi Monarchista Egyesülés” néven létrehozta saját fiktív „földalatti” monarchista szervezetét, azt sugallva az emigráció számára, hogy szovjet területen egy kiterjedt hálózat létezik, amely csak a kedvező alkalomra vár, hogy a bolsevik rezsimet megdönthesse. Kutjepovék tehát végig ezzel a szervezettel működtek együtt, ráadásul oly módon, hogy a konspiráció alapvető szabályait sem tartották be. A totális összeomlás elkerülhetetlen volt.²⁸

A levelezés és a találkozók, az ezek során felmerülő kérdések arra ösztönözték Gyenyikint, hogy balatonlellel tartózkodása alatt papírra vesse az emigráció jövőjével, feladataival kapcsolatos gondolatait. Így született meg 1924 novemberében a „Hazakeresés” (Iszkanyije Rogyini) címet viselő írás, mely emigrációs berkekben hamarosan széles körben ismertté vált.²⁹ Tartalmával érdemes részletesebben is foglalkozni, mert ez volt az a vezérfonal, amelyhez Gyenyikin élete végéig tartotta magát, és sokak számára szolgált mintául (többek között a második világháború kritikus éveiben is). Európában előbb vagy utóbb elkerülhetetlen egy újabb háború – vélte Gyenyikin. Az

²⁷ Ippolitov: *Gyenyikin*, 512.

²⁸ Az akció történetéről lásd pl. Gaszparjan, Armen: *Operacija „Treszt”*. *Szovjetszkaja razvedka protyiv russzkoj emigracii 1921–1927*. Moszkva, 2008.

²⁹ ABRZ (Arhiv Bibliotyekei Fonda Russzkogo Zarubezsja – az Orosz Külföld Alapítvány Könyvtárának Levéltára) F. 7. Op. 3. Ed.hr. 2. 7-11. l.), illetve *Russzskaja vojnemaja emigracija* 4. köt. 2007. 209–213.

orosz emigrációnak nagyon kell rá ügyelnie, hogy – bármelyik féllel szimpatizáljon is – ebből kimaradjon, különben testvérharc lehet a vége. Ugyanezen okokból az önkéntesek nem vehetnek részt azon országok belső politikai küzdelmeiben, polgárháborújában, ahol menedéket találtak. Ez alól Gyenyikin egyetlen kivételt enged meg. Az önkéntesek kommunista felkelés esetén fegyvert ragadhatnak, és részt vehetnek annak leverésében.

Arra sem látott esélyt Gyenyikin, hogy bármely külső hatalom fegyveres segítséget nyújtson a bolsevik rendszer megdöntésében. Az európai országok sokkal inkább a Szovjetunió elismerésére törekednek (éppen az írás megszületése előtti hetekben a magyar diplomácia is tett erre kísérletet). Háborús helyzetet csak Szovjet-Oroszország aktív fellépése teremthetne. A bolsevikok nyugati expanziója azonban – folytatódik Gyenyikin érvelése – összefonódik „Oroszország újraegyesítésével, legyen az a balti tengeri kijárat megnyitása, az ország nyugati, délnyugati határainak kiigazítása, vagy Besszarábia visszaszerzése. A jövőben mindez elkerülhetetlen.” Gyenyikin, az egységes és oszthatatlan Oroszország gondolatának markáns képviselője bizalmatlan volt minden Oroszországot érintő külső nagyhatalmi törekvéssel szemben, és óvta az emigrációt az ezzel kapcsolatos illúzióktól: „Haramiák által megkaparintott otthonunk kulcsait nem szabad átadnunk olyan embereknek, akik közül sokan nem kipenderíteni akarják a rablókat, hanem őket is kifosztani, s ezzel együtt maradék holminkat is elvenni.”³⁰

Gyenyikin rövid távon nem látott lehetőséget a bolsevik rendszer megdöntésére. Az emigráció erőit erre elégtelennek tartotta, éppen ezért feleslegesnek és kockázatosnak tekintett minden erre irányuló szervezkedést. A nagyhatalmak pedig egyrészt éppen a bolsevikok elismerésén munkálkodnak, másrészt törekvéseik sok tekintetben ellentétesek Oroszország érdekeivel. Ebben a helyzetben az emigráció és az önkéntes moz-

³⁰ *Russzkaja Vojennaja Emigracija*, 4. köt. 210.

galom feladatát Gyenyikin a következőkben adta meg: „Túrni, tanulni és dolgozni”. Meg kell őrizni az otthonról hozott kapcsolatokat, az ezredeket, kozák sztyanicákat, zászlóaljkat. Gyenyikin leginkább arra látott esélyt, hogy a bolsevikokat a belső elégedetlenség hulláma fogja elsöpörni, valami ahhoz hasonló, ami 1921-ben Kronstadtban vagy a Tambovi Kormányzóságban történt.

A „Zavaros időszak” kéziratának elkészültével a magyarországi közeg már nem annyira az alkotómunkához szükséges nyugalmat, mint inkább az emigráció fő áramától való elzártságot jelentette Gyenyikin számára. Többek között emiatt is engedett egykori adjutánsa, a Belgiumban élő Alekszej Sapron du Larre tábornok unszolásának, és elhatározta, hogy családjával visszatér Brüsszelbe. Néhány hónapos belgiumi tartózkodás után azonban Gyenyikin áttette székhelyét Franciaországba. Párizs az orosz fehéremigráció egyik legfontosabb központjának számított ekkor. Gyenyikin folytatta irodalmi tevékenységét, ekkor megjelenő művei, a „Tisztek” („Oficeri”) és a „Régi hadsereg” („Sztaraja armija”) ugyancsak komoly elismerést arattak. Az orosz irodalom ekkor emigrációban élő nagy alakjai, mint Ivan Bunyin, Alekszandr Kuprin, Ivan Smeljov, Marina Cvetajeva egyre inkább körükbe tartozónak érezték a Dél-oroszországi Fegyveres Erők egykori főparancsnokát, többükkel Gyenyikin személyesen is jó kapcsolatokat ápolt.³¹

Irodalmi munkásságán túl az 1930-as években Gyenyikin Párizsban több nyilvános előadást is tartott az emigráció egészét foglalkoztató aktuálpolitikai témákból. Gyenyikin óva intette az emigrációt attól, hogy a szovjethatalom bukásához fűzött reményeit olyan külső hatalmak fellépésére alapozza, amelyek Oroszország (a Szovjetunió) területi integritását fenyegetik. A közelgő európai háború árnyékában különösen fontosnak tartotta álláspontjának megismertetését az emigráció minél szélesebb köreivel, a hallgatóság soraiban rendre ott ültek Gyenyikin volt tisztjei, katonái. Anélkül, hogy Gyenyikin

³¹ Gyenyikin: *Puty russzkogo oficera*, 8–10., Ippolitov: *Gyenyikin*, 523.

bármiféle illúziót táplált volna a szovjet rezsimmel szemben, felhívta a figyelmet arra, hogy a legtöbb nagyhatalom, valamint a Szovjetunióval szomszédos államok, melyek egyikére másikára az emigráció különböző csoportjai a „tétjeiket teszik”, a „bolsevik-ellenes harc ürügyén” a peremterületek (Ukrajna, Kaukázus, Távols-Kelet) elcsatolására vagy egyenesen Oroszország feldarabolására törekszenek. „A nemzetközi események és az orosz probléma” című brosúrában az Ukrajnára vonatkozó német aspirációkról mondott szavai mintha csak a putyini vezetés álláspontját tükröznék a mostani ukrainai krízis kapcsán: „Ebben a vonatkozásban ez nem felszabadítás [az ukrán nemzeti mozgalom támogatása Berlin részéről – K. A.], hanem hadjárat Oroszország ellen, törekvés annak feldarabolására, déli területeink rabigába hajtására, nem a bolsevizmus ellen irányul, hanem az orosz nép két ágát fordítja egymás ellen, belviszályokra és testvérgyilkosságra uszítja őket, hogy aztán a káini tett befejezését követően Nagy- és Kisoroszország romjain diktálhassák saját akarataikat. Természetesen soha semmilyen, sem autokratikus, sem demokratikus, sem monarchikus berendezkedésű, sem köztársasági Oroszország nem fog beleegyezni Ukrajna elszakításába. A moszkvai Rusz és a Kijevi Rusz közötti ostoba, minden alapot nélkülöző, kívülről táplált és szított vita a mi belső vitánk, ami senki másra nem tartozik, és amit nekünk magunknak kell megoldani.”³²

Még a Vörös Hadsereggel kapcsolatban is megengedett magának olyan megjegyzést, hogy az „bizonyos mértékig orosz nemzeti erő és minden érintkezés a külföldiekkel a bolsevikellenes harc ürügyén – hazaárulás.”³³ Nem egyszerűen alakult Gyenyikin és a ROVSZ (Russzkij obszcevoinszkij szozuz – kb. Orosz Összkatona Szövetség) viszonya. Az emigráció egyik legnagyobb létszámú és legaktívabb katonai szervezetét még

Pjotr Vrangel hozta létre a Krímből evakuált orosz hadsereg bázisán, célja a hadsereg egykori személyi állományának összetartása, az alá-fölérendeltségi viszonyok megőrzése volt az emigráció körülményei között.

Gyenyikin nem rejtette véka alá fenntartásait a szervezetben sokszor hangoztatott, még Vrangel idejéből örökölt, „bármivel, csak a bolsevikok ellen!” jelszóval kapcsolatban, amivel kiváltotta az emigráció aktivista szárnyának ellenszenvét. Különös aktualitást kapott ez a polémia az 1930-as évek második felében, miután a ROVSZ-on belül is szép számmal akadtak, akik Hitlerben hajlamosak voltak szövetségest látni a szovjet rezsim elleni harcban. Gyenyikin programjának lényegét egy rendkívül egyszerű jelszóban foglalta össze: „A szovjethatalom megdöntése és Oroszország védelme!” Az emigráció egyikből sem engedhet, egyik sem mehet a másik rovására. 1940-ben a Franciaország elleni német támadást követően Gyenyikinék megkísérelték elhagyni az országot, azonban csak az Atlanti-óceán partján fekvő, Mimizan nevű kistelepülésig jutottak, mivel a németek elvágták a továbbutazás lehetőségét. Így a második világháború éveit itt töltötték, a németek által megszállt Franciaországban. A németek többször megkísérelték Gyenyikint a maguk szolgálatába állítani, felajánlották neki, hogy költözzön Berlinbe, ott folytassa irodalmi munkásságát, illetve segítsen a nácik oldalán mozgósítani az orosz emigrációt. Gyenyikin mindannyiszor határozottan visszautasította ezeket az ajánlatokat. Élesen elítélte mindazokat, akik a kollaboráció útját választották. A visszaemlékezések tanúsága szerint élénk figyelemmel követte a keleti front eseményeit, megviselték a Vörös Hadsereg kudarcai, örült a szovjet haderő győzelmeinek. 1944. november 15-én az Önkéntes Hadsereg megalakulásának 27. évfordulóján ezekkel a szavakkal fordult egykori beosztottjaihoz: „Fájdalmat éreztünk azokban a napokban, mikor a hadsereg, melyet ugyan Vörösnek és nem Orosznak hívnak, vereségek sorozatát szenvedte, örvendeztünk a győzelem napjaiban. És most, mikor a világháború még nem ért véget, teljes lelkünkben kívánjuk annak győzedelmes befejezését, amely

³² Gyenyikin, A. I.: *Mirovija szobityija i russzkij voprosz*. Párizs, 1939. 35. A broszúra internetes elérhetősége: <https://archive.org/stream/mirovyiasobytia008800#mode/1up> (utolsó elérés: 2020. 01. 15.)

³³ Trambickij, Ju. A.: *Genyeral-lejtyenant A. I. Gyenyikin*. 166.

megszabadítja az országot az arcátlan külső támadási kísérletektől.”³⁴ Ez a patriotizmus azonban nem jelentette a szovjet rendszerrel való megbékélést. Gyenyikin nem követte az emigráció berkeiben 1945-től felerősödő, lényegében a korábbi kollaborációval ellentétes tendenciát, a Szovjetunióhoz való közeledést, amely sokaknál a szovjet állampolgárság felvételében és a hazatérésben csúcspontot ért el.

A volt szovjet hadifoglyok, emigránsok erőszakos repatriációja, a francia kommunista párt befolyásának erősödése miatt Gyenyikin nem érezte magát biztonságban Franciaországban. 1945 őszén feleségével együtt elhagyta az öreg kontinenst és az Egyesült Államokba költözött, ahol egészen haláláig emlékiratain dolgozott, előadásokat tartott az emigráció helyzetéről a megváltozott világban. 1946 júniusában „Az orosz kérdés” címmel memorandumot intézett az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányához. Ebben kifejtette, hogy amennyiben a nyugati demokráciák a fenyegető kommunista veszélynek ellenállva összeütközésbe kerülnének a szovjet rezsimmel, akkor semmiképpen nem szabad elkövetniük azokat a „kapitális hibákat”, melyeket Hitler elkövetett a bolsevizmus elleni harc ürügyén. Nem szabad az orosz népet a szovjet rendszerrel összemosni, a háborúnak nem Oroszország ellen kell irányulnia, hanem a rendszer megdöntésére, tiszteletben kell tartani Oroszország területi integritását, határait, jogait és életbevágó érdekeit. Amennyiben Oroszország feldarabolása, balkanizálása lenne a cél (itt Gyenyikin külön is nevesítette Ukrajnát, illetve a Kaukázust, mint neuralgikus pontokat), akkor a nyugatnak megint egy újabb honvédó háborúval kellene számolnia.³⁵ A hidegháború azonban nem vezetett közvetlen katonai konfrontációhoz a két szuperhatalom között.

Gyenyikin nem sokkal 1947-ben bekövetkezett halála előtt úgy rendelkezett, hogy ha „Oroszország ismét szabad lesz”,

³⁴ Idézi: Ippolitov: *Gyenyikin*, 558.

³⁵ Lehovics: *Belije protiv krasznih*, XXXVIII. fejezet, „Записка генерала Деникина...” kezdetű szöveghely. http://militera.lib.ru/bio/lehovich_dv/38.html (utolsó elérés: 2020. 01. 19.)

akkor földi maradványait szállítsák vissza hazájába. A Szovjetunió szétesését csak az emigráció második nemzedékének idősebb tagjai élték meg, köztük Anton Gyenyikin lánya is. Marina Gyenyikina-Grey 2005 júniusában kapott orosz útlevelet és orosz állampolgárságot, 2005 októberében pedig Moszkvában részt vett szülei hamvainak újratemetésén.

Anton Gyenyikin alakja és pályafutása, személyének, életművének értékelése kiváló esettanulmány a hős–antihős problematika szemléltetésére az orosz történelemben. A szovjet érában neve szitokszónak számított, a nevéből képzett „gyenyikinscina” kifejezés egyfajta gyűjtőfogalma volt a pogromoknak, fehérterroroknak, tábornoki diktatúráknak, feketeszázásoknak, földesúri-monarchista reakciónak. Egyes szovjet „történészek” anélkül írtak róla sommás ítéleteket, hogy életművét, írásait, a vele kapcsolatos dokumentumokat valaha is tanulmányozták volna, mindössze a polgárháború éveiből származó vörös propagandakliséket ismételték.³⁶

A posztszovjet orosz nemzeti (birodalmi) identitás megteremtésén fáradozó jelenlegi rendszer számára Gyenyikin tábornok alakja két szempontból tűnik alkalmasnak arra, hogy példaként állítsák a jövő nemzedékek elé: egyrészt aktív katonai és politikai pályafutása alatt, valamint emigrációs éveiben végig következetes képviselője volt az „egységes és oszthatatlan Oroszország” eszméjének, másrészt a II. világháború éveiben minden erejével igyekezett visszatartani az emigrációt a Hitlerrel való együttműködéstől, a kollaborációt az orosz nemzeti érdekek elárulásának tartotta. Gyenyikin beemelését az új orosz nemzeti Pantheonba személyesen Vlagyimir Putyin elnök menedzselt. Az elnöki adminisztráció tevékeny szerepet játszott a Gyenyikin-házaspár hamvainak hazahozatalában és az újratemetés megszervezésében. A Donszkoi

³⁶ A jelenség historiográfiai elemzését lásd: Ippolitov, G. M.: *Gyenyikin = Gyenyikinscina. Genyeral-lejtyenant A. I. Gyenyikin v godi grazsdanszkoi vojny. Szovjetszkaja isztoriografija problemi (vtoraja polovina 1960-h – pervaja polovina 1980-h gg.)* In: Izvesztija Szamarszkogo naucsnoho centra Rosszjizskoi akagyemii nauk. Szamara, 2010. 12. kötet, 193–204.

monostor nekropolizában Gyenyikinnek – és az orosz fehér-emigráció néhány más képviselőjének – felállított síremlékek elkészítését Putyin rendelte meg, felügyelte a munkálatokat, és magánvagyonából finanszírozta ennek költségeit. 2009 májusában az akkor kormányfői tisztséget viselő Putyin kilátogatott a temetőbe, virágot helyezett el Anton Gyenyikin, Vlagyimir Kappel altábornagyok, a filozófus Ivan Iljin, valamint az író, publicista Ivan Smeljov sírján. Közben megosztotta véleményét a környezetében lévőkkel az adott történelmi személyekről. Értékelésének kulcsmózzanata, hogy az említettek tragikus idők hősei, igazi orosz hazafiak, „goszudarsztvennyikok”³⁷ voltak. Gyenyikin kapcsán külön kiemelte gondolatainak aktualitását Oroszország területi integritását illetően, valamint az orosz–ukrán (nagyorosz–kisorosz) viszonytal kapcsolatos, fentebb idézett eszmefuttatásának relevanciáját, nevezetesen, hogy az a két nép belügyének számít, és kívülről senki nem avatkozhat bele.³⁸ Putyin és Gyenyikin „kapcsolatának” még egy szimbolikus eleme is van. 2005-ben, amikor Gyenyikin lánya, Marina Gyenyikina-Grey Oroszországba látogatott, apja kardját a következő szavak kíséretében ajándékozta Putyinnak: „Átadom a Főparancsnok fegyverét a Főparancsnoknak.”³⁹

A hőssé emelt antihős. Iszaak Babel kettős képletei

HETÉNYI ZSUZSA

³⁷ A kifejezés az orosz „goszudarsztvo” – állam szóból származik, magyarra nehezen fordítható. A „goszudarsztvennyik” esetében olyan emberről van szó, akinek értékrendjében, politikájában az orosz államérdek, az orosz birodalom területi integritása, az államgépezet hatékony működése minden más szempontot felülír, aki az orosz állam érdekeit a vélt vagy valós külső fenyegetésekkel szemben is védelmezi.

³⁸ *Putyin vozlozsil cveti k mogilam „goszudarsztvennyikov” – Gyenyikina, Iljina, Szolzsenyicina.* 2009. május 24. <https://www.newsru.com/russia/24may2009/spo.html> (utolsó elérés: 2020. 01. 20.)

³⁹ Prokofjev, V.: *Saska Gyenyikina. Vnuk legendarnogo belogo genyerala zsvivot pod Parizsem.* 2014. aug. 14. <https://rg.ru/2014/08/14/denikin.html> (utolsó elérés: 2020. 01. 20.)

Iszaak Babel (1894–1940) korszakalkotó ellentmondásokat briliáns módon megörökítő életműve, de akár ellentmondásos életrajza is példázat lehet egy hős és antihős együttes paradigma számára. Az irodalmi szövegek elsőbbsége a kutatás számára kétségtelen, bár regényt lehetne írni arról is, milyen túlélési stratégiákat alkalmazott az író az 1930-as években elhatalmasodó sztálini személyi kultusz idején; hogyan próbált lavírozni, hazugságokkal védekezni a hazugságok ellen; és a hatalomhoz közel kerülni, hogy miközben hamis hangú művekkel a bizalmát megszerzi, veséig hatoló megfigyeléseit megtehesse. Iszaak Babel az egyetlen író, akinek egyetlen műve sem került elő a KGB archívumaiból. Letartóztatásakor még házkutatásra sem volt szükség, összegyűjtött műveit egyben vitték el legendás ládájával, ahová több hónapos pihentetésre elrakta írásait, hogy fokról fokra javítgassa, és főleg rövidítse.¹ Egyben veszett nyoma is. Nem említik a kihallgatási jegyzőkönyveket tartalmazó fennmaradt aktáiban sem. Vallomásaiból megtudható, hogy Babel minden terhelő vádat beismert, mindenki ellen vallott, ám röviddel kivégzése előtt, már megtört lelki és testi állapotban, visszavonta vallomásait.² Éppen fordítva történt, mint mások esetében, akik eleinte tagadtak, majd a kínzások hatására vallottak. Babel valószínűleg belátta, hogy már nem menekülhet meg. Az antihősön felülkerekedett a becsületesség, a hazugságon a valóság.

¹ Pausztovszkij, K.: *Katorzsnaja rabota*. In: *Vremja bolsih ozsidayij*. Moszkva, 1960.

² Babel peranyagáról ld. Sentalinszkij, V.: „Hallgassanak meg, kérem”. Iszaak Babel aktája. Fordította Vajda Lőrinc. In: *Uő. A feltámadott szó. A KGB irodalmi archívuma*. Budapest, 2000. 31–85.

A kettős látásmód, az egyszerre bentről és kintről ábrázolás paradox szimultaneitása Babel minden egyes művében érvényesül, témától függetlenül.

Kisebbségi témával, zsidó identitással kezdte pályáját. Amint azt első elbeszélése, *Az öreg Slojme* (1913) tanúsítja, Babel már tizenkilenc évesen tudta, hogy a zsidó téma jövője a szimultaneitás: az, hogy egyszerre szóljon a zsidósághoz és az orosz olvasóhoz. S ennek módszere az, hogy egyszerre mutassa meg, egy műben ütköztesse a kívülálló tekintet és a belső tudás, átélés ellentmondását. A kívülállás egyrészt a szerzői distanciában valósult meg ebben a fiatalkori műben, másrészt a mesteri távolítási „duplázásban”. Az istenfélő, hagyományokhoz ragaszkodó Slojme kívülállóként él a saját asszimiláló családjában, és minthogy öreg, beteg és zavarodott, tulajdonképpen már az életben is. Az ő korlátoltan érzékelő szemszögéből elmondott történetben a világ beszűkül. A kettős szemlélet Slojme alakjának az ábrázolásában is megvalósul, a megértés és undor szemszögének váltogatásában. Slojme Istennek tud csak panaszkodni, s végül fölakasztja magát. Babel egy generáció távozását, fölöslegessé válását írta meg pátoszmentesen és mellbevágóan.

Ez a szemléleti kettősség jellemző a gyermekkort ábrázoló (bár korántsem önéletrajzi) novellákra és a pogromokról szólókra egyaránt. *A galambdúcom története* és *Az első szerelem* (1925) valódi témája az Oroszországban 1905-ben kirobbant pogromok szörnyűsége. Babel egy gyermek szemével látatja az eseményeket, akinek természetesen a saját élete, az első plátói szerelem egy érett asszony iránt vagy első galambjainak beszerzése sokkalta fontosabbak, mint az utcán és a politikában zajló harcok. Azzal, hogy a történelem a mű háttérébe szorul és a tiszta tekintetű, egészségesen önző kisgyerek számára érthetetlen marad, Babel megkérdőjelezi a történelmi és társadalmi előítéletek értelmét, és így élezi ki a két novella tragikumát.

Az *Ébredés* és *A pincében* (1931) egzotikus családot ábrázol, kalandos életű ősöket, mániákus, művelt és hibbant felmenőket, könyvek fölött görnyedő hisztérikus kisgyermeket –

mindez apró megfigyelésekből, valóságmorzsákból felnagyított fikció. Babel túlzásainak sajátos humora már nem is ironia, hanem ugyancsak kettős magatartás, a büszkeség és szégyen vegyítése.

A kettősség ábrázolásának alkalmas formája a hasonmás hősök szerepeltetése. Nem a klasszikus hős-antihős képlettel (pl. a stevensoni Mr. Jekyll és Mr. Hyde fekete-fehér ábrázolással), hanem a dosztojevszkiji polifóniával él Babel, amikor párhuzamos sorsokban jeleníti meg az egzisztenciális problémák, a jobbra megválaszolhatatlan élethelyzeti választások verzióit, útkereséseit. A párhuzamoknak a középpontja, a kereső elbeszélő-hős majdhogynem regénybeli helyzetbe van állítva – egyedül kell kiküzdenie helyét az ellenséges világban, ahol az értékek elvesztek, vagy a korábbi helyüket veszítették el. Ljutovnak, a *Lovashadsereg* központi alapjának és elbeszélőjének párhuzamos hősei Priscsepa, Hlebnyikov és Krisztus Szaska is, de legközelebbi testvére (így is nevezi a szöveg) a rabbi fia.

Az elbeszélésciklus formájában is dominál a kettősség. Például az elbeszéléseknek önmagukban, a ciklustól külön is van egy olvasata, és van egy a többi elbeszélés láncolatában. Egy-egy elbeszélésnek van ikerelbeszélése, párja is (*A ló története* és *A ló történetének folytatása*; *A rabbi* és *A rabbi fia*). Az a hasonlat, hogy „a szemhatár peremén mint távoli kolostorfal emelkedik a szűzies hajdina” új perspektívába kerül, amikor hozzákapcsolódik egy másik hasonlat „a távolban katolikus templomok csillogtak fehéren, mint a hajdinamezők”.³

A legjelentősebb, amit Babel a világirodalomnak adott, a *Lovashadsereg* (1926) kettéhasadt, sokarcú elbeszélője, akinek zsidóság iránti kettőssége (a gyökerek, a hagyományok keresése és féltése mellett a bezárt zsidó világtól való borzadás és menekülés) még bonyolultabbá válik az új, szovjet kötődés vágya miatt, amely azonban szintén ambivalens: férfias közösséget ígér, de kegyetlenségével elborzaszt. E belső konfliktusok ta-

³ Ford. Wessely László. In: Iszaak Babel művei. Szerk. Gereben Ágnes. Budapest, 1986. 69., 97–98.

núja az író *Naplója*,⁴ ábrázolásának mesterműve pedig a *Gedali* című novella.

Gedali Babel egyik legismertebb antihős-hőse, egy régiségeket áruló kis piaci bolt zsidó tulajdonosa. A nosztalgikus hangulatban hozzá betoppanó elbeszélővel folytatott rövid dialógusaiból történelmi léptékű feszültségek és konfliktusok bontakoznak ki. A novella első felében dominál az elmúlás és a csillag motívuma. A csillag feljövetele és a szombat kezdete különleges jelentőségűvé válik a novella egészére nézve. A judaizmus időfelfogásában a napok este kezdődnek, így mindaz a reményteljes várakozás, ami más kultúrákban a hajnalhasadáshoz kapcsolódik, az alkonyhoz kötődik, ez viszont a legtöbb más kultúrában az elmúlásra emlékeztet. Ez az ellentét egy szinte komikus szópárbajban éleződik ki a novellában, az elbeszélő és Gedali konfliktusára irányítva a figyelmet. A jól ismert szombati imából a fiatal *szombatot* idézi föl magában az elbeszélő, és tudása a kulturális otthont jelzi egyben. Viszont Gedali szavaira arról, hogy „Bejön a *szombat*”, fennhangon azt feleli: „*Ma péntek van* és már leszállt az este”. Gedalihoz szólva másik időfelfogásra vált, amivel elhatárolja magát Gedalitól és a zsidó rítustól. A magyar fordítás nem pontos abban, hogyan is szólítja meg Gedali az elbeszélőt. A „*pane tovariscs*” nem egyszerűen „elvtárs úr”,⁵ mert benne van, hogy Gedali lengyelesen fordul hozzá, azaz duplán az ellenségek közé sorolja, amikor lengyelnek és vöröskatonának is titulálja, holott mindketten zsidók, csak mások.

A feszültség a dichotómiák (kettősségek) elvét követve bonyolódik, mert ugyanakkor az elbeszélőben is van egy hasadás: mást gondol és ír le, mint amit fennhangon kimond. A beszélgetőtársak másképpen néznek a világra is. Az alkony is kétféle a leírásokban, a judaizmus imájából vett képpel, az ifjú menyasszonyával szemben a vörös ég hasonlatai jelennek

⁴ Babel, I.: *Napló, 1920*. Előszó, jegyzetek és fordítás: Hetényi Zsuzsa. Budapest, 1993.

⁵ Babel: *Gedali*. In: Iszaak Babel művei, 92.

meg, a gyöngéd vér, a felborult üveg és az enyészet illata, vagyis az elmúlás európai asszociációi és talán a háborús kontextus is dominálnak.

A szép és a jó világának megteremtése vagy egy gyermeken tiszta és még tapasztalatlan lélekben fogalmazódhat meg, vagy pedig egy már mindenén túl lévő, sokat látott bölcs igazságaként, aki időn kívüli világban él már. A nevetséges naivitás és a tiszta törekvések szent pátosának kontrasztos kettőssége a groteszk egységében jelenik meg.

Gedali a forradalomtól az „igen” és a „nem” pólusainak egyértelműségét kéri számon. Az „igen” és „nem” alapvető problematikája evangéliumi gyökerekre vezethető vissza (Mt 5:37; 2Kor 1:18; illetve Jel 3:15–16, ahol a hév és hideg ellentét szerepel). Gedali a jó emberek Internacionáljáról beszél, az édes forradalomról, a jó emberek jó ügyéről.⁶ A szeretet elvont és általánosított erkölcsi szabálya ismét evangéliumi helyet idézhet fel, Pál apostol ún. Szeretet-himnuszát a hosszútűró és kegyes szeretetről, amely éppen a gyermeki világlátáshoz köti a valódi, tiszta szeretetet.

A novellában ismétlődnek a kicsinyítőképzős szavak, amelyek még akkor is feltűnők, ha tudjuk, hogy az orosz nyelvben gyakori ezek használata, s így stilisztikai értékük kevésbé erős. A kicsi tárgyak kicsi tulajdonosukhoz illenek, kicsi ő maga is, a keze, a szakálla, fekete cilindere is tornyocskaként imbolyog, a jelzők között is ismétlődik a kicsiség, a boltja egy dobozka, és még kezeckéjét is kevés vizecskével locsolja le.⁷ Gedali neve háromszor ismétlődve azt hangsúlyozza, hogy a név héberül nagyot, a nagy formátumú személyiség értelmében is nagyot jelent, ami ellentétben áll megjelenésével – a bolt „kicsi gazdáját Gedalinak hívják”. A név jelzi, hogy a jelentéktelen kisser (az orosz irodalom örök, ha úgy tetszik, antihőse) hőssé emelkedik.

⁶ A *Napló* szövege szerint a valódi piaci filozófus jó kormányról álmodozott.

⁷ Wessely László fordításában az *apró* többszöri ismétlése szemléleti túlzás, a *крохотный* szó csak egyszer szerepel a novellában.

Ez a groteszk kettősség Gedali külső megjelenésére is jellemző, boltja is olyan, mint egy professzornak készülő kisfiúé. Mind a cilinder, mind a földig érő felöltő (rajta a halál jelentésmezejéhez kapcsolódó három csontgombbal), mind a füstszerű szemüveg olyan alakot rajzolnak meg, aki méltó tulajdonosa a boltocska halott tárgyainak. Cirkuszi varázslóra hasonlít, vagy más korból idecsöppent tudós bölcsre, aki élet és halál titkait őrzi. A szeme is varázsol, akár az első bekezdésben a nagymama keze, és elvarázsolt vizeken imbolygott valaha az elbeszélő emlékeinek hajója is. Tulajdonképpen Gedali tárgyai sem egyszerűen halott tárgyak, hanem az öröklétbe átmentett dolgok. Az időtlenség atmoszféráját a számos bináris oppozíció (két ellentétes pólus összetartozó egysége) erősíti.

Az egyszerre gyermek és öregember, nagy és kicsi Gedali alakja a kettősségek igen gazdag értelmezési lehetőségeket nyitja meg. Mindenekelőtt világos, hogy ez a *kisember* valóban fontos igazságot mond ki, amivel kiérdemli az ironikusan is érthető, de mégis *nagy* emberre utaló „filozófus” titulust. Az iróniához közeli groteszk megjelenítés sajátja a kettősségek együttes felmutatása, alapvetően a tragikumé és komikumé, ami Gedali alakjára, a megvalósíthatatlan Internacionálé megalapítójára illik.

A zsidó származású elbeszélő belső konfliktusaira ugyan jobb a rálátás az egész ciklus ismeretében, mégis elég bonyolult kép rajzolódik ki ebből a rövid szövegből is. Ha nem is nyíltan, de szemben és vitában áll egymással Gedali és az elbeszélő. Maga az elbeszélő is kettősségek között vívódik: zsidó gyökereitől ugyan szándékoltan eltávolodott, az új ideológia mellé állt, de lelke mélyén visszavágyik. A narrátor saját leíró (monologikus) szövegének narrációs nézőpontja nem felel meg az elbeszélő fennhangon történő megszólalásainak (a dialógusokban elhangzó kijelentéseinek). Ezen felül jelen van az elbeszélőnek mint a szerző egykori alteregójának ütköztetése az íróval, aki visszatekint egykori önmagára és megírja ezt a kettősségekkel teli szöveget.

Babelnál még az elbeszélő sem egységes, ha összevetjük térbeli mozgása szerint változó és a különböző elbeszélésekben tanúsított más és más viselkedését, mintha több Ljutov is lenne.⁸ Ljutov ugyanakkor a kozákok tényleges szkáz-szövegeinek ugyanolyan hallgatója, mint maga az olvasó. Ljutov hangja is idegen szó/tudat hangja a szerzői hanghoz képest, van közöttük distancia, de sokkal kisebb, mint a kozákok stilizált élő beszédétől.⁹ Iszaak Babelnál a szkáz is mintegy duplázott szkáz. Az egész ciklus az elbeszélő (Ljutov) nézőpontjából, *Icherzählung* formájában tárul elénk.

A szkáz klasszikus formája, az egyszerű emberek beszélt nyelvi narrációs stilizációja a kozák szereplők megszólalásaira jellemző. A hős fogalmának domináns jelentése a háború (harc, csata, ütközet, roham) szemantikai köréhez kapcsolódik elsősorban, a hőstetthez, bátorsághoz, helytálláshoz és önfeláldozáshoz, s így a *Lovashadsereg* történelmi közege számára magától értetődően vetődik fel. Babel elbeszélésciklusában azonban éppen ez az egyik szüzséképző újítás, hogy a harci események teljesen a háttérben maradnak. A kozákok hősies ábrázolása azonban ennek ellenére nem marad el. Ellenkezőleg: Babel elbeszélőjének sajátos jelleméből fakadóan még fel is nagyítódik, sőt, mítoszi eszközökkel, népköltészeti mintázatokkal és a bibliai párhuzamok alkalmazásának motívumokká fejlesztésével fel is magasztosul.¹⁰ A hősök egy kicsit hittérítő apostolok, egy kicsit „bogatir”-ok (népköltészeti csodás erejű vitézek), egy kicsit eposzi hősök. Ezt fokozza még az a történelmi háttér is, hogy a kozákságot évszázadokra visszamenően a harci életmód jellemezte, a cári hadsereg „elit” alakulatát képezték, a szónak nem társadalmi, hanem harcászati tudásra és ütőképességre vonatkozó jelentésében. Nemzedékekre visz-

⁸ Ld. Hetényi Zsuzsa: *Noszil li Ljutov ocski? Problema mnogolikogo rasskazcsika v „Konarmii” Babel’a*. *Dissertationes slavicae szegediensis* 19, 1988. 107–123.

⁹ Célszerű emiatt a szkáz különböző szakkifejezéseivel jelölni Ljutov és a kozákok hangját, vagy csak az utóbbit nevezni szkáznak.

¹⁰ Ld. Hetényi Zsuzsa: *Csillagosok – keresztetek. Mítosz és messianizmus Iszaak Babel Lovashadseregében*. Budapest, 1992. 40–93., 124–139.

szamenően az életelemük volt a fegyveres harc. Nem véletlen, hogy a „vörös” kozákokkal szembeni „fehér” hadsereg túlnyomórészt fehér tisztek vezetése alatt és az ő részvételükkel szerveződött. A kozákok ábrázolása azonban ambivalens, vagyis szervesen kapcsolódik hozzájuk az antihős másik pólusa. A virtus mögött Babel láttatja a kegyetlenségüket és önző haszonlesésüket is, a vérfolyamot, amely útjukat kíséri. Ezt az ellenpólust és a kontrasztot a fiatal, zsidó származású joghallgató elbeszélő szemszöge még erősebben kiemeli. Ő nem tesz golyót a fegyverébe, amikor veszélyes helyzetbe küldik, még önvédelemből sem képes ölni. A kontraszt azonban itt sem fekete-fehér módon egyszerű képlet. Ez az elbeszélő vágyik arra, hogy a kozák hősök befogadják, mert csodálja őket.

Szavickij, a 6. hadosztály parancsnoka felállt, amikor megpillantott, és én bámulva néztem hatalmas, szép alakját. Felállt, s bíborvörös lovaglónadrágjában, félrekapott, bordó kozák sapkájával, mellét borító érdemrendekkel úgy szelte ketté a szobát, mint a lobogó a mennyboltot. Kölnivíz és szappan édeskés, hús illata áradt felőle. Hosszú lába olyan volt, mint a vállig ragyogó lovaglósizmába bújtatott gyermeklány.¹¹

Az ambivalencia jelen van minden leírásban, minden jelenetben:

A templom kapuja tárva-nyitva, belépek, szemben velem két ezüst koponya gyullad ki egy törött koporsó fedelén. Rémülten rohanok le a pincébe. Tölgyfa lépcső vezet fel innen az oltárhoz. Fenn a kupolánál sok-sok tüzet látok, ott futkároznak a magasban. Látom a politikai biztost, a különleges osztály parancsnokát és a kozákokat, valamennyiüknek gyertya a kezében. Gyenge kiáltozásomat meghallva értem jönnek, és kivezetnek a pincéből.¹²

¹¹ Babel: *Az első libám*. Iszaak Babel művei, 93.

¹² Babel: *A novográdi templom*. Uo. 72.

A térábrázolásban a kozákok fent, az elbeszélő lent, a pincében van; tekintete felfelé irányul. A kozákok és velük a politikai biztos (!) kezében van a fény, a sötétben botorkáló elbeszélőt kivezetik a lenti sötétségből.

Még a tájleírások is ambivalensek, a hősi aurát megtöri az alantas, a köznap, az antihősies minőség:

Kolesznyikovot még aznap este sikerült meglátnom, egy órával azután, hogy megsemmisítette a lengyeleket. Ott lovagolt a dandárja élén, magányosan, fakó ménjén bóbiskolva. Jobb keze felkötve csüngött. Mögötte tíz lépéssel egy lovas kozák vitte a lobogó zászlót. Az I. század lomha vontatottsággal énekelt egy trágár nótát. A porlepte dandár ott húzódott végeláthatatlanul, mint a vásárra induló parasztszekerek sora. Valahol az oszlop végén pihogtek a fáradt rezesbandák.

Azon az estén Kolesznyikov tartásából érttem meg a tatár kánok uralkodó közönyét, ráismertem benne a híres Knyiga, az önféjű Pavlicsenko és a lebilincselő Szavickij tanítványára.¹³

Az elbeszélő elborzad az új világ véres teremtésétől, mégis vágyik arra, hogy az új szovjet rendszerben otthonra találjon, de Babel közvetetten megjeleníti, hogy erre csak önfeladással lenne módja. Ebben az egzisztenciális helyzetproblémában Babel a regényműfajra jellemző szituációt jelenít meg, és ha ciklusában ezt tekintjük dominánsnak, akkor az elkövetkező évszázad, a 21. századig megtörtént regényfejlődés tükrében (és annak fényében, hogy a regény, és különösen a novella elmélete sosem született meg kimerítően) a *Lovashadsereget* mai szemmel regénynek is lehet tekinteni.

Babelt úgy sorolták az avantgárd prózaírói közé, ahogy romantikus és a naturalista íróként is számon tartották – mindezek a pontatlan meghatározások Babel szintetizáló stílusa miatt születtek, annak alapján, hogy sok irodalmi értéket és referenciát volt képes összekapcsolni. Amellett, hogy az 1920-as évek

¹³ Babel: *A második dandár parancsnoka*. Uo. 109.

egyik legnépszerűbb írójává vált, akinek hatását szinte minden kortársa prózájában ki lehet mutatni, orosz–zsidó író volt, ebben a kettős irodalmi vonulatban az utolsó. Kettős helyzetéből fakadó kívülről állása, szemléletének ambivalenciája kifejezi és megjósolja nemcsak a zsidóság sötét jövőjét, hanem általában véve az értelmiség és a 20. század történelmi változásainak tragikusan ellentmondásos kapcsolatát is. „Ez a csodálatra méltó harmónia és hasadtság teszi a *Lovashadsereget* egyedülálló könyvvé a szovjet-orosz, és az orosz–zsidó irodalomban is” – írta Shimon Markish.¹⁴

A *Lovashadsereg* eseményeit át- meg átszövik a történelmi párhuzamok, e területek – Galícia és Nyugat-Ukrajna – soknemzetiségű világának konfliktusai és hagyományai, a lengyel katolicizmus, a zsidó haszidizmus és a kozákság csaknem háromszáz éves előtörténete. A szöveg fegyvelmezett szerkezete sugallja azt a nehezen kiküzdött harmóniát, amely az író elbeszélője, Ljutov fölé emeli, és akivel nem szabad az író, Babelt azonosítanunk.

A *Lovashadsereg* költői nyelvében, a metaforákban és a cselekményben a zsidó és keresztény kultúra és civilizáció, a kozák és zsidó folklór, Európa e soknemzetiségű területének kétszáz éves történelmi egybeesései (a haszidizmusnak, a kozákságnak és a Lengyel-Litván Nemzetközösség születésének korszaka) együtt élnek, és alig másfélszáz oldalon végtelen számú párhuzamot hoznak létre. Ennek köszönhető, hogy a *Lovashadsereg* a 20. század univerzális problémáinak könyve lett, és ezért követel olvasása intenzív intellektuális erőfeszítést.

A kettős látásmód határozza meg az első személyű elbeszélő nosztalgikus alaphangját az *Odesszai történetekben* is. Ennek eltűnése, valamint az elsőről harmadik személyű elbeszélőre vál-

¹⁴ Markis, S. P.: *Russzko-jevrejszkaja lityeratura i Iszaak Babel*. In: Babel, I.: *Gyetsztvo i drugije rasszkazi*. Pod red. Sichera, E. Israel, Biblioteka Alija, 1979. 336–337.

tás mutatja, hogy a későbbi Froim Gracs már nem az odesszai ciklus része, és nem találjuk meg ezt az egyensúlyt az 1930-as években született kései fals, tendenciózus elbeszélésekben sem (*Az út, Karl Jankel*).

Az *Odesszai elbeszélések* (1931) mindössze négy novellát magában foglaló kis ciklus, amely látszólag semmiben sem hasonlít a *Lovashadsereghez*, ám tüzetesebb olvasásakor kiderül, hogy a nézőpont és az írói fogások jellegzetesen ugyanazok.

Babel odesszai elbeszéléseiben is világtörténelmi pillanatot volt képes megragadni, és ezt a ciklust is a rejtett ambivalens kettősség feszültsége teszi kivételessé. Babel első újítása, hogy az akkor mintegy 60 éves múltra visszatekintő orosz–zsidó irodalomban tevékenykedő íróelődök többségétől eltérően – akik az elnyomott és üldözött zsidókat védték, mentegették az oroszokkal szemben, és ezzel az ideológiai teherrel művészetük ritkán tudott kitörni a másodvonalból – az oroszországi zsidó megalázkodni kénytelen, fizikailag is gyenge, bocsánatkérő testtartásba merevedett alak, vagy legfeljebb olyasvalaki, aki emelt fővel és hovatarozását áldozatként viselve vállalja a szenvedést. Az új hang és új generáció kezdetét már Alekszandr Kipen, illetve Andrej Szobol művei jelezték az 1910-es években (*A lókupec, Lassú folyás*).¹⁵

Az *Odesszai elbeszélésekben* újra hősök és antihősök jelennek meg: ám miközben az új, erős, magát otthonérző zsidó nemzedékről beszél, akik már nem esedeznek a többségi társadalom kegyeiért, egyúttal megmutatja a zsidó kultúra hanyatlását és távozását is; a vidám novellákban az oroszországi zsidó élet végét, alkonyát vetíti előre. A tragikumnak és a komikumnak az együttese és ellentéte hozza létre azt a groteszk effektust, amelynek köszönhetően az *Odesszai elbeszélések* felejthetetlenek.

Az *Odesszában* ezt így csinálták elején az szülővárosában már félig idegen (kettős, kételkedő) elbeszélő egy másik, külső elbe-

¹⁵ Hetényi Zsuzsa: *Az orosz-zsidó próza története és antológiája 1–2*. Budapest, 2000. 1. kötet, 102–108, 146–150.; 2. kötet 147–160.

szélőhöz fordul, aki szervesen tartozik még a zsidó közösséghez – így teremti meg az elszakadást hangsúlyozó kettős narrációs alaphelyzetet. Arje-Lejb elbeszélésének menetét a szerző tradicionális mesélő fordulatokkal szerkeszti, és a folklórra jellemző, önmagának feltett szónoki kérdésekkel tagolja mondanóját. Ez a fordulat megismétlődik, így egyúttal a késleltetés, a ritmus eszköze is.

[Benya] az ajtót becsapva maga után, távozott. Miért csapta be az ajtót? Ezt megtudja, ha eljut oda, ahová én elvezetem.¹⁶

A mesélő ismeri a szereplők gondolatait:

Megértettem – válaszolta Muginstejn, de hazudott, mert sehogyan sem értette.¹⁷

Arje-Lejb nemcsak a gondolatokat ismeri, sokkal többet tud, mint szereplői közül bárki:

»Másképp zsidó« megtette a magáét. Megírta a levelet. Csakhogy a posta nem juttatta el a címzetthez.¹⁸

Babel végül kivételes, isteni magaslatokba emeli elbeszélőjét: „És most úgy szólok majd, miként az Úr szóla a Sinai-hegyen az égő csipkebokorból. Fogadjátok bé szavam a fületekbe.”¹⁹

Arje-Lejb elvileg sokkal közelebb állhatna a zsidó elbeszélőhöz, mint a *Lovashadsereg* hasonlóan szerkesztett novelláinak kozák szkáz-elbeszélői. Arje-Lejb szövegében hangsúlyosan szerepelnek a „mi, miénk” fogalmak a zsidó közösségbe tartozás jelzéséeként: a mi csempészeink, a mi rabbink, „nálunk úgy nevezték”, a saját moldovankai fajtánk. „Közülünk való, belőlünk származik, vér a vérünkéből, hús a húsunkból, mint-

¹⁶ *Odesszában ezt így csinálták.* In: Iszaak Babel művei, 225.

¹⁷ Uo. 228.

¹⁸ Uo. 227.

¹⁹ Uo. 230.

ha egy anya szült volna minket” – mondja Tartakovszkijról.²⁰ A „mi”-tudat hangsúlyozása azonban az elbeszélőre nem terjed ki, mert ő már nem tartozik szervesen a közösségbe, azon kívül marad.

[...] felejtse el, hogy az orrán pápaszem van, s a lelkében ősz borong. Hagyjon fel azzal, hogy az íróasztalnál dörgedelmeskedik, és dadogni kezd, ha emberek között van. Képzeld el egy pillanatra, hogy a tereken dörgedelmeskedik, és a papiros előtt dadog. Képzeld el egy pillanatra, hogy maga tigris, maga oroszlán, maga macska. Képzeld el, hogy képes egy egész éjszakát eltölteni egy orosz nővel, és az orosz nő kielégülten távozik magától. [...] Mit tett volna maga Benya Krik helyében? Semmit se tett volna. Ő pedig tett. Éppen ezért ő a Király, a maga zsebében pedig egyéb sincs, mint nesze semmi, fogd meg jól.²¹

Az elbeszélői alteregó a *Lovashadsereg*ben idegen volt a kozákok számára, akik szemüvegesként, azaz értelmiségiként és zsidóként is idegennek tartották, de a zsidók között elfogadott lehetne. Sok elemző automatikusan azonosítja a szemüvegeséget is e két kategóriával. Babel modernsége abban ragadható meg, hogy ezt a kettős tudatú figurát itt, a zsidók között is idegenné teszi meg, és – mily furcsa – ismét a szemüveg a távoliség, a distancia emblémája.²² Jól példázza ez az eset, milyen körültekintően szabad csak általánosítani: a szemüveg Babelnál nem a zsidók sablonos jelzésére szolgál, hanem a kettős, reflexív látásmód attribútuma. Hiszen Arje-Lejb is távolinak véli magától az elbeszélőt: „Most már mindent tud. De mi haszna ennek,

²⁰ Uo. 225.

²¹ Uo. 224.

²² Ez az eszköz annyira fontos, hogy kiváló kritériuma lehet annak is, mi tarthat bele egy-egy ciklusba, hiszen éppen ez különbözteti meg a másféle hangú, ám ugyancsak odesszai tárgyú elbeszélésektől azt a négyet, amelyek a hagyományos ciklust alkotják. Sem a sokszor ide sorolt *Froim Gracs*, sem az *Igazság zárójelben* nem alkalmaz ilyen kívülálló elbeszélőt.

ha az orrán továbbra is pápaszem fityeg, s a lelkében ős borong?”²³

Babel a zsidók új generációját mítoszi magasságokba emeli avval, hogy a betyár- vagy oroszos „western-romantika” dicsfényével övezi a zsidó gengsztereket, megelőlegezve (vagy korai fázisában követve) azokat a hollywoodi hős-képleteket, amelyekben az antihős helyet cserél a magasztos hőssel, a másosság és a kívülállás lesz a különleges. A romantika szabályainak megfelelően itt nem a nyers erő, az erőszak és a fizikai fölény mértéke rangsorolja a figurákat, hanem a fegyverek erejét csak háttérül használó „gyöngéd gyilkos”, a kifinomult modorú, a pénzről diplomáciai tárgyalásokat folytató, méltóságteljes, szűkszavú és szarkasztikus humorú, gáláns bandita alakja emelkedik mítoszivá.²⁴

A kelet-európai groteszk egyik forrása született meg Babel tolla alatt, az orosz és a zsidó irodalom legjobb hagyományainak összegyúrásából. Idézhetnénk egy sor kelet-európai íróutódot, akiknek groteszk szemlélete nemcsak rokon Babelével, hanem közvetlenül és kimondottan tőle tanultak. Közöttük említhető Danilo Kiš, aki a különc, szinte őrült apafiguráját vagy a pogromot átélő zsidó kisfiú magatartását Babel alakjaiból és szemléletével alakította ki. Említhetjük Hrabalt, akinek *Temetés* című novellája akár az odesszai elbeszélések közé is beillene, nem is szólva Pepin bácsiról, akinek beszédaradata Babel hőseinek szkáz-modorát mutatja. Babel *Odesszai elbeszéléseinek* oroszánrésze van abban, hogy Odesszát különleges városnak képzele Európára, amint az is volt, már a kezdetektől, az egyenemű és hagyománykövető orosz birodalomban a mul-

tikulturalitás fellegvára. Nádas Péter önszemlélése és családleírásai is mesterien alkalmazzák ezt az egyszerre külső és belső szemléletet, legutóbb a *Világló részletekben*.

Babel elbeszélőit a nosztalgia fordítja vissza gyökereik felé. Babel legendává szövi a történeteket, mert jobban tudja, mint maguk a résztvevők, hogy ez a világ most múlik el végérvényesen és visszavonhatatlanul. A szkáz-forma segítségével a magányos, kívülálló, de közösség után sóvárgó kettős tudatú elbeszélőinek megalkotásával az értelmiség és a történelem megoldhatatlan viszonyát, a részvétel és kívülállás, a hősség és bukás, az érzelmi involváltság és tudatosság, az aktivitás és passzivitás örök problémáját fogalmazta meg, ez emelte műveit az egyetemesség világirodalmi rangjára.

²³ Iszaak Babel művei, 232.

²⁴ Mint a század elején Szemjon Efron (Litvin) megjegyzi: „A társadalom szimpátiával szemléli a csempészeket és nem tekinti őket egyszerű bűnözőknek, hanem lovag-bűnözőknek, olyan embereknek, akik egy veszélyes sportot űznek.” Efron (Litvin) E.: *Vospominanyije o V.A. Krilove*. Isztoricsezkij Vesztnyik, 1906. 104., 247. Ld. még Henry, B.: *Jewish Plays on the Russian Stage: 1905–1907*. In Berkowitz, J. (ed.): *Yiddish Theatre. New Approaches*. Oxford, 2003.

*Georgij Konsztantyinovics Zsukov
– háborús hős a memoárok tükrében*

MEZEI BÁLINT

I. Fiatalsága – szolgálata a cári, majd a Vörös Hadseregben

Georgij Konsztantyinovics Zsukov a cári Oroszország kalugai kormányzóságához tartozó faluban, Sztrelovkában született szegényparaszti családban, egy cipész fiaként 1896. december 1-én.¹ Később Moszkvába került, ahol anyai nagybátyjánál szűcsnek tanult. 1915 augusztusában hívták be először katonai szolgálatra. Lovaskatonai kiképzést kapott, majd 1916-ban a frontra küldték. Századából fiatal katonaként került az altiszti iskolára. Később két György-keresztet tüntették ki, amelyeket egy német tiszt foglyul ejtéséért, illetve zúzott sebeiért kapta.

1917. november 30-án került vissza Moszkvába, ahol a hatalmat néhány héttel korábban vették át a bolsevikok. A decembert és a következő év januárját falujában, a szüleinél töltötte. Ekkor határozta el, hogy a Vörös Gárda soraiba lép. Február elején azonban súlyosan megbetegedett kiütéses tifuszból, s áprilisban újra sokat romlott az állapota. A Vörös Gárdából addigra már megszerveződött a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg, a fiatal Zsukov pedig augusztusban belépett az 1. Moszkvai Lovashadosztály 4. lovasezredébe. Későbbi gyors felemelkedése ettől a naptól számítható. A Vörös Hadsereg noha soraiba fogadott cári tiszteteket is, elsősorban mégis a munkás- vagy paraszti származású, tehetséges és eltökélt fiatal önkéntesekre épített. Zsukov pedig minden tekintetben ideális jelöltnek tűnt.

A keleti arcvonalra átdobott vöröskatonák száma ekkor még nem érte el a százezret, és azokat is szétszórták a széles fronton. Kolcsak szibériai hadserege egyértelmű fölényben volt, noha a 2. és a 3. vöröshadsereg is szívósan védekezett. Az arcvonal

¹ A régi naptár szerint november 19-én.

helyzetét Frunze stabilizálta, aki átvette a front Déli Csoportjának irányítását.

Természetesen – figyelembe véve a kor sajátosságait – egy reményteljes, fiatal vöröskatona sorsának későbbi alakulása nem volt elválasztható a bolsevik párthoz való csatlakozástól. A memoárban ezt olvashatjuk: „1919 márciusáig a rokonszenvezők csoportjához tartoztam, és arra készültem, hogy belépek az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt tagjai sorába. Akkor még nem volt megállapított tagjelöltségi idő a pártba való belépéshez.”² Zsukovot 1919. március 1-én vették fel az OK(b)P-be. A hadosztálya egységeit nem sokkal később átvezényelték Sipovo³ körzetéből a Volga-parti Nyikolajevszkbe⁴, a 4. lovasezredet pedig Vlagyimirovkába⁵. A hadosztályt harctéri cselekményekbe ekkor még nem vonták be, katonái csak harci kiképzést kaptak.

1919 augusztusában Zsukovék lovasezrede is harcolt Gye nyikin kaukázusi hadserege ellen Caricinnál. A fehér kalmükökkel vívott harcokban megsebesítette egy kézigránát, amelynek repeszei mélyen belefúródtak a bal lábába és az oldalába. Kórházba szállították, ahol ismét tifuszos lett. Végül egyhavi szabadságra küldték. Felépülése után a katonai bizottság – kérése ellenére – nem küldte egyből a frontra, hanem a tveri tartalék zászlóaljhoz irányította, hogy később vörösparancsnoki tanfolyamon vehessen részt. Más, a harcokban kitűnt lovas katonák társaságában került 1920 januárjában a rjazanyi lovassági tanfolyamra Sztarozsilovóba. Alig fél év múltán, 1920. július közepén a sztarozsilovói növendékeket bevagonírozták, és a moszkvai Lefortov laktanyába szállították, ahol már korábban elhelyezték a fővárosi és a tveri növendékeket. A három tanfolyam állományát végül összevonták a Vrangel arcvonálára átdobott 2. Moszkvai Dandárba, amelyet egyúttal új fegyverekkel is elláttak – „az új felszerelés és lószerszám egészen

² Zsukov, G.K.: *Emlékek, gondolatok*. I. kötet. Budapest, 1976. 64.

³ Baskíriában, Ufától délkeletre.

⁴ Félúton Volgograd és Szaratov között.

⁵ A szaratovi járásban.

impozánssá tette a megjelenésünket.”⁶ Az ifjú törzsőrmester pedig érthető módon igyekezett kihasználni a frontra való utazás előtti napokat, megpróbálva felkeresni moszkvai barátait – „különösen azt a lányt, aki után fiatal szívem annyira vágyódott”⁷ –, de végül senkit sem sikerült meglátogatnia, ismerőseivel csak levélben érintkezhetett. Az említett hölgy – Marija – hamarosan férjhez ment, és soha többé nem találkozott Zsukovval.

Zsukov nem vehetett részt a Vrangel legyőzéséhez vezető krími hadműveletekben, mivel a legfelkészültebb növendékekkel együtt azonnal kibocsátották. Egy olyan lovascsapathoz irányították, amely sok parancsnokot veszített a fehérekkel vívott harcokban. A kibocsátás Armavirban történt, ahol akkor a 9. hadsereg törzse tartózkodott. A kibocsátottak többségét a Novozserelijevszkaja körzetében állomásozó 14. önálló lovasdandárhoz irányították, Zsukov pedig annak I. lovasezredébe került és a 2. szakasz parancsnoka lett. Erre később így emlékezett: „(...) kiadtam a parancsot, hogy a lovakkal együtt sorakozzanak fel ismerkedés céljából. Miután köszöntünk egymásnak, ezt mondtam: »Eltársak, engem neveztek ki a szakasz parancsnokának. Jó vagy rossz parancsnok vagyok-e, hogy ti jó vagy rossz harcosok vagytok-e, azt majd a közeljövőben meglátjuk.«”⁸ Zsukov jó vezetőnek bizonyult, így hamarosan a lovasezred 2. századának parancsnoka lett. 1920 decemberének végén az egész dandárt a voronyezsi kormányzóságba irányították, ahol egy kulácfelkelés leverése mellett „Kolesznyikov bandáit” is felszámolták, melyek maradékai a tambovi kormányzóságban aktív eszer lázadó, Antonov csapataihoz csatlakoztak. Az ellenük harcoló erők parancsnokául nem sokkal később M. N. Tuhacsevszkijt nevezték ki. Zsukov ekkor találkozott először a Vörös Hadsereg egyik letehetségesebb vezetőjével. Tuhacsevszkij helyettese az „Antonov-bandák” elleni hadműveletek során a Vörös Hadsereg későbbi fegyverzeti főnöke, I. P. Uborevics volt, aki „nagy sze-

⁶ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 73.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 77.

mélyes bátorságot tanúsítva, maga is részt vett⁹ a harcokban. Ubo-revics és Zsukov pályafutása később is keresztezte egymást, 1932–37 között gyakran találkoztak, amikor előbbi a Belarusz Katonai Körzet parancsnoka volt, míg utóbbi egy lovashadosztályt vezetett ugyanott.

Hősünk 1921 tavaszán kis híján életét veszítette. Ugyanis nem messze Zsergyevkától, Vjazovaja Pocsta faluja mellett lovasszázada egy kb. 250 lovasból álló antonovista különítménybe ütközött, s a kézitusa közben az egyik lázadó lelőtte a lovát. A század a harcokban 10 főt veszített. A katonák többsége kitüntetés, Zsukov mint századparancsnok pedig Vörös Zászló Rendet kapott a helytállásáért.

1920 végére a Vörös Hadsereg létszáma 5,5 millió főre duzadt, annak ellenére, hogy az 1918 szeptembere és 1920 decembere közötti elkeseredett harcokban 2,2 millió vöröskatona áldozta az életét. Ugyanakkor már 1920-ban megkezdődött és a következő évben folytatódott a hadműveletekben közvetlenül nem érintett csapatok leszerelése, s ennek nyomán a szovjet fegyveres erők állománya 1924 végére 562 ezerre csökkent. Zsukov szavaival: „végül is általában azok maradtak a hadseregben, akik hajlamaiknak és képességeiknek megfelelően döntöttek úgy, hogy a katonai hivatásnak szentelik az életüket.”¹⁰

Zsukov 1922 júniusától 1923 márciusáig a 38. lovasezred egyik századának parancsnokaként szolgált, később pedig a 7. „Szamarai” lovashadosztály 40. lovasezredének parancsnok-helyettesévé léptették elő, majd 1923 tavaszán a 39. „Buzuluki” lovasezred parancsnokává nevezték ki.

II. Emelkedő pályán

A hadsereg háttérének megerősödésével, a körülmények normalizálódásával együtt az akkor 26 éves Zsukov először tapasztalhatta meg katonai műveltségnek hiányosságait. Noha

⁹ Uo. 80.

¹⁰ Uo. 90.

„az első világháború jó (...) iskola volt”, s emiatt is sokkal erősebbnek tartotta magát „gyakorlati téren, mint elméleti kérdésekben”, illetve ismerte és szerette is a harckiképzés módszertanát, gyorsan belátta, hogy ismeretei bővítésére szorulnak. Ennek megfelelően egészítette ki feszített napi munkarendjét 3-4 óra önálló, autodidakta tanulással. Sorait idézve: „(...) milyen élettapasztalatot lehetett nekem mint lovasezred-parancsnoknak? A régi cári hadseregben altiszti iskolát végeztem, a Vörös Hadseregben a vörösparancsnokok lovassági tanfolyamát. Ez minden.”¹¹

A fentiekkel egy időben, Trockij hatalomból való eltávolításával párhuzamosan, komoly változások történtek a Vörös Hadseregben belül is, teljesen átszervezték annak központi és helyi apparátusát. Az új törzs élére Frunze került, helyetteseinek pedig Saposnyikovot és Tuhacsevszkijt választották. Az új hadügyi és tengerészeti népbiztos, egyúttal a Szovjetunió Forradalmi Katonai Tanácsának elnöke szintén Frunze lett.

Zsukov ekkoriban találkozott először V. K. Bljuherrel, akit G. D. Gaj hadosztályparancsnok hívott el, hogy tekintse meg az ezrednél folyó oktató-nevelő munkát, és ellenőrizze a lovasság általános harckészültségét. Hősünket rabul ejtette Bljuher személyisége, s ezt memoárjában is megemléltette: „Megragadott ennek az embernek a nyíltsága. (...) mindig erre a (...) tehetséges hadvezérrre szerettem volna hasonlítani.”¹²

Gaj ajánlásával és a felvételi vizsga teljesítésével került 1924 őszén a V. M. Primakov, majd a M. A. Batorszkij vezette leningrádi felsőfokú lovassági iskolába, mégpedig K. K. Rokosszovszkij¹³, valamint I. H. Bagramjan¹⁴ – akivel életre szóló barátságot kötött –, A. I. Jerjomenko és M. I. Szaveljev társaságában. Bagramjan visszaemlékezése szerint: „Zsukovot csoportunk tagjai közül az egyik legtehetségesebbnek tartották. Már akkor kitűnt nemcsak világosan kifejezésre jutó akarati tulajdonságaival, de gondolkodásának különleges eredetiségével is. A lovassági harcászati foglalkozáso-

¹¹ Uo. 100.

¹² Uo. 103.

¹³ Vö.: Rokosszovszkij, K. K.: *Katonai kötelesség*. Budapest, 1971. 97.

¹⁴ Vö.: Bagramjan, I. H.: *Így kezdődött a háború*. Budapest, 1973. 11., 16.

kon (...) nemegyszer meglepett bennünket valamilyen váratlan elgondolással. Elhatározásai mindig a legnagyobb vitákat váltották ki, de ő általában igen logikusan tudta megvédeni álláspontját.”¹⁵

A hallgatók többségéhez hasonlóan Zsukov is 1924-ben járt először Leningrádban. A fiatal tisztek számára „a megterhelés igen nagy volt”, hiszen a hagyományos katonai felsőoktatás tananyagát kellett rohamtempóban, mindössze egy év leforgása alatt elsajátítaniuk.¹⁶ A leningrádi képzés ugyanakkor megadta a sportolás, elsősorban a díj- és műlovgálás lehetőségét, amelyekből rendszeresen komoly civil közönséget is vonzó versenyeket is rendeztek. Utóbbiakon Zsukov mellett Rokosszovszkij, Bagramjan és Szaveljev is mindig részt vettek.

Zsukov csak a hadosztályához való visszatérését követően, 1925 őszén szerzett tudomást a lovasezredek átszervezéséről: a korábbi hat helyett négyet állítottak fel. Az ő ezrede (a 39.) beolvadt a 40-esbe, míg a 41. és a 42. ezredből szervezték meg az új 39. „Melekesszko-Pugacsevszki” lovasezredet, melynek parancsnokául Szaveljev ellenében őt választották.

Pár hónapra rá, immár egyszemélyi ezredparancsnokként találkozott Sz. M. Bugyonnijjal – az Első Lovashadsereg parancsnokával – és a később szintén marsallá előlépett A. I. Jegorovval, aki akkor a Belorusz Katonai Körzet parancsnoka volt. A memoár soraiból arra következtethetünk, hogy kettejük közül Jegorov tett mélyebb benyomást hősünkre, a körzetparancsnokról ugyanis a következőket jegyzete le: „1918 júliusában lépett be a bolsevik pártba, és élete végéig a párt hű, állhatatos tagja maradt. (...) Különösen emlékezetes maradt számomra az az útmutatása, amely szerint nem elég parancsnokainkat csak harcászatra tanítanunk (...), ha hazánk ellenségei háborút robbantanának ki, sokaknak feltétlenül szükségük lesz hadműveleti ismeretekre is.”

Feltűnő, hogy a visszaemlékezésében Zsukov mennyire keveset beszél a családjáról. Például csak a Jegorovval való diskurzus kapcsán tesz utalást arra, hogy időközben megnősült,

¹⁵ Bagramjan: *Így kezdődött a háború*, 16–17.

¹⁶ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 105.

mégpedig az ország aranyalapja javára tett személyes felajánlásokkal összefüggésben: „És az ezredparancsnok mit adott? – kérdezte” [Jegorov]. „Négy, jutalmul kapott ezüst cigarettatárcát, amelyeket a lovasversenyeken nyertem, meg a feleségem aranygyűrűjét és fülbevalóját” [– felelte Zsukov].¹⁷ Tudjuk, hogy első feleségétől két leánya született, Era 1928-ban és Ella 1937-ben. Margarita lánya bár házasságon kívül született 1929-ben, mégis azonnal a nevére vette. Második felesége pedig negyedik leánygyermekével, az 1957-ben született Marijával ajándékozta meg.

1929 végén Moszkvába vezényelték magasabbparancsnoki tanfolyamra. A foglalkozásokat a Honvédelmi Népbiztosság épületében tartották. Csoportvezetőjük Bljuher helyettese, az „igen művelt, hadtestparancsnoki rangot viselő M. V. Szangurszkij volt.”¹⁸ Ekkor ismerkedett meg alaposabban az egységes szovjet katonai doktrínáért síkra szálló Frunze¹⁹, „A hadsereg agya” c. munkát jegyző Saposnyikov, valamint az általa különösen nagyra becsült Tuhacsevszkij²⁰ legfontosabb, addig közreadott műveivel. Az 1937-ben kivégzett marsallról ezt állapította meg: „egyik legtehetségesebb katonai teoretikusunk”, illetve „több jövőbe látó gondolat származik tőle egy eljövendő háború jellegéről”²¹. A tanfolyamon „alkotó légkör uralkodott, gyakran lángoltak fel viták is.”²² Zsukov visszaemlékezése szerint a legtöbbet a 2. lovas-hadtest egyik dandárparancsnokával, „a jól felkészült és tudományos képzettséggel rendelkező” A. V. Gorbatovval polemizált, aki rendszerint „érdekes”²³ felvetésekkel állt elő.

¹⁷ Uo. 116.

¹⁸ Uo. 119.

¹⁹ Lásd: M. V. Frunze *válogatott művei*, II. kötet. Budapest, 1959. 185–207. (A hadseregfejlesztés eredményei és távlatai, 1925), 316–358. (A Vörös Hadsereg és a Szovjetunió védelme, 1925), 435–445. (A hadiipar – védelmi képességünk alapja, 1925).

²⁰ Lásd: M. Ny. *Tuhacsevszkij válogatott művei*. Budapest, 1975. 174–175., 235–257., a későbbiekhez pedig főleg: 322–334. (A határ menti hadműveletek jellege, 1934), illetve 340–348. (A mai Németország katonai tervei, 1935).

²¹ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 120.

²² Uo. 121.

²³ Uo. 122. Vö.: Gorbatov, A. V.: *Évek és háborúk*. Budapest, 1988. 149–150.

1930 januárjában Rokosszovszkijt nevezték ki a 7. „Szamari” lovashadosztály parancsnokává, Zsukovot pedig – majd’ hét év ezredparancsnokság után – ugyanezen év májusában a 2. lovasdandár parancsnokává. Régi ismerőséről és későbbi riválisáról így írt: *„Velem nagyon tapintatos volt. Ami engem illet, nagyra értékeltem katonai érzékét, nagy tapasztalatát a harckiképzés irányításában és a személyi állomány nevelésében. (...) Örültem kinevezésének, és meg voltam győződve róla, hogy (...) a legrégebb lovashadosztály méltó parancsnoka [lesz]. Így is történt.”*²⁴

Hősünket 1930 végén jelölték a Vörös Hadsereg lovassági szemlélője helyettesének tisztségére. Zsukov azonban egyáltalán nem örült a hírnek, szívesebben maradt volna Minszkben a 2. lovasdandárnál. A kérdést viszont eldöntötték, így Moszkvába indult. Búcsúztatását Rokosszovszkij szervezte – *„tisztá szívből jöttek a szavak, és egész életemben emlékezetesek maradtak.”*²⁵ Memoárjában a fővárosba való költözése kapcsán említi meg másodjára feleségét – Alekszandra Gyijevnát –, illetve először Erát, az akkor kétéves kislányát.

A Lovassági Szemlélőség elsődleges feladata a lovasság átfejezése és új szervezetre való átállítása volt. Mivel a legtöbb lovasegység az államhatárok mellett állomásozott, így fokozott harckészültséget követeltek meg tőlük. A Szemlélőség emellett szorosan együttműködött a Harckiképzési Csoportfőnökséggel. Ennek keretében ismerkedett meg A. M. Vaszilevszkijjel, aki *„már akkor is kitűnően végezte munkáját”*.²⁶ A két merőben eltérő habitusú ember – a lobbanékony Georgij és a nála egy évvel idősebb, megfontolt Alekszandr – örök barátságot kötött. A háború folyamán közösen dolgozták ki a sztálingrádi és a kurszki csata, illetve Ukrajna és Belorusszia felszabadításának hadműveleteit. 1947-ben – mások mellett – Vaszilevszkij védte meg Zsukovot Berija támadásaitól.

²⁴ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 117. Vö.: Rokosszovszkij: *Katonai kötelesség*. 5., 97.

²⁵ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 125–126.

²⁶ Uo. 133.

Az első ötéves terv időszakában lezárult a Hadsereg és a Flotta első nagy reformja, amely helyzetbe hozta a fiatal tisztgenerációt. Zsukov ekkortájt került közelebbi ismeretségbe a népbiztoshelyettes Tuhacsevszkijjel, jóllehet korábban már találkoztak. Zsukov a visszaemlékezésében nagyon pozitív képet fest róla: *„okos, rendkívül művelt (...) eligazodott mind a harcászati, mind a hadászati kérdésekben. (...) jól megértette az egyes haderőnemek szerepét a korszerű háborúban, és minden kérdést alkotó módon tudott megközelíteni. (...) már a harmincas években felhívta a figyelmet, hogy első számú ellenségünk Németország, amely megfeszített ütemben készül egy nagy háborúra, elsősorban kétségtelenül a Szovjetunió ellen.”*²⁷ Tuhacsevszkij – akiben szerinte *„a katonai gondolkodás géniusza testesült meg, és (...) egyike volt a legnagyobbaknak”* – utoljára egy 1931-es pártaktíván látta, ám memoárjában mégis fontosnak érezte felidézni a marsall egyik 1936-os, *„hazafias szellemű”*²⁸ beszédét a náci Németország jelentette veszélyről, melyet a Központi Végrehajtó Bizottság második ülésén mondott.

Zsukovot 1933 tavaszán Uborevics javaslatára, K. J. Vorosilov és Bugyonnij jóváhagyásával a Leningrádiból a Belorusz Katonai Körzetbe áthelyezett, Vorosilov nevét viselő 4. lovashadosztály parancsnokává nevezték ki. A kinevezés azért is bírt különleges jelentőséggel, mert a nevezett lovashadosztály egykor az Első Lovashadsereg magvát alkotta, ráadásul Bugyonnij kedvence volt, hiszen *„annak idején ő alapította és ő vezette először harcba”*.²⁹ Hadosztályparancsnoki éve alatt minden egység új szállást és gyakorlóteret kapott, illetve alaposan feljavult a hadosztály lóállománya. 1935-ben a teljes hadosztályt és magát Zsukovot is a legmagasabb állami kitüntetéssel, a Lenin-renddel tüntették ki. Ugyanebben az évben vezették be a Vörös Hadseregben a személyi rendfokozatokat, megnevezve többek között a Szovjetunió első öt marsallját: Tuhacsevszkijt, Bljuhert, Jegorovot, Bugyonnijt és Vorosilovot. Utóbbival hősünk az 1936. évi nagy hadgyakorlat idején találkozott először, ami-

²⁷ Uo. 137.

²⁸ Uo. 138.

²⁹ Uo. 140–142.

kor Vorosilov honvédelmi népbiztosként látogatott a Belorusz Katonai Körzetbe. Zsukov végül összesen több mint négy évet dolgozott hadosztályparancsnokként – *„legfőbb gondom az volt, hogy a rámbízott hadosztályt a Vörös Hadsereg legjobb magasabbegységévé alakítsam.”*³⁰

Az 1930-as évek második fele egyértelműen a közelgő háborúra való felkészülés jegyében telt. Az első öt éves terv idején kezdődött meg a modern szovjet hadiipari bázis kiépítése, a második öt éves terv során pedig számos innovatív fegyvert fejlesztettek ki – igaz, ezek tömeggyártása több okból sem indulhatott el. A Vörös Hadsereg 1933-ban vett 885 ezer fős állománya 1937-re már másfél millióra nőtt. Zsukov szavaival: *„1937-re a Vörös Hadsereg jól képzett hadsereggé vált. Sorait olyan fiatalemberekkel töltötték fel, akiknek (...) szakmája volt. (...) A régi katonai szakemberek közül csak azok maradtak meg (...), akiknek a szovjethatalomhoz való hűségét az élet igazolta. (...) 1937-re a parancsnoki állomány több mint 70%-át munkások és parasztok tették ki.”*³¹ E ponton pedig igen fontos megjegyzést tesz: *„Épp ezért teljesen természetellenesek, sem rendszerünk lényegével, sem az ország konkrét körülményeivel nem voltak magyarázhatók azok a megalapozatlan, a szocialista törvényességet sértő letartóztatások, amelyek 1937-ben a hadseregben történtek. Neves katonai szakembereket börtönöztek be, ami természetesen bizonyos mértékben kihatott fegyveres erőink fejlődésére és harckészültségére is.”*³²

Vorosilov Zsukovot 1937-ben a Belorusz Katonai Körzet 3. lovashadtestének parancsnokává nevezte ki. Később felajánlották neki a 6. kozákhadtest parancsnokságát, amelyet örömmel fogadott el. Itt már jelentős hadműveleti munkát kellett végeznie. Ekkoriban dolgozták ki a lovas-gépesített hadsereg állományába tartozó lovasság harci alkalmazásának kérdéseit. Ugyanakkor *„világos volt, hogy a jövő nagymértékben a harckocsiké és a gépesített magasabbegységéé (...)”*³³

³⁰ Uo. 164.

³¹ Uo. 173.

³² Uo. 173–174.

³³ Uo. 174.

1937 őszén a Belorusz Katonai Körzetben körzethadgyakorlatok folytak, amelyeken vendégként megjelentek a német vezérkar tábornokai és tisztjei, valamint Vorosilov, illetve a szovjet vezérkar főnöke, B. M. Saposnyikov is.

Noha Zsukov visszaemlékezésében nem kötötte össze a tisztogatásokkal, de egyértelmű, hogy a körzet állományának minősége hatalmasat zuhant a *csisztká* következtében: *„A katonai körzet csapataihoz új emberek érkeztek, akik nem rendelkeztek kellő ismeretekkel és tapasztalatokkal. Megfeszített munkát kellett végezniük, hogy igazi katonai vezetőkkel (...) váljanak.”*³⁴ Zsukovnak azonban nem csak a rábízott fiatal(abb) tisztekkel kellett foglalkoznia, hiszen a párt elvárásának megfelelően, szem előtt tartva saját előrejutását, a terror fűtötte új politikai helyzetben nem térhetett ki a magasabb szintű ideológiai képzés elől sem – *„(...) megértettem, hogy feltétlenül komolyabban kell foglalkoznom a pártpolitikai kérdésekkel. (...) Meg kell mondanom, hogy (...) különösen Marx Tőkéje és Lenin filozófiai munkái neheznek bizonyultak.”*³⁵

Miután a 6. lovashadtest egységei 1938-ban jó minősítést kaptak, az év végén kinevezték a Belorusz Katonai Körzet parancsnokának helyettesévé, a hadtest élén pedig a Leningrádban megismert Jerjomenko követte.

III. Irány Mongólia!

– a Nagy Honvédő Háború előestéjén

Zsukov 1939. május végén éppen Minszk környékén tartott parancsnoki és törzsvezetési gyakorlatot, amikor váratlan telefonhívást kapott Moszkvából: *„a parancs az, hogy nyomban utazzam a fővárosba és másnap jelentkezzem a honvédelmi népbiztosnál.”*³⁶ Hősünk ekkor még nem tudta, hogy a japán csapatok behatoltak Mongólia területére, a szovjet kormányt pedig az Ulán-

³⁴ Uo. 175.

³⁵ Uo. 177.

³⁶ Uo. 179.

bátorral kötött 1936. márciusi szerződés kötelezte a segítségnyújtásra. A Halhin-goli ütközet sokban hasonlított az 1941. június 22-i német offenzívára. Noha az ellenség támadása nem volt teljesen váratlan, ez elején a védők itt is rosszul mérték fel az erőviszonyokat. Zsukov taktikája a folyó nyugati partján lévő hídfő megtartásán túl egy mélységi ellencsapás előkészítéséből állt, utóbbihoz pedig jelentős erősítéseket, elsősorban harceszközöket kért Moszkvából. Az elhúzódó konfliktusban kiemelt szerep jutott a szovjet páncélos magasabbegységeknek, illetve a különböző fegyvernemek összehangolt bevetésének – „(...) ha rendelkezünk a légierővel és a gépesített tüzérséggel hozzáértően együttműködő harckocsi- és páncélgépkocsi-csapatokkal, akkor döntő eszköz van a kezünkben a gyors, határozott hadműveletek megvalósításához.”³⁷

A Mongol Népköztársaság területére betörő japán csapatok megsemmisítése 1939. augusztus 20-án vette kezdetét, s ehhez a Szovjetunióból sürgősen további új erőket és anyagi-technikai eszközöket dobtak át. 150 bombázó és közel 100 vadászpülőgép támadta a 6. japán hadsereget, amelyet végül augusztus 26-án alkonyatkor kerítettek be, majd négy nappal később megadásra kényszerítettek. A négy hónapig tartó Halhin-goli csata teljes szovjet-mongol győzelemmel zárult, és szembesítette a japán hadvezetést a Vörös Hadsereg valódi erejével. Utóbbi „nagy ugrás” különösen a cári hadsereg 1904/1905-ös gyászos teljesítményéhez képest volt szembetűnő.

Zsukovot 1940 májusában ismét Moszkvába, a Honvédelmi Népbiztosságra hívták. Ekkor hozták nyilvánosságra azt a párt- és kormányhatározatot, melynek értelmében a Vörös Hadsereg legfelsőbb szintű parancsnoki karának tábornoki címet adományoztak. Hősünket – többekkel együtt – hadseregtábornokká léptették elő, néhány nappal később pedig személyesen fogadta Sztálin, hogy a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnokává nevezze ki. A találkozóra érhető módon „eléggé lámpalázasan” indult. A főtitkár dolgozószobájában

³⁷ Uo. 187.

megjelentek Kalinyin, Molotov és a Politikai Bizottság más tagjai is. Sztálin – pipára gyújtva – a japán hadsereg felkészültségéről kérdezte. Zsukov pedig – amellet, hogy kiemelte a szovjet haderő fölényét: „ami a japán hadsereg technikai felszereltségét illeti, véleményem szerint elmaradott” – a gyorsan mozgó, gépesített alakulatok számának növelése mellett foglalt állást. Sztálin tetszését vélhetően elnyerte a fiatal tábornok beszámolója, akivel akkor találkozott először: „Ön most már rendelkezik harci tapasztalattal. Vegye át a Kijevi Katonai Körzetet és kamatoztassa tapasztalatait a csapatok kiképzésében.”³⁸ Zsukov állítása szerint a találkozó estéjén sokáig nem tudott elaludni, annyira a beszélgetés hatása alá került – „Sztálin külseje, halk hangja, ítéleteinek konkrétsága és alaposága, a katonai kérdésekben tanúsított jártassága, s az a figyelem, amellyel beszámolómat hallgatta, nagy hatást gyakorolt rám.”³⁹

Az SZKP PB 1940. májusi ülése, ahol a Finnországgal vívott háború tapasztalatait vizsgálták meg, a Vörös Hadsereg problémáival foglalkozott – „a vita éles volt, kemény bírálatnak vetették alá a harcikiképzést és a csapatok nevelését, és szóltak a hadsereg és a flotta harcképességének jelentős fokozásáról.”⁴⁰

Sztálin – aki Zsukov visszaemlékezése szerint⁴¹ – nem vett részt a tanácskozáson, később magához hívatta a parancsnokokat, és külön tájékoztatást kért a másnapra tervezett hadijátékról. Ennek keretében a „kékeket” Zsukov, a „pirosakat” pedig Pavlov vezette, s azt a hadászati helyzetet modellezték, amelyben Németország – a „kékek” – megtámadja a Szovjetuniót. Zsukov e helyütt ismét fontos megjegyzést tesz: „a hadijáték a keleti fél számára drámai percekben bővelkedett. Ezek sokban hasonlítottak a későbbi, az 1941. június 22-e után bekövetkező eseményekhez (...).”⁴² Árulkodó az is, hogy a hadgyakorlatot szervező K. A. Mereckov vezérkari főnök és Sz. K. Tyimosenko honvédelmi népbiztos

³⁸ Uo. 212.

³⁹ Uo. 213.

⁴⁰ Uo. 224.

⁴¹ Jerjomenko úgy emlékezett, hogy Sztálin ott volt az ülésen.

⁴² Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 229.

a „kékeket” látták el több harckocsival és repülőgéppel, a „pirosakat” pedig több katonával. Amikor végül közölték Sztálinnal a „pirosak” vereségét, ő „megállította Mereckovot és kijelentette: »Ne felejtse el, hogy háborúban nemcsak a számbeli fölény, de a parancsnokok és a csapatok tudása is fontos.«⁴³ Utóbbi odavetett megjegyzéssel éles kontrasztban állt, hogy a harckocsi- és gépesített hadtestek szervezése ellen érvelő G. I. Kulik a honvédelmi népbiztos fegyverkezési főnökhelyettese, egyben „tüzérségi kérdésekben Sztálin fő tanácsadója” lehetett; de említhetnénk a feljelentésekben jeleskedő L. Z. Mehlist is. A hadijátékot követően a PB – valójában Sztálin – döntése nyomán Zsukovot nevezték ki vezérkari főnökké. Ő erre így emlékezett: „mindent vártam csak ezt nem. Mivel hirtelen nem tudtam mit felelni, hallgattam. Majd később ezt mondtam: »Soha nem dolgoztam törzsekben. Mindig a csapatoknál voltam. Nem lehetek vezérkari főnök.«” Sztálin válaszul közölte, hogy a PB így döntött, külön „hangsúlyozva a »döntött« szót”⁴⁴. Utóbbi kizárt mindenféle apellátát, és hőnököt január 31-én kinevezték a vezérkar élére, első helyettese pedig N. F. Vatutyin lett. A személycserék ütemét jól jelzi, hogy az 1941-et megelőző öt évben Zsukov lett a vezérkar negyedik vezetője.

Vezérkarfőnökként egy sor hiányosságra hívta fel a figyelmet – „hadműveleti-hadászati kérdésekben tájékozódva arra a megállapításra jutottam, hogy egy sor lényeges hiányosság van a hatalmas országunk védelmével kapcsolatban.”⁴⁵ 1941 tavaszán már nyilvánvalóvá váltak számára a vezérkari apparátus munkájában jelentkező hiányosságok, így pl. a harcálláspontok elmaradt kiépítése. Ugyanakkor memoárjában határozottan tagadja, hogy a Vörös Hadseregnek ne lett volna mozgósítási terve. Állítása szerint az 1940-es hadműveleti tervet a következő évben átdolgozták, az alábbiak szerint: háborús veszély esetén a fegyveres erőket teljes harckészültségbe kell helyezni; az országban hala-

⁴³ Uo. 230. (D. G. Pavlov tábornokot, a spanyol polgárháború hőseit, 1941 júliusában koholt vádakkal kivégezték.)

⁴⁴ Uo. 232. Vö.: Mereckov, K. A.: *A nép szolgálatában*. Budapest, 1985. 175–176.

⁴⁵ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 254.

déktalanul végre kell hajtani a mozgósítási terv szerinti hadi létszámukra feltöltött csapatok mozgósítását és elhelyezését a nyugati határ menti körzetekben. De hozzá kell tennünk azt is, hogy a hadműveleti és a mozgósítási tervben előírt intézkedések életbeléptetése kizárólag a szovjet kormány külön döntése (!) alapján történhetett meg.

IV. 1941. június 22. és ami utána következett

1941 májusában Sztálint – Zsukovék számára váratlanul – a Népbiztosok Tanácsa elnökévé nevezték ki, s ezzel 1917 óta először fordult elő, hogy a párt- és az állami vezetés egy személy kezében összpontosuljon. Mindez persze többszörösen is felveti Sztálin felelősségét az 1941. júniusi katasztrófával kapcsolatban, hiszen a fent említett kormányzati „külön döntésre csak 1941. június 22-re virradó éjjel került sor, de akkor sem teljesen.”⁴⁶

Zsukov többször is fogalmazott meg kritikát Sztálinnal kapcsolatban. A már tárgyalt mozgósítási tervet 1940-ben jelentősen átdolgozták, és a várható támadási irányt a nyugati – tehát Belorusszia – helyett a délnyugatiban – azaz Ukrajnában – állapították meg, annak ellenére, hogy az út az előbbin haladva rövidebb volt Moszkváig. Bár a tervet 1941 tavaszán újra átdolgozták, a nyugati irányban továbbra sem hagytak nagyobb erőket. Sztálin ugyanis meg volt győződve arról, hogy a Szovjetunió legyőzéséhez elsősorban Ukrajnát és a Donyec-medencét kell elfoglalni – „Sztálin mindannyiunk számára a legnagyobb tekintély volt, akkorig senki sem gondolt arra, hogy kételkedjék megállapításaiban és helyzetmegítélésében. Ámde az ellenség főcsapása irányának előrejelzésében Sztálin hibát követett el.”⁴⁷

Már régóta tudható, hogy – mások mellett – a Tokióban tevé-

⁴⁶ Uo. 275.

⁴⁷ Uo. 259. Vö.: Font – Krausz – Niederhauser – Szvák: *Oroszország története*. 541–542. Továbbá lásd: Nyikiforov, J. A.: *A preventív háború mítosza*. G. K. Zsukov 1941. május 15-i terve: az értelmezés problémái. In: *Eszmélet* 66. (2005. nyár) 121–133.

kenykedő Richard Sorge igen pontos információkat osztott meg Moszkvával a küszöbön álló náci támadásról, jelzéseit azonban nem vették figyelembe. Zsukov ezzel szemben kijelenti: *„ilyen adatoknak sem a szovjet kormány, sem a honvédelmi népbiztos, sem pedig a vezérkar nem volt birtokában.”*⁴⁸

Zsukovot június 21-én hívta fel M. A. Purkajev altábornagy, a Kijevi Katonai Körzet törzsfőnöke, aki jelentette, hogy a határőröknél jelentkezett egy szökevény német őrmester és tájékoztatót a megindulási körleteiket elfoglaló német csapatokról, illetve a hajnalra tervezett támadásról. Zsukov és Vatuťyin a csapatok azonnali harckészültségbe való helyezése mellett érveltek, de Sztálin tartott a provokációtól. Ennek megfelelően a sebtében, Tyimosenko és Zsukov aláírásával kiadott direktíva igencsak felemásra sikeredett. Bár az utolsó pillanatban harckészültségbe helyezte a nyugati határ menti fegyveres erőket, egyúttal fel is szólította őket, hogy *„ne engedjenek semmiféle provokációs tevékenységnek, amely nagy bonyodalmakat idézhet elő.”* Továbbá megparancsolta, hogy *„külön rendelkezés nélkül ne hajtsanak végre semmilyen más intézkedést.”*⁴⁹

Hősünk június 22-én *„hajnaltájban”* Moszkvában volt, Vatuťyinnal és Tyimosenkóval együtt az utóbbi dolgozószobájában tartózkodtak. A náci támadásról először F. Sz. Oktyabrszkij tengernagytól, a Fekete-tengeri Flotta parancsnokától kapott hírt, aki hajnali 3 óra 7 perckor hívta telefonon. Az események ezt követően szédületes ütemben peregtek: V. J. Klimovszkih tábornok, a Nyugati Körzet törzsfőnöke a Belorusszia városait támadó német repülőgépekről adott jelentést. Három perc elteltével már újra Purkajev volt a vonalban, s a Luftwaffe ukrán városok ellen intézett támadásairól számolt be. 3:40-kor telefonált F. I. Kuznyecov tábornok, a Balti Katonai Körzet parancsnoka, és jelentette, hogy más városokkal együtt Kaunas-t is légitámadás érte. Bekövetkezett a legrosszabb: egy hatalmas, a Baltikumtól a Fekete-tengerig húzódó területen bontakozott ki az elsőprő

⁴⁸ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 285.

⁴⁹ Uo. 289.

erejű náci offenzíva. Tyimosenko megparancsolta Zsukovnak, hogy azonnal hívja fel – az ekkor az igazak álmát alvó – Sztálint.⁵⁰ A főtitkárt csak hosszas próbálkozás után sikerült elérni, miután az őrség vezetőjével megüzenték a német bombatámadások tényét. A helyzet és az offenzíva híre pedig érezhetően blokkolta a diktátort: *„Jelenttem a helyzetet és engedélyt kértem a válasz-harctevékenység megkezdésére. Néma csönd. Hallom Sztálin lélegzetvételét.”*

4:30-kor Tyimosenkóval a Kremlbe mentek, ahol a Politikai Iroda valamennyi értesített tagja jelen volt. *„Sztálin sápadtan ült az asztalnál, kezében megtömött pipával. (...) Kisvártatva Molotov sietett be a szobába – »A német kormány hadat üzent.« Sztálin némán leült és mélyen elmerült gondolataiban. Hosszú, nyomasztó csend következett.”*⁵¹

A betörő csapatok megsemmisítéséről szóló 2. számú, Tyimosenko jegyezte direktíva június 22-én 7:15-kor jutott el a körletekhez, amikor a szovjet alakulatok éppen élet-halál harcukat vívták. Maga Zsukov is elismerte, hogy a parancs *„az erőviszonyok és a kialakult helyzet következtében nyilvánvalóan irreális volt, ezért nem is valósulhatott meg.”*⁵²

A Politikai Iroda Zsukovot mint a főhadiszállás képviselőjét még aznap a Délnyugati Frontra küldte, estére pedig már Kijevbe ért, ahol Hruscsov fogadta. Az ukrán fővárosból gépkocsin jutottak el Tyernopolba, M. P. Kirponosz harcálláspontjára. Itt kapta késő este telefonon azt a hírt Vatuťyintól, hogy elkészült a népbiztos 3. direktúra-tervezete, amelyben megparancsolják a frontalakulatoknak, hogy menjenek át ellentámadásba, majd jussanak ki az ellenséges területre. Az újabb elképesztő tervet távollétében és tudta nélkül Zsukov nevét is odaírták.

⁵⁰ Ez ellentmond egy későbbi megállapításnak, mely szerint *„Sztálin kissé szokatlan napirendet élt: főként az esti és az éjszakai órákban dolgozott. Délnél előbb nem kelt fel.”* Lásd: uo. 378. Vö.: Medvegyev, Roy: *Hruscsov. Politikai életrajz*. Budapest, 1989. 87.

⁵¹ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 293. Vö.: Béládi László – Krausz Tamás: *Sztálin – történelmi vázlat*. Budapest, 1988. 229.

⁵² Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 294.

Zsukov és Sztálin kapcsolata kétségekívül különleges volt. A marsalli visszaemlékezésben tetten érhető – minden bizonynyal eltúlzott – tisztelet és elismerés mellett, a joggal érzett félelem is visszaköszön. Jó példa lehet erre a sorozatvetők – a *katyusák* – ügyében tett személyes jelentése, amelyre Tyimosenko ekképp készítette fel: „(...) *ne feledd, hogy nem hallgatja meg a hosszú beszámolót. Azt, amit nekem néhány óra alatt mondasz el, neki tíz perc alatt kell jelentened.*”⁵³

1941 júliusában és augusztusában az Állami Honvédelmi Bizottság határozatával létrejött a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása, a SZTAVKA, élén Sztálinnal, akit korábbi tisztségei mellett honvédelmi népbiztossá is kineveztek. Ezzel végleges alakot öltött a háborús állami és katonai vezetés struktúrája, Zsukov pedig Sztálin közvetlen munkatársa lett – „*az első időkben (...) keveset beszélt velem. Éreztem, hogy állandóan figyelemmel kísér, de határozott vélemény rólam mint a vezérkar főnökéről még nem alakult ki benne. Később azonban (...) bátrabban és magabiztosabban kezdtem hangot adni nézeteimnek és azt tapasztaltam, hogy (...) mind több kérdésben kéri ki a véleményemet.*”⁵⁴ Persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy Zsukov Sztálinról adott leírása tele van ellentmondásokkal. Például egy helyen a következőt írja róla: „*(...) korántsem volt olyan ember, aki ne tűrte volna a kényes kérdések felvetését, s akivel állítólag nem volt ajánlatos vitába szállni.*”⁵⁵ Máshol pedig: „*nem sok olyan embert ismertem, aki elviselte volna haragját, és aki vissza mert volna vágni neki.*”⁵⁶

Kijev feladása után, 1941. július 30-án Zsukovot a Tartalék Front parancsnoki posztjára helyezték, de továbbra is a honvédelmi népbiztos helyettese és a főhadiszállás tagja maradt.⁵⁷

⁵³ Uo. 254.

⁵⁴ Uo. 346.

⁵⁵ Uo. 376.

⁵⁶ Uo. 378. Vö.: Đilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, 1989. 60–61.

⁵⁷ A felmentés körülményeikhez, a Sztálinnal folytatott beszélgetéshez lásd: Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 390–394.

A vezérkari főnök pedig újból Saposnyikov lett,⁵⁸ akit 1942 májusában a Sztálin által is kedvelt Vaszilevszkij követett. Ő – Zsukov mellett – szintén rendelkezett azzal a képességgel, hogy befolyásolja Sztálin hadműveleti-harcászati döntéseit. A generalisszimusz kettejükön kívül „*nagyra becsülte*”⁵⁹ még Rokosszovszkij, I. Sz. Konyev és L. A. Govorov marsallokat, valamint Vatutyint, A. A. Grecskót, K. Sz. Moszkalként, P. A. Rotmisztrovt és M. V. Zaharovot is.

Zsukov következő háborús próbatétele Leningrád védelmének megszervezése volt. 1941. szeptember 10-én repült a városba, átvéve annak védelmét és a róla elnevezett front parancsnokságát a csődöt mondott Vorosilovtól. A Néva-parti metropolisz elvesztése – túl az emberi és érzelmi veszteségen – beláthatatlan következményekkel járt volna, hiszen a szovjet hadvezetésnek új frontot kellett volna nyitnia északon Moszkva védelmében. A rekordhosszúságú blokádot végül 1943. január 18-án, az „Iszkra”-hadművelet keretében törték fel, melynek sikere okán a Szovjetunió Tanácsa Legfelső Elnöksége marsallá léptette elő hőnököt.

Miután stabilizálta a leningrádi front helyzetét, 1941. október elején Sztálin Moszkva védelmére rendelte. Újra kinevezték a Tartalék Front parancsnokává, majd amikor az néhány nap múlva beolvadt a Nyugati Frontba, a teljes csoportosítás irányítását átvette. A németek Moszkva elleni támadása decemberre kifulladt, sőt a Vörös Hadsereg képes volt ellentámadást indítani a főváros előterében. Zsukov később ezt tartotta a legemlékezetesebb, a sztálingrádi és a kurszki csatáknál is fontosabb győzelmének.

1943. november elején az 1. Ukrán Front csapatai felszabadították Kijevet. Szintén ebben az évben nevezték ki Zsukovot

⁵⁸ Saposnyikov volt az egyetlen akit Sztálin a keresztnevén szólított, a többi tábornokát – így Zsukovot is – következetesen magázta. Vö.: Kuznyecov, N. G.: *A háború előestéjén*. Budapest, 1975. 317–318. Sztálin csak Saposnyikovnak engedte meg, hogy a jelenlétében dohányozzon. Vö.: Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 382.

⁵⁹ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. I., 384.

a főparancsnok, Sztálin helyettesévé. Hősünket 1944. március 1-én, Vatutyin halála után, ideiglenesen az 1. Ukrán Front élére állították, amelyet április végén, amikor a Krím visszafoglalása már a végéhez közeledett, Konyevnek adott át, hogy a főhadiszállásra visszatérve irányíthassa Belorusszia felszabadítását. A „Bagratyion”-hadművelet jelentős sikerrel zárult, s 1944-re a Szovjetunió teljes területéről kiűzték a tengelyhatalmakat. 1944. november 16-án az 1. Belorusz Front élére került, amely – Sztálin akaratából – a Konyev parancsnokolta 1. Ukrán Fronttal versenyzett Berlin elfoglalásáért. Végül a generalisszimusz döntése értelmében Zsukov vehette be a német fővárost, így a „Harmadik Birodalom” utolsó védői neki (és Csujkovnak) adták meg magukat, illetve később – az 1945. május 8-ról 9-re virradó éjjel – Wilhelm Keitel, Hans-Georg von Friedeburg és Hans-Jürgen Stumpff az ő jelenlétében írták alá a feltétel nélküli fegyverletételről szóló okmányt. Az örök rivális Konyev Prága felszabadításával vigasztalódhatott, továbbá az ő frontjának katonái találkoztak először az amerikai csapatokkal, méghozzá április 25-én, az Elba-parti Torgaunál.⁶⁰

V. Háborús győzelem és személyes bukás – a katonai hatalom hullámvasútján

A náci Németország és az európai fasizmus felett aratott győzelmet június 24-én ünnepelték meg Moszkvában, a Győzelmi Díszszemle keretében, amelyet Rokosszovszkij rendezett és Zsukov fogadott. Sztálin a Lenin-mauzóleum emelvényéről figyelte őket. A szitáló esőben előbbi fekete, utóbbi fehér paripán lovagolt be a Vörös Térre. Hősünk ezt követően visszatért a német fővárosba, ahol a július 17-én megnyitott potsdami konferencia előkészítésén dolgozott. Vaszilevszkij és Sztálin mellett egyedül ő kapta meg kétszer a Győzelem-rendet.

⁶⁰ Konyev, I. Sz.: *A negyvenötös esztendő*. Budapest, 1968. 200., 220.

A Németországban töltött idő alatt többször is találkozott Eisenhower tábornokkal és Montgomery tábornaggal, akikkel később együttműködött a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (Tanács) munkájában. Előbbtől a legmagasabb amerikai katonai érdemrend, a „Legion of Merit” parancsnoki fokozatát, utóbbitól pedig a Bath-rend I. fokozatát a Nagy Lovagkeresztet kapta. A szövetséges tábornokok a Szuvorov Rend I. fokozatát kapták a marsalltól. Eisenhowert 1945 augusztusában a Szovjetunióba is meghívták, hivatalos vendéglátója Zsukov volt – „sok minderről beszélgettünk, és úgy tűnt, hogy (...) a különböző megnyilvánulásai során őszinte volt.”⁶¹ Ike amerikai viszontlátogatásra invitálta hősünket, amelyet ő el is fogadott, végül mégsem utazhatott Washingtonba. Ők ketten 10 évvel később találkoztak újra, méghozzá az USA, Anglia, Franciaország és a Szovjetunió kormányfőinek genfi konferenciáján – Eisenhower ekkor már az Egyesült Államok elnöke volt.

1946. március végén Sztálin sürgetésére hazarendelték Moszkvába, a németországi szovjet megszállási övezet parancsnokává pedig V. D. Szokolovszkij tábornokot nevezték ki. Egy ideig a honvédelmi miniszter helyettese, majd távoli katonai körzetek (az Odesszai, később az Uráli) parancsnoka lett. Ellenségei – elsősorban Berija, V. Sz. Abakumov és Mehlisz – minden követ megmozgattak, hogy „hazaárulási” perbe fogják. Kísérletük végül nem járt sikerrel, bár az 1946 májusában ártatlanul letartóztatott és megkínzott A. A. Novikov légimarsallból az MVD egy Zsukovra is terhelő vallomást csikart ki. K. F. Tyelegin tábornokot, a marsall közeli munkatársát és barátját pedig 1948 januárjában tartóztatták le, majd 25 év börtönbüntetésre ítélték. Mindketten 1953-ban, Sztálin halála után szabadulhattak, és nem sokkal később rehabilitálták őket.⁶²

Hruscsov hatalomra jutása a visszatérést jelentette Zsukov számára. Újra az SZKP KB tagjává választották, segítette az új főtítkárt hatalma megszilárdításában és az általa is gyűlölt Be-

⁶¹ Zsukov: *Emlékek, gondolatok*. II., 453.

⁶² Medvegyev: *Hruscsov*, 81.

rija eltávolításában, sőt tagja volt a rettegett belügyi népbiztost elítélő, Konyev elnökölte katonai törvényszéknek is.⁶³ 1953–55 között honvédelmi miniszterhelyettes, majd 1955–57-ben honvédelmi miniszter lehetett. Utóbbi minőségében vett részt az 1956-os magyarországi szovjet hadműveletek kidolgozásában és irányításában.⁶⁴ 1956 decemberében 60. születésnapján negyedszer is megkapta a Szovjetunió Hőse címet. 1957-ben újfent Hruscsov mellé állt, méghozzá a Molotov, Malenkov, Kaganovics és Sepilov körül szerveződő, ún. „pártellenes” csoportosulással szemben. Hruscsov azonban – akárcsak Sztálin⁶⁵ – tartott a hivatalos propaganda nélkül is igen népszerű, kíméletlenül őszinte és heves természetű marsalltól, ezért 1957-ben leváltotta, valamint a pártvezetésből is kizárták. Hősünk ugyan nem volt „szovjet Napóleon”, nem is vágyott egy eisenhoweri pályára, de nem szerette, ha „civiliek” szólnak bele a katonák, főleg a háborús veteránok dolgába. Zsukovot végül nyugállományba helyezték,⁶⁶ s bár Hruscsov bukását követően Brezsnyev alkalomadtán még számított rá, ezek nem voltak többek protokolláris szerepléseknél. Életének utolsó időszakában, amíg az egészségi állapota engedte, a visszaemlékezéseiben dolgozott. 1974. június 18-án hunyt el Moszkvában. Haláláról világszerte megemlékeztek.⁶⁷ A Kreml falába temették. A felejthetetlen '45-ös díszszemlét megidéző lovasszobra a Vörös tér mellett áll. Népszerűsége a szovjet államszocializmus összeomlását is túlélte, s napjainkban az orosz honvédelem egyik emblemikus alakjaként tekintenek rá.

⁶³ Medvegyev: *Hruscsov*, 82–85., 90–91. Vö.: Crankshaw, Edward (ed.): *Khrushchev remembers*. Volume 1. New York, 1977. 360–362.

⁶⁴ Medvegyev: *Hruscsov*, 138.

⁶⁵ Deutscher, Isaac: *Sztálin*, Budapest, 1990. 545–546.

⁶⁶ Medvegyev: *Hruscsov*, 156–158.

⁶⁷ Georgij Konsztantyinovics Zsukov, a Szovjetunió marsallja 1896–1974. In: *Had-történelmi Közlemények*. 1974/2. 195–196.

VI. Ki volt Zsukov? – a katona(kor)társak véleményei

Zsukov memoárjának első kiadása 1969-ben látott napvilágot,⁶⁸ és világszerte hamar bestsellerré vált, 1974-ig még három kiadást érve meg. Ma már tudjuk, hogy a szöveget többször átírták, és fontos – többek között a sztálini tisztogatásokkal foglalkozó – részeket húztak ki belőle, illetve csak 1946-ig tárgyalhatta az eseményeket. A kötet finom utalásaival, elejtett mondataival – a fentiek dacára is – kiemelkedő forrásértékkel bír.

De mit írtak hősünkről a kortársai? Eisenhower⁶⁹ és Bagramjan⁷⁰ többször igen elismerően szólt róla. Utóbbi kiemelte, hogy „nemcsak nagyszerű katonai adottságai és magas fokú intelligenciája, de vasakarata is volt. Ha valamit el akart érni, mindig toronyíránt ment.”⁷¹ Vaszilevszkij pedig a következőket írta vele kapcsolatban: „a legkiválóbb szovjet hadvezérek egyike, nagy tehetség és stratégia volt. Nem mindennapi hadvezéri tulajdonságok birtokában a vezérkari főnöki beosztásban is, természetesen, sok hasznos dolgot cselekedett. Tehetsége azonban a hadászati hadműveletek során bontakozott ki igazán.”⁷² A „szigorú, megalkuvást nem tűrő” marsall még mosolyogni is tudott.⁷³ Gorbátov az észérvekkel való meggyőzőhetőségét, kompromisszumkészségét emelte ki.⁷⁴ Rokosszovszkij tapintatosan a barátjának nevezte, illetve felidézte, hogy parancsnokként „nagy műveltségről, tájékozottságról és helyzetismeretről tett ta-

⁶⁸ A '60-as évtized második fele és a '70-es évek a szovjet marsalli/tábornoki memoárok aranykorának számítottak. A kiadványbőség egyik oka a Hruscsov-korszak kritikus hadtörténelmi műveinek a cáfolata, megvédve a mundaér becsületét. Lásd: Gyóni Gábor: *1941 problematikája az orosz historiográfiában*. In: *RussianStudiesHu*, 2019. 33–62.

⁶⁹ Eisenhower, Dwight D.: *Keresztes háború Európában*. Budapest, 1982. 419–422.

⁷⁰ Bagramjan, I. H.: *Így győztünk*. Budapest, 1979. 134., 533. ill. a Zsukov–Konyev összehasonlításához lásd: uo. 138.

⁷¹ Bagramjan: *Így kezdődött a háború*, 17.

⁷² Vaszilevszkij, A. M.: *A vezérkar éln*. Budapest, 1975. 115.

⁷³ Bagramjan: *Így győztünk*, 526.

⁷⁴ Gorbátov: *Évek és háborúk*, 306.

núságot.”⁷⁵ A vezérkarfőnökségről 1940-ben leváltott Mereckov az utódjául választott Zsukovot „az egyik legfelkészültebb parancsnoknak”⁷⁶ tartotta. A vele annak idején a Belorusz Katonai Körzetben együtt szolgáló K. Sz. Moszkalenko már a '20-as években „rendkívüli képességű” katonának látta, „akinek a döntései mindig eredetiek és merészek voltak.”⁷⁷ V. I. Csujkov szerint „Zsukovot a hadseregben szigorúan realista, alaptalan ábrándokkal nem foglalkozó embernek ismerték.”⁷⁸ De meg kell említeni, hogy N. G. Kuznyecov admirális szerint „nehéz volt jó kapcsolatot teremteni vele”, és Zsukov vezérkari főnökként „nem szívesen foglalkozott a hadiflotta ügyeivel.”⁷⁹ P. I. Batov hadseregtábornok pedig az eredeti nyelven 1962-ben publikált visszaemlékezésében hosszú oldalakon át értekezett Zsukov válogatott gorombaságairól, gyakori hatalmaskodásairól.⁸⁰

Hősiünk minden kétséget kizáróan egyszerre volt erősen ellentmondásos személyiség és kiváló katonai vezető.⁸¹ Az egyetemes hadtörténelem egyik legnagyobb egyénisége, aki bizonyára zokon venné, ha 75 évvel Berlin bevételét követően „puskaport sosem szagolt civilek” mondanának felette ítéletet.

Nyikita Szergejevics Hruscsov

FARKAS ÁDÁM

⁷⁵ Rokosszovszkij: *Katonai kötelesség*, 97., 161.

⁷⁶ Mereckov: *A nép szolgálatában*, 176.

⁷⁷ Moszkalenko, K. Sz.: *A délnyugati irányban*. I. kötet. Budapest, 1982. 277.

⁷⁸ Csujkov, V. I.: *A harmadik birodalom bukása*. Budapest, 1975. 150.

⁷⁹ Kuznyecov: *A háború előestéjén*, 337.

⁸⁰ Batov, P. I.: *Égő földek, lángoló folyók*. Budapest, 1963. 316–320., 326., 328., 336–337.

⁸¹ Vö.: Axell, Albert: *Zsukov marsall. Aki legyőzte Hitlert*. In: *Eszmélet* 65. (2005. tavasz) 53–74.

A forradalom szolgálatában

Nyikita Szergejevics Hruscsov 1894. április 15-én született Kalinovkában, a kurszki kerületben. Fiatalon pásztorként kereste kenyerét, majd bányában dolgozott – kevés oktatásban volt része tehát. Alacsony sorból származott, a forradalom a felemelkedést, a társadalmi egyenlőséget jelentette, s ez a perspektíva igen vonzó volt számára is. 1918-ban csatlakozott a Vörös Hadsereghez és a bolsevik párthoz, a polgárháborúban zászlóaljkomisszár volt. Hruscsov egy volt tehát az azon milliók közül, akik csatlakoztak az új világ felépítéséhez.¹

Hruscsov a „forradalom gyermeke” volt – az 1920-as évek döntő hatást gyakoroltak rá. Az 1920-as évek Szovjetuniója forrongó viták helyszíne volt: a termelés kérdése, hatalomgyakorlás módja, a világforradalom lehetősége és az öngazgatás problémája mind-mind napirenden voltak. Ahogy Hruscsov is írta a visszaemlékezésében: „Mi magunk, az ország vezetői a forradalom termékei voltunk, és később a sztálini idők alatt nevelkedtünk.”² A Hruscsov-korszak ennek keveréke, a reformjai végül is erről szóltak: a szovjetrendszer demokratizálása az öngazgatással – ugyanakkor a sztálini módszerektől képtelen szabadulni.³

Hruscsov 1917-ben találkozott Lazar Kaganoviccsal, aki szárnyai alá vette, s az 1920–1930-as évektől felfelé ívelő karrierjét neki is köszönhette. Kaganovics 1925–1928 között az Ukrán Kommunista Párt első titkára volt, s igen jó kapcsolatot

¹ Medvegyev, Roj: *Hruscsov. Politikai életrajz*. Budapest, 1989. 18–22.

² Sergei Khrushchev (ed.): *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 2: Reformer, 1945–1964*. University Park, 2006. 108.

³ Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 2001. 567–569.

alakított ki Hruscsovval. Hruscsov aktív munkás volt, s a Petrovo-Marinszkij körzet pártbizottságának a másodtitkáraként is tevékenykedett. Emellett politikai tanulmányokat folytatott, ám arra sok ideje nem maradt a munka mellett. Állítása szerint a rabfakot elvégezte, bár tanára szerint nem volt jó diák. Később a moszkvai Ipari Akadémiát is elkezdte, de azt már nem fejezte be. Ekkor tanult az Akadémián Nagyezsda Allilujeva is. Felemelkedését Hruscsov később ezzel magyarázta emlékezéseiben: Allilujeva feltehetőleg sokat mesélt róla Sztálinnak – az igazság azonban az, hogy Kaganovics tolta előre. Az sem elhanyagolható tény, hogy Allilujeva 1932-ben meghalt, így sokat nem mesélhetett róla férjének.⁴ Kaganoviccsal az 1950-es években azonban egyre több vitája akadt, aki még az ellene megkísérelt 1957-es puccsban is részt vett. Hruscsov nagyon ügyelt az imázsára, arra, hogy ő maradjon a desztalinizáció vezéralakja, s ebbe a Kaganovicsnak köszönhető korai karrier nem fért bele.

Ezekben az években ismerte meg második feleségét, Nyina Petrovna Hruscsovát (1900–1984), aki haláláig kitartott mellette. Házasságot csak nyugdíjas éveikben, 1965-ben kötöttek. Felesége volt az első igazi „szovjet first lady”, aki még külföldi útjaira is elkísérte férjét – s egyébként öt nyelven beszélt. Első feleségével, Jefroszinyja Hruscsovával 1914–1919 között, annak haláláig, volt házas. Első házasságából két gyerek született, Julia (1915–1973) és Leonyid (1917–1943), aki a II. világháborúban halt meg. Az ő lányát, Juliát (1940–2016), Hruscsov saját lányaként nevelte, aki csak 16 éves korában tudta meg, hogy az, akit apjának gondol, valójában a nagyapja. Második házasságából három gyermeke született: Rada (1929–2016), Szergej (1935) és Jelena (1937–1975). Szergej Hruscsov mai napig ápolja apja emlékét.

1925-ben Hruscsov az SZK(b)P XIV. kongresszusán az ukrán delegáció tagjaként lelkesen támogatta Sztálint, akit ekkor látott először, s Moszkvában is akkor járt első alkalommal. Sztálin

⁴ Taubman, William: *Khrushchev. The man and his era*. New York, 2003. 45–72., 85–86.

nagyon jó benyomást tett rá, egy „demokratikus gondolkodású ember” képét mutatta, Hruscsov pedig saját bevallása szerint egyre jobban tisztelte őt.⁵ 1927-ben ő is megszavazta Trockij és Zinovjev kizárását.

Karrierje az 1930-as években kezdet szédítően felfelé ívelni. Kaganovics maga mellé vette energikus segítőjét, ezzel pedig elkezdődött Hruscsov politikai munkássága, amely végül is kiemelte a szorgalmas és lelkes középszerű funkcionáriusok közül.⁶

Moszkva nem hisz a könnyeknek

Hruscsov kitartóan haladt felfelé a ranglétrán. 1931-ben a moszkvai Bauman kerület párttitkára lett, majd a Krasznaja Presznja kerületé. Ekkorra már többször volt alkalma találkozni Sztálinnal: „Teljes szívemből támogattam a Központi Bizottságot, és mindenekelőtt Sztálint.” Egy másik alkalommal így számolt be róla: „Sztálint hallgatva igyekeztem minden szavára odafigyelni, és amit csak tudtam, lejegyzetelni [...], egyre inkább tiszteltem Sztálint, és elismertem vezetői képességeit.” Vagy: „A mi részünkről mindig nagy figyelemmel hallgattuk és próbáltunk úgy cselekedni, ahogy tanácsolta.”⁷ Az idézeteket sorolhatnánk, Hruscsov hitt Sztálinban, és hitte azt is, hogy a „kommunizmust” építi, nem pedig a szocializmus centralizált, egyszemélyi-bürokratikus formáját.

1932-ben már a moszkvai városi pártbizottság másodtitkára volt, 1934-ben az SZKP XVII. kongresszusán a Központi Bizottság tagja lett, ugyanebben az évben pedig a moszkvai területi pártbizottság első titkára. Ezt a feladatot eddig Kaganovics látta el, akit ekkor neveztek ki közlekedési népbiztossá. Az ő javas-

⁵ Sergei Khrushchev (ed.): *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 1: Commissar, 1918–1945*. University Park, 2005. 11–13.

⁶ Dukes, Paul: *A history of Russia*. Second Edition. Durham, 1990. 301.

⁷ Khrushchev: *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 1: Commissar, 1918–1945*, 51–52.

latára – és Sztálin egyetértésével – lehetett Hruscsov Moszkva első embere. A városban hatalmas építkezések folytak, ekkor épült a város első metróvonalja is, Hruscsov visszaemlékezése szerint ekkor ideje 80%-át ez kötötte le.⁸ Munkájáért Lenin-renddel tüntették ki: Hruscsov tört előre, egyre inkább hivatásos pártmunkásnak érezhette magát.

Az 1930-as terrorhullámát úgy írta le, mintha ő maga pusztán külső szemlélő lett volna: „Én is olvastam ezeket az anyagokat, és nem volt kétségem a hitelességük felől: elvégre maga Sztálin küldte ki! Eszembe se jutott, hogy ezek hamis vallomások lennének. Mit csinálnának? Mit szolgálna? Teljes bizalom volt a dokumentumok felé, mert elvégre Sztálint egy teljesen más emberként láttam.”⁹ Ugyan Hruscsov még nem tartozott Sztálin legbelső körébe, de felelőssége így is volt. A terror ellen nem lépett fel, munkatársait nem védte meg, a letartóztatásokat aláírta, sőt szükségesnek tartotta Moszkva „megtisztítását”, helyeselte az ellenzékiekkel szembeni megtorlást, mi több, hangsúlyozta az „éberség” fokozását.¹⁰ Hruscsov nem volt egyedül e vakhittel. A rendszernek sok áldozata volt, de sok támogatója is. Sokan hitték, hogy a rendszer tökéletes, Sztálin nem tud a terrorról. Ugyanakkor a forradalom óta végbement egy hatalmas társadalmi mobilitás: milliók emelkedtek fel a nincstelenségből, az anyagi és szellemi-kulturális nyomorból – némelyek egészen magas pozíciókba.¹¹ Hruscsov története csak egy – és talán a legismertebb – ezek közül.

Az 1930-as évek végén azonban nehéz volt nem látni a valós helyzetet. Csak Sztálint okolni a terrorért szintén nem lehetséges. A terror összekapcsolódott a helyi hatalmi-politikai küzdelmekkel, s ez alól Moszkva városa sem volt kivétel. Ezt Hruscsov még a visszaemlékezésében sem vallja be – holott karrierje szempontjából ez az évtized kulcsfontosságú volt¹² –,

⁸ Uo. 69.

⁹ Uo. 79.

¹⁰ Medvegyev: *Hruscsov. Politikai életrajz*, 35–37.

¹¹ Font-Krausz–Niederhauser–Szvák: *Oroszország története*, 524.

¹² Taubman: *Khrushchev. The man and his era*, 74–75.

bár feltehetőleg ő maga tisztában volt a felelősségével. Később, 1956-ban, nyilvánosan leleplezte Sztálin bűneit, s volt társait szintén megemlítette – de a saját szerepe kimaradt a sorból.

Hruscsov és Ukrajna

Hruscsov 1938–1949 között az ukrán párt első embere volt. A nagy terror során az ukrán vezetés szinte mindegyik tagját letartóztatták és kivégezték – visszaemlékezéseiben csak úgy jellemezte az állapotokat, mintha Mamaj tatár kán söpört volna végig a köztársaságon.¹³ Az új vezetés Hruscsovot bízta meg, mégpedig kettős feladattal: a gazdaság rendbetételével és a „tisztogatások” befejezésével. A terror 1937-ben tetőzött az ukrán köztársaságban, ám még Hruscsov alatt is bőven tartott: 1938 és 1940 között több mint 160 000 embert tartóztattak le. Beszédeiben továbbra is az éberségre és az ellenség keresésére hívta fel a figyelmet.¹⁴

Hruscsov politikai szerepe kapcsán természetesen felmerülhet az a kérdés is, hogy ő maga hogyan tudta túlélni ezeket az éveket. Egyrészt nem kérdőjelezte meg a rendszert, kiszolgált a hatalmat, s ugyanakkor jól végezte a rá szabott munkát is. Ez persze nem lehet kielégítő magyarázat, sokan hasonlóan cselekedtek, mégsem éltek túl a terrort. Hruscsov politikai és fizikai túlélésében szerepet játszhatott a személyisége és megjelenése is: alacsony, kopaszodó, pocakos, kissé elálló fülű ember volt, sokan nem is vették komolyan, nem tartották veszélyesnek, sőt egyenesen lenézték. A paraszti származása, nyers modora és iskolázatlansága szintén rásegített erre a véleményre.¹⁵ Milovan Gyilas 1945-ben találkozott

¹³ Khrushchev: *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 1: Commissar, 1918–1945*, 140.

¹⁴ Gyóni Gábor: *Hruscsov Ukrajnában – 1938*. <http://www.oroszvilag.hu/?t1=tortenelem&hid=6088> (utolsó elérés: 2020. 01. 10.); Taubman: *Khrushchev. The man and his era*, 116.

¹⁵ William J. Tompson: *Khrushchev. A political life*. New York, 1997. 63–64.

vele Kijevben, akkori benyomásait így örökítette meg: „A felsőbb szovjet körökben rendkívül ügyes, gyakorlatias politikusnak tartották, aki ért a gazdasági ügyekhez és jó szervező, de írói és szónoki kvalitásait nem tartották sokra. [...] Nem volt az a benyomásom, hogy Hruscsov ismeretei túlmennének a klaszszikus orosz irodalom és az orosz történelem keretein, ideológiai felkészültsége pedig legfeljebb a középfokú pártoktatásban részesültek szintjét érte el. Ennél a tanfolyamokon felszedhető felszínes tudásnál azonban sokkal többet ért az, amit folyamatos önképzéssel szerzett, kivált azok a tapasztalatok, amelyekre aktív, sokoldalú gyakorlati tevékenysége során tett szert. Lehetetlen volna mennyiségileg és minőségileg felmérni ezt a fajta tudást, elképesztő, hogy olykor mennyire mellékes dolgokra is kiterjed, máskor pedig még a legelemibb igazságok ismeretére sem.”¹⁶

Az 1950–1960-as években ez a nyers modor nem egyszer váltott ki megütközést. Heves megnyilvánulásai voltak, kellemetlen tárgyalópartner volt, sokszor közbevágott, beszédének stílusa nem egyszer hozta kellemetlen helyzetbe – őt és szövetségeseit is. Ez a viselkedés azonban Hruscsovnál ösztönös volt, sokszor elragadták az érzelmei, a hagyományos diplomáciai kultúrát nem sikerült elsajátítania. Hiba lenne azonban Hruscsovot butának beállítani: megvolt a magához való esze, volt tehetsége ahhoz, hogy felismerje a kínálkozó lehetőségeket, s ezekkel élni is tudott. Talpraesett volt és találékony, ötleteit mindig végigvitte.

Gyilasz Hruscsov munkamódszeréről is megemlékezett: kijárt a kolhozokba, tanácsokat adott, nyíltan beszélt a hibákról. Úgy értékelte, hogy ez „Hruscsovnál nem tűnt mesterkéltnek, épp azért, mert természetesen, egyszerűen viselkedett és beszélt. [...] A szovjet állam és párt jelenlegi vezetőjében könnyű felfedezni a népből jött embert.”¹⁷ Valóban, Hruscsov aktívan ténykedett a gazdaság területén is. Mondhatjuk, sikeresen: nőtt

az ipari termelés, a szénkitermelés, az üzletekben volt áru – a nehézségek ellenére a hruscsovi évek egyben az enyhülést is jelentették a lakosságnak.

A háború is itt érte a párttitkárt. Még áprilisban kérte, hogy a nyugati határokat erősítsék meg, de Sztálin nem teljesítette ezt. 1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót: Hruscsov közelebb volt a háborúhoz, mint Moszkvában tartózkodó kollégái.

A háború szörnyűségei, a 27 milliós emberveszteség és a mérhetetlen anyagi kár, mély nyomot hagytak a szovjet lakosságban – és természetesen Hruscsovban is: visszaemlékezése első kötetének felét a háború foglalja el. Ekkor érte egy személyes tragédia is, Leonyid fia elesett a háborúban. Ukrajna igen gyorsan német megszállás alá került, 1941 őszén a német csapatok már Moszkva alá értek. Hruscsov ekkor a kijevi haditanács tagja is volt, elsősorban nem katonai feladatokat látott el, mintegy összekötő elem volt a front, helyi parancsnokok és Moszkva között. E keretek között Ukrajnában két nagyobb csatában vett részt: a kijeviben és a második harkovi csatában. Mindkettő veszteséggel zárult. A harkovi csata után őt és Szemjon Timosenkót is Moszkvába hívták. Hruscsov a megtorlástól félt, ám ehelyett Sztálingrádba küldték, az ottani haditanács tagja lett. Itt is elsősorban a csapatokat ellenőrizte, hadifoglyokat kérdezett ki, illetve a háborús propagandában vett részt. Hruscsov jelen volt a déli és a délnyugati fronton is, utóbbinál altábornagyi fokozatot kapott. Ukrajna felszabadítása után Hruscsov a köztársaság újjáépítésén dolgozott. Szokásához híven járta a településeket, ellenőrizte a helyreállítást. 1944 februárjában az ukrán párt Népbiztosok Tanácsának elnöke lett, ugyanakkor a párt első titkára is ő maradt. Ugyanebben az évben másodjára is Lenin-érdemrendben részesült. Hruscsovot a háború vége Kijevben érte.¹⁸

Az ukránjai évtizedet a szakirodalom igen hasznosként

¹⁶ Gyilasz, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, 1989. 111–112.

¹⁷ Uo. 112.

¹⁸ Tompson: *Khruschev. A political life*, 73–85.; Medvegyev: *Hruscsov. Politikai életrajz*, 44–61.

értékeli Hruscsov szempontjából. Nagy önállóságot élvezett, a köztársaságon belül szinte korlátlan hatalma volt. Míg Moszkvában szorosabb felügyelet alá vonták, addig Ukrajnában függetlenebb volt, saját embereit helyezte magasabb pozíciókba. Ukrajnában Sztálin mellett az ő nevét emlegették és dicsérték, s ez nem is volt ellenére – kolhozok, iskola, stadion viselte a nevét.

A háború után a Szovjetunióban újabb „összeesküvéseket” lepleztek le, amelyek egyik leghíresebbje az úgynevezett „orvosper” volt. Az apparátusokon belüli harc újra elindult, Sztálin belső köre marakodott egymással. Mikor Zsdanov 1948-ban meghalt, Berija és Malenkov előkészítette a „leningrádi pert”. Molotov kiesett a belső körből, de Malenkov is kegyvesztett lett egy rövid ideig. Hruscsovnak 1947–1948-ban a hatalmat Kaganoviccsal kellett megosztania Ukrajnában, majd 1949-ben Sztálin Moszkvába hívta, és kinevezte a moszkvai pártbizottság és a KB titkárának. Nyilvánvalóan azzal a céllal (is), hogy a hatalmi harcokat kiegyensúlyozza, illetve eggyel több emberre lehetett a felelősséget áthárítani. Az sem volt elhanyagolható, hogy Hruscsov hűséges volt Sztálinhoz, és senki sem tekintett rá veszélyforrásként. Hruscsov Sztálin belső körébe került.

A párttal, a néppel

1953. március 5-én Sztálin halálával egy új korszak köszöntött be. Nem sokkal ezután elkezdődött az úgynevezett desztalinizáció, amiből Berija, Malenkov és Hruscsov is kivette a részét. Árcsökkenést vezettek be, leállították az orvospert, illetve amnesziát és rehabilitációt hirdettek. Elindult az új szakasz politikája. Ekkor még senki nem gondolta, hogy Hruscsov lesz a szovjet állam első embere. Malenkov lett a Minisztertanács elnöke, Berija javaslatára és felügyelete alatt egyesült a belügy-minisztérium és államvédelmi minisztérium (MVD), Molotov újra külügyminiszter lett, Bulganyin pedig honvédelmi miniszter, helyettese Zsukov lett. Hruscsov az SZKP KB titkára

lett – a pártnak azonban ekkor nem volt nagy szerepe. Egyben az elnökség listáján csak az ötödik helyet foglalta el. Ő kapta meg Sztálin temetésének megszervezését is.¹⁹

Hruscsov, Sztálinhoz hasonlóan, a párt élén kezdte, ezt használta fel pozíciója megerősítéséhez, a hatalom megszerzéséhez (ahogy Sztálin is, aki 1922–1934 között volt pártfőtitkár). Különbség viszont, hogy az 1930-as évekre a kommunista párt teljesen elveszítette politikai párt jellegét, lényegében alárendelődött az államhatalmi szerveknek, a központi bizottság pedig a belügyi szerveknek. A politikai bizottság szintén elveszítette szerepét, Sztálin 1946–1953 között a Minisztertanács elnöke volt.²⁰

Malenkov választása Sztálin korábbi pozíciójára tehát nem véletlen. A pártfőtitkári posztot csak 1953 szeptemberében állították vissza, ekkor kapta meg azt Hruscsov. Követőit, támogatóit, korábbi munkatársait párttiszségekre juttatta, akik támogatták a harcba. Ezt nemcsak a helyi szinteken, hanem a köztársaságok pártszintjén is képes volt megtenni. A vezetőket 1953–1954 során – többek között – Grúziában, Örményországban, Azerbajdzsánban, Ukrajnában, Moldáviában, Moszkvában és Leningrádban is lecserélték, az orosz köztársaságban 1954-re a helyi párttitkárok kétharmadát menesztették. Hruscsov a Központi Bizottságot szép lassan saját támogatóival töltötte fel.²¹

KB elnökségi sorban ugyan ötödik volt, de ő volt a KB-titkárság egyetlen tagja, aki ott volt az elnökségben. Hruscsov, hogy növelje a befolyását, a párt és a KB szerepének visszaállítását tűzte ki célul. Így először az MVD korrekciójára került sor. Ugyan épp Berija szorgalmazta leginkább a reformokat, ő volt az első áldozat (és az utolsó, akit sztálini módszerekkel távolítottak el). Ez egy vakmerő lépés volt Hruscsovtól, de sike-

¹⁹ Pihója, R. G.: *Szovjetszkij Szozuz: Isztorija vlasztyi 1945–1991*. Izdatyelsztvo RAGSZ, 1998. 105.

²⁰ Krausz Tamás: *A Szovjetunió története*. Budapest, 2008. 84.; McCauley, Martin (ed.): *Khrushchev and Khrushchevism*. New York, 1987. 11–12.

²¹ Tompson: *Khrushchev: A political life*, 130.

resnek bizonyult. Berija rettegett ember volt (s kompromittáló anyagok tulajdonosa is egyben), így nem volt nehéz meggyőzni Malenkovot, Kaganovicsot, Vorosilovot és Molotovot az összeküvésről. A siker kulcsa azonban Zsukov volt, aki a hadsereg támogatásáról biztosította Hruscsovot. Beriját 1953 júniusában letartóztatták, majd decemberben kivégezték. Hruscsovnak ugyan kezdeményező szerepe volt Berija letartóztatásában, de társai utána se tekintettek rá veszélyforrásként. Mindenesetre a Hruscsov vezette párt kiszabadult a korábbi belügyi szervek fojtogatásából. 1954-ben létrejött az MVD-ből kivált KGB. Vezetője Ivan Szerov lett, aki jó barátja és támogatója volt Hruscsovnak.²²

1953 és 1955 között lezajlott a Malenkov és Hruscsov közötti harc. Hruscsovnak a Malenkov vezette elnökségben gyenge pozíciója volt, így ő a KB Titkárságot használta reformjai eléréséhez; KB-plénumot 1953 szeptember és 1956 február között hétszer hívtak össze, az összes plénum témája a mezőgazdaság volt. Itt fejtette ki és végül is vitte keresztül a számára igen fontos szűzföld programját, amitől a mezőgazdaság megreformálását várta. Malenkovval ellentétben ő a reformokat nem a pótlólagos beruházásokkal akarta elérni, nem sürgette a mezőgazdaság hatékonyabbá tételét. Helyette a mezőgazdaság extenzív fejlesztését javasolta, a legrövidebb idő alatt akart elérni eredményt. Ugyan ennek következtében az életszínvonal gyorsabban is tudott emelkedni (és Hruscsov minden szovjet vezetőnél többet tett a nép életszínvonalának a gyors emeléséért), de hosszú távon nem volt tartható. Ez megoldás egyben nem sértette a nehézipar érdekeit sem, így azt a külügyet vezető Molotov támogatta, ugyanakkor a tábornokok is veszélyesnek találták a malenkovi fogyasztásnövelő reformokat (az sem segítette Malenkov helyzetét, hogy a háború elkerülhetőségéről beszélt).²³

²² Taubman: *Khrushchev. The man and his era*, 264.

²³ Krausz Tamás (szerk.): *Leszállt-e Hruscsov Kijevben?* Budapest, 1989. 111–126.; McCauley (ed.): *Khrushchev and Khrushchevism*, 17–20.

Ki kell még emelnünk a párt nemzetközi kommunista kapcsolatait. Klasszikus diplomáciai kontaktusról nem beszélhetünk, ezek inkább pártközi kapcsolatok voltak. Hruscsov, mint a párt vezetője, 1954-ben Kínában, 1955-ben Jugoszláviában járt. Egyik úton sem volt ott Molotov, sem Malenkov. Hruscsov egy személyben tudta képviselni a pártközi kapcsolatokat is.²⁴

A mezőgazdaság rossz teljesítménye mellett a rehabilitálás kérdésénél Hruscsov felhozta Malenkov felelősségét is a „leningrádi ügyekben”, azt már nem tudta csak Berijára fogni. 1954 őszére helyzete megingott, az 1955. januári KB-plénumon erős kritikát kapott, februárban lemondott. Helyére Hruscsov embere, Bulganyin került. A kollektív vezetés elvben még működött, azonban 1958-ra Hruscsov mellett csak Mikojan tartott ki. Malenkov, Molotov, Kaganovics, Bulganyin, Vorosilov és Zsukov kikerültek a hatalomból. Hruscsov személyében a párt és a kormány feje ismét egy ember lett. Ezt azonban még megelőzte egy igen fontos kongresszus.

A személyi kultusról és következményeiről

Hruscsov hatalma megszilárdításában nagy szerepet játszott az elhíresült 1956. februári XX. kongresszus, amelyen a „titkos beszéd” is elhangzott. Hruscsov őszintén hitte, hogy a vezetést meg kell tisztítani a sztálinista elemektől, egyre jobban érdekelt a rehabilitáció kérdése is, a XX. kongresszus előtt maga állította fel a Poszpelov-bizottságot, ami az 1930-as évek „tisztoztatásait” vizsgálta át. Úgy gondolta, hogy ha a sztálini elemektől megszabadul, akkor rövid időn belül megvalósulhat a kommunizmus. A gondolkodása határai is jól látszanak, a struktúra – államszocializmus – megváltoztatása nem jutott

²⁴ McCauley (ed.): *Khrushchev and Khrushchevism*, 19.

eszébe.²⁵ Ennek következtében a beszédnek – *A személyi kultuszról és következményeiről* – is megvannak a maga határai, törvényhatása és jelentősége azonban vitathatatlan.

Valóban nem volt minden mélységében átfogó beszéd, de mégis Hruscsov volt az, aki kiállt, és felvetette Sztálin bűneit. Beszélt a terrorról, Lenin és Sztálin közötti ellentétről, a Vörös Hadseregben lezajlott tisztogatásról, a törvénytelenégekről, a személyi kultuszról. A beszéd zárt ülésen hangzott el, így vitát nem nyitottak felette. Ennek ellenére a „titkos” beszéd kikerült, annak hitelességét Hruscsov sokáig nem is tagadta. Fia szerint apjának nem is volt más szándéka. Azóta sok kritika elhangzott a beszéddel kapcsolatban, például, hogy az nem terjedt ki mindenre. Sőt, a Sztálin-ellenes kampányt nem egy esetben Hruscsov fogta vissza, ha azt túlzónak találta. Azonban az is igaz, hogy amíg hatalmon volt, körülbelül 20 millió embert rehabilitáltak, és a GULAG rendszere is megszűnt. Ez értékelhető egyben karrierje csúcspontjának is.

A desztalinizáció, a reformok iránya és mértéke azonban nem mindenkinek nyerte el a tetszését a felső vezetésben. Hruscsovot a KB elnöksége megpróbálta leváltani, a puccsot Molotov és Malenkov vezette 1957 júniusában. Ez végül is sikertelen maradt, az 1953-as leváltást nem lehetett megismételni, a hatalom ekkor már Hruscsov kezében volt. A KB elnökségének a többsége ugyan megszavazta Hruscsov leváltását, ő ezt nem volt hajlandó elfogadni, és a teljes vezetőség összehívását követelte. Hruscsov mögött állt a KGB, a hadsereg és az apparátus. A „pártellenes kört” letörte, ennek köszönhetően megszabadult Kaganovicstól, Malenkovtól, Molotovtól. Molotov mongóliai nagykövet lett, Kaganovicst Szolikamszkba küldte gyárigazgatónak, Malenkov egy kazahsztáni vízierőműhöz került. Bulganyin 1958-ban mondott le miniszterelnökségéről. Zsukov ekkor ismét Hruscsov mellett állt, ám Hruscsov még abban az évben menesztette a pártvezetésből. Zsukov népsze-

²⁵ Medvegyev: *Hruscsov. Politikai életrajz*, 110–112., Krausz: *A Szovjetunió története*, 150.

rű volt a hadsereg körében, de a szovjet párttitkár veszélyforrásnak ítélte (ahogy Sztálin is Tuhacsevszkijt, ott azonban kivégzéssel végződött a konfliktus).²⁶ Mikojan, mint legközelebbi szövetségese, vele maradt, de a hatalmat nem osztotta meg. Jelentős változás volt azonban a korábbi időszakokhoz képest, hogy a bukott politikusokat immár nem tartóztatták le vagy végezték ki.

Hruscsov 1961-re eljutott hatalma csúcspontjára (XXII. kongresszus), képszerűen kifejezve: a világúrig. Azonban amit akkor ő a kezdetnek hitt, az a maximum volt: 1960–61-re egyedül maradt. Reformjai nem sikerültek, népszerűsége csökkent, ennek ellenére nevét egyre többször emlegették az újságok, miközben támogatói elpártoltak tőle.

A reformer pártfőtikár

1961-ben tartotta meg az SZKP a XXII. kongresszusát. Hruscsov optimistán nézett elébe, neki kedveztek a dolgok. Először is: a desztalinizációt jelképesen is végrehajtotta, Sztálin holttestét elszállították Lenin mellől, és a Kreml falánál kialakított temetőbe került. Emellett a városokat, amelyek Sztálin nevét viselték, átnevezték (pl. Sztálingrádból Volgográd lett). Ennek természetesen hatalmi okai is voltak, Hruscsov a sztálinista, reformellenes erőket próbálta letörni: Sztálin bűneiről már nem zárt ülésen beszélt.²⁷

Hruscsov ugyanezen a kongresszuson jelentette ki, hogy húsz év múlva már a kommunizmusban fognak élni. Önbizalma nem volt véletlen, ám maga sem tudta, hogy az elért eredmények – amelyből több is volt – sokkal inkább tetőpontként értékelhetők, mint kezdetnek. A „hruscsovi olvadás” gazdasági és szociális szempontból a legpozitívabb periódus közé tar-

²⁶ Medvegyev: *Hruscsov politikai életrajz*, 149–158.; Pihója: *Szovjetszkij Szozuz: Isztorija vlasztyi 1945–1991*, 167–170.

²⁷ Pihója: *Szovjetszkij Szozuz: Isztorija vlasztyi 1945–1991*, 227–229.

tozik a szovjet történelemben, ha az életszínvonal és a szociális ellátottság növekedését, illetve a politikai légkör enyhülését nézzük.²⁸ Szándékai őszinték voltak: „Megvan a lehetőségünk, hogy az emberek életét jobbra tegyük. A XXII. kongresszuson ezt meg is állapítottam. A kormánynak szükséges volt, hogy vállalja a fiatal generáció, gyerekek fenntartását: ingyen reggeli és ebéd, ingyen ruházkodás és cipő. [...] Ha a gyerekeknek ebédet kell venni az iskolában, és az egyikük feketekenyeret eszik, míg a másik fehéret, a harmadik pedig kenyeret eszik vajjal vagy kaviárral, mégis milyen fajta szocializmusról vagy kommunizmusról beszélünk? [...] Ma a gyerek etetése és öltöztetése attól függ, hogy mennyit keres az apuka és anyuka. Ez a kérdések kérdése, az indok, amiért a munkásosztály, a parasztok és a munkás értelmiség Lenint követte, és forradalmat csinált. Néhány ember azt fogja mondani, hogy túlságosan egyszerűen gondolkodom.”²⁹

Mikojan visszaemlékezésében úgy emlékezett Hruscsovra, mint aki nem szerette a statisztikát. „De Hruscsov nem hátrált: „1980 nem fog hamar megérkezni.” „Ezt úgy értelmeztem, hogy nem gondolta, hogy megéri a „kommunizmus felépítésének” a végét, vagyis nem fontos számára, hogy a számok valósak vagy nem. [...] Neki a népre kellett hatnia. De nem értette, hogy a nép magyarázatot vár, ha az ígéretek nem teljesülnek.”³⁰

Hruscsov – többek között a moszkvai minisztériumok rovására – a szovnarhoz területi elv gazdaságirányítást vezetett be, azok az ágazati minisztériumok munkáját vették át. Hruscsov reformjai közül a legismertebb szűzföldek feltörése, amely projekt végül is megbukott. Ennek során rengetegen települtek át Közép-Ázsiába és Szibériába, ám a nagy reményeket kiábrándulás követte. Rövid távon működött, de a gabona- és kuko-

²⁸ Krausz: *A Szovjetunió története*, 139.

²⁹ Khrushchev (ed.): *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 2: Reformer, 1945–1964*, 538–539.

³⁰ Mikojan, Anasztasz: *Tak bilo*. <http://militera.lib.ru/memo/russian/mikoyan/05.html> Erre vonatkozó rész a 49. fejezetben található (Hruscsov u vlasztyi). (utolsó elérés: 2020. 01. 10.)

ricaprogram végül nem vált be, ennek időjárás- és szervezeti okai is voltak. A mezőgazdasági átszervezéshez tartozott még a kolhozok reformja, a gépállomások kötelező felvásárlása. Az átszervezés hatására a kolhozok száma csökkent, a szovhozoké nőtt (a szűzföldeken is az jött létre), a gépállomás dolgozói pedig inkább a városokban keresték a boldogulást. A felvásárlás következtében a kolhozok nem tudtak fejlesztésre költeni.

Hruscsov a városi és paraszti életmód közötti különbséget próbálta enyhíteni. Amikor ennek kudarca világossá vált, bürokratikus módszerekkel próbálta kijavítani a hibákat. Például a területi-termelési elv helyett létrejött – gazdasági elv szerint – egy ipari és egy mezőgazdasági pártbizottság. Mivel a két terület között van átfedés, így egy tanácskozást is nehéz volt megszervezni. Ennek következtében csak több intézménynek kellett ugyanazt a munkát ellátnia. A reformok végül is – mezőgazdaság, ipar, oktatás, bürokrácia – nem függtek össze, sőt, egymást gyengítették. Az alulról jövő önszerveződést is támogatta, maga is tapasztalta az 1920-as években, de a sztálini rendszertől örökölt szerkezettől és szokásoktól nem tudott szabadulni. Így a központi bürokrácia leépítésével csak a helyi bürokrácia erősödött meg: a szerkezet megingott, de új struktúra nem keletkezett.³¹

Viszont a parasztok és a munkások életszínvonala gyorsan növekedett. Az oktatás, egészségügy, szabadság és nyugdíj államilag garantált juttatás volt. Az árak és a terhek csökkentek. Ekkor épültek a hruscsovokák is, amelyek a lakáshiányt enyhítették. A reformokban és kiadásokban a befektetett összeg azonban nem térült meg a termelésben és minőségben. A decentralizáció nem egy esetben rosszabb gazdasági hatásfokot produkált, mint a bürokratikus centralizmusé. Ez az 1960-as évek elején már látszott is, amikor áremelésre volt szükség, ismét bevezették a jegyrendszert, és az élelmiszer-ellátás is

³¹ Kenéz Péter: *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, 2008. 273–276.; Krausz: *A Szovjetunió története*, 147–148.; Dukas: *A history of Russia*, 311–314.; Medvegyev: *Hruscsov. Politikai életrajz*, 175–179., 251–254.

romlott. Ennek egyik következménye volt az 1962-es novocserkasszki sztrájk és munkástüntetés, amelyet tömegbe lövetéssel oszlattak fel. Ez az esemény mint cseppben a tenger mutatta a kiábrándulást és csalódottságot a társadalomban.³²

Külpolitikában szintén igen aktívan tevékenykedett Hruscsov, az elég látványos is volt: 1955-ben a szovjet csapatok kivonultak Ausztriából, és létrejött a Varsói Szerződés. Ugyanebben az évben a nagyhatalmak 10 év után újra találkoztak Genfben. A felszabadult gyarmatok feletti befolyásért is megindult a verseny: Hruscsov támogatta a gyarmatok imperialistaellenes mozgalmát. Egyoldalú engedménynek is felfogható volt, hogy a szovjet csapatok 1958-ban kivonultak Romániából (ugyanaz a lehetőség adott volt Magyarországon is).

1959-es amerikai körútja minden percét megörökítette a média. Hruscsov idején kezdődött a berlini fal felépítése és a kubai rakétaválság is. A keleti blokkban a XX. kongresszus után Lengyelországban sikerült a válságot megállítani, ám Magyarország esetében a fegyveres beavatkozás mellett döntött. Jugoszláviával rendezte a viszonyt, ám a kommunista Kínával szakításra került sor a desztalinizáció és egyéb hatalmi érdekek miatt. A sort („konyhai vita”, az ENSZ és Hruscsov cipője stb.) még lehetne folytatni. Viszont bármennyire is fordulatokkal teli volt a külpolitika ekkor, Hruscsov népszerűsége vagy bukása nem ezen múlt.

Kultúra

A korszak elnevezése Ilja Ehrenburg *Olvasás* (1954) című művéből származik. Megjelent Vera Panova *Évszakok* című műalkotása és Dugyincev *Nem csak kenyéren él az ember* című regénye. Szintén megjelent Solohov *Emberi sors* című műve, amelyet hamarosan meg is filmesítettek. Jevtusenko antisztalinista verseit, pl. a *Sztálin örököseit* szintén publikálták. Anna Ahmatova

³² Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: *Oroszország története*, 571. 574.

és Mihail Zoscenko visszatért az irodalmi életbe. A Szovjetunióban újra megjelenhetett az *Amerika* című folyóirat. Több nyugati mű is megjelenhetett az országban, így például Ernest Hemingway írásai. 1954-ben Hruscsov javaslatára az újévkor megnyitották a Kreml falait a látogatók számára, ami aztán állandóvá vált. 1957-ben a Világ Ifjúsági Találkozót először tartották meg a Szovjetunióban: ennek során 34 000 látogató utazott oda, 130 országból. Olyan filmeket mutattak be, amelyek azóta az orosz kultúra szerves részeivé váltak: *Tiszta égbolt*, *Ballada a katonáról*, *A kétéltű ember*, *Hurrá, nyaralunk!*, *Hamlet* stb. A *Szállnak a darvak* című film nem állt meg a szovjet határnál: 1958-ban a cannes-i filmfesztiválon az Arany Palma fődíjat nyerte el.³³

Az értelmiség támogatta az olvadást, kialakult a „hatvanasok” nemzedéke. Az egész Hruscsov-életműre jellemző az ellentmondások sorozata, ez alól a kulturális élet sem lehetett kivétel. Ennek az egyik legismertebb példája Borisz Paszternak 1958-as irodalmi Nobel-díja. A korábban megírt *Zsivago doktor* című műve miatt – ami legálisan nem is volt kapható az országban – már üldözték, ám a díjazás után egy egész kampány épült fel ellene Hruscsov támogatásával. Paszternak 1960-ban meghalt.³⁴

De a kor kulturális életének ellentmondásosságát az 1962-es év mutatja meg talán a legjobban: A *Novij Mir* folyóiratban megjelenhetett Alekszandr Szolzsenyicin *Ivan Gyeniszovics egy napja* című műve. A mű a GULAG-beli élet mindennapjait, nehézségeit mutatja be. Itt meg kell említeni Alekszandr Tvardovszkij nevét is, ő szerkesztette az újságot, neki (is) köszönhetően egy széles társadalmi vita alakult ki a folyóiratban. Tvardovszkij támogatta Szolzsenyicin művének kiadását, de az nem jelenhetett meg Hruscsov engedélye nélkül.³⁵

1962-ben zajlott le a Manyezs kiállítási botrány. A kiállításon többek között absztrakt művészeti alkotásokat lehetett megte-

³³ Krausz: *A Szovjetunió története*, 140–141.; Dukes: *A history of Russia*, 317–318.

³⁴ Hetényi Zsuzsa (szerk.): *Az orosz irodalom története 1941-től napjainkig*. Budapest, 2002. 41–42.

³⁵ Uo. 42.

kinteni, mint például Ernszt Nyeizvesztnij szobrait. Hruscsov gondolkodásától és világnézetétől igen távol állt az absztrakt, azt nem egyszerűen nem értette, hanem egyenesen dühítette ez a fajta művészet. Közölte, hogy ilyen műveket a szamar is képes festeni a farkával. Azonban Nyeizvesztnij szembeszállt a pártfőtitkárral, szerinte Hruscsov nem ért a művészethez: „Ő ennek ellentmondott. Milyen érvek alapján? Azt mondta: mint bányász, nem értettem hozzá, mint politikai munkás, nem értettem hozzá, mint akármilyen, nem értettem hozzá. De most miniszterelnök vagyok és a párt vezetője – talán még most sem értem azt, amit kell? Kinek dolgozik maga? [...] Hát akkor minden világos, ez ne érdekelje magát, énnekem a munkái nem tetszenek, és én vagyok a világ első számú kommunisztája. [...] Maga érdekes ember, olyan, akit kedvelek, de magában egyszerre lakozik egy angyal és ördög. Ha az ördög kerekedik felül – leszűntünk magára. Ha az angyal – segítünk magán.”³⁶ Hruscsov a visszaemlékezésében már sajnálatos eseménynek nevezte ezt az incidenst.³⁷ De neki köszönhető az, hogy egyáltalán olyan légkör alakult ki, amelyben Nyeizvesztnij vitába szállhatott, hogy megvédje az alkotását. De ugyanúgy Hruscsovnak volt köszönhető, hogy ez a vita hiábavaló is volt a kimenetelét illetően, mert a pártfőtitkáron kívül más nem győzedelmeskedhetett. A kiállítás bezárása – és a következő évben Joszif Brodskij letartóztatása mint munkakerülő (5 év kényszermunkára ítélték) – már az olvadás végét jelezte. Ugyan Hruscsov már nyugdíjas éveit töltötte, de az 1966-os Szinyavszkij–Danyiel-per véglegesen pontot tett a kulturális olvadásra.³⁸

Hruscsov számára a tudomány amúgy is kedvesebb terület volt, mint a kultúra. Nem is véletlen, igazi sikereket ért el, s ezek a belső gazdasági problémákat is leplezni tudták egy

³⁶ Medvegyev: *Hruscsov. Politikai életrajz*, 282–286.

³⁷ Khrushchev (ed.): *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 2: Reformer, 1945–1964*, 559.

³⁸ Khrushchev (ed.): *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 1: Commissar, 1918–1945*, 738.

darabig. A világ elismerését is kivívva 1957-ben felküldték az űrbe az első műholdat, a Szputnyikot, majd 1961-ben az első embert is, Jurij Gagarint. Természetesen az ellentmondások e téren sem hiányoztak. Trofim Gyeniszovics Liszenko – aki többek között tagadta a gének és kromoszómák létét – Hruscsov erős támogatását élvezte a mezőgazdaság és tudomány terén, a Szovjet Tudományos Akadémia csak Hruscsov bukása után tudta eltávolítani az áltudóst.³⁹

Nyugdíjazás

Hruscsovot 1964 októberében kibuktatták a politikai életből. Belső reformjai nem sikerültek, azonban kultusza nőtt, s ezt ő sem akadályozta. Leszámolt ellenfeleivel, nem tűrte az ellentmondást, nem egyszer lekezelő volt munkatársaival. A támogatásukat természetesnek vette, a leváltásáról szóló pletykákkal nem foglalkozott. Az állandó átszervezések az apparátust bizonytalanságban tartották. A vezető beosztású tisztviselők nem akarták elfogadni a privilégiumok megnyirbálását, egyre többen fordultak ellene a megyei pártbizottságok befolyásos titkárai közül (akik a párt KB-tagjai is voltak).⁴⁰

1964. október 13-án megkezdődött az eltávolítása, az elnökségből egyedül Mikojan támogatta. Másnap Nyikita Szergejevics Hruscsov lemondott, a KB első titkára Leonyid Brezsnyev, a Minisztertanács elnöke Alekszej Koszigin lett. Hruscsov végül is tudomásul vette a döntést, hamar megértette, hogy 1957 nem ismételhette meg, támogatói elfordultak tőle. Mindent úgy kommentálta: „A viszonyok, a vezetési stílus gyökeresen megváltoztak. Merte volna-e például valaki is gondolni, hogy megmondhatjuk Sztálinnak: nem vagyunk megelégedve, menjen nyugdíjba. Most minden másként van. Elmúlt a rette-

³⁹ Tompson: *Khrushchev. A political life*, 216.

⁴⁰ Baráth Magdolna: *Kis októberi forradalom. Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés*. In: *Múltunk* 2007/4. 171–172.

gés, egyenlőek tárgyalnak egymással. Ez az én érdemem. De harcolni nem fogok.”⁴¹ A volt pártfőtitkár nem is járt messze az igazságtól.

Nyugdíjas éveit házi őrizetben „élvezhette”. Hruscsov visszaemlékezéseit hangszalagra vette, mintegy számvetést készített. Némely intézkedését már kritikusabban látta, de egyes döntései mellett a végsőig kitartott. Nehezen viselte a tétlenséget, de a hatalomba nem vágyott vissza. Haláláig foglalkoztatta az „ügy”, azt nem tudta elengedni: „A legfontosabb, hogy az embereknek legyen ennivalójuk, legyen ruhájuk és cipőjük” – ismételte mindig.⁴²

Hruscsov élete végéig hitt a szocialista rendszer felsőbbrendűségében, ez hajtotta előre, nem egy esetben megkérdőjelezhető módon. Hruscsov a reformjaival együtt elbukott, de hatásai megmaradtak. A Szovjetunió végül is 1964-ben jobb volt, mint 1953-ban. A XX. kongresszussal pedig – még ha ő maga sem volt akkor tisztában a következményekkel – valóban maradandót alkotott.

1971. szeptember 11-én halt meg. Halálának hírére a temetése napján közölték. A temetés családi jellegű volt, Nyikita Hruscsovot a novogyevicsi temetőben helyezték örök nyugalomra. Neki nem jutott hely a Kreml falánál, mint Sztálinnak, Brezsnyevnek, Andropovnak vagy Csernyenkónak. Sírjánál a Nyeizvesztnij által készített fekete-fehér sírkő látható. Éppen az általa bírált és kritizált művészt kérte meg a tervezésre, ő pedig el is fogadta az ajánlatot. A szoborral Nyeizvesztnij a sötétség és világosság harcát fejezte ki, „hozzáfogott, hogy országunkat kivezesse a sötétségből, leleplezte Sztálin bűntetteit”. De a „sötétség védekezik, harcol, nem adja fel állásait magában az emberben sem.”⁴³ Ez a Hruscsov-korszak és a politikai személyiségének ellentmondásait igen találóan fejezi ki.

Párhuzamos életrajzok: Gorbacsov vs. Jelcin

KRAUSZ TAMÁS

⁴¹ Hruscsov, Szergej: *Összeesküvés apám ellen*. Budapest, 1989. 98–106.

⁴² Uo. 195.

⁴³ Uo. 229–230.

Pályatársakból versenytársak

Mihail Szergejevics Gorbacsov és Borisz Nyikolajevics Jelcin a szovjet korszak Brezsnyevet követő időszakának, a Szovjetunió felszámolásának, összeomlásának két jellegzetes, meghatározó figurája volt. Előbbi mindössze egyetlen hónappal volt idősebb társánál. A szovjethatalmat képviselő és működtető szovjet pártbürokrácia, a nómenklatúra tipikus alakjai. Gorbacsov végső soron Andropov „politikai tanítványa” volt, míg Jelcint Jegor Ligacsov „fedezte fel” az Uralban (aki később Gorbacsov és Jelcin „konzervatív” kritikusává vált). Egyikük tehát Dél-Oroszországban született (1931. március 2. –), a másikuk az Urálban (1931. február 1. – 2007. április 27.). Gorbacsov és Jelcin esetében is a paraszti gyökerek határozták meg karrierjük kibontakozásának lehetőségeit. Jurij Andropov például karrierjének hajnalán meg is „változtatta” biográfiáját, amelyből ki-maradt édesanyja „ékszerész származásának” ténye. Lenin óta a szovjethatalom meghirdetett „munkás-paraszt” jellege eleve feltételezte a hatalmon lévők számára, hogy a nemesi-bur-zsoá-kulák-értelmiségi származás „gyanús”, mert magában rejti „osztályárulás”, az osztályérdekek feladásának lehetőségét, annak a „hűségnek” a feladását jelentheti, amely később a „szovjet ember”¹ a szocializmus eszményei iránt elkötele-zettek emberek egyik fontos tulajdonságának számított. Gorbacsov és Jelcin az „eszményi” mellett gyermekkoruktól meg-ismerték a szovjet élet nehézségeit, ellentmondásait. Jelcinnek egyik nagyapját represszionálták a 30-as években, Gorbacsov pedig sokat hallott a 30-as évek nagy éhínségéről Dél-Orosz-

¹ Ld. erről: Krausz Tamás: *Gondolatok a szovjet emberről*. Eszmélet, 2019/123. sz. 110–121.

országban.² De így vagy úgy mindketten a 60-as évek, a desztalinizálás periódusának gyermekei, annak „alapértékeivel” azonosultak, mint fiatal kommunisták: a „nyugtalan fiatalság”, mint Joszif Kobzon énekelte, a „lázas kora” volt ez, horizontjukat egyszerre határozta meg a szűzföldek feltörésére mozgósító komszomol bizottság „messzeségbe” hívó romantikája és a világra való kitekintés új lehetőségei, a Nyugattal való konkurencia és együttműködés, az „egyhülés korszaka” a 70-es években. Gorbacsov a moszkvai Lomonoszov Egyetemen végzett, s lett Komszomol „apparátcsik” szülőföldjén, Jelcin építészernökként kezdte pályafutását az uráli műszaki egyetem elvégzése után – mint jó szervezőt hamar kiszemelték pártmunkára.

Gorbacsov felesége, egyetemista társa, Raisza Makszimovna lett, akinek jelentős hatása volt Mihail Szergejevicsre. Az első igazi szovjet first lady különös érzékenységgel fordult a nyugati „fogyasztói társadalom vívmányaihoz”. Különösképpen párizsi bevásárló körútjai – a tudományos kommunizmus tanításának „fedezetében” – nem éppen pozitíve rezonáltak a 80-as évek szovjet társadalmának szélesebb rétegeiben. Jelcin felesége, Naina Joszifovna sohasem kapott szélesebb nyilvánosságot, puritánabb benyomást keltett, közelebb állt a hazai szokásokhoz. Noha később, Jelcin halála után Jekatyerinburgban sokat tett a Jelcin-központ felépítése, működtetése és férje jó hírének apolása érdekében.

Jelcin és Gorbacsov azt is hamar megtanulták, hogy a hatalmi hierarchia grádicsain való felemelkedés miféle kompromisszumokat, helyezkedési „technikákat” tesz szükségessé a számukra. A romantika és realitás, a karriervágy mind egyszerre vezette őket a kommunista pártba. Hogy meggyőződéses kommunisták voltak-e, azt csak Gorbacsov esetében merném határozottan állítani, Jelcint más fából faragták, a sportos vagány (fiatal korában röplabdázott) és a „népi káder” ötvözet, akit ideológiai kérdések nemigen gyötörtek, számára minden ideo-

lógia pusztán saját karrierjének alávetett instrumentum volt. Visszaemlékezések szerint Jelcin már csak betyárbecsületből is gyakran megsegítette a hozzá fordulókat, szeretett nagyvonalúnak látszani. A baráti társaságok kedvéért szívesen megivott egy-két kupicát, nagyívó hírében állt, de sohasem volt káromkodós kicsapongó, minden híreszteléssel ellentétben nem volt alkoholiista, bár elő-előfordult vele, hogy italos állapotban egy-egy titkárnő szexuális erényeit sajátos módon „értékelte”.

Ugyanakkor mindkét államférfi tisztában volt azzal, hogy országuk ugyan súlyos válságba került a 80-as évek végére, mégis a Szovjetunió világ második legnagyobb gazdasága volt, amelyet a népek történelmi sorsközössége is egyben tartott, legyenek bármily erősek a kulturális különbségek a soknemzetiségű országban. Mindketten bejárták az országot, mondhatjuk, ismerték hazájukat. „Vidékiségük” mindkettőjüknek előnyére szolgált. Országismeretük szerepet játszott abban, hogy érzékelték a világban végbement technológiai változásokat, a Nyugattól elválasztó technológiai szakadékot, felismerték, hogy a külső geopolitikai kihívásokra a Szovjetunió nem áll készen a megfelelő válaszokkal. A peresztrojka elindítása tehát minden szempontból aktuális volt, a kérdés „csupán” az volt, mi legyen a tartalma. Erre egyiküknek sem volt kész válasza, s mint kiderült, mindketten együtt úsztak az árral, keresték a megfelelő fogódzókat. Pedig tudniuk kellett: könnyebb elindítani a „forradalmat”, mint megfékezni a káoszt, a „szmutát”. Amikor Gorbacsov elindította 1985–86-ban a glasznotyot, a „gyorsítást” vagy az antialkoholista kampányt, egyáltalán nem illesztette be ezeket a reformokat a rendszer működésének egészébe, a reformfolyamatot nem gondolta végig a termelés társadalmi oldala felől. Szemét mindig Nyugatra vetette, mint ha csak valamely nyugati elvárásoknak szeretne megfelelni. A szocialista demokrácia fogalma tisztán politikai fogalomként került elő, ráadásul a csernobili atomkatasztrófa súlyos csapást mért a peresztrojka hitelességére egészében is. További katasztrófával fenyegetett az olajáresés, amely kb. 100 milliárd dollárt vett ki a költségvetésből. Ha ehhez hozzávesszük a Gorbacsov

² Gorbachev, Mikhail: *The August Coup. The truth and the Lessons*. Ipswich, 1991.; Jelcin, B.: *Zapiski prezidenta*. Moszkva, 1994.

által elindított antialkoholista kampányt és alkoholfogyasztási korlátozásokat, akkor egy másik 100 milliárdos költségvetési bevételtől is elesett a szovjet gazdaság és társadalom. Ráadásul a társadalmi egyenlőségre hivatkozva – demagóg módon – támadás indult az olyan kezdeményezések ellen, amelyek munkanélküli jövedelmekhez vezethettek, mindenekelőtt a kisvállalkozásokról volt szó. Miközben megindult a nagybani „lopás”, vagyis a „nagybani piac” kialakítása, amelyen feketén vagy szürkén cserélt gazdát az állami vállalatok által beszerzett gépi vagy más típusú árucikkek tömege. Sokfelé a „gyorsítás” jelszava alatt a nyugatról beszerzett gépeket beüzemelni sem tudták, roncsokként kerültek ki a fekete piacra. A peresztrojka meghirdetésekor az évi adósságtörlesztés mintegy 17,5 milliárd rubel volt, öt évvel később 21 milliárdra növekedett. A helyi autonómiák, a regionális különérdekek, „szuverenitások” sokasodásával a helyi elitiek szeparatista törekvései szerte a nagy országban elszaporodtak – mindez természetesen a demokrácia zászlaja alatt történt. A 35 autonóm köztársaság hovatovább 35 potenciális állam létrejöttével fenyegetett.

Jelcin e tekintetben szerencsésebb volt, hiszen a „nemzeti megmentő” pózában tetszeleghetett az 1991. augusztusi puccskísérlet után, a „szovjet Pinochetként” állt előttünk, akit a világ „neoliberálisai” Gajdartól Clintonig a vállukra emeltek. Miközben a peresztrojka előre nem látható vagy nem látott nehézségekkel találta szembe magát, Jelcin ezen az „örökségen” emelkedett fel, noha még 1988 januárjában a Time magazin Mihail Gorbacsovot választotta az év emberévé. Úgy tűnt, a „reformok” sínen vannak. A tudatosan szított eufória Nyugaton egekbe emelte Gorbacsov népszerűségét. „Gorbi” egy kicsit mindenkié volt. Manhattanben a Fifth Avenue-n vagy a Broadwayen a könyvesboltok kirakatait ellepték a Gorbacsov arcképével megjelent könyvek százai. Az amerikai Hruscsov-mánia ehhez képest semmiség volt. De hazájában éppen ellenkezőleg: népszerűsége rohamosan csökkent, miként az árucikkek a kirakatokban.

Mivel Mihail Szergejevics Gorbacsov hiányában volt minden

öniróniának, még azt sem értette vagy érzékelte, hogy otthon hirtelenjében milyen mértékben vált népszerűtlenné. Elhitte azt, amit Nyugaton írtak róla. Mindezt jól példázza egy 1989. tavaszi dokumentum. Gorbacsov a peresztrojkat kezdettől mindvégig a nép akaratának megnyilvánulásaként értelmezte. És kisa-játította a népakaratot. A kampány periódusában az ukrainai utazásáról készített március 31-i összegzés – a felbomlást már előrevetítő grúzai és balti szeparatista mozgalmak és tüntetések idején – megállapította: „a dolgozók minden rétege fellép a párt megújulási irányvonala mellett, a peresztrojkanak a gyakorlat területére való átviteléért”.³

A szovjet vezetők szinte egymásra licitálva – a tulajdonviszonyoktól kezdve a szociológia tudományán át a szovjet hadsereg oktatási rendszerének átalakításáig – mindent egyidejűleg terveztek el és próbáltak felülről megreformálni... Mintha csak pótolni igyekeztek volna azt, amit az előző évtizedekben elvesztek. Az „átépítők”, Gorbacsov és tanácsadói – ahogyan az általában történik a politikusokkal – saját lehetőségeiket messze túlértékelték. Ebben közrejátszott az is, hogy még a világ szocialista baloldala is túlnyomón – legalábbis kezdetben – csaknem kritikátlanul támogatta Gorbacsovot.

Gorbacsov ugyanis – legalábbis látszólag – az 1960-as évek kelet-európai reformjaihoz nyúlt vissza, amelyek a magyar gazdasági reformokban és a cseh politikai reformszándékokban nyilvánultak meg mindenekelőtt. S mindez belefért a 20-as évek „reformkommunista”, értsd „buharinista tradíciójába”. Gorbacsov anélkül, hogy tisztázta volna a konkrét jövőbeli perspektívákat, rövid távon a marxizmust a „modernitás” szolgálatába állította, a szocializmus maga lett a modernitás, „belépés a világcivilizációba” – ahogyan Gorbacsov egyik híve fogalmazta 1995 márciusában. Egyre többet lehetett tudni a modernitásról, egyre kevesebbet a szocializmusról. A szoci-

³ *Ob itogah pojezdki generalnogo szekretarja CK KPSZSZ M.Sz. Gorbacsova v Ukrainszkuju SZSZR. Posztanovlenie Politbüro CK KPSZSZ 31. III. 1989. In: Izvesztija CK KPSZSZ, 1989/4. 7.*

alizmus lett a múlt, a „nyugati modern civilizáció” a jövő. Kezdetben Gorbacsov mint ideológus és politikus igen különböző emberek számára lehetett vonzó figura, végül is olyan Európáról álmodozott, amely magában foglalja a Szovjetuniót, egyenesen „Európa-ház”-ról beszélt.

Még a mindig kritikus nyugati baloldal számos csoportosulása is eltúlozta a szocializmus szovjetunióbeli fejlődésének mozgatóerőit (és magát Gorbacsovot). Hovatovább Ernest Mandel is bizakodó könyvet írt a peresztrojkaról.⁴ Vajon Gorbacsov miért ne hihetett volna ezeknek az igen-igen különböző hangoknak? Sőt, a nyugat-európai újbaloldal jelentős csoportjai is a szocializmus új fejlődési fokáról, illetve annak lehetőségéről írtak. Tariq Ali, a *New Left Review* körének jeles képviselője *A forradalom felülről* című könyvét – Borisz Kagarlickij, a fiatal ellenzéki baloldali aktivista mellett – egyenesen Borisz Jelcinnek ajánlotta. Az 1988-ban megjelent munka a baloldali, szocialista megújulás képviselői között emlegette Jurij Karjakint, Jurij Afanaszjevet, a „radikális demokratákat”, vagyis a későbbi liberálisokat, a szocializmus későbbi legvehemensebb ellenfeleit is.⁵

Hiába, Gorbacsov éppen a retorika szintjén bizonyult a legerősebbnek, ami a komszomol- és pártapparátusban eltöltött évtizedekben csiszolódott. Gorbacsov a szavak embere volt. Sokakat megtévesztett saját pártjában is. Gyakorlati cselekedeteinek zavarossága mellett a Jelcinnel való „örökös” vitájának sem volt igazi elméleti mélysége.

⁴ Mandel, Ernest: *Beyond Perestroika. The Future Gorbachev's USSR*. London – New York, 1989. A „radikális reformról”, vagyis a kapitalizmus visszaállításáról Mandel így vélekedett: „Mindazonáltal Gorbacsov és támogatói a bürokráciában nem fogják megengedni, hogy ez megtörténjen.” 155.

⁵ Ali, Tariq: *The revolution from above. Where is the Soviet Union going?* London–Sydney–Auckland–Johannesburg, 1988. VI–VII. „És Borisz Jelcinnek ajánlom, akinek volt bátorsága, hogy fontos politikai szimbólummá váljon az egész országban...”

Peresztrojka és hatalmi harcok

1986. február végén, március elején az SZKP XXVII. kongresszusán Gorbacsov és Jelcin még együtt készítik „a szocializmus megújítását a XXI. századra”, harcban a bürokratikus konzervativizmus, a privilégiumok és „a kommunista elbizakodottság” ellen – a „gyorsítás” érdekében. Mindketten Leninre hivatkozva vélték úgy, hogy megreformálható a bürokratikus államszocializmus építménye.⁶

Jelcin Gorbacsovval ellentétben nem a szavak embere volt, legfeljebb tanácsadói ötletei alapján vagy saját kútfőből bizonyos téziseket fogalmazott meg, amelyekről azt gondolta, hogy segítenek neki a hatalmi harcban. Jelcin jó érzékkel visszavonulót fújt, amikor úgy érezte, számára kedvezőtlenül alakulnak a hatalmi harc feltételei. Ilyen visszavonulás volt az a lépése, amikor 1987. szeptember 12-én levélben bejelentette a Picundán tartózkodó Gorbacsovnak, hogy lemond moszkvai párttitkári pozíciójáról, ország-világ előtt nyilvánvaló lett, hogy a két politikus között jelentős különbségek vannak, de annak valódi tartalmáról talán maguknak a protagonistáknak sem volt pontos képük.

A nyílt kenyértörés Jelcin részéről egy antibürokratikus attitűddel párosult, amely a peresztrojka felgyorsításának jegyében a Politbúrón belüli személyi változtatások erőltetésével, mindenekelőtt a konzervatívok vezéréként elkönyvelt Jegor Kuzmics Ligacsov – saját korábbi mentora – eltávolításának igényével párosult. Erre is csak egy szubjektív válasz érkezett: az októberi plénumon egyhangúlag elítélték Jelcint. Igaz, Gorbacsov a plénumon mondott zárszavában Jelcinnel kapcsolatosan önálló irányzatról panaszkodott, ám annak igazi tartalmáról szinte semmit nem tudunk meg a hagyományos címkézésen kívül: „Lényegében Jelcin megpróbálja, hogy most

⁶ Vö. egy korabeli sűrített dokumentációval: Gorbacsov–Jelcin: *1500 dnyej polityicseszkojgo protivosztojanija*. Összeáll.: Dobrohotov, L.N. – Gorskov, M.K. Moszkva, 1992. 9–13.

már kardinális kérdésekben is a KB szintjén saját értékelését vigye keresztül. Egyébként negatív, alapjában balos pozíciókról.⁷ Ekkor úgy látszott, hogy a Leninre hivatkozó Jelcin „balos elhajlást” testesít meg. Gorbacsov a jelenség valódi okainak és jellegének elemzése helyett pusztán Jelcin személyes ambícióinak korlátozatlanágáról beszélt, csak személyi hatalmi törekvéseit ostromozta.⁸ Jelcin egyébként már 1987-ben a leggyengébb pontján kezdte ki Gorbacsovot: támadást indított a bürokratikus privilégiumok ellen, s a főtitkár úgy tűnt fel, mintha a privilégiumok védelmezője lenne, mivel a főtitkár az elégedetlenkedő népmozgalmak leszerelésével kívánta a romló ellátási és egyre válságosabb helyzet enyhítését. Félt a valódi tömegmozgalmaktól.

Jelcin a hatalmi harcban mégis mindig egy lépéssel Gorbacsov előtt járt. Borisz Nyikolajevics 1989 februárjában–márciusában már nem az antibürokratikus „lenini reneszánszról” beszélt, hanem hirtelen pozíciót váltott, tulajdonképpen hirtelenjében „jobboldali elhajló” lett: egyenesen a *többpártrendszer történelmi lehetőségét* kombinálta egy „piacsocializmus” koncepciójával, amely azonban még megengedhetetlennek tartotta „a társadalom vagyoni ismérvi rétegződését”, sőt egy választási beszéde során megjegyezte: „erősíteni kell a harcot a szociális és erkölcsi igazságosságért”.⁹ Egyszerre mondott hideget és meleget, ami Jelcin stílusának elidegeníthetetlen elemévé vált az évek folyamán. Gorbacsovnak sem volt elméletileg valamelyest is kielélt válasza, de más stílusú téziseket fel tudott vetni. A népi küldöttek első kongresszusán, 1989. május 30-án a szocialista perspektívát már nem kerülte meg: „minden tulajdonforma élő vetélkedéséről” beszélt, ugyanakkor leszögezte: „minden hatalom a szovjeteké”. Az *eltérő tulajdonformákban működő önálló gazdálkodási egységek és a szovjetdemokrácia összeegyeztethetőségének* kérdéséről, problémáiról azonban csak

⁷ Uo. 34.

⁸ Uo. 55.

⁹ Uo. 65., 116–117.

elvont formában szólt. Ha konkrét politikai teendőkről beszélt, Gorbacsov minden irányzattal szemben egyfajta védekező pozícióba szorult. Sőt, 1990. március 15-én, már mint a Szovjetunió – tegyük hozzá első – elnöke a Guardiannak nyilatkozva szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy (még) kommunistának tartja magát.¹⁰

1990 májusában, amikor Gorbacsov először vetette fel egyértelműen, hogy Oroszországban a szocializmus veszélyben van, annak okaként Jelcin környezetét nevezte meg. Gorbacsov azonban nem a konfliktus mélyén lévő politikai nézetkülönbségekből vont le következtetést. Nem utalt rá, hogy a „baloldali” Jelcin ekkortájt tette meg „jobboldali piacpárti” fordulatát.¹¹ Nem értette, hogy Jelcin a „demokraták” vezető figuráival, akik korábban Gorbacsovot támogatták, most a „szabad piacgazdaság” kapitalista programjára tértek át. Gorbacsov csak később értette meg e „történetből”, hogy Jelcin éppen személyi hatalmi törekvései miatt abban érdekelt, hogy a „demokratákkal” szövetségben megszabaduljon vele együtt a „szovjet centrumtól”. A bomlási folyamatok ellenére a formailag Gorbacsov győzelmével végződő referendum (1991. március 17.), amely a Szovjetunió fennmaradásáról rendelkezett, Jelcin oroszországi elnöki pozícióját is magában foglalta, ami önmagában is jelezte a helyi elitnek önmentési törekvéseinek új lehetőségeit, mindenekelőtt persze az Oroszországi Föderáció függetlenségét is.¹² A központ és a régiók ellentéteinek kiegyezése még akkor kezdődött, amikor Gorbacsov saját politikai manővereihez támogatókat keresett a központi és a regionális pártelitben. Az összeföderális hatalmat hovatovább kereskedelmi akciók, adok-veszek tárgyává alakította át. Különböző okokból ugyan, de a főtitkár-elnök sem a központi elitben, sem a régiókban

¹⁰ Uo. 129–130., 181.

¹¹ Ld. Gorbacsov és Jelcin vitáját e kérdésben az Oroszországi Föderáció népi küldötteinek első kongresszusán, uo. 192–198.

¹² Ld. e tekintetben is számos értékes történelmi információval szolgál Barszenkov, A. Sz.: *Reformi Gorbacsova szojuznogo gosudartsztva 1985–1991*. Moszkva, 2001.

nem kapott megfelelő támogatást. A kibontakozó irányítási válság során két szék között a pad alá esett, a Szovjetunióval mint államszövetséggel egyetemben. Gorbacsov ellensúlyaként Jelcin, mint az Oroszországi Föderáció Legfelső tanácsának elnöke (1990. május), nyíltan felgyorsította a dezintegrációt. Gorbacsov komoly érvek nélkül maradt, mert az állami berendezkedés kérdését tisztán jogi-politikai síkon vetette fel.¹³

Másfelől Gorbacsov a strukturális bajokra figyelmeztető alulról „jövő kritikákat”, nézeteket válogatás nélkül a „konzervatív” blokkba sorolta, saját bázisát is szűkítve ezzel. Érdekes epizód ebből a szempontból az, ami még az 1989. decemberi KB-plénumon történt. A főtitkár egyik következetesen radikális kritikusa, A. G. Melnyikov, a kemerovoi pártbizottság első titkára, kétségbevonta, hogy a peresztrojka továbbra is a „jó úton” halad. „Vegyék észre, hogy az országban kialakult kritikus helyzetért (az árucikkek eltűntek az üzletekből, a nemzeti villongások stb. – KT.) dicsér bennünket az egész polgári világ, minden egykori és jelenlegi ellenfelünk, a pápa megáld bennünket. Minderről ideje lenne elgondolkodnia a KB-nak...”¹⁴ Gorbacsov a dologból semmit nem értett meg, válaszában kizárólag e kritika ellen rohant ki: „Sohasem fogok egyetérteni... azzal az állítással, hogy az, amit mi teszünk, az ajándék a burzsoáziának! Meg hogy a pápa elégedett és jóváhagyja! Ez, én általában mondom önöknek, ez az a provincializmus az elméletben és a gyakorlatban, amelyet én határozottan elvetek.”¹⁵ Néhány nappal az augusztusi puccs előtt egy külön írásban kérte ki, hogy őt senki ne tekintse árulónak, ez a múltból itt maradt konzervatív irányzat nem érti, hogy „a forradalom az emberek fejében egy nagyon nehéz és lassú folyamat”.¹⁶ Gor-

¹³ Vö. Mironov, V. A.: *Roszszijjszkoe goszudarsztvennoe sztroityelsztvo v poszt-szojuznij period (1991–1994 gg.)*. In: Kentavr (Isztoriko-politologicseskij zsurnál), 1994/3. 3–4.

¹⁴ Az 1989. december 9-i KB-plénium jegyzőkönyve, In: Izvesztijja CK KPSZ-SZ, 1990/4. 58–59.

¹⁵ Vö. uo. 94., 112.

¹⁶ Gorbachev: *The August Coup. The truth and the Lessons*, 47., 107.

bacsov nemcsak politikailag, hanem ideológiailag is légüres térbe került: a szocialisták, kommunisták számára többé nem volt szocialista és kommunista, a „demokratáknak” pedig még nem volt demokrata. Mindez kifejezte a peresztrojka végső stádiumát, amikor a „forradalmat” indító Gorbacsov fölött átcaptak a hullámok, az események más fordulatot vettek, amelyek élére Jelcin tudott felkapaszkodni.

Gorbacsov tehát a fejlődés „gyorsításától” („uszkokenyije”), amit még Andropovtól örökölt, egy éven belül eljutott a peresztrojka „forradalmi” értelmezéséig. Gorbacsov szocializmus-fogalma frusztrálóan megfoghatatlan maradt, és ebben az értelemben a párt vezető szerepe újradefiniálásának hiányában az emberek pontos útmutatás nélkül nem tudták, hogyan is kanalizálják a különböző aktivitásokat, amelyekkel a rendszer átalakítását végrehajthatnák.¹⁷ Gorbacsovot is elragadta a Nyugat „utolérésének” mítosza, miközben a Szovjetunió felbomlásával Oroszország távolabb került a Nyugattól, mint bármikor korábban az elmúlt fél évszázadban.

Gorbacsov 1989-től a „szocialista pluralizmus”, „demokratizálás”, „szocialista jogállam” fogalmihoz fordult – mintegy követve Jelcint és a demokratákat, ami azonban a gazdaságfejlődés perspektíváira vonatkozóan kevés eligazítást adott. A *glasznosztj* fogalma megelőzte a termelés és a társadalom strukturális átalakításának problémáját. Sőt, a glasznosztj önálló, erkölcsi kérdéssé szilárdult, elszakadva a társadalmi és gazdasági problémáktól. Később, már az 1991-es augusztusi operett-puccs¹⁸ után még egy újabb nyelvi-ideológiai módosulás következett: maga Gorbacsov is használni kezdte a *totalitarizmus* elméletének morzsáit, miközben a Szovjetunió mint állam soha nem volt kevésbé „totalitáriánus”, mint éppen akkor. Ezzel Jelcinnek és általában politikai ellenfeleinek mal-mára hajtotta a vizet, akik valóban magától a szocializmustól,

¹⁷ Vö. White, Stephen: *Gorbachev in Power*. New York, 1990. 183. és Robinson, Neil: *Ideology and Collapse of the Soviet System. A Critical History of Soviet Ideological Discourse*. Univ. Of Essex, 1995. 111. skk.

¹⁸ Krausz Tamás (szerk.): *Jelcin és a jelcinizmus*. Budapest, 1993.

a Szovjetuniótól akartak megszabadulni, beleértve magát Gorbacsovot is.

Gorbacsov emberei nála hamarabb érzékelték, hogy a Szovjetunió hajója léket kapott. Gorbacsovtól annak krími nyaralása során próbáltak megszabadulni, olyképpen, hogy egy katonai puccs „eljátszásával” Gorbacsovot rákényszerítsék egy hatalmi centralizációs fordulatra. Gorbacsov a nevével összefonódott peresztrojka feladását nem vállalhatta, s vele együtt elbukott.

Gorbacsov nem azért bukott, mert fel kellett adnia személyi hatalmát. Hanem azért, mert azok a struktúrák, amelyek megreformálására tört, megsemmisültek anélkül, hogy társadalmi-gazdasági terveit megvalósíthatta volna. Gorbacsov nem hivatkozhat az idő rövidségére. A régi bürokratikus rendszer – bár gyorsuló ütemben – fokozatosan bénult meg, a történelem ily módon ritka hosszú időt adott a megértésre (különösen ritka eset ez a Szovjetunió történetében). Az átalakítás világos irányáról azonban Gorbacsovnak – a gyorsan változó feltételek között – nem alakult ki koherens képe. Éppen maga hangsúlyozta az 1991. augusztusi puccs után megjelent angol nyelvű könyvében, melyben megpróbálta a tapasztalatokat összefoglalni, hogy „a régi rendszer összeomlása generálta az instabilitást és a káoszt”.¹⁹ Szubjektív oldalról nézve ez azt jelentette: Gorbacsovot végső soron az események elsodorták. Inkább *Kerenszkij*hez hasonlított, mint egy megfontolt, nagyformátumú reformpolitikushoz, akit a nyugati propaganda megpróbált belőle faragni.

Gorbacsov gondolkodásában még a peresztrojka fogalma sem volt elméletileg strukturált és politikailag végiggondolt, tulajdonképpen e központi kategóriája is össze nem illő törekvések foglalata volt.²⁰ Hiányzott számára a legfontosabb feltétel: egy reális tömegmozgalom támogatása. Micsoda forradalmár az, aki nem egy tömegmozgalom élén áll? De nem is volt

a régi értelemben bürokratikus-karizmatikus politikus, mint Kádár vagy Tito, de Brezsnyevre sem hasonlított. Gorbacsov egyszemélyben volt ideológus és politikus, értelmiségi és apparátcsik. Még ő maga is csak bukásának pillanatában jött rá, hogy nem kommunista többé. Érthető. Majdnem törvényszerű. A magyar Pozsgay Imre is így tett, sőt *utóbb* azt állította, hogy „ő húzta le az országútról az állampárt tetemét”. Ezzel Gorbacsov még inkább büszkélkedhetett volna, de tudta, hogy ezt a feladatot a történelem csak formálisan osztotta rá. Ez a történet már nem róla szólt, hanem Borisz Jelcinnről, aki az augusztusi puccsot követően betiltotta az SZKP-t.

Pedig Gorbacsov már 1988-ban számos figyelmeztetést kapott. Ez az az esztendő, amikor létrejönnek az első mozgalmi jellegű, alternatív társadalmi szervezetek, kezdetben a peresztrojka támogatására... De ez az az esztendő is, amikor a Baltikumban, a Kaukázusban a felhalmozódott társadalmi-gazdasági problémák, feszültségek a nemzeti szeparatista mozgalmak térnyerésében fejeződnek ki. A karabahi összecsapások jelezték: a peresztrojka nem hagyja érintetlenül magának a Szovjetunióknak az állami struktúráját. Ez év január 1-jén lépett életbe az új vállalati törvény, amely alapján az iparvállalatok kb. 60%-a önelszámoló formában működik majd, és ez év júniusában lépett a szovjet kormány munkakapcsolatba a Nemzetközi Valutaalappal és a Világbankkal. Ebben az évben rehabilitálták Buharint, de ez az esztendő volt a gazdasági mélypont is. Egy CIA-tanulmány szerint a GNP mindössze 1%-kal nőtt, a mezőgazdasági termelés pedig 2%-kal csökkent. A Legfelső Tanács májusban elfogadta a szövetkezeti törvényt, amely a szövetkezeteket az állami vállalatokkal azonos jogokkal ruházta fel. Megjelent hivatalos elméletként a termelői öngazgatás koncepciója, amely a piaczgazdaság olyan gyakorlatával számol, amely csak a munkával szerzett jövedelmet ismeri el. Ez év júniusában javasolja Gorbacsov, hogy egyesítsék a pártapparátus társadalmi ellenőrzése céljából a párttitkári és tanácselnöki funkciókat. A demokratizálás jegyében 70 év után ismét felbukkan a „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszó.

¹⁹ Gorbachev: *The August Coup. The truth and the Lessons*, 12.

²⁰ Vö. Robinson: *Ideology and the Collapse of the Soviet System. A Critical History Of Soviet Ideological Discourse*, 1995. 102–107.

Az év folyamán beszüntették a Szabad Európa és a Szabadság Rádió zavarását, bár ugyanakkor 300 ezer párttag lépett ki ez évben az SZKP-ból, ám a párttagság összlétszáma még mindig meghaladta a 18 milliót.

Gorbacsovot foglalkoztatta a gondolat, hogy miképpen lehet úgy alárendelődni a világpiac törvényeinek, hogy őt magát és reformjait ne söpörje el. Az alárendelőzés első és legfontosabb feltétele az állami tulajdon magánkisajátítása lett volna, amelyről a szovjet vezetésnek a magyarországi rendszerváltás előtt nem volt világos elképzelése. Annál elgondolkodtatóbb, hogy Gorbacsov is a magyar és általában a kelet-európai rendszerváltás nyomán tért át véglegesen a privatizáció álláspontjára. Jobban félt a sztálinista visszarendeződéstől, mint a kapitalista restaurációtól, mert csak az előbbiben érzékelte azt, hogy saját hatalmát és „kísérletét” elkerülhetetlenül megsemmisítik. Tudta, hogy a régi rendszer nem tartható, mert már nem létezett a II. világháború után kialakult nemzetközi rend, illetve az azt létrehozó társadalmi-politikai erőviszonyok rendszere.

1988-ban azonban még kevesen látták, hogy a peresztrojka következményei katasztrófával terhesek. Egyesek úgy vélték, hogy a legrosszabban már túl vannak, mások reménykedtek a kiút gyors megtalálásában... Gorbacsov 1995 márciusában a peresztrojka 10. évfordulójára, a maga által szervezett konferencián – magát mentegelve – „háborúra emlékeztető pusztulásról” beszélt az őt követő periódusra vonatkozóan. Nem beszélt viszont arról, hogy a XXVII. kongresszusra készülve 1985. október 26-án nyilvánosságra hozott, újjászerveztetett pártprogram tervezete elvetve a „fejlett szocializmus” breznyeviszta doktrínáját egyfajta visszatérést hirdetett a „peresztrojka” jegyében az „önkormányzati szocializmus” távlati perspektívájához. A peresztrojka eredeti céljaitól való eltávolodás elemzése helyett Gorbacsov főként ekkor is a konzervatívokra panaszkodott, akik megtorpedózták az 1987 júliusában a KB pléniumán hozott radikális gazdasági reformok megvalósítását, mindenekelett az árrendszer reformjának meghúását fájlalta – addigra már „önkormányzati szocializmus” kifejezését is

elfelejtette. Vélekedése szerint akkor még lehetséges lett volna egy sikeres reform a piac viszonylag stabil állapota miatt, így viszont a gazdaság, miként oly gyakran korábban, ismét a „politika túszává vált”. A fő kérdést 1995-ben is elhallgatta.

A fő kérdés: a tulajdonváltás

1988–89 fordulóján Gorbacsov az állami tulajdon társadalmisításának elvont koncepciójától fokozatosan áttért a Világbank és az IMF ajánlotta privatizáció nagyon is kipróbált koncepciójához, amit azután „szocialista államtalanításnak”, később csak „államtalanításnak” vagy „demokratikus tulajdonreformnak” neveztek. Ezt a váltást Gorbacsov egy antisztálinista és apparátus-ellenes ethosszal vitte végbe a konzervativizmus elleni harc jegyében. (Ez a törekvés megfelelt azoknak az értelmiségi támogatóknak és az apparátuskarrier után vágyódó fiatalabb hivatalnokainak, akik a pártapparátus régi vágású csoportjaival²¹ szemben kívánták saját érdekeiket realizálni. Gorbacsov a sajtót – a glasznoty keretei között, s rá hivatkozva – fokozatosan ennek az értelmiségi csoportnak adta át. Más kérdés, hogy e csoport tagjainak később csalódnuk kellett, mert a folyamatok ellenőrzése jórészt az oligarchikus burzsoázia kezébe került.

Pedig a kommunista párt különböző fórumain – ugyan gyakorlati következmények nélkül – még 1991-ben (!) is vonzó koncepciókat vitattak meg olyan privatizációt feltételezve, amely megfelel a gazdasági észszerűségnek és hatékonyságnak, a szociális igazságosságnak és a jóléti ellátásoknak. A KB Szociális és Gazdasági Állandó Bizottsága 1991. május 17-i határozatában elemezve a közösségi tulajdon és a magántulajdon különböző formáinak lehetőségeit, végső összegzésében megállapítja: „A tulajdon államtalanítását alá kell rendelni társadalmunk

²¹ Gorbacsov és az apparátus harcáról és a harci technikákról ld. Daniels, Robert V.: *Khrushchev and Gorbachev – similarity and difference: commentary*. In: Taranovsky, Theodor (ed.) *Reform in Modern Russian History*. Progress or Cycle. Cambridge, 1995. 385–387.

megújulásának és a dolgozók érdekeinek a szocializmus keretei között.”²² Ezek az elképzelések a privatizáció társadalmi ellenőrzéséből, a társadalmi és a termelési kollektívák prioritásából indultak ki, hivatkozva a Szovjetunió elnökének, Mihail Gorbacsov 1990. május 19-i rendeletére és a szovjet törvényhozás „A tulajdonról” szóló törvényeire. Az állami tulajdon széles körének fenntartása mellett a közösségi-kollektív tulajdonformák preferálását hangsúlyozta még az SZKP KB és KEB 1991. április 25-i határozata is. A privatizációs folyamatban a „munkahelyi kollektívák és a szakszervezetek széles részvételét „írták elő”.²³ Mindennek Gorbacsov sohasem tudott érvényt szerezni. Az is kérdés persze, hogy egyáltalán akart-e.

Még az 1990 szeptemberében elkészült Satalin–Javlinszkij terv is – manipulatív módon – ezt a gondolatot népszerűsítette, hogy leplezze a tőkés piacgazdaság megvalósításának igazi szándékát. Satalin, aki elsőként fogalmazta meg hivatalosan a gyors privatizáció programját és vívta ki az amerikaiak támogatását, onnan kapta az elmarasztalást is a „populista” bűnbesítésért.²⁴ Gorbacsov sohasem értette meg, hogy a privatizáció és a dolgozók szociális védelme egymást kizáró követelések voltak. *A peresztrojka tehát végső soron a neoliberais megoldások elszabadulása felé tört utat, függetlenül attól, hogy ennek Gorbacsov és környezete tudatában lett volna.*

A gyakorlati megvalósulás előtt az utolsó akadályokat – immáron tudatosan – *Borisz Jelcin Brumeire 18-ája*, modern időszámítás szerint 1993. október 4-éje, rombolta le.²⁵ Az első, 1991. augusztusi puccskísérlet – Gorbacsov bukásával párhuzamosan – az államszocialista rendszer vereségét jelezte, a második, az 1993-as jelicini puccs az orosz piacgazdaság győzelmét.

²² *Osznovnije pozozsenija i rekomendacii KPSZSZ v oblasztyi razgoszudarsztolenija szobsztvennosztyi.* In: *Izvesztyija CK KPSZSZ* 1991/8. 19–23.

²³ Uo. 23.

²⁴ Vö.: Matlock, Jack F. Jr.: *Autopsy on an Empire. The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union.* New York, 1995. 407–408.

²⁵ Ld. erről: Moses, Jonathon W.: *Borisz Jelcin Brumaire tizennyolcadikája.* *Eszmélet*, 1996/29. 165–181.

De már 1990 nyarán a tekintélyes amerikai politikusok és üzletemberek nyíltan beszéltek arról, hogy a Szovjetunió nem tud egyedül kikecmeregni a bajból, és közvetlen beavatkozásra van szükség. Ebből a szempontból különösen tanulságos Soros György és Borisz Jelcin levelezése. A neves pénzmágnás a maga alapítványainak kelet-európai telepítése során belekeveredett a nagypolitikába is – mint a szélsőséges liberalizálás, a neoliberalizmus „szakértője”, mindig a legradikálisabb neoliberais variánsokat támogatta. 1990 nyarán az események felgyorulása időszakában, amikor a híres tőzdespekuláns egy pillanatra megrettent a „polgárháború és a pogrom” veszélyétől, egy új Napóleon felbukkanásának lehetőségétől, az események „megfékezése” érdekében egy érdekes levelet írt Borisz Jelcinnek. A levélben azt hangsúlyozta, hogy a külföldi támogatás tudja csak megváltoztatni az események látszólag kérlelhetetlen menetét. Jelcinnek nem az ajánlott új valutarendszer ragadta meg a fantáziáját. Ehelyett Jelcin inkább azt javasolta, hogy az ő háttérét támogassák az amerikaiak, mert ő tudja megvalósítani a köztársaságok önállóságát. „Pszichológiailag az ilyen »közvetlen« támogatás – írta Jelcin – esetleg egyszer és mindenkorra tönkretetheti az elnök presztizsét. A támogatást konkrét programoknak és új embereknek kell adni. A kivezető út az egész ország számára Oroszországon keresztül vezet.”²⁶ Sorossal ellentétben a Hetek, az IMF nem a pénzügyi rendszer-nél fogta meg a dolgot, hanem magának a tervezésnek a közvetlen lebontását irányozta elő.

A külpolitikai aspektus

Gorbacsov nem volt szerencsésebb külpolitikai elképzeléseivel sem. A világgazdaságba való szocialista integráció koncepcióját kiegészítette „Európa Ház” elgondolásával, amely nem tűnt

²⁶ E levélváltást ld. Soros György: *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros alapítvány.* Budapest, 1991. 117–120.

realisztikus elképzelésnek. Gorbacsov ezt valószínűleg válaszként képzelte el arra a tényre, hogy a Szovjetunió a katonai vetélkedést az USA-val szemben elveszítette. Már az afganisztáni kivonulás (1989) is jelezte, hogy a szovjetek nem tudják finanszírozni a brezsnyevi külpolitikai elkötelezettségeket, nem beszélve az amerikaiak „csillagháborús” kihívásáról, amely nyíltan a szovjet gazdasági erőforrások kimerítését célozta. A peresztrojka azért is kezdődött el, mert a Szovjetunió már nem volt szuperhatalom, csak nem illett róla beszélni.

Sem Gorbacsov, sem Jelcin nem értették, hogy a piacgazdasági „modernizáció” és a Szovjetunió nyugati elvárások szerinti beilleszkedése, integrálódása „a világcivilizációba”, a világpiacba, objektíve nem lehetséges. Ehhez társadalmi rendszerváltásra van szükség, aminek fontos eleme a posztszovjet térség alárendelése a fejlett centrum érdekeinek.²⁷ Brzezinski mindenkinél jobban hangsúlyozta, hogy magának Oroszországnak a feldarabolása a „cél”, mire megértették a dolgokat, már végbe ment Oroszország új izolálódása.

Már Brezsnyev és Gromiko sem tekintette geostratégiai érdekeknek, hogy Európát Amerikától elválassa. Ez már magában foglalta az Európához való csatlakozás óhaját, amely bizonyos értelemben már Brezsnyev alatt érlelődő gondolat volt.

Ez az *európai orientáció* a fegyverkezési verseny évtizedei alatt mind inkább behatolt a szovjet hatalmi elit és a politikai bürokrácia gondolkodásába: Gorbacsov és Jelcin mindezt csak ösztönösen kifejezték. Az enyhülés eufóriájában azután „európai egyesülés” (Európa Ház) gondolata a hatalmi elitet – illuzórikusan – kecsegetette az „európai integrációval”. Ez az az időszak, amikor 1989 februárjában a szovjet csapatok kivonultak Afganisztánból, és júliusban a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének bukaresti ülésén elvetették az ún. Brezsnyev-doktrínát. Ezt a periódust zárta le Gorbacsov

²⁷ Ezt a gondolatkört igen különböző világszemléleti alapról leírják, Z. Brzezinskitől a marxistákon át A. Zinovjevig. Ld. errő részletesebben Krausz Tamás: *Az orosz sajtószerűség ideológiáiról*. Replika, 1995/19–20. 165–177.

találkozója Bush-sal Máltán, 1989. december elején, ahol a főtitkár végérvényesen feladta Kelet-Európát. A szovjet vezetésnek gyakorlatilag azonban 1989 ősztől, talán már tavaszától²⁸ egyáltalán nem is volt Kelet-Európa-politikája, ami a kelet-európai vezetőket teljesen készületlenül érte. Az utolsó találkozás Gorbacsov, Jakovlev és más szovjet vezetők, valamint Erich Honecker (és a Politikai Bizottság tagjai) között az NDK fennállásának 40. évfordulójára rendezett ünnepségen történt Berlinben, 1989. október 7-én. A szovjet vezetők a nemzetközi folyamatok hatására elkerülhetetlen változásokra hívták fel az agg pártvezető figyelmét, aki állítólag egyetlen ellenérvet hozott fel: „Ne tanítsanak maguk arra, hogyan kell élni, amikor maguknál az üzletekben sót sem lehet kapni.”

Gorbacsov szilárd euro-amerikai elkötelezettsége volt a kulcsa annak, hogy a Nyugat – Jelcinnel szemben – szinte az utolsó percig Gorbacsovot támogatta.

Ez érthető, hiszen Gorbacsov olyan engedményeket tett a Nyugatnak mind a leszerelés, mind a geostratégiai engedmények (Németország egyesítése, Kelet-Európa feladása stb.) téren, amit a nyugati partnerek sem fogtak fel rögtön. Gorbacsov ahelyett, hogy az amerikai–brit ígéretéseket írásba foglaltatta volna egyezmény formájában, amelyek a NATO keleti irányú kiterjesztését kizárták, naiv módon mindent elhitt, amivel hitegették.²⁹ Később Jelcin, egy összeomló rendszer viszonyai között, nem jogtalanul és nem ok nélkül mutogatott a gorbacsovi „örökségre” az új izolálódás körülményeit illetően.

Ez a Nyugat iránti mély elkötelezettség a peresztrojka, az egész „rendszerváltás” külpolitikájának lényegi dimenziójává vált. Főleg a külpolitikai apparátus Nyugaton „szocializáló-

²⁸ Zaglagyin, a KB külügyi osztályvezetője már 1989 májusában – egy magas szintű német kezdeményezésű moszkvai tanácskozáson – kijelentette, hogy „a Szovjetunió külpolitikájában a két Németország fenntartása többé nem elsőrendű prioritás”. (A tanácskozáson részt vevő Hajdu János szíves közlése.)

²⁹ Savranskaya, Svetlana – Blanton, Tom: *A NATO kibővítése: amit Gorbacsov hallott*. Eszmélet, 2019/122. 77–87.

dott” fiatalabb ambiciózus szakemberei számára volt természetes ez a fordulat.³⁰ Ekkor már a nyugati fogyasztói értékrend a párt- és az államapparátus felső köreiben sem csupán „titokban” követendő „modell” volt, hanem valóságos privilégiumaik realizálásának gyakorlati színtere. Mint már utaltunk rá, még Gorbacsov felesége is adott rá, hogy Párizsban vásároljon, s a legújabb divat szerint képviselje férjét, mint a Szovjetunió „első asszonya”. Tehát a „szovjet modernizáció” egyre inkább a nyugati modellek és értékek akceptálásán nyugodott, azzal volt szinonim. Míg Sztálin és Hruscsov csak a gazdasági teljesítmények túlszárnyalásán törte a fejét, a brezsnyevi pangás után a peresztrojka hanyatló gazdasági trendje a nyugati életmód „utánozhatóságát” állította előtérbe.

Gorbacsov „debolsevizálódása” („szociáldemokratizálódása”) – amire Matlock amerikai követ is felfigyelt visszaemlékezéseiben – 1991-ig nem elsősorban szövegeiben, hanem egyes politikai lépéseiben manifesztálódott. A függetlenségi és szeparatista törekvések etnikai-nacionalista zászló alatt meneteltek, de ezek tartalmát irányát, veszélyességét a szovjet államra nézve nem ismerte fel. A *független Oroszország* létrejöttét egy hatalmi szükséglet hozta létre, nem pedig valamely immans gazdasági szükségszerűség, és nem is valamiféle szubjektív hiba, ahogyan azt Gorbacsov fogalmazta meg Jelcinnel szemben.

Noha Gorbacsov kísérletezett a hatalom visszahelyezésével a „népi küldöttek parlamentjéhez”, annak igazi gazdasági és szociális bázisát nem találta meg. A nacionalizmus, a szeparatizmus hamarosan mindenütt szembefordult, és legyőzte a szocializmust – vagy amit annak neveztek.

Az 1990. június 12-i Nyilatkozat az Oroszországi Föderáció szuverenitásáról című dokumentum a helyi-köztársasági törvények prioritását mondta ki a föderációs törvényekkel szem-

³⁰ Soros György a maga „alapítványtörténeti” könyvében sok érdekes és árulkodó részletet ad elő a szovjet értelmiség „megnyerésének” történetéből is. Soros: *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros alapítvány.*

ben. Ez pedig a centralista állami berendezkedés konföderációs irányú fejlődésének kezdetét jelezte, ami nem az állami intézményrendszer „korszerűsítését”, hanem azok lebontását jelentette.

Gorbacsov után Jelcinre maradt az új – már Jelcin irányítása alatt – recentralizációs politikai folyamatok elindítása. Ettől nem választható el a csecsen háború kirobbanása és lefolyása sem. Ugyanis a szovjethatalom leverése és az elnöki hatalomnak alávetett Duma-hatalom visszaállítása (1993. december) lényegében a központi végrehajtó hatalom centralizációban érdekelt apparátusok részéről történt meg. Jelcin és liberális értelmiségi-tanácsadó háttere ismét szembetalálta magát a történelem vasakaratóval: újra előállt Oroszország félperifériás izolálódásának ténye: visszatért a nemzetközi munkamegosztás hagyományos rendje.³¹ Oroszország Jelcin alatt – kénytelen-kelletlen – alárendelődött a nyugati centrum akaratának, noha Oroszország feldarabolásának Brzezinski-féle koncepciójának megvalósulását Borisz Nyikolajevics végül is megakadályozta a 90-es évek két csecsen háborúja árán.

Mindez meghatározta Jelcin további politikusi karrierjét: menteni próbálta ugyan a menthetőt, ami kifejeződött a 90-es évek két csecsen háborújában, melynek során a szeparatista tendenciákat megfékezték.

Ha megvonjuk Jelcin, „Oroszország első demokratikusan választott elnöke” történelmi szerepének mérlegét, egy dolog nyilvánvaló: Borisz Nyikolajevics megítélése elválaszthatatlan Gorbacsovétól. Míg Gorbacsov – ellentétben a nyugati mainstream szerzők és politikusok, valamint az orosz liberálisok „hősi” ábrázolásával – a „népi tudatban”, a „kommentírodalomban” a Szovjetunió sírásója, közönséges áruló 30 évvel később is, akit Margaret Thatcher „dolgozott meg”. Jelcin pedig csupán egyszerű hatalombitorló, országgrontó politikusként

³¹ Ezt az állapotot írta le Alekszandr Zinovjev a „gyarmati demokrácia” állapotaként. Vö.: *A kommunizmustól a gyarmati demokráciáig.* Eszmélet, 1995/25. 107–130.

ábrázolódik. A Szovjetunió utolsó marsallja, Jazov, az 1991-es puccs egyik alakítója, aki 2020 februárjában, 96 éves korában halt meg, „végredeleletében” Gorbacsovot „éretlen” politikusként írta le, aki nem volt képes a hatalmas és bonyolult ország körültekintő vezetésére, végső soron alkalmatlan történeti figuraként ábrázolta. Jazov Jelcincről sem festett kedvezőbb képet, hiszen őt is súlyos felelősség terheli a Szovjetunió „eltékozlásáért”, ahogyan fogalmazta: „Jelcin a Szovjetunió romjai alatt vergődött. És csak egy dologban mutatott csodát: a hatalom megtartásában. Ahogy inogni kezdett alatta a fotel, mindjárt kijózanodott... Oroszország első elnöke és környezete nemigen gondolt Oroszország népére.”³²

A dolgok persze némileg bonyolultabbak, bár kétségtelen, hogy Jelcin demokratikus megválasztása még a szovjet korszakban történt, míg erősen manipulált és Nyugatról finanszírozott újraválasztása már az új Oroszországban igen problematikus, mivel az 1993-as „sajnálatos októberi események” a parlament szétlövetése, szétkergetése illegitim következményeket vont maga után, hiszen mindez kívül állt az érvényes alkotmányon és törvényeken. A parlamentet 1993 októberében fegyveresen szétzavaró Jelcin Brumaire 18-án több száz embert gyilkoltak meg Moszkva központjában, a vezető polgári demokratikus államok nagy egyetértésével, sőt támogatásával – természetesen a demokrácia védelmének jegyében. Jelcin mint a népi küldöttek parlamentje által megválasztott elnök, megválasztásának napján, 1990. május 18-án tartott sajtótájékoztatóján még éppen ő maga hangsúlyozta a szovjet-orosz parlament megválasztásának legitim voltát.³³ Mindez rávilágít Jelcin politikai erkölcsének cinizmusára.³⁴ A parlament alapvető bűne az volt, hogy szembeszegült az elnök korlátlan

³² Ld. Komsmolszkaja Pravda, 2020. febr. 25. Какую правду о Горбачеве, Ельцине и Путине? Дмитрий Язов просил «Комсомолку» опубликовать после своей смерти.

³³ Lásd: <https://yeltsin.ru/news/biografiya-boris-nikolaevich-elcin-prezident-rossii-19911999/>

³⁴ Ld. erről részletesen: Krausz: *Jelcin és a jelcinizmus*.

hatalmával, konkrétan a Nyugat által támogatott költségvetési és gazdasági elképzelésekkel. Nem véletlenül nevezték Borisz Jelcint az orosz Pinochetnek.

Borisz Nyikolajevics is bizonyára nagyokat nevetett liberális ideológusainak demokratikus illúzióin. A fent említett államszínynak természetesen nem a demokráciához („népuralom”) volt köze, még csak nem is a polgári demokráciához (hogyan is lehetett volna polgári demokrácia ott, ahol nem volt [nincsen] demokratikus polgárság?), hanem az összeomlott államszocialista gazdasági és politikai rendszer kapitalista átvételéről, a gazdasági és politikai hatalom újraelosztásának befejezéséről szólt a történet. Ez volt tehát a coup d'état történelmi értelme. Végül is olyan parlamentarizmus („dumaizmus” – Duma) bevezetése történt meg, amely nemigen képes ellensúlyozni az elnöki hatalmat. Sőt, az új államban Borisz Nyikolajevics helyet keresett az egyháznak is. Noha sok éven át mint marxista-leninista szolgálta a kommunista párt hatalmát, 61 éves korában, a Szovjetunió összeomlása után, egy szép fényes reggelen szakított a marxizmussal. Olyan mértékben megvilágosodott, hogy elfeledkezett a demokrácia alapkövetelményéről: az állam és egyház kötelező szétválasztásáról. Az egykori moszkvai párttitkár, és nyomában sok helyi és körzeti pártvezető, beállt a gyertyák alá...

Az 1980-as évek végén, akárcsak a többiek, Borisz Nyikolajevics is a peresztrojka megújító szerepéről, a „lenini reneszánszról” szónokolt, ám ő másokkal ellentétben tisztán empirikus nézőpontból előbbre látott: nyilvánvalóan nem hitt az általa is hirdetett szocialista egyenlőség megvalósíthatóságában és helyességében. A mindennapi hatalmi realitások talaján mozgott a szószátyár Gorbacsov utópisztikus „piacsocializmusa” és az öreg funkció avitt „államszocializmusa” között. Borisz Nyikolajevics volt a nagy „átalakuló”, aki az „ideológiai háborúban” fokozatosan félretette a múlt összes relikviáit – egy cél érdekében: személyes hatalmi ambícióit kívánta egyesíteni a régi elit, „a nómenklátúra változásokat akaró” csoportjainak hatalmi és gazdasági érdekeivel. Felismerte, hogy Oroszország, illetve

a szovjet föderációban részt vevő többi köztársaság van anyyira nagy és erős (a Szovjetunió a nemzetek inkubátorának bizonyult!), hogy a helyi és központi hatalmi csoportosulások privilegizált helyzetüket megőrizve „újrastrukturálják”, „újraosszák” a politikai hatalmat és az állami tulajdont – mindenütt a helyi feltételeknek megfelelően. Borisz Nyikolajevicset utánozták a helyi kisebb királyok – Ukrajnától Kirgíziáig.

Jelcin igazi professzionális politikusként képes volt az önátformálásra, mint minden sikeres karrierista, mindig megérezte az új korszakok lehelletét. Jelcin még az 1991-es augusztusi „operettpuccs” előtt képes volt elhódítani Gorbacsov hazai és külföldi támogatóit saját törekvései támogatására a következő jelszavakkal: „többpártrendszer” (értsd: elnöki rendszer felülről finanszírozott pártokkal), „piacgazdaság” (értsd: nomenklatura-privatizáció, „oligarcha-kapitalizmus”), csatlakozás a nyugati civilizációhoz (értsd: beilleszkedés a világpiacba a félperiféria jogán, de a banán helyett gáz és olaj!). Amikor az idő eljött, 1990-ben Borisz Nyikolajevics levette szocialista maszkját, és egyértelműen megmutatta az új, „demo-kapitalista” Oroszország bizony nem is olyan kevesek számára vonzó arcát. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy sok sértettje volt a szovjet rendszernek. Az ügyes és tapasztalt pártvezető, majd államelnök manővereivel képes volt egy ideig az új arc nagyon is régi ráncait eltakarni, a sárgás, fonnyadt bőrt egy gyors műtéttel (sokkterápia, dereguláció, privatizáció) „kikozmetikázni”, míg meg nem jelentek a valójában eltüntethetetlen vonások, amelyeket még a cárizmus idejéből jól ismertünk, és amelyek a szovjet korszakot is túléltek. Nem a semmiből jöttek az elnöki és tekintélyuralmi rendszerek, nacionalista rezsimek a poszt-szovjet térségben Oroszországtól, Grúziáig, a balti államoktól Közép-Ázsia új állami képződményeiig. Jelcin érdemeit tehát joggal sorolják a szakértők, hiszen képes volt hatalmát és az erősen csökkent befolyású Oroszország állami egységét megőrizni – igaz, békeidőben történelmileg példátlan gazdasági pusztulás, az átlagéletkor rohamos csökkenése és a tömeges szociális és kulturális degradálódás árán. Az évi 200%-ot meg-

haladó infláció mellett a regisztrált munkanélküliség a gazdaságilag aktív populációnak – százalékban kifejezve, 1995. októberi adat szerint – „csak” 2,6 %-át érte el, a havi átlagbér 1995-ben alig haladta meg a 120 dollárt, ami némileg alacsonyabb volt, mint a romániai, de alig valamivel több, mint egyharmada a cseh és magyar béreknek.

Gorbacsov főideológusa, Alekszandr Jakovlev Stephen F. Cohennek nyilatkozva még 1989-ben is úgy beszélt a történelmi válaszütről, hogy a reális alternatíva: „a peresztrojka vagy a szocializmus halála”.³⁵ Pontosabb lett volna az ide-oda csapongó, zavaros fejű főideológus megjegyzése, ha elhagyta volna a vagy szócskát: *A peresztrojka a szocializmus halála*.

Van tehát min elgondolkodni Borisz Nyikolajevics öröksége kapcsán. Tevékenységének valódi jelentősége és eredetisége nem a politikus ravasz színeváltozásaiban, „átlényegüléseiben”, „megvilágosodásaiban”, „karizmájában” van, hanem a Szovjetunió lerombolásában határozható meg. Míg történészek és teoretikusok hosszú-hosszú éveken keresztül arról polemizáltak, vajon a Szovjetunió belső átalakulása milyen irányt vehet, mit akarnak a „konzervatívok” és a „liberálisok”, hogy vajon milyen perspektívái lehetnek a szocializmusnak, addig Jelcin a „megjósolhatatlan” irányába terelte az eseményeket. Hogy ebben mennyi volt a tudatosság, azt ma még pontosan nem tudhatjuk, de a jövő történészei már „hegyezik” – tollaik helyett – számítógépeiket, hogy megtalálják a választ.

Borisz Nyikolajevicsnek hálás lehet az új uralkodó osztály, amelynek eredetileg államapparátusi és pártapparátusi csoportjait oly gyorsan és oly radikálisan szabadjára engedte. Jelcin a modern történelemben azt a példátlan fejleményt testesítette, hogy a hatalmon lévők saját maguk buktatták meg azt az általuk válságba sodort rendszert és „birodalmat”, amelynek létüket köszönhatték. Borisz Nyikolajevics végigment a *lenini* úton – csak visszafelé. Ő maga lett Lev Trockij 1936-ban megfo-

³⁵ *Voices of Glasnot: Interviews with Gorbachev's reformers* by S.F. Cohen and Katrina vanden Heuvel, 1989.

galmazott – jövőbe látó – hipotézisének élő szimbóluma (pedig Trockij jóslatai ritkán valósultak meg!), miszerint az állami tulajdon fölött rendelkező állami, párt- és menedzserbürokrácia jelentős csoportjai, ha már nem lesznek képesek privilégiumaikat a szovjet feltételrendszerben megtartani vagy fenntartani, az elvben köztulajdont saját magántulajdonukká alakítják át.

Borisz Nyikolajevics Jelcin 2007-ben meghalt, „műve” – mint azt a jekatyerinburgi Jelcin-centrum dokumentálja – egyelőre virulens. Emlékművét az „új oroszok” aranyba foglalhatják.

FÜGGELÉK

*Natalja Boriszovna Dolgorukaja hercegnének, Borisz Petrovics Seremetyev tábornagy lányának sajátkezű feljegyzései**

HORVÁTH IVÁN (FORD.)

(JEGYZETEK: SZANISZLÓ ORSOLYA)

* Az első ismert orosz női autobiográfia Natalja Boriszovna Dolgorukaja (1714–1771) nevéhez fűződik. Emlékeit idősebbik fia, Mihail (1731–1794) kérésére, ötvenhárom évesen, 1767-ben vetette papírra. Clyman, Toby W. – Vowles, Judith (eds.): *Russia Through Women's Eyes. Autobiographies From Tsarist Russia*. New Haven – London, 1996. 14.; Hammarberg, Gitta: *The Canonization of Dolgorukaia*. In: Holmgren, Beth (ed.): *The Russian Memoir: History and Literature*. Evanston, 2007. 93. A memoárt gyakran útleírásként is szokták értelmezni, mivel a hangsúly a Dolgorukij család száműzetésének helyszínére, a Berjuszovoba vezető utazás viszonyosságainak bemutatására került. Dickinson, Sara: *Women's Travel and Travel Writing in Russia, 1700–1825*. In: Rosslyn, Wendy – Tossi, Alessandra (eds.): *Women in Russian Culture and Society, 1700–1825*. New York, 2007. 64. A szöveg első, orosz nyelvű kiadása 1810-ben történt a *Drug junosesztva* című moszkvai havilapban. Zirin, Mary: *Dolgorukaia, Natal'ia Borisovna*. In: Ledkovsky Marina – Rosenthal, Charlotte – Zirin, Mary (eds.): *Dictionary of Russian Women Writers*. Westport, 1994. 154.

1767. január 12.

Amikor elutaztatok tőlem,¹ egyedül maradtam, csüggedés vett rajtam erőt, és a fejem nyugtalanító gondolatokkal telt meg, az volt az érzésem, hogy a tehertől a földre zuhanok. Nem tudtam, mivel lehetne elűzni ezeket a nyugtalanító gondolatokat. Eszembe jutott, hogy mindig kértétek, legyen nálam emlékeztetőül egy napló, ami arról szólna, milyen említésre méltó dolgok történtek az életemben, és miként töltöttem napjaimat. Bár az életem mindmáig nyomorúságos, de ezzel a naplóval szeretnék megvigasztalni benneteket, és kívánságotokat teljesíteni vagy kíváncsiságotokat kielégíteni, majd, amikor Istennek úgy tetszik, és gyenge egészségi állapotom azt lehetővé teszi. Bár sokat írni nem tudok, de kérésetek meggyőző, hogy amennyire lehet, emlékezetemben igyekezzem mindazt felidézni, ami életemben megadatott.

Az előkelő származásúak nem mindig szoktak szerencsések lenni, a főúri származásúak többsége az életben nyomorúságos helyzetben él, a becstelenségből születők pedig nagy emberek lesznek, fontos rangokat nyernek el, és gazdagsághoz jutnak. Ez Isten akarata. Amikor a világra jöttem, reméltem, hogy apám minden barátja és a házunkat ismerő emberek áldották

¹ A férje halála után, 1739-ben Dolgorukaja kolostorba akart vonulni, de gondoskodásra szoruló gyermekei miatt nem tette. Évekkel később – 1758-ban – miután eleget tett anyai kötelességeinek, végül szellemi fogyatékkal született kisebbik fiával, Dmitrijel (1737–1769) együtt beköltözött a kijevi Florovszkij zárdába, ahol Mihail és felesége rendszeresen látogatta. Nekik írta meg feljegyzéseit. Korszakov, D.A.: *Knyaginya Natalja Borisovna Dolgorukaja*. In: *Isztoriczeszkij vesznyik*, 1886/2, 281.; Zirin: *Dolgorukaia, Natal'ia Borisovna*, 155.

születésem napját midőn látták, hogy szüleim örvendenek, és hálát adtak az Istennek lányuk születéséért. Apám és anyám remélte, hogy öregkorukra vigaszuk leszek.² Úgy tűnhetett, hogy egészen a világ végéig semmiben sem látnak szükségét. Számotokra nem ismeretlenek a szüleim, akiktől származom, házunkat is ismeritek,³ amely mindmáig minden jóval rendelkezik, fivéreim, nővéreim élvezik a világot, megbecsülik őket, minden jóban bővelkednek.⁴ Én sem érzékeltem semmilyen, a jelenlegi állapotomra utaló jelet, tehát úgy tűnt, miért is ne lehetnék ugyanolyan boldog, mint a lánytestvéreim. Ráadásul mindig arra gondoltam, hogy velük szemben előnyben vagyok, mivel anyám nagyon szeretett, másként nevelt, mint őket, hiszen én voltam a legidősebb lányuk. Remélem, hogy akkor mindannyian így vélekedtek rólam: egy ilyen nagyúrnak a lánya a természeti adottságain túlmenően ismertsége és gazdagsága révén vonzza magához a nemes vőlegények tekintetét, és én emberi számítások szerint a boldogságra vagyok teremtve; de az Isten ítélete egyáltalán nem azonos az emberekével: az isteni hatalom más életet rendelt a számomra, amelyre soha

² N. B. Dolgorukaja 1714-ben született Borisz Petrovics Seremetyev (1652–1719) tábornagy és Anna Petrovna Nariskina (szül. Szaltikova) (1677–1728) lányaként. Az idős gróf kedvenc gyermekeként felhőtlenül teltek első éveik. De ez a boldogság nem tartott sokáig, korán elárvult. Toncsu, Je. A.: *Rosszija – zsenzkaja szugyba vek X–XIX*. Szankt-Petyerburg, 2004. 219.

³ A Seremetyevék Andrej Ivanovics Kobilát jelölték meg egyik legkorábbi ősükként. A nagy múltú bojárcsalád férfitagjai generációkon keresztül magas katonai és állami hivatalokat töltöttek be. A haza szolgálatával jelentős vagyona, rangra és befolyásra sikerült szert tenniük. A 18. század elején elsőként kapták meg a grófi címet Oroszországban. Brokgauz, F. A. – Jefron, I. A.: *Enciklopedyicseskij szlovar*. Tom XXXIX. Szankt-Petyerburg, 1903. 492.

⁴ Natalja Boriszovnának több fiú- és lánytestvére is volt. Apja első, Jevdokija Alekszejevna Csirikovával (?–1703) kötött házasságából született Szofja (1671–1694), Mihail (1672–1714) és Anna (1673–1732). Míg a másodikból Pjotr (1713–1788), Szergej (1715–1768), Vera (1716–1789) és Jekatyerina (1718–1799). Brokgauz, F. A. – Jefron, I. A.: *Russzkij biograficseskij szlovar*. Tom XXXIII. Szankt-Petyerburg, 1911. 131.; Dolgorukov, P. V.: *Rosszizskaja rodoszlovnaja knyiga*. Csasztyy tretyja. Szankt-Petyerburg, 1856. 500–501.

senki nem is gondolhatott, így én magam sem, én, aki vidám természetű voltam.

Kiskorú voltam, amikor apám meghalt,⁵ alig múltam öt éves, özvegy édesanyámtól azonban minden földi jót megkaptam, neveltetésemről anyám gondoskodott, hogy a tudományok terén semmiről se maradjak le, és minden lehetőséget felhasznált, hogy az érdemeimet megsokszorozza.⁶ Drága voltam neki: engedett a csábításnak, hogy velem vigadjon, elképzelve, hogy amikor nagykorúvá válok, mindenben jó társa leszek, bánatban és örömben is, és úgy tartott, ahogy egy nemes lelkű lányt kell. Végtelenül szeretett, bár méltatlan voltam rá. Ám jólétemnek vége szakadt: a halál elválasztott tőle.

14 évesen vesztettem el jóságos anyámat.⁷ Ez volt számomra az első csapás. Bármennyit is sírtam, semmi sem volt elegendő, úgy tűnt, az irántam tanúsított szeretetét sem könnyekkel, sem zokogással nem tudtam visszahozni: árván maradtam, a

⁵ Borisz Petrovics Seremetyev 67 évesen, 1719. február 17-én vízkórban hunyt el. Úgy rendelkezett, hogy a kijevei Barlangkolostorban (Pecserszka Lavra) temessék el, de I. Péter a földi maradványait Szentpétervárra szállította és az Alekszandr Nyevszkij-kolostorban helyeztette örök nyugalomra. Brokgauz–Jefron: *Russzkij biograficseskij szlovar*. Tom XXXIII, 131.

⁶ Az előkelő családokban a 18. század első felében a nőnevelés otthon, védett környezetben zajlott. Ez volt a lányok számára elérhető, a szülők által legkedveltebb oktatási forma – egészen 1917-ig –, amit csak a legtehetősebbek tudtak megfizetni. A szükségesnek tartott tantárgyak körét a család határozta meg. A kor elvárásainak megfelelő tanítás – az anyák felügyelete mellett – leginkább a nyelvek oktatására, az általános műveltséghez tartozó ismeretek és a táncok elsajátítására korlátozódott. Szemjonova, L. N.: *Erkölcsek és szokások Nagy Péter birodalmában*. Budapest, 1989. 130.; Mihnyevis, V. O.: *Russzkaja zsenicsina XVIII sztoletyija*. Moszkva, 2007. 27–28.; Ponomareva, V. V. – Horosilova, L. B.: *Mir russzkoy zsenicsini: voszpitanyije, obrazovanyije, szugyba XVIII – nacsalo XX veka*. Moszkva, 2006. 149.

⁷ Anna Petrovna Seremetyeva grófné 1728. július 22-én hunyt el. Dolgorukov: *Rosszizskaja rodoszlovnaja knyiga*. Csesztyy tretyja, 500.

bátyámmal, aki már a ház ura lett.⁸ Így az életem teljesen megváltozott. Le lehet-e írni mindazt a bajt, amely engem ért, jobb, ha hallgatok. Bár azzal kecsegtettem magamat, hogy később boldog leszek, de a szememből nagyon gyakran patakzott a könny. Ifjúkorom egy kicsit segített abban, hogy tűrjek, amíg az eljövendő boldogságra várok. Arra gondoltam, eljön az én időm, felvidulok még az életben, de azt nem tudtam, hogy a felsőbb hatalom bajokkal fenyeget, és hogy a jövőbe vetett remény csalóka szokott lenni.

Anyám halála után minden társaságomat elvesztettem. Büszke lettem, arra gondoltam, hogy a felesleges mulatságoktól tartózkodom, hogy ne szóljanak meg – akkoriban ugyanis nagyon figyeltek a becsületre; és így magam zártam be magamat. Tudniillik akkoriban a viselkedés más volt: a társaságokban az előkelő és a fiatal hölgyek cselekedeteit nagyon figyelték. Akko-

⁸ Pjotr Boriszovics Seremetyev gróf 1713-ban született. Az udvarban együtt nevelkedett a későbbi uralkodóval, II. Péterrel (1727–1730), akihez barátság fűzte. Borisz Petrovics halálát követően, ő lett az új családfeje. A preobrazsenszkij ezred kapitánya, a Szenátus tagja volt, I. Erzsébet (1741–1762) uralkodásának idején udvari főkamárásnak nevezték ki. Varvara Alekszejevna Cserkasszkaja (1711–1767) hercegnőt vette feleségül. A házasságból két gyermeke született, Anna (1744–1768) és Nyikolaj (1751–1809). Öröksége és házassága révén a birodalom egyik leggazdagabb nemese lett. Mintegy 140 ezer jobbágyelket birtokolt. Vagyonának egy részét jótékony célokra, építkezésekre fordította, valamint a kultúra ápolására. Nagy rajongója volt a színháznak, mely szeretetét továbbadta fiának is. Brokgauz – Jefron: *Ruszkij biograficszkij szlovar*. Tom XXXIII, 187–190.

riban nem lehetett olyan céltalanul létezni, mint manapság.⁹ Úgy írok, mintha beszélgetnék veletek, ezért tárom elétek az életemet az elejétől fogva. Látni fogjátok, hogy egészen zsenge fiatalkoromban sem éltem vidáman, és a szívem nagy gyönyörűséget sohasem érzett. Ifjú koromat értelemmel irányítottam, vágyaimat egy időre béklyóba kötöttem abból a megfontolásból, hogy lesz még idő a kedvteléseimre, jó előre hozzá szoktatam magamat az unalomhoz. Anyám halála után így éltem két évet. Napjaim vigasztalatlanul teltek.

Akkoriban általában, ahol gazdag menyasszonyt szimatoltak, a vőlegények is reménykedtek. Eljött az én időm is, hogy elkezdjem azt a boldog életet, amelynek eléréstében reménykedtem. A kérőket illetően szerencsés voltam; de ezt a részt mellőzöm, hanem csak arról írok, ami valóra is vált. Igaz, hogy a kezdet nagyon biztató volt: azt gondoltam, a világ első szerencsés nője vagyok, mert a vőlegényem a hazánk első személyisége volt, minden természet adta értéke mellett tekintélyes

⁹ A 18. század elejéig az uralkodó- és bojár-családok körében a nemi szegregációt a „tyerem” intézménye biztosította. A társadalom ezen szintjén, ilyen zárt női lakosztályokban éltek a gyengébbik nem képviselői, a gyerekek ellátását biztosító szoptatós dajkák, nevelőnők és az öt évnél fiatalabb fiúgyermek is. Ez a rendszer már a 17. század második felében bomlásnak indult először az uralkodócsalád körében, de a végleges felszámolása csak I. Péter (1682/1696–1725) uralkodása idején történt meg. Hatására a nők viszonylagos szabadságra tettek szert. Pushkareva, N. L.: *Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century*. Armonk, 1997. 83, 122–123. Ennek ellenére a hajdon lányok életét továbbra is a szülők, vagy az idősebb generáció tagjai irányították. Ezen korlátozás tisztességük és jó hírük megóvását szolgálta. Kollman, Nancy Shields: *The Seclusion of Elit Muscovite Women*. In: Kaiser, Daniel H. – Marker, Gary (eds.): *Reinterpreting Russian History: Readings 960–1860s*. New York, 1994. 187. Anna Petrovna még a Szaltikovok otthonának zárt női lakosztályban nevelkedett, de lánya, Natalja Boriszovna már nagyobb szabadságot élvezett. Így az általa leírt, ifjúkora erkölcsi tisztaságát ismertető rész erősen túlzónak tekinthető. Mihnyevics, V. O.: *Ruszkaja zsenicsina XVIII sztoletija*. Moszkva, 2007. 27–28.

ranggal rendelkezett az udvarnál és a gárdában is.¹⁰ Bevallom, hogy nagy boldogságnak tartottam, midőn láttam, hogy irányomban jóindulatú, amire én is hasonlóképpen válaszoltam, nagyon szerettem, bár azt megelőzően, mielőtt a vőlegényem lett, nem ismertem őt,¹¹ de a személyemnek szóló őszinte, tiszta szívből jövő szeretete engem is szeretetre indított. Igaz, először ettől volt hangos a környezetem, mindenki azt kiabálta: „Ó, milyen boldog ez a lány!” Nem volt ellenemre szavaim

¹⁰ Ivan Alekszejevics Dolgorukij (1708–1739) herceg Varsóban született. Nagyapja, Grigorij Fjodorovics Dolgorukij, később pedig nagybátyja, Szergej Grigorjevics (1697–1739) házában nevelkedett. 1723-ban utazott Oroszországba, ahol mind a katonai, mind az udvari karrierje gyorsan ívelt felfelé. II. Péter trónra lépését követően a Dolgorukijok pozíciója megerősödött. A végrehajtói hatalmat képviselő nyolctagú Legfelsőbb Titkos Tanácsban négyen is helyet kaptak. A régens, Alekszandr Danyilovics Mensikov (1673–1729) száműzetésének köszönhetően az ifjú herceg bizalmi pozíciót szerzett az uralkodó mellett. Húga, Jekatyerina (1712–1745) pedig a cár menyasszonya lett. 1730-ban viszont II. Péter váratlan halála miatt az egész család szinte egyik pillanatról a másikra kegyvesztetté vált. Brokgauz, F. A. – Jefron, I. A.: *Enciklopedyicseskij szlovar*. Tom X^A. Szankt-Petyerburg, 1893. 923.; Ignatyjev, R. G.: *Iz zsznyij goszudarinyinyeoveszti knyjazsnij Je.A. Dolgorukovoj*. In: Russzkij arhiv, 1866/1. 39.; Pushkareva: *Women in Russian History*, 131–132.

¹¹ A régi szokások szerint a fiatalok házasságkötéséről gyakran már születésük előtt, vagy egészen kisgyermek korunkban döntöttek a szülők egy-egy előnyös szövetség létrehozása érdekében. Az ifjú pár egymás iránti érzelmei, kölcsönös vonzalma egyáltalán nem számított. I. Péter megítélése szerint az ilyen kényszerházasságok negatívan hatottak a demográfiai növekedésre. Ennek orvoslására – a tiltó rendelkezések mellett – 1702-ben bevezette a házasságkötést megelőző hathetes jegyességi periódust, mely során a fiatalok megismerkedhettek egymással, és dönthettek további sorsukról. Pushkareva: *Women in Russian History*, 157. Azonban ez a szabad döntéshozatal valójában csak jelképes volt. Natalja Boriszovna esetében, mikor betöltötte a tizenötödik életévét a család vénjei a kérők egész sorából választották ki az érdekeiknek leginkább megfelelő férjjelöltet. Az Ivan Alekszejevicszel kötendő házasság több szempontból – a cárhoz fűződő bizalmi kapcsolata, a családja befolyása miatt – is előnyösnek számított, mégis voltak a herceg személyével kapcsolatban fenntartásaik, kicsapongó életvitele miatt. A visszaemlékezés szerint az ifjú pár a családjaik döntését megelőzően nem ismerte egymást, bár vannak erre vonatkozó cáfolatok. Toncsu: *Rosszija – zszenszkaja szugyba*, 219.; Agejeva, L. I.: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*. Kijev, 2011. 68, 81.

visszhangját hallani, de ekkor még nem tudtam, hogy ez a boldogság egy kicsit játszadozik velem, csak azért mutatta meg, hogy megtudjam, milyen boldogságban élnek azok az emberek, akiket az Isten megáldott. Azonban én akkor semmit nem fogtam fel, a korom semmi, a jövővel kapcsolatos fontolgatást nem engedett meg, hanem csak annak örültem, hogy ebben a jólétben kivirultnak láthatom magam. Úgy tűnt, semmiben sem szenvedek hiányt. Egy drága ember van mellettem, és arra gondolhatok, hogy ez a szerelmi szövetség a halálunkig elszakíthatatlan lesz, hozzá még a természet adta tisztesség, a gazdagság; mindenki tisztel, mindenki keresi a kegyemet, a pártfogásomba ajánlja magát. Gondoljátok meg, én, a tizenöt éves, annyira örvendező lány nem mást gondoltam, mint azt, hogy számomra az egész világ megváltozott.

Közben elkezdődtek az eljegyzési előkészületek. Igazat szólva, ritkán adatik meg valakinek, hogy ilyen nemes gyülekezetet láthasson: az eljegyzésünkön az egész uralkodói család részt vett, ott voltak a külföldi miniszterek, a mi hírességeink, az egész tábornoki kar; egyszóval mindkettőnk részéről anynyi vendég volt, amennyi csak befért a házunkba: egy szoba sem volt, amely ne lett volna tele emberekkel. Az eljegyzésünkön a teremben egyházi személyiségek: egy főpap és két arhimandrita vett részt. Az eljegyzés után a vőlegényem rokonai gazdag ajándékokkal leptek meg, briliáns fülbevalókkal, órákkal, dohányszelencékkel, rajzkészletekkel és mindenféle kellemével. Nem is tudtam volna mindent átvenni, ha ebben nem segítettek volna az enyéim. Az eljegyzési gyűrűk közül az övé tizenkét ezerbe, az enyém pedig hatezerbe került. Viszonzásul a bátyám is megajándékozta a vőlegényemet: hat pud ezüsttel, régi, nagyméretű serlegekkel és aranyozott kancsókkal. Én, mint ifjú nő, akkor azt gondoltam, hogy mindez tartós lesz, és egész életemre szól, akkor még nem tudtam, hogy ebben az életben semmi sem tartós, minden csak a percé. Az eljegyzésemre este hét órakor került sor; ekkor már sötét este volt, ezért kátrányos hordókkal világítottunk, hogy a szétszéledő vendégek az összezsúfolódtott hintók között láthassanak. A nagy

fényben jól láthattuk volt a házunk kerítése körül összegyűlt tömeget, amely akkora volt, hogy az utcát valóságosan lezárta. És az egyszerű nép azt kiáltozta: „Istennek hála, hogy apánk lánya Nagy Emberhez megy feleségül, helyreállítja a családját és fivéreit az apa szintjére emeli”. Remélem, tudjátok, hogy apám első tábornagy volt, akit az emberek nagyon szerettek, és mindmáig emlékeznek rá. Az eljegyzési ceremónia egyéb részleteit nem taglalom: a jelenlegi állapotom és rangom ezt nem engedi meg. Egyszóval: amit csak el tudtok képzelni, abból semmit sem hagytunk ki. Hogy sokáig tartott-e a boldogságom? Nem tovább, mint december 24-től¹² január 18-ig.¹³ Csalfa reményemnek vége szakadt! Ugyanaz történt velem, ami Dávid király fiával, Nátánnal, aki megnyalta a mézet és ezért meg kellett halnia.¹⁴ Velem is ez történt: 26 szerencsés vagy, mondhatni, örömteli nap miatt 40 éve mind a mai napig szenvedek; minden nap miatt két-két évet adok; és még hat nap van hátra. De ki ismerheti a jövőt? Lehetséges, hogy még több lesz, amikor keserves életem folytatódik.

Most már más témára kell rátérnem. Elmém elbizonytalanodik, amikor felidézem, hogy mindezen mulatságok után mi ért engem, amelyek számomra mindörökre megváltoztathatatlannak tündek. Sajnos, akkor nem volt barátom, aki megtanított volna arra, hogy ezen az ingoványos úton óvatosan járjak. Istenem, milyen rettenetes vihar támadt, az egész világról összehalmozódtak a bajok! Istenem, adj erőt, hogy el tudjam magyarázni a bajaimat, hogy le tudjam írni az azokat megismerni kívánóknak és a szomorúak vigasztalására, hogy, miközben

¹² 1729. december 24-én került sor Natalja Boriszovna és Ivan Alekszejevics eljegyzésére. Zirin: *Dolgorukaia, Natal'ia Borisovna*, 154–155.

¹³ II. Péter 1730. január 19-én hunyt el. Szvák Gyula – Niederhauser Emil: *A Romanovok*. Budapest, 2002. 89.

¹⁴ Téves bibliai utalás (Sámuel I. könyve, 14:43): nem Dávid fiával, Nátánnal történt az eset, hanem Saul fiával Jonathánnal. Az idézet – „Megízelve a méz egy cseppjét, azon nyomban meghalok.” (Galgóczy Árpád ford.) – Mihail Jurjevics Lermontov *A cserkesz fiú* című elbeszélő költeményének elején is megjelent tévesen a Királyok I. könyvére mutatva. Lermontov, M. J.: *A cserkeszfiú*. In: *Világosság* 1972/8–9. 493.

rám emlékeznek, vigaszt találjanak. Én is ember voltam, mindent megízleltem: üldöztetést, vándorlást, szegénységet, a kedvestől való elválást, mindent, amit egy ember csak elviselhet. Nem dicsekedhetem azzal, hogy türelmes vagyok, de Isten kegyelméből egy kicsit büszke vagyok, hogy ő annyi erőt adott, hogy kibírtam, és mind ez ideig elviselem; földi halandó nem tudna ilyen csapásokat elviselni, ha nem szilárdította volna meg egy fentről jövő erő. Mérlegeljétek a neveltetésemet és a jelenlegi helyzetemet.

És most jöjjön a bajom kezdete, amit sohasem vártam, Ural-kodónk a vártnál hamarabb elhunyt, ezért interregnum állapot állt be.¹⁵ Nos, Istennek úgy tetszett, hogy a bűneikért megbüntesse a népet, amely elvesztvén kegyes uralkodóját, hatalmas sírás-rívásba tört ki. Minden rokonom összegyűlik, engem sajnálnak, hogyan közöljék velem ezt a csapást. Én pedig rend-

¹⁵ I. Péter 1722. február 5-én kiadott öröklésre vonatkozó rendelete (Forrásközlés: O prave naszlegijja presztola. In: *Zakonodatjelsztvo Petra I*. Moszkva, 1997. 61–62.; magyarul lásd Filippov Szeregej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század*. Budapest, 2006. 50–51.) felszámolta a primogenitúra gyakorlatát, amivel megszüntette az uralkodóváltás automatizmusát. Az új szabályozás értelmében a regnáló uralkodónak még élete során ki kellett jelölnie utódját, egy olyan személyt, akit alkalmasnak ítélt a kormányzásra. Anyiszimov, Je.V.: *Vremja petrovszkij reform*. Leningrad, 1989. 459. Azaz az idoneitás elve került előtérbe a vérségi leszármazással szemben. A választó monarchia rendszerében több olyan tényező is volt – az uralkodó váratlan halála, törvényes végrendeletének hiánya –, mely interregnumot eredményezhetett. A péteri rendelkezésen I. Katalin (1725–1727) végrendeletileg módosított azzal, hogy kimondta, amennyiben II. Péter gyermektelenül hal meg, akkor apai nagyapja, I. Péter lányai és azok leszármazottai foglalhatják el a trónt. Naumov, V. P.: *Elizabeth I, 1741–1762*. In: Raleigh, Donald J. – Iskenderov, A. A. (eds.): *The Emperors and Empresses of Russia: Reconsidering the Romanov*. London – New York, 2015. 70. 1730-ban, II. Péter elhunyt himlőben. Fiatalkora és gyors lefolyású betegsége nem adott lehetőséget testamentuma megfogalmazására. Halálos ágya mellett a Dolgorukijok még megpróbálták a cár jegyesét, Jekatyerina Dolgorukaját egy általuk hamisított végrendeletben örökösnek feltüntetni, de a dokumentumot a Legfelsőbb Titkos Tanács nem fogadta el hitelesnek. Az új uralkodó személyéről végül ezen testület tagjai döntöttek, de míg kidolgozták a hatalom korlátozására vonatkozó kondíciókat, addig rövid időre koronás fő nélkül maradt a birodalom. Szvák–Niederhauser: *A Romanovok*, 90.

szerint sokáig aludtam, úgy reggel kilencig, de amint felébredtem, látom, mindenki szeme ki van sírva, bármennyire is óvakodtak, látható volt; bár tudtam, hogy az uralkodó beteg, méghozzá nagyon, de nagy reménységgel voltam Isten iránt, hogy nem hagy minket árván. De alighanem ezt érdemeltük, szükségképpen ezt ki is kellett nyilvánítanunk. Amint ezt a hírt meghallottam, hogy akkor mi történt velem – arra nem is emlékezem. Amint magamhoz tértem, egyre csak azt hajtogattam: „Ó, elvesztem, elvesztem!” Semmi mást nem lehetett tőlem hallani, mint azt, hogy elvesztem; bármennyire is igyekeztek megvigasztalni, sírásomat nem tudták elállítani, se rábeszélni, hogy hagyjam abba. Jól tudtam, hogy mi szokott az országunkban történni, hogy az összes kegyencnek vége van, így hát én sem számíthattam másra.¹⁶ Bár annyi rosszra, ami aztán velem történt, nem gondoltam. Jóllehet a vőlegényemet a cár szerette, és nemesi címei voltak, és mindenféle államügyeket bíztak rá, meg néhány becsületes tette egy kicsit megerősített engem, ezért tudtam, hogy ártatlan, hogy semmiféle elítélendő ügybe nem keveredett bele. Úgy tűnt, hogy bíróság nélkül nem lehet vádolni egy embert, haragudni rá, elvenni a becsületét vagy a birtokát. Ám később megtudtam, hogy ilyen balszerencsés esetben az igazság sem segít. Keservesen sírtam; a rokonok, keresvén a megoldását annak, hogyan vigasztaljanak meg, arról kezdtek győzködni, hogy még fiatal vagyok és így értelmetlenül tönkre teszem magamat; ki lehet kosarazni ezt a vőlegény, ha rosszul áll a szénája, akadnak majd más vőlegények, akik érdemeiket tekintve nem rosszabbak, még ha nem is lesz ilyen nagy rangjuk – az igazság az, hogy ugyanakkor a vőlegényem nagyon akart engem, a másik vőlegénnyel kapcsolatban hajthatatlan voltam, pedig az összes rokonom ahhoz akart engem

¹⁶ A palotaforradalmak korában (1725–1762) az uralkodóváltást mindig a vezető arisztokrácia érdekcsoportjainak és az uralkodó személyéhez kötődő kegyenceknek a cseréje kísérte. Kamenszkij, A. B.: *Ot Petra I do Pavla I: reformi v Rosszii XVIII veka (opit celosztogo analiza)*. Moszkva, 1999. 165.

férjhez adni.¹⁷ Ez a javaslat számomra annyira elfogadhatatlan volt, hogy semmit sem tudtam nekik erre válaszolni. Gondoljatok bele, milyen vigasz ez nekem és tiszta lehet-e a lelkiismeretem, hogy amikor ez a férfi nagy volt, örömmel mentem volna hozzá, amikor pedig szerencsétlen lett, kosarazzam ki. Nem tudtam ilyen lelkiismeretlen tanácsot megfogadni, és szilárdan elhatároztam, ha szívemet egy embernek odaadtam, akkor vele kell élni és halni, másnak nem lehet része a szerelmemben. Nem volt szokásom, hogy ma az egyiket, holnap pedig a másikat szeressem. Napjainkban ez a divat, én viszont bebizonyítottam a világnak, hogy a szerelemben hűséges vagyok: minden szerencsétlenségben társa voltam a férjemnek. Őszinte leszek: a legnagyobb bajok közepette sem bántam meg, hogy hozzá mentem, ebben nem véltem felfedezni isteni tébolyt; viszont Isten a tanúm, mivel szerettem a vőlegényemet, amennyit csak lehetett, mindent elviseltem, és benne is tartottam a lelket. A rokonaim másként vélekedtek, más tanácsot adtak, vagy talán csak sajnáltak engem. Estefelé eljött hozzám a vőlegényem, és miközben a saját szerencsétlenségére panaszkodott, mesélt számalomra méltó Uralkodónk haláláról, aki úgy fejezte be az életét, hogy mindvégig magánál volt, és elbúcsúzott tőle. Így beszélgetve mindketten sírtunk, és megesküdtünk egymásnak, hogy minket a halálon kívül semmi sem választ el. Készen álltam arra, hogy vele akár a föld összes szakadékán is átkelek.

A helyzet óráról órára rosszabb lett. Hová tűntek a kérők és barátok, mindenki elrejtőzött, a felebarátim is eltávolodtak tő-

¹⁷ Miután a Dolgorukijok kegyvesztetté váltak, az Ivan Alekszejevics és Natalja Boriszovna közötti frigy már nem volt olyan vonzó a Seremetyevék számára. A megváltozott körülmények miatt igyekeztek meggyőzni a fiatal lányt a szakítás szükségességéről, mely lehetőségét I. Péter 1702-ben kiadott, felbontható jegyességről szóló reformja biztosította. Brokgauz, F. A. – Jefron, I. A.: *Russzkij biograficseskij szlovar*. Moszkva, 2007. 332. Ilyen kényes helyzetben, nemcsak a jegyesség felbontására volt lehetősége, hanem uralkodói engedéllyel a házasság annulálására is. Marfa Ivanovna Szurmina (1718–1745) élt ezzel, mikor I. Annánál (1730–1740) kérvényezte a Jurij Jurjevics Dologorukijjal kötött házassága érvénytelenítését. Voroncov-Daskov, A. I.: *Jekatyerina Daskova zszizny vo vlasztji i v opale*. Moszkva, 2010. 20.

lem, új kegyencek kedvéért mindenki elhagyott, már mindenki félni kezdett tőlem, hogy ne kerüljek senkinek se az útjába, mindenki gyanakvó lett. Jobb, ha meg sem születik erre a világra az, aki egy időre nagy ember, aztán pedig ha bajba jut, mindenki lenézi, senki sem akar szóba állni vele. Egy olyan vér szerinti hercegnőt választottak a trónra, akinek semmi köze nem volt a koronához.¹⁸ Ez alatt folytak a temetési szertartás előkészületei. Eljött ez a szerencsétlen nap. Az uralkodó holttestét a házunk mellett kellett elvinni. Az ablaknál ültem, és néztem ezt a siránkozással teli ceremóniát. Istenem, hogy volt lélekjelenlétem hozzá? A gyászmenet a papság képviselőivel kezdődött, számos főpap, archimandrita és más egyházi méltóságok; aztán, ahogy ez az ilyen magas rangú temetések zajlanak, vitték az állami címereket, lovagrendi szalagokat, különböző kitüntetések, koronákat; köztük volt a vőlegényem is, aki a koporsó előtt ment, a lovagrendi szalagokat két asszisztens vánkoson vitte. Szánalmas volt ilyen állapotban látnom a vőlegényemet: a gyászköntös túlságosan hosszú volt, a fátyol a kalapról a földig ért, a haja kibontva, ő maga annyira sápadt, hogy az életnek semmi jele nincs rajta. Amikor az ablakommal egy vonalba értek, könnyes szemével felpillantott, és mintha azt mondta volna: „Ó, kit is temetünk! Utoljára kísérem!” Elájultam, és az ablakra zuhantam, gyengeségemben még ülni sem tudtam. Aztán a koporsót hozták. Néhány percre minden erőm elhagyott, de amikor magamhoz tértem, ott hagytam a temetési menetet, csak sírtam, sírtam, amennyit a szívem engedett, arra gondoltam, hogy a föld olyan kincset fogad magába, amelyre, talán, még a nap is csodálattal ragyogott: a férfias szépséggel egybefonódott értelem, a vele született irtalom,

¹⁸ Anna Ivanovna, I. Péter féltestvérének és társuralkodójának, V. Ivánnak (1682–1696) és Praszkovja Fjodorovna Sztaltikovának volt a lánya. Nagybatya házasságpolitikája részeként, 1710-ben hozzáadták Frigyes Vilmoshoz, Kurlandia hercegéhez. A házasság nem tartott sokáig, a herceg hamarosan elhunyt. Ezt követően 1711–1730 között özvegye állt a hercegség élén. Többször vissza kívánt térni szülőföldjére, de erre a lehetőséget csak 1730-ban kapta meg. Szvák–Niederhauser: *A Romanovok*, 90–91.

és az alattvalók iránti őszinte szeretet. Ó, Istenem, add, hogy nagylelkűen el tudjam viselni ezt a csapást, ennek a kegyes uralkodónak az elvesztését! Ó, mindenható, teremtő Úristen, te mindenre képes vagy, add vissza legalább egy percre a lelkét és nyisd fel a szemét, hogy megláthassa a koporsó előtt haladó hűséges szolgáját, aki minden reményt elvesztett, hogy vigaszt találjon, és bánata könnyebbedjen. És a temetési menet így ért véget: a koporsót ismert nemes emberek tömege kísérte. Az volt az érzésem, hogy az ég és annak összes elemei sírnak. Remélem, eközben voltak olyanok is, akik magukban örültek, azt remélve, hogy az új uralkodónó kegyes lesz velük.

A temetés után néhány nappal előkészítették az új uralkodónó harangzúgás és ágyúlövés kíséretében történő ünnepélyes bevonulását a fővárosba. A megadott napon elmentem, hogy megnézzem, milyen lesz a fogadtatása, azért is kíváncsi voltam, mert sohasem láttam, hogyan is néz ki. A palotában, egy félreeső szobában ültem, ahol az egész szertartást láthatam: elhaladt az ablakok mellett, ahol én ültem. És itt láttam utoljára, ahogyan a vőlegényem a gárdát vezényelte; őrnagy volt, lovon ülve tisztelgett neki. Képzeltetitek, milyen szégyenletes volt ezt látnom. Attól kezdve az uralkodónót életében többször nem láttam: szörnyű volt a tekintete, utálatos az arca, olyan magas volt, hogy amikor a lovagok között haladt, mind egyiknél egy fejjel magasabb és nagyon kövér volt.¹⁹ Amikor haza indultam, valamennyi felsorakozott ezred előtt végig kel-

¹⁹ Natalja Boriszovna leírása Anna Ivanovnáról helytállóan mondható. Kortársai is hasonlóképpen számoltak be az uralkodónó külső megjelenéséről. Kiemelték magas, robosztus, már-már férfiasnak mondható természetét, fekete haját, sötét szemét és hosszú orrát. Ugyanakkor Münnich szerint szépségbeli hiányosságait nemes vonásai, kellemes vonalú szája és szép fogai pótolták. Anisimov, E. V.: *Anna Ivanovna*. In: Raleigh, Donald J. – Iskenderov, A. A. (eds.): *The Emperors and Empresses of Russia: Reconsidering the Romanov*. London – New York, 2015. 43. Jane Vigor (1699–1783) egyik levelében megjegyezte, hogy a cárnőnek kedves a mosolya és szeretetre méltó. Vigor, Jane: *Letters from a Lady, who Resided Some Years in Russia, to Her Friend in England, with Historical Notes*. London, 1777. 71. Természetesen ezeket a leírásokat kritikával kell kezelni azok szubjektív volta miatt.

lett haladnom; siettem, a gárdát még ekkor sem engedték szét. Istenem! Szégyenemben semmit sem láttam, és semmit sem tudtam, hová visz a hintó, hol vagyok; egyesek azt kiabálják: „Atyánk menyasszonya”, hozzám szaladnak: „Anyácskánk, elvesztettük az uralkodónkat”; mások azt kiabálják: „Elmúlt már a ti időtök, nem a régi idők járják”. Mindezt ki kellett bírnom, örültem, hogy eljutottam az udvarunkig; az Isten kimentett eből a Szodomából.

Ahogy az uralkodónó hatalomra került, azonnal hozzálátott a családunk kiirtásához. Nem is annyira ő haragudott ránk, hanem a kegyence, aki elválaszthatatlan volt tőle, és azon volt, hogy elpusztítson bennünket, hogy megszűnjünk a világon lenni – mindez gonoszságból: amikor a hercegnőt megválasztották a trónra, akkor sok más pont mellett azt is kikötötték, hogy azt a kegyencét, aki kamarás volt mellette, ne hozza be az országunkba,²⁰ bár ő a mi hercegnőnk, meg férjezett is volt, miután megözvegyült, a saját birtokán élt. Az pedig, hogy a férfit a birtokán kell hagyni, hogy semmilyen dolgunkban ne legyen része, ehhez az uralkodónó aláírásával hozzá is járult; de a haza rosszakaróinak a gonoszsága minden pontot megváltoztatott, mindenben teljhatalmat adtak neki, és megsemmisítették az össznépi akaratot, és a férfit, ahogy korábban is, az uralkodónóhoz engedték. Amint megerősödött, begyűjtven magának minden fontos rangot, először velünk kezdett foglalkozni, és azt kereste, milyen eszközökkel tudna minket megsemmisíteni. Így beszélt nyilvánosan: „Igen, ezt a családot nem hagyjuk meg”. Nemcsak beszélt, de meg is valósította. Amikor

²⁰ A koronázást követően Anna Ivanovna felszámolta a Legfelső Titkos Tanácsot, majd megbüntette egykori tagjait. A kegyvesztettség nem csak őket érintette, hanem egész családjukat. A Dolgorukijok közül a Vaszilij Lukics (1670–1739) herceggel szembeni retorzió volt a legsúlyosabb, melyet Biron sértettsége generált. Bain, R. Nisbet: *The Pupils of Peter the Great. A History of the Russian Court and Empire from 1697 to 1740.* Westminster, 1897. 184–185. Míg egyes feltevések szerint az Alekszej Grigorjevics herceg családja elleni szigorú szibériai büntetés mögött inkább jelentős ingó- és ingatlan vagyónuk rekvirálásának szándéka húzódott meg. Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 111.

a ranglétrán magasra került, félt tőlünk, és szégyellte magát: ismerte családunkat, amelynek ősi hercegi rangja van és nagy földbirtoka, őseink sok koronát szolgáltak hűséggel. A családunkat a hazánk hűséges szolgálataért szerették, mert életüket sem kímélték, a háborúban sokan veszték oda; ezekért a jelentős szolgálatokért különböztettek meg minket másoktól, nagy címeket és lovasságokat kaptunk; sokszor tettünk rendet idegen országokban, ahol ezért áldják is a nevünket. De ez a kegyenc nagyon aljas ember volt, ugyanakkor olyan magas fokra hágott, hogy, mondhatnánk, már csak a korona hiányzott neki. Egyre csak az uralkodónó kezét csókolgatta, és azt tett, amit akart, már „fenséged”-nek titulálták, noha nem volt más, mint egy csizmadia, aki a nagybácsim csizmáit varrta. Azt mondják, igazi mester volt, a szép külleme juttatta ilyen magas fokra.²¹ Nagy tervei voltak, de közben azt gondolta, hogy szándékát nem tudja keresztül vinni: nem tudja kiirtani a nemesi családokat. Így is cselekedett: nemcsak a mi családunkat, de más, ugyanilyen nemesi családot is megsemmisített, tönkretett, és száműzött.²² Már mindent uralt, de erről hallgatni fogok, hogy bizonyos határokon ne lépjek túl. A saját bajomat akarom leírni, nem pedig mások bűneit leleplezni.

Nem tudta, mivel kezdje, hogy száműzzön bennünket. Először is mindenkit magához rendelt azok közül, akik régebben a barátaink voltak, nyájaskodva kikérdezte őket, hogyan élünk, és nem sértettünk-e meg valakit, nem vesztegettek-e meg bennünket. Nem, senki semmit nem mondott. Ez nem tetszett neki. Ukázzal hirdette ki, hogy mindenki minden veszély nélkül adhat be kérvényeket az uralkodónónek, ha valakit

²¹ Ernst Johann von Biron (1690–1772) származása kérdéses, életútjának pedig több eleme bizonytalan volt. A Natalja Boriszovna által említett kézműves szaktudása sem igazolható. Szolovjov, Sz. M.: *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremenij.* Knyiga csetvertaja. Tom XVI–XX. Szankt-Petyerburg. 1851–1879. 1077–1078.

²² A Dolgorukijok mellett a Legfelsőbb Titkos Tanácsban tevékenykedő Golicinok sem kerülhették el az elitváltást kísérő tisztogatásokat. Szvák–Niederhauser: *A Romanovok*, 97.

valamivel megsértettek, és az nem kapott elégtételt. Ez alatt pedig mindenféle hírek jutottak tudomásomra; az egyik szerint: „Számúznak”, a másik szerint: „A tisztségeket és lovag-szalagokat elveszik.” Gondoljátok meg, milyen volt a helyzetem! 16 évesen senkitől sem kaptam segítséget, nem volt kivel megtanácskoznom a dolgokat, de meg kellett őriznem a házat, a kötelességet, a becsületet, és a hűségem sem vesztetett oda. A vőlegényem iránt érzett nagy szerelmem minden félelmet kiűz a szívemből, de néha finom neveltetésem és a természetem olyan bánatba kerget, hogy az elviselhetetlen szomorúságtól minden tagom elzsibbad. Micsoda keserves időszak volt! Úgy gondolom, az Antikrisztusnál sem lesz rosszabb. Úgy tűnik, hogy ezekben a napokban a nap sem sütött. Felforr a vérem, amikor visszaemlékszem, hogy ez a gonosz lélek milyen oszlopokat ingatott meg, az alapokig tönkretette őket, amiket mindmáig nem tudunk kijavítani. Ami engem illet, ebben a világban örökre elvesztem.

Szánalomra méltó állapotom egészen ápriliséig tartott. Csak annyi örömöm volt, amikor a vőlegényemet látom; együtt sírdogálunk egy kicsit, aztán ő haza indul. Hova tűnt minden vidámság, a helyzet egyáltalán nem hasonlít arra, amikor a vőlegény jár a menyasszonyához. No, és eközben a rokonaim nagyon el voltak keseredve. Istenem, add, hogy mindezt elfelejtsem! Végezetül már a balszerencsés házasságkötésünk napját is ki kellett tűzni; bár akárhogyan is húzták-halogatták egyik napról a másikra, látván változatlan szándékomat, kénytelenek voltak beleegyezni. A fivérem akkor beteg volt, az öcsém pedig, aki nagyon szeretett, másik házban lakott, mivel akkor ő még nem szenvedett himlőben, mint a bátyám. A közeli rokonok mind meghátráltak, a távoliaknak közel sem volt rá okuk, nagyanyám meghalt, így aztán felügyelet nélkül maradtam. Maga a Jó Isten adott férjhez, senki más. De lehetetlen leírni mindazt az összevisszaságot, ami akkoriban velem történt. Már az esküvő napját is kitűztem: de nem volt, aki oltárhoz vezessen, a rokonok közül senki nem jön, meg nincs is kit hívni. Az Úr maga bírta irgalmasságra két, hozzám közel álló öregasszony szívét,

akik a kísérőim lettek, különben a szolgálólányommal kellett volna mennem, a várostól pedig 15 versztát kellett megtenni a faluig, ahol az esküvőnk volt. Ezt a falut mindig csak nyáron lakták. Nagyon vidám és rendezett hely volt: kő paloták, hatalmas tavak, pálmaházak és templom. Az uralkodó halála után a palotákban a vőlegényem apja élt a családjával. A családjuk nagy volt; félelemre semmi okom: após és anyós, a férjem három fiú- és három lánytestvére.²³ Ám arra is kellett gondolnom, hogy én vagyok a legfiatalabb és mindenkinek meg kell felelnem; mindenben Isten akaratára bíztam magam: hiszen a sors így rendelkezett. Amikor már a fivéremtől és a háziaktól kezdtem búcsúzni, úgy tűnhetett, könnyeimet látva még egy barbár is megsajnálta volna; az volt az érzésem, mintha az apai ház falai is megríkattak volna. A fivérem és a háziak is könnyes szemmel engedtek utamra. Micsoda ellentét – eljegyzés utáni esküvő; ott mindenki azt kiabálta: „Ó, milyen szerencsés lány”, itt búcsúztatnak, és mindenki sír, vagyis mindenki sajnál. Istenem, minő fordulat! Amióta elhagytam az apai házat, örökké úton vagyok. Úgy vittek az apósom házába, mint egy kisírt szemű, reményvesztett rabnót. Gondoljátok meg, rendes körülmények között a férjhez menetel igazi boldogság, de az én helyzetemben nem. Egy hintóban érkeztem két özvegyasszonnyal, ők meg meghívták az összes rokonukat: nagybácsik, nagynénik, amitől még jobban elkeseredtem. Úgy hoztak ide, mint a legszegényebb árvát; akinek mindent el kell viselnie. Ebben a falusi templomban eskettek össze bennünket.²⁴ A szertartás után a kísérőim elhagytak, hazatértek. Ily módon a házasságkötésünkön inkább sírni lehetett, mintsem örülni. Harmadnap,

²³ Alekszej Grigorjevics Dolgorukij (?–1734) hercegnek és feleségének, Praskovja Jurjevna Hilikova (1682–1730) hercegnének összesen hét gyermeke született: Ivan (1708–1739), Jekatyerina (1712–1745), Nyikolaj (1713–1790), Jelena (1715–1799), Anna (?–1758), Alekszej (1716–1792) és Alekszandr (1718–1782). Dolgorukov, P.V.: *Roszijszkaja rodoszlovnaja knyiga*. Csaszty pervaja. Szankt-Petyerburg, 1854. 90–92.

²⁴ Az esküvői szertartásra 1730. április 5-én került sor a Dolgorukijok tulajdonában lévő Gorenka falu templomában. Toncsu: *Rosszija – zsenszkaja szugyba*, 220–221.

ahogy ez szokásos volt, elkezdtem a férjem közeli rokonainál vizitálni, és jóindulatukba ajánlani magamat. Abból a faluból a városba mindig ebéd után lehetett elindulni, éjszakára térünk csak haza. A vizitek helyett várakozásom ellenére közlik velem, hogy megérkezett a szenátusi titkár; az apósomnak kellett fogadnia, akivel a titkár azt közölte: parancsba adták, hogy távoli falvakba kell mennie, és családotól ott kell élnie, amíg újabb parancs nem érkezik.²⁵ Ó, milyen rossz volt hallanom ezeket a szavakat; de tartom magam, nem sírok, hanem arról győzködöm az apósomat és a férjemet: hogy lehet, bűn és bírói ítélet nélkül száműzni valakit; ezt mondom nekik: „Menjete el személyesen az uralkodónőhöz, és bizonyítsátok be ártatlanságotokat”. Apósom rám néz, és csodálkozik fiatalos észjárásomon és bátorságomon. Nem, nem akartam kihagyni az esküvő utáni látogatást, bele sem gondolva, hogy már itt a baj; ezért rávettem a férjemet a vizitelésre. Elmentünk a nagybácsihoz, aki ezekkel a szavakkal fogadott minket „Járt-e nálatok a szenátusi titkár; nálam ugyanis volt, és azt parancsolta, hogy távoli falvakba menjek lakni az újabb ukázig”. Ekkor más nagybácsik is egybe sereglettek, mind ugyanazt mondták. Nem, nem, látom, hogy ezt a dolgot már nem lehet kijavítani; ez lesz az én esküvői desszertem. Sebtében hazamentünk, és azóta nem láttuk egymást, senki sem búcsúzott el senkitől, erre nem adtak időt.

Amikor hazaérkeztem, láttam, hogy nálunk már gyülekeznek: parancsba adták, hogy három napon belül távozzunk a városból. A sorsnak engedelmeskedni kell. Ilyen idők járnak, amikor a szerencsétlenségre nincs semmi mentség. Ők sem jobbak a törököknél: akinek selyemzsinórt küldtek, annak fel kellett akasztani magát. Gondoljátok meg, milyen érzés volt ezt látnom: mindenki sír, sűrög-forog, készülődik, én is kapkodok,

²⁵ Anna Ivanovna 1730. április 8-án és 14-én ukázban rendelkezett a Dolgorukijok büntetéséről. Ezek értelmében Alekszej Grigorjevicsnek a családjával együtt a Moszkvától délkeletre, a Kazanyi kormányzóság területén fekvő penzai falvakba kellett vonulnia. Szolovjov: *Isztorija Rosszii sz drevnyesih vremenyi*, 1209.; Vitle, Serena: *A jégpalota. Húsz rövid történet Oroszországról*. Budapest, 2003. 11.

de hogy hová megyek, nem tudom, hol fogok élni, azt sem tudom, csak a könnyeimet hullajtom. Még az itteniek közül sem szoktam hozzá senkihez sem: elcsüggedtem, hogy idegen házba kell átköltözni. Mily nehéz ez! Mily nehéz! Olyan messzire visznek, hogy az anyéim közül senkit sem fogok látni, de a drága ember, a férjem iránti szeretetből mindent el kell viselnem.

Készülődtem az útra, de minthogy nagyon fiatal voltam, más helyen még nem jártam, és nem tudtam, mire van szükség egy úton, semmilyen körülményt nem ismertem, mit hozhat a jövő, a férjemmel együtt összesen harminchét évesek voltunk, az uram idegenek között nőtt fel,²⁶ egyfolytában az udvarnál élt, mindent rám bízott, de én nem tudtam, mitévő legyek, nem volt, aki megtanított volna. Azt gondoltam, hogy semmi-re sem lesz szükségem, meg hogy hamarosan visszahoznak bennünket, bár látom, hogy az anyósom és a sógornőim sok briliánst és öltözködési kelléket visznek magukkal, mindent a zsebükbe rejtenek, nekem korábban erre nem volt szükségem, csak a férjemet követem, nehogy szem elől tévésszem, és olyan becsületesen készültem, hogy ami arany és ezüstöm volt, azt megőrzésre mind hazaküldtem a bátyámnak; szeretném megmagyarázni az akkori gyerekes gondolkodásomat: nem csak briliánsokat, hanem minden apróságot, csipkés kézelőket, harisnyákat, selyemkendőket, amikből több tucat is volt, mindent elküldtem, azt gondoltam, hogy ezekre nem lesz ott szükségem, úgysem tudom hordani őket; a férjem bundáit is hazaküldtem, mert azok drága holmik voltak; csak egy szörme bundát hagytam meg neki, magamnak pedig egy bundát és egy fekete ruhát, amelyet még az uralkodó jelenlétében viseltem. A fivérem az útra ezer rubelt küldött; ebből kivettem négyszázat, a többit visszaküldtem, gondolván, minek nekem ennyi pénz a megélhetésre, majd a közösből eszünk: ami az apámé, az az anyém is. Amikor ráébredtem, hogy buta voltam, akkor már késő volt. Csak vigaszul tartottam meg egy arany szelen-

²⁶ Utalás Ivan Alekszejevics varsói gyerekkorára. Brokgauz–Jefron: *Enciklopedyicseszki szlovar*. Tom X^A, 923.

cét, azt is csak azért, mert cári ajándék volt. Miután összekészültünk, útnak indultunk; tíz saját emberünk volt velünk, no meg a férjem öt kedvenc lova.

Már útközben tudtam meg, hogy a saját és nem a közös költségen utazom. Ismeretlen helyre megyünk, egészen a folyók áradásáig, oda, ahol áprilisban az összes mezőt elönti a víz, és a kis vízfolyások valóságos tavakat képeznek, az a falu pedig, ahol majd laknunk kell, nyolcszáz versztányira van. A családomból senki sem jött, hogy elbúcsúzzon – vagy mert nem mertek, vagy, mert nem akartak, Isten a tudója; velem csak a madame jött,²⁷ aki velem élt, én neki is örültem. Bármennyire is nehéz volt, össze kellett szednem a lelkierőmet és a kedves férjem előtt el kellett rejtenem a bánatomat; neki amúgy is nehéz, maga is szenved, ugyanakkor engem is lát, hogy miatta megyek tönkre. Örömben nem vettem részt, ám a bánatukban a társuk vagyok, ráadásul én vagyok a legkisebb, mindenkinek meg kell felelnem, a természetemben reménykedtem, hogy mindenkinek a szolgálatára tudok lenni. Tehát megérkeztünk az egyik szálláshelyre, szénát és zabot hozatunk a lovaknak. Látva, hogy sok pénz fogy, már én is kezdtem bejelenni a gazdálkodásba. A férjem elmegy, hogy megnézzze, hogyan abrakolják a lovakat, én is vele tartok, már csak unalmamban is, mit is csináljak; igazat szólva ezek a lovak megérdemelték, hogy figyeljünk rájuk: sem korábban, sem később ilyen szép állatokat nem láttam; ha festő lennék, nem szégyellném a portréjukat megfesteni.

Amikor a várostól kilencven versztányira eltávolodtunk, megérkeztünk az első vidéki városba, itt alkalmunk volt ebédelni. Váratlanul megjelent nálunk a gárdakapitány, és közli velünk az ukázt: „Parancsot kaptunk, úgymond, hogy a lovasságot rendeljük vissza önöktől”; tehát a fővárosban szégyell-

²⁷ Anna Petrovna grófné a lánya, Natalja mellé 1726-ban fogadta fel nevelőnőnek a német Maria Staudent, aki rajzot és zenét tanított a fiatal grófkisasszonynak. A hűséges asszony a száműzetésbe is követte volna tanítványát, de csak az út egy szakaszán kísérhette el. Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 24.

ték, hogy ártatlanul raboljanak ki minket, még így indítottak útnak.²⁸ Istenem, milyen is az ő igazságszolgáltatásuk! Azonnal örömmel lemondunk a lovasságról, hogy megnyugtassuk őket, gondolván, hogy ezzel elégedettek lesznek: káromoltak és száműzték minket. Nem, ők ezt nem így gondolták. Miután a gárdakapitányt elengedtük, útnak indultunk, járhatatlan ösvényeken haladtunk, az utat senki sem ismerte; a lovaink nehezek, csak a kocsisok tudták, hogyan kell a városon átvergődni. Ránk ereszkedett az éj, a mezőn kell maradnunk, de hogy hol – nem tudjuk, az úton vagyunk-e vagy letértünk róla, senki sem tudja, mert az egész vizet körbe jártuk, itt megálltunk, sátrat vertünk; tudni kell, hogy a mi sátrunk lesz a legtávolabbi, mert a legjobb helyet az apósoknak választják ki, aztán a közelében a sógornóknak, amott pedig a férj agglegény fivéreinek biztosítanak helyet, mi pedig mintha más csoport tagjai lennénk – az utolsó helyet kapjuk. Volt, hogy a mocsárban, amikor lekerül rólunk az ágynemű, minden csupa víz, néha még a papucsunk is azzal van tele. Arra nagyon emlékszem, hogy az egész rét zöld volt, de az ereszes hagymán kívül más fű nem nőtt, és olyan átható szag áradt, hogy ettől mindenkinek megfájdult a feje. És amikor vacsoráztunk, mindannyian azt láttuk, hogy két hold kelt fel: a szokványos nagy, mellette pedig egy kisebb, sokáig bámultuk, majd ott hagytuk őket és elmentünk aludni. Amikor felkeltünk, a reggeli fény megvilágított minket: magunk is csodálkoztunk azon, hol álltunk, a mocsár kellős közepén, nem pedig az úton. Hogy könnyörült meg rajtunk az Isten, hogy nem ragadtunk benne éjszaka, hogyan vergődtünk ki onnan nagy nehezen az egyenes útra!

Egy kis vigaszt a hajtóvadászat jelentett. Az apósom igen nagy vadász volt; ahol egy kis sarjerdő van, az nekik jónak tűnik, lóra szállnak, odamennek, eleresztik a vadászkutyákat; ez az unalom elűzésére volt jó; én pedig egyedül maradok, ví-

²⁸ A Pjotr Vojekov kapitány által ismertetett manifesztum 1730. május 15-én kelt. Korszakov, D. A.: *Iz szisnyi russzkih gyejatyalej XVIII veka*. Kazany, 1891. 111.

gasztalom magam, szabadjára engedem a szememet és annyit sírok, amennyit akarok. Egyik nap a következő történt: a férjem kilovagolt, én meg könnyek között ott maradtam. Nagyon késő van, kezdett beesteledni, sőt már egészen sötét lett, hát látom, hogy két lovas közeledik felém, a hintómhoz ugrattak és „állj”-t kiáltanak. Elcsodálkoztam, hallom a férjem hangját, aki a teljesen átázott öccsével van. Azt mondja a férjem: „Ő mentett meg a haláltól”. Persze hogy megijedtem! Amikor elindultunk innen, egyfolytában beszélgettünk és letértünk az útról, látjuk, hogy mögöttünk senki sincs, rácsaptunk a lovakra, hogy mielőbb utolérjük a mieinket. Látjuk, hogy késő van, oda értünk egy patakhoz, amely nagyon sekélynek tűnt. Így férjem előre akart menni, hogy kipróbálja, mennyire mély, persze elsüllyedt volna, mert a lova már nem volt fürge, ő pedig bundában is volt; a fivére visszatartotta és azt mondja: „Megállj, a bundád nehéz, rajtam pedig csak köntös van, a lovam jó, ki fog engem vinni, majd aztán ti keltek át”. Amikor ezt mondta, megsuhintotta a lovát, az a mellső lábaival belelépett a vízbe, de a hátsó lábaival már volt ideje, kóként süllyed le a víz fenekére, a víz mély volt, a part meredek, a ló a hátsó lábainak nem volt ura, egyedül csak a kalap úszott a vízen, de aztán a ló nagyon gyorsan összeszedte magát, hiszen ügyes volt, a lovasa pedig megragadta a sörényét és szilárdan ült rajta. Szerencséjükre rájuk talált egy emberük, aki egy kissé lemaradt a többitől. Látva, hogy milyen bajban vannak, azonnal levetette a köntösét, a vízbe vetette magát – tudott úszni – hajánál fogva megragadta a férjem öccsét, és kivonszolta a partra. Így mentette meg az Isten az életét, és a ló is kiúszott. Annyira megijedtem, sírok, egész testemben reszketek; fogadkoztam, hogy soha többé nem engedem lóra ülni. Igyekeztünk, hogy mielőbb elérjünk a helyünkre; miután megérkeztünk a faluba a férjem öccsét nagy nehezen felmelegítettük.

Néhány nappal később egy kis faluban álltunk meg éjszakára, amely egészen a folyó partján fekszik, a folyó viszont igen széles. Alig helyezkedtünk el, épp hogy felállítottuk a sátrakat, máris rengeteg muzsik jön hozzánk, az egész falu, hajlongnak,

sírnak, azt kérik: „mentsenek meg minket, a kerítők bedobtak hozzánk egy levelet, a rablók ide akarnak jönni, halálra akarnak verni minket, a falut meg fel akarják égetni. Segítsenek nekünk, önöknek van fegyverük, mentsenek meg a hiábavaló haláltól, nekünk nincs mivel védekeznünk, a fejszéken kívül semmink sincs. Rablók helye ez: ezen a héten itt a szomszéd falut teljesen kifosztották és felgyújtották, a muzsikok szerteszét futottak”. Ó, Istenem, micsoda félelem szállt meg! Halálosan félek a rablóktól; kérem, hogy menjünk el innen, de senki sem hallgat meg. Egész éjjel nem aludtunk, golyókat öntöttünk, megtöltöttük a puskákat, így készültünk a küzdelemre, de az Isten megkímélt minket ettől a megpróbáltatástól. Lehet, hogy a rablók megközelítettek minket a víz felől, de amikor megláták a nagy kocsisorunkat, megijedtek, de lehet, hogy nem is voltak itt. Hogy mibe került nekem ez az éjszaka?! Nem tudom, hogy éltem túl; örülök, hogy ki tudtam várni, míg megvirrad, Istennek hála, útnak indultam.

Szóval három hétig bolyongtunk, majd megérkeztünk azokba a falvakba, amelyek félúton voltak attól a helytől, amelyet lakhelyünknek jelöltek ki.²⁹ Miután megérkeztünk, egy kis időre berendezkedtünk, hogy mi is és a lovaink is kipihenjék magukat. Nagyon örültem, hogy elértük ezt a falut. A vagyonom erősen megcsappant; azt gondoltam, hogy a kiadásaim egy kis lélegzetvételhez jutnak, nem fogok mindent megvenni, a lovaknak legalábbis nem veszek szénát. De nem volt időm gondolkozni ezen; alig három hete éltünk itt, és bár nem számítottunk rá, de váratlanul valami szörnyű történt velünk.

Alighogy megebédeltünk – ebben a faluban volt a kúria, az ablakok a nagy útra nyíltak –, kinéztem az ablakon, az úton nagy port látok, már messziről látszott, hogy sokan jönnek, és nagyon gyorsan futnak. Ahogy közelebb értek, láthatóvá vált, hogy a szekerek párosával vannak, hátul pedig egy pihenő

²⁹ Megszakítva utazásukat, 1730 májusában érkeztek a szeliscsei birtokra, ahol engedély nélkül hosszabb időt töltöttek el. Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 104.

hintó. A mieink mindannyian rohantak, hogy megnézzék, és meglátták, hogy egyenesen a házunk felé tartanak: a hintóban egy gárdatiszt, a szekereken pedig 24 katona.³⁰ Azonnal rájöttünk, hogy mi a baj, hogy az ellenünk táplált düh nem csökken, ellenkezőleg – inkább megsokszorozódik. Képzeljétek el, akkor a székre zuhantam, és amikor észhez tértem, azt láttam, hogy a szoba tele van katonával. Már semmit sem tudok, hogy mit közöltek a férjem apjával, csak arra emlékszem, hogy megragadtam a férjemet, és nem engedem el magam mellől, féltem, nehogy elválasszanak tőle.³¹ Nagy sírás-rívás tört ki a házunkban. Le lehet-e írni azt a bajt! Senkitől sem sikerül megtudakolnom, mi lesz velünk, elválasztanak-e minket egymástól. Nagy nyugtalanság támadt. A ház nagy volt, benne rengeteg ember, a lakásokból mindenki kifut, sírnak, az uruk lábaihoz borulnak, nem akarnak elválni tőlük. Az asszonyok, mivel gyenge szívűek, kiabálnak és sírnak. Istenem, micsoda borzalom! Talán még egy barbárt is irgalmasságra bírna ilyen szánalomra méltó látvány.

A lakásba minket már be sem engednek. Amint már korábban is írtam, mindenütt külön lakásban szálltunk meg, mint-hogy egy házban nem fértünk el. Egy muzsik udvarán szállásoltak el minket, a hálónk pedig a csűr volt, ahol a szénát tárolják. Minden ajtóba szuronyos őrt állítottak. Istenem, micsoda borzalom, ehhez foghatót születésem óta nem láttam és nem hallottam! Parancsnokaink utasítást adtak a hintók felpakolására; nyilvánvaló, hogy el akarnak minket vinni, csak azt

³⁰ 1730. június 19-én Artyemij Maksejev hadnagy új parancsot hozott. Korszakov: *Iz zsziznyi russzkih gyejatyelej*, 112.

³¹ Az 1730. június 12-ei cári rendelet a Dolgorukijokat engedetlenséggel vádolta, mivel megtagadták a penzai falvakba való távozást, ahova száműzték őket. Az ukáz úgy rendelkezett, hogy Alekszej Dolgorukij hercegnek a feleségével és gyermekeivel Berjozovoba, fivéréi közül Szergejnek a családjával Araniburgba, Vaszilijnek a szlovecki kolostorba, míg Ivannak a Pusztoje tóhoz kell mennie. A rendelet kiadása után pár nappal a Dolgorukijok valamennyi címét elkobozták. Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 105.

nem tudjuk, hová. Félelmemben annyira elgyengültem, hogy nem tudok a lábamon állni. Gondolatok bele a helyzetembe. Csak az tartotta bennem a lelket, hogy a férjem velem van, és mindenki, látva, milyen állapotban vagyok, arról biztosított, hogy nem választanak el tőle. Magát a tisztet szerettem volna megkérdezni, de ő nem áll velem szóba, megközelíthetetlennek tűnik. Bejön hozzám, a szobámba, ahol ülök, rám pillant, értetlensége jeléül felhúzza a vállát, felsóhajt, és tovább megy, én meg nem merészeltem megkérdezni őt. Már esteledett, amikor azt parancsolja, hogy szálljunk be a hintóba, és menjünk. Akkorra magamhoz tértem, és kérlelni kezdtem, hogy engedjen vissza a lakásba, hogy összekészüljünk; a tiszt ezt engedélyezte. Amint elindultam, két katona is követett. Nem emlékszem, hogyan vezetett a férjem a csűrig, ahol elszállásoltak minket; szerettem volna szót váltani vele, és megtudakolni, mi történik velünk, de a katona egy lépésre sem marad le tőlünk. Képzeljétek el ezt a szánalmas állapotot!

Így hát semmit sem tudok arról, mi lesz velünk a továbbiakban. Családtagjaim összekészültek, én már semmit sem tudok; nos, beszálltunk a hintóba, és elindultunk;³² annak örülök, hogy egyedül lehetek a férjemmel, hogy beszélhetek, a katonák pedig állandóan követnek minket. Ekkor azt mondta a férjem: „A tiszt azt közölte, parancsot kaptak, hogy szigorú őrizet mellett egy távoli városba kísérenek minket, de arra nem kaptak utasítást, hogy megmondhassák, hová”. Ám az apósom meglágyította a tiszt szívét, aki megkönyörült rajta; azt mondta, hogy egy szigetre visznek minket, amely a fővárostól 4 ezer, de még ennél is több ezer versztányira van,³³ és ott szigorú őrizet mellett tartanak, se hozzánk nem engednek senkit, se minket a templomon kívül sehova, leveleznünk senkivel sem szabad,

³² Június 24-én indultak útnak. Maksejev hadnagy 24 fős egységével Tobolszkiig kísérte őket szigorú katonai őrizet mellett. Korszakov: *Iz zsziznyi russzkih gyejatyelej*, 112.

³³ Az úti cél a két folyó által határolt sziget, Borjozovo volt. Toncsu: *Rosszija – zszenszkaja szugyba*, 221.

papírt, tintát nem adnak. Gondoljatok bele, hogy érintettek ezek a hírek engem. Először is megfosztottak a házamtól, és a szeretteimet elhagytam, még csak hallani sem fogok róluk, hogy fognak élni nélkülem. Az öcsém, aki engem nagyon szeretett, és kis húgaim odamaradtak. Ó, Istenem, micsoda bánat, azt éreztem, hogy a szálnalmas, elviselhetetlen helyzettől felforrt az egész vérem. Azt gondolom, senkit sem látok viszont a szeretteim közül, életem örökös vándorlásból áll. Ki segít meg szerencsétlenségemben, amikor a hozzátartozóim semmit sem tudnak rólam, nem tudják, hol vagyok, amikor senkivel sem levelezhetek; és akármilyen szükségletet is fogok elszívni, senki sem nyújt majd segítő kezét; sőt az is lehet, hogy majd azt mondják ott nekik, hogy már meghaltam, nem vagyok ezen a világon; sírdogálnak egy kicsit és azt fogják mondani: „Jobb neki meghalni, nem pedig időtlen időig kínlódnia”. Ezekről a gondolatokról elgyengültem, minden érzékszervem elszibbadt, aztán pedig a könnyeim hullottak. A férjem nagyon megijedt, és aztán sajnálta, hogy megmondta az igazságot, attól félt, hogy meghalok.

Az irántam érzett igaz szerelme a bánatom visszafojtására, eltítkolására készítette a lelkemet, és arra, hogy abbahagyjam a sírást, őt is meg kellett erősítenem, hogy ne eméssze magát: számomra az egész világon ő volt a legdrágább. Lám, mire vezetett a szerelem: mindent elhagytam, a becsületet, a gazdagságot, a rokonaimat, és vele együtt szenvedek és bolyongok. Ennek oka az a tiszta szerelem, amelyet nem szégyellek sem Isten, sem a világ előtt, mert egyedül ő volt a szívemben. Úgy éreztem, hogy ő számomra született, én pedig őérte, és hogy mi egymás nélkül nem élhetünk. Mind ez ideig így gondolkozom, és nem bánkódom, hogy az én időm elveszett, hanem hálát adok az Istennek, hogy megengedte, hogy ezt az embert megismerjem, aki érdemes volt arra, hogy a szerelemért az élettemmel fizessek, egy életen át vándoroljak, és mindenféle bajt elviseljek. És elmondhatom, hogy példa nélküli csapásokat: később majd meghalljátok, ha gyenge egészségi állapotom lehetővé teszi, hogy leírjam azokat.

Szóval, elvittek minket a városig.³⁴ Agyonsírtam magamat: az apósom nagyon megijedt, amikor ilyen állapotban látott, beszélni azonban nem lehetett, mert velünk volt a tiszt és egy altiszt is. Már egy helyre, és nem különálló lakásokba szállásoltak el bennünket, és az ajtóba szuronyos őrköt állítottak. Itt vagy egy hetet éltünk, amíg a hajót előkészítették, hogy tovább vigyenek minket. Számomra mindez olyan borzalmas volt, amit csak hallgatással tudtam leplezni. A nevelőnőm, akire anyám bízott, nem akart elhagyni, a faluba is eljött velem; azt gondolta, hogy ott a rossz időt átveszeljük, de nem úgy történt, ahogy elképzeltük, el kell engem hagynia. Külföldi lévén nem bírta ezt a zord éghajlatot elviselni, de amennyire képes volt, ezekben a napokban igyekezett hasznossá tenni magát, járt azon a szerencsétlen hajón, amelyen majd szállítanak minket, ott mindent rendbe szedett, a falakat letapétázta, hogy a nedveség ne hatolhasson át rajtuk, hogy én meg ne fázzam, felállított egy kis bódét, abban elkerített egy kis kamrát, ami a tartózkodási helyünk lett, és egyre csak sírt.

Eljött az a szomorú nap, amikor útra kell kelniünk. 10 férfit adtak a szolgálatunkra, asszonyt pedig összesen ötöt, minden nőnek egyet-egyet.³⁵ A szolgálólányomat magammal akartam hozni, ám a sógornőim lebeszéltek. A lányt maguknál tartották, nekem pedig egy cseléd lányt adtak, aki a mosáson kívül semmihez sem értett. Kénytelen voltam beleegyezni. A szolgálólányom sír, nem akar elhagyni, már én kértem arra, hogy többé ne bánkódjon utánam. Legyen úgy, ahogy a sors elrendelte.

³⁴ A viszontagságos utazás leírása helyenként hiányos. A seliscei birtok elhagyása után Kaszimovtól többnyire vízi úton haladtak Szibéria felé kisebb pihenőket tartva Muronban, Nyizsnyij Novgorodban, Kozmogemjanszkban. Kazanyban egy hétkellett várakozniuk, míg kísérőik mindent előkészítettek a kihajózáshoz. Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 106, 108.

³⁵ Mielőtt július 13-án hajóra szálltak a Káma folyón Szarapul irányába, meg kellett válniuk a szolgálóik többségétől. Csak tizenötöt vihettek magukkal, tíz férfit és a család nőtagjai mellé egy-egy cselédet. Natalja Boriszovna kénytelen volt búcsút venni a számára oly kedves nevelőnőjétől, Maria Studentől is. Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 108–109.; Korszakov: *Iz sziznyi russzkih gyejatyelej*, 112.

Nos, jól összekészültem! A sajátomnál rosszabb szolgálóm van, és egy huncut vasam sincs. A nevelőnőm, amennyi pénz csak volt nála, mind nekem adta; nem volt nagy összeg – 60 rubel, ezzel indultam el. Már nem emlékszem, gyalog mentünk-e a hajóig vagy szekéren, a házunktól a folyó nem volt messze. Itt kellett elbúcsúznom az enyéimtől, mert azt megengedték, hogy elkísérjenek bennünket. Bementem a kajütömbbe, láttam, hogy mennyire rendbe van téve, és ez amennyire csak lehetett, nyomorúságos helyzetemen javított. Köszönetet kellett mondanom a nevelőnőm szeretetéért és a neveléséért és egyúttal el is kellett búcsúznom, mivel utoljára látom őt; belekapaszkodtunk egymásba, a szorítás miatt a kezeim annyira elgémberedtek, hogy nem is emlékszem, hogy tudták lefejtetni őket a nevelőnőről. A kajütben vagy a kamrában tértem magamhoz, fekszem az ágyon, a férjem felettem áll, fogja a kezemet. Alkoholt szagoltatnak velem. Felugrottam az ágyból, futok a fedélzetre, gondolván, még egyszer megláthatom, de attól a helytől már távolabb vagyunk, bizony messze elhajóztunk. Akkor veszítettem el a kezemen lévő gyöngysoromat, amit a búcsúzkodáskor ejtettem a vízbe. De már nem is sajnáltam, nem érdekelt, az élet is így vész el. És így maradtam egyedül, mindenkitől megfosztva, egy ember miatt. Azon az éjszakán végig úton voltunk.

Másnap nagy szél kerekedett, vihar volt a folyón, mennydörgés, villámlás, ami jóval hangosabb a vízen, mint a szárazföldön, én pedig születésem óta félek az égzengéstől. A hajó egyik oldaláról a másikra dől. Amikor mennydörög, az emberek a földre vetik magukat. A kisebbik sógornőm nagyon félt, sír és kiabál. Azt gondoltam, itt a világ vége! Ki kellett kötnünk. Az egész éjszakát álmatlanul, félelemben töltöttük. Hamarosan, ahogy megvirradt, az idő is megnyugodott, tovább indultunk. Három hétig hajóztunk.³⁶ Amikor csendes

³⁶ Ez idő alatt, július 24-én, Szentpéterváron rendelet született a Dolgorukijok ingatlanjainak jegyzékbevételeéről. Utólag Anna cárnő eltekintett a nyilvántartás összeállításától. Majd végül szeptember 14-én mégis összeírták Alekszej Grigorjevics Dolgorukij ingatlan tulajdonait Gorenka, Volinszkoje és Hotuny falvakban. Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 111.

az idő, a kamrámban, az ablaknál ülök, egyszer sírok, egyszer a kendőimet mosom: a víz nagyon közel van, nos, néha fogok egy tokhalat, madzagra kötöm; mellettem úszik, hogy ne én legyek egyedül rab, hanem a tokhal is velem együtt. Amikor pedig az időjárás olyan, hogy a szél himbálja a hajót, megfájdul a fejem és hányingerem lesz, olyankor felvisznek a fedélzetre, kitesznek a levegőre, és addig fekszem érzéketlenül, amíg az időjárás meg nem nyugszik, és bundába bugyolálnak: a szél a vízen különösen átható. Néha, hogy ne legyek egyedül, a férjem is mellém ül. Amikor az idő lenyugszik, megpihenek, csak enni nem tudtam semmit, folyton hányingerem volt. Egyszer a következő történt velünk: kegyetlen lett az időjárás, nem akadt egy hozzáértő sem, aki tudta volna, hol mély, hol sekély a víz, és hol lehet kikötni, senki semmit nem tud, minden férfi mintha fából lenne, arra hajózik, amerre a szél sodorja, pedig már kezd sötétedni, közeleg az éj, az időjárás miatt sehol sem tudnak kikötni. A horgonyt a folyó közepén, a legmélyebb részen vetették ki, az pedig leszakadt. A férjem akkor nem engedett a fedélzetre: félt, nehogy a rohangálók eltapossanak. Az emberek és a munkások mindannyian szaladgálnak a hajón, ki vizet mericskél, ki a horgonyt kötözi, mindenki dolgozik. Hirtelen, váratlanul az öbölbe sodoródott a hajónk. Semmire nem volt időm. Hallom, nagy zaj támadt, de nem tudom, mi az. Felkeltem, hogy megnézzem: a hajónk úgy áll a két part között, mintha odacövekelték volna. Kérdezem, hol vagyunk; senki sem tudja megmondani, ők maguk sem tudják. Az egyik parton végig nyírfás, nem sűrű, olyan, mint egy liget, elég ritka. Ez a földrész az erdővel együtt néhány százsennyit a vízbe és az öbölbe kezdett süllyedni, oda, ahol a hajónk állt. Az erdő meg olyan szörnyen zúgott, hogy ez a dörgő hang szinte felemelte a hajónkat, olyan volt, mintha a vesztünkbe sodorna. Hosszan tartott így ez. Mindenki azt gondolta, hogy elvesztünk, és a parancsnokaink készen álltak arra, hogy csónakon mentsék az életüket, minket pedig ott hagyjanak elpusztulni. Végül már annyi föld vált le, hogy a maradék kis darab mögött már a vizet lehetett látni; azt kell gondolnunk, hogy ez egy tó, és ha még

ez a maradvány is leomolna, akkor mi ebben a tóban találnánk magunkat. Szörnyű szél fújt, gondolom, végünk lett volna, ha nem maga az isteni kegyelem sietett volna a segítségünkre. A szél csendesedni kezdett, már a földet sem tépdeste, mi pedig megmenekültünk, hajnal felé rátaláltunk az utunkra, az öbölből egy nagy folyóra hajóztunk le. Ezen a vízi úton több évet öregedtem. De minden borzalmat túléltem, mert még nincs vége a bajaimnak, nagyobbakra készültem, az Isten is azokra erősített. Elértük a várost, ahol le kell rakodnunk a hajóról a partra, és szárazföldön kell folytatnunk az utunkat.³⁷ Még örültem is, arra gondoltam, ilyen szörnyűséget nem fogok majd látni. Később megtudtam, hogy nincs olyan, ahol nekem jobb; a sors engem nem arra szánt, hogy nyugalmat leljek.

Hogy milyen is ez az út? 300 versztát hegyek között kellett menni, öt versztát hegynek fel, és ugyanannyit lefelé; a hegyek durva kövekkel tele, az út pedig annyira szűk, hogy csak egy ló volt befogva, vagyis libasorban haladtunk, mert mindkét oldalról árkok voltak. Ha két lovat fogunk be, akkor az egyik a másikat az árokba löki. Lehetetlen leírni, milyen magasan voltak a fákkal benőtt árkok: amint felmegy az ember a hegy csúcsára, és körülnéz – mérhetetlen mélység, csak a fák csúcsait lehet látni, mindenütt fenyő, meg tölgy. Születésem óta sem láttam ilyen magas és sűrű erdőt. Úgy éreztem, hogy ez

³⁷ Három heti hajózás után, augusztus 1-én Szolikamszkban szálltak partra. Két nappal később Szurmagah faluban Nyikita Ljubovnyikov, a Szenátus megbízásából lajstromba vette a család tulajdonában lévő ingóságokat. A jegyzékben szerepelt többek között Alekszej Grigorjevics herceg és felesége régi, a hagyományos orosz viselethez tartozó ruhadarabjai, ékkövekkel díszített keresztjei, ikonjai; az egykori cári menyasszony, Jekatyerina Alekszejevna eljegyzésére és esküvőjére varratott ruhái, valamint II. Pétertől kapott ékszerei is. Velük szemben Natalja Boriszovnáknál nem volt semmi, amit érdemes lett volna feljegyezni. A nevelőnőjétől, a kazanyi elváláskor kapott száz rubelből is már csak ötven maradt. A 34 oldalas lajstrom elkészültét követően észak felé haladtak tovább, majd átkeltek az Urál hegységen. Agejeva: *Po szledam knyaginji Natalji Dolgorukovoj*, 111–112.

a kővel borított út kitépi a szívemet. Legalább ezerszer könnyörögtem: „Hadd pihenjek egy kicsit!” Senkiben sincs szánalom, hanem amennyire csak lehet, sietnek a parancsnokaink; és menni kell egész nap, reggeltől éjszakáig, mert nincs szálláshely, csak negyven versztányira vannak kis menedékházak, hogy az átutazók megpihenhessenek, és a lovakat megabrakoltathassák. De ekkor ez történt: egész nap esett az eső és anynyira átáztunk, hogy amikor kiszálltunk a kocsikból, a fejünk búbjától a lábunkig úgy folyt rólunk a víz, mintha folyóból léptünk volna ki. A szekerek kicsik voltak, a bőrök átáztak, nem volt mibe beburkolózni, sőt amikor megérkeztünk a szállásra, még ott sem találtunk helyet, hogy megszáritkozzunk, mert csak egy kunyhó volt, a családunk pedig nagy, mindenki nyugalmat akar. A szerencsétlenség még itt is csúfot űzött velem: rossz szokásom, hogy egyenesen járok – kiskoromtól kezdve ezzel üldöztek: „Járj egyenesen!”, ráadásul nem is voltam olyan kis növésű – amint beléptem abba a kunyhóba, ahol éjszakáznunk kell, alig léptem át a küszöböt, hátra estem, mert beütöttem a fejemet a mestergerendába, amely nagyon alacsony volt, de olyan erősen vágtam be, hogy azt hittem, a gerenda levitte a fejemet. A férjem megrémült, azt hitte, hogy meghaltam, de fiatal korom mindig megsegített, hogy az összes csapást elviseljem. Szegény anyósom viszont ettől a nyirkosságtól annyira megfázott, hogy keze és lába is lebévult, és két hónap múlva meghalt.³⁸

Lehetetlen mindazt leírni, amennyit nyugtalankodtam ezen az úton, amennyi szükségét elszenvedtem. Hadd szenvedjek egyedül csak én, de nem bírom látni az ártatlanul szenvedő férjemet. Arra már nem emlékszem, hogy hány hétig voltunk úton.

³⁸ Ivan Alekszejevics édesanyja, Praszkovja Ivanovna Hilkova hercegné gyenge fizikuma miatt nehezen viselte a hosszú utazás embert próbáló körülményeit. 1730 végén, 48 éves korában, skorbutban hunyt el. Polovcov, A. A.: *Russzkij biograficseskij szlovar*. Tom 6. Szankt-Petyerburg, 1905. 498.

Eljutottunk a számunkra kijelölt szigetnek egy vidéki városaig, ahol lagnunk kellett.³⁹ Azt mondták, hogy addig a szigetig vízi út vezet, és itt váltás lesz: a gárdatiszt visszaindul, minket pedig az itteni 24 katonából álló garnizon tisztjére bíznak. Egy hétig laktunk itt, amíg ki nem javították a hajót, amellyel tovább kellett mennünk, és mint letartóztatottakat kézről kézre adogattak bennünket. Ez olyannyira szánalmas látvány volt, ami még a kőszívet is meglágyította; a tiszt az elváláskor nagyon sírt és azt mondta: „Most aztán minden keserűség kijut majd önöknek; ezek az emberek nem hétköznapiak, úgy bának majd önökkel, mint hitvány emberekkel szokás, részükről semmiféle elnézés nem várható el”. Tehát mindannyian sírtunk, mintha a rokonainktól váltunk volna el, a parancsnokot már megszoktuk: bármilyen rossz volt is, ismert minket abból az időből, amikor még jól ment a sorunk, ezért egy kicsit szégyellt szigorúan bánni velünk.

Amint végeztek a javítással, az új parancsnok felvezetett minket a hajóra; a menet látványos volt: mögöttünk, ahogy a rablók után szokás, fegyveres katonák tömege halad; szemlesütve mentem, körül sem néztem; az utcán, amelyen vezetnek minket, rengeteg a báméskodó. Odaérünk a hajóhoz; elszörnyedtem, amikor megláttam: óriási a különbség az előzőhöz képest. Gondatlanságból a leghasználhatatlanabbat, a legrosszabbat adták, úgy látszik, mi csak ilyen hajót érdemeltünk, legalább másnapra elveszünk. Mivel foglyoknak neveztek bennünket, amely titulushoz rosszabb az egész világon más nem volt, tehát tiszteletet is ennyit érdemlünk. Az egész hajó használhatatlan, senki sem indult volna el rajta útnak: az illetékekből kijöttek a deszkák, a réseken átjön a fény, ha egy kicsit

³⁹ Az Urál hegységen történt átkelést követően, a kisebb pihenőktől eltekintve, az első jelentős város Tobolszk volt. Augusztus 24-én érkeztek ide a száműzöttek és a parancs szerint még aznap tovább kellett volna indulniuk az Irtis, majd az Ob folyón Berjozovo felé. De végül – hajózásra alkalmas bárka hiányában – egy hétig maradtak. Maksejev hadnagy a megbízatásának eleget téve az itteni helyőrség parancsnokának, Pjotr Sarigin kapitánynak adta át a rábízott személyeket, aki 24 fegyveressel kísérté őket tovább. Korszakov: *Iz zsziznyih russzkih gyejatyelej*, 155–156.

fúj a szél, az egész hajó nyikorogni kezd. Ahogy a munkások tüzet raktak benne, minden fekete, kormos lett; ez egy használaton kívüli, tűzifának való hajó volt, meg persze igyekeztek is nagyon, nem mertek hosszasan itt tartani minket, tehát ami volt, azt adták, de az is lehet, hogy kimondottan az volt a parancsban, hogy sülljessenek el minket.

Az új parancsnoknak engedelmességnünk kellett; minden eszközzel azt kerestük, mivel nyerhetnénk meg magunknak, de nem találtunk megoldást; de hát kiben is találhattuk volna meg? Isten engedelmevel, egy értelmes emberrel a bánatot is el lehet viselni, de ez egy paraszti sorból származó buta tiszt volt, aki ugyanakkor megkapta a kapitányi rangot. Azt gondolta magáról, hogy nagy ember, és hogy velünk lehet, sőt kell is olyan szigorúan bánni, mint a bűnözőkkel; alantásnak érezte, hogy velünk szót váltson, ugyanakkor az összes göggyével hozzánk járt ebédelni. Mondjátok meg, okos emberre vall-e ez? És miben járt el hozzánk: egy szál ingre felvett katonaköpeny és mezitlára húzott cipő, így ül mellettünk. Én voltam a legfiatalabb, féktelen, így nem tudom megállni, hogy ne nevessek, amikor ilyen nevetséges alakot látok. Ő pedig látja, vagy legalábbis észreveszi, hogy nevetek rajta, azt mondja: „Szerencséd van, hogy a származásomat igazoló könyvek elégték, különben akár meg is kérhettem volna a kezedet”. Bármennyire keserves is, igyekeztem még jobban bevonni a beszélgetésbe, de ő semmi többet nem mondott. Gondoljatok bele, milyen ember volt a parancsnokunk, kire voltunk rábízva, hogy figyelje, mikor, mit szándékozunk tenni. Attól féltek, hogy megszökünk? Neki kell-e ezt figyelnie? Minket nem az őrt tartott vissza, hanem az ártatlanságunk. Azt gondoltuk, hogy idővel tájékozódunk, és visszajuttatnak az eredeti helyzetünkbe. Mindehhez zavaró körülmény volt a népes család is. Tehát egy álló hónapon át hajóztunk ezzel a buta parancsnokkal addig a városig, ahol lagnunk kell.⁴⁰

⁴⁰ Az utazás utolsó szakasza egy hónapig tartott, mert a rendelkezésükre álló bárka teljes mértékben alkalmatlan volt a hajózásra. Ennek következtében az időjárás sokszor kényszerítette őket megállásra. Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 113.

Megváltóm, uram, Jézus Krisztus, bocsásd meg vakmerőséget, hogy Pál apostol szavaival élek: veszedelemben voltam a hegyekben, veszedelemben voltam a barlangokban, veszélyben a népem körében, veszélyben a rablók között, veszélyben a családtagjaim között.⁴¹ Mindenért köszönetet mondok az Istennek, hogy nem engedte meg, hogy megízleljem a világ édességét. Hogy mi a boldogság, azt nem tudom. Mennyei atyám előre meglátta, hogy fogékony vagyok minden rosszra, nem engedte, hogy a lelkem elpusztuljon, minden lehetséges módon engedelmességre bírta, és minden bűnbe vezető utat elvágott előlem, de én, a megátalkodott és többszörösen bűnös, nem hálaadással fogadtam, és minden módon zúgolódtam az Isten ellen, nem könyörületnek tudtam be, hanem büntetésnek, de ő, mint irgalmas Atya, türelemmel viseltetett esztelenségem iránt, és megvalósította bennem az akaratát. Legyen az Úr neve áldott most és mindörökre! Szűzanya, ne hagyj el ebben a szörnyű órában!

Hogy a világon milyen baj vagy bánat került el, nem tudom. Amikor felidézem kiskoromtól kezdve az életemet, magam is csodálkozom önmagamon, hogy éltem túl minden bajt, hogy nem haltam meg, hogy eszemet sem vesztettem, Isten irgalmával és az ő irányításával erősödtem meg. Négyéves korom óta árva vagyok, 15 évesen rabként be lettem zárva egy kis, sivár helyre, ahol csak a legszükségesebb élelemhez lehetett hozzájutni. Mennyi borzalmat láttam, mennyi nélkülözést kellett elviselnem! Amikor úton voltunk, háromszáz versztát kellett folyamatosan hegyek között haladnom, hegyről le, hegyre fel, öt-öt versztányit. Ezeket a hegyeket éles kövek borítják, az út annyira szűk, hogy csak egy lóval lehet haladni, az árkok mindkét oldalról egészen meredek és fával borítottak. Egész nap menni kell, reggeltől estig, mert szállás sehol sincs, hanem csak mintegy negyven versztányi távolságra alakítottak ki kis

⁴¹ Bibliai utalás: „Gyakorta való utazásban, veszedelemben folyó vizeken, veszedelemben rablók közt, veszedelemben népem között, veszedelemben pogányok között, veszedelemben városban, veszedelemben pusztában, veszedelemben tengeren, veszedelemben hamis atyafiak között.” (Pál apostol II. levele a Korinthusbeliekhez 11:26)

szálláshelyeket pihenésre és a lovak abrakoltatására. Akkor azt gondoltam, hogy élve nem jutok el odáig. Valahányszor a kerék ráhajt egy kőre vagy lehajt róla, a szekér úgy megrázott, olyan fájdalmat okozott, hogy majd a szívem repedt meg.

Eközben az egyik nap, amikor reggeltől estig zuhogott az eső, úgy eláztunk, hogy amikor kiszálltunk a kocsiból, a fejünk búbjától a lábunkig folyt rólunk a víz, mintha folyóból jöttünk volna ki. A szekerek kicsik voltak, a bőrök teljesen átáztak, nem volt mibe beburkolózni, ráadásul, amikor megérkeztünk a szállásra, ott sem volt alkalom a megszáritkozásra, mert csak egy kunyhó volt, a családunk pedig nagy, és mindenki nyugalmat akar. Az is elég önmagában, hogy én elvesztem, hogy ilyen süksüget szenvedek, de magamról elfeledkezve sajnálom a férjemet, nem bírom látni azt, hogy ő ártatlanul szenved.

A parancsnokaink úgy döntöttek, hogy megváltoztatják az útvonalunkat, és vízi úton visznek, de lehet, hogy eleve is úgy kellett volna. Örültem, azt gondoltam, hogy könnyebb lesz, születésem óta nem hajóztam és leszámítva a Moszkva folyót nagy folyókat sem láttam. Először is, hogy foglyoknak neveztek minket, ez a név a legrosszabb a világon. Felelőtlenül adtak nekünk egy rossz, öreg hajót, amelynek minden deszkadarabja kezdett szétnyílni. Minket erre ültettek fel, az őrség viszont a saját menekülésükre csónakokat szerzett, amelyeket a hajóhoz kötöttek. A réműlettől és a borzalomtól majdnem meghaltam! Amint szél támad, felfordítja a hajónkat, amely recsegni kezd, és a deszkák szétesnek; a víz meg ömlik a hajóba; engem eszméletlenül tesznek le a fedélzetre, némán fekszem addig, amíg a vihar le nem csendesedik, és a hullámok már nem dobálják a hajót, akkor visznek le onnan.

Egyszer pedig ez történt, szörnyű idő kerekedett: keményen csapkodnak minket a hullámok és senki sem tudja, hol mély a víz, hol van olyan hely, ahol ki lehetne kötni, az emberek arra tartanak, amerre a szél sodorja a hajót, és sötét van, már itt az éjszaka, és nem tudnak sehol sem kikötni. A folyó közepén vették ki a horgonyt, amely nem tartja meg a hajót, és leszakadt. A férjem engem akkor már nem engedett fel a fedélzetre, ha-

nem az ágyra fektetett, amely a számunkra kialakított kamrában egy deszkákkal elkerített sarokban állt. Félholtan fekszem, a hajó úgy megrántott minket, hogy azt hallom, hogy mindenki kiabálni kezdett, nagy zaj támadt. Miféle kiabálás ez? Mindenki megrémült. A hajónk váratlanul az öbölbe került és két part között álltunk, amelyeken erdőség, többségében nagy nyírfák vannak; hirtelen ez a földrész a fákkal együtt néhány százseny-nyit süllyedni kezdett a vízben, és a fák olyan szörnyen zúgnak, felemelnek minket és szerencsétlenségbe sodornak. Ez sokáig tartott így, azt gondoltuk, hogy elvesztünk, és a parancsnokaink pedig készen álltak a saját életüket menteni, minket pedig otthagyni, hogy elveszünk. Végül látható lett, hogyan szakadt le a földdarab, amin túl csak a víz, sem a part, sem a víz szélessége nem látszik, azt gondolhatná az ember, hogy ennek tónak kell lennie, és aztán ha a kis földmaradvány is leomolna, akkor ebben a tóban lennénk. Szörnyű szél fújt. Akkor azt gondoltam, itt a világ vége, nem tudtam, mitévő legyek, nem tudtam se feküdni, se ülni, csak az Úr irgalma mentette meg az életünket. A hajómunkásoknál ott volt a Csodatévő Miklós ikonja, amelyet felvittek a fedélzetre, és imádkozni kezdtek; még ugyanabban az órában a szél csendesedni kezdett, és már nem tépdeste a földet. Így mentett meg minket az Isten.

Áprilistól szeptemberig voltunk úton; mindenből kijutott, hatalmas félelmek, mennydörgések, villámlások, rendkívüli szelek. Ilyen nagy nehézség árán értünk egy szigeten lévő kis városkába;⁴² körös-körül víz; ezt a helyet a legalantasabb népesség lakja, nyers halat esznek, kutyafogatokkal közlekednek, szarvasbőrt viselnek; ahogy a has felnyitása nélkül lenyúzzák a szarvas bőrét, azonnal fel is veszik, az állat mellső lábát pedig ruhaujjként használják. A házak cédrusfából készültek, az

⁴² Berjuzovót a 16. század végén alapították az oroszok a Szosza folyó partján, az Ob torkolata felett fekvő mocsaras vidéken. Vitle: *A jégpalota*, 12. A 18. századtól sokak száműzetésének lett a helyszíne ez a település, köztük Alekszandr Danyilovics Mensikovnak (1673–1729) és családjának, akik a Dolgorukijok szervezkedésének köszönhetően váltak kegyvesztetté 1727-ben. Szvák Gyula: *Az analfabéta akadémikus*. In: Uő. (szerk.): Szürke eminenciások. Budapest, 1989. 121–122.

ablakokon üveg helyett jég van. A tél tíz hónapig tart, a fagyok szörnyűek, semmi sem terem meg, sem szemes termények, sem gyümölcsök, még káposzta sem. Áthatolhatatlan erdőségek, meg mocsarak vannak, a kenyeret messziről, ezer versztányi távolságról vízi úton szállítják. Eljutottunk egy olyan helyig, ahol sem inni, sem enni nem lehet, nincs mit felvenni, semmit sem árusítanak. Sírtam, miért is nem süllyedtem el a folyókban. Az volt az érzésem, hogy ilyen szörnyű helyen nem lehet élni.

Lehetetlen leírni minden szenvedésemet és bajomat, amiket átéltem! A legborzalmasabb az a gondolat volt, hogy akiért mindezt elszenvedtem, és aki miatt elvesztem, aki számomra ezen a világon a legdrágább volt, vele nem tudtam megvigasztalódni, örömöm mindig keserűséggel párosult, mert a férjem az átélt szenvedések miatt megbetegedett; állandóan sírt és kínlódott, a szíve fájt, mivel látta száanalomra méltó állapotomat. Folyton Istenhez imádkozott, böjtölése és önmegtartóztatása nem képmutató; állandóan alamizsnát osztogatott, aki kért, nem ment el üres kézzel tőle; szinte szerzetesként élt, mindig a templomban volt, minden böjtör szentáldozásban részesült és az egész bánatát az Istenre ruházta át. Senkinek sem kívánt rosszat. Haragot senki iránt sem táplált, senkinek nem kívánt rosszat, keresztényi módon az isteni parancsolatok szerint élte nyomorúságos életét, Istentől a világon semmit sem kért, csak a mennyek országát, aminek a létében én nem is kételkedem.

Szégnykezés, hazugság nélkül írom le férjem minden jó cselekedetét. Isten mentsen attól, hogy valótlanúságot írjak le.⁴³ Ezzel vigasztalom magam, amikor valamennyi nemes cselekedetére visszaemlékszem, és szerencsésnek tartom magam, hogy őerte emésztettem magamat, kényszer nélkül, a saját jó-

⁴³ Natalja Boriszovna állítása szerint az abszolút igazság leírására törekedett. Azonban a visszaemlékezés műfaji sajátossága, hogy a szerző idősebb korában tekint vissza élete történéseire. Ebből adódóan az emlékeket hosszú idő eltelte után kénytelen felidézni, így akarva-akaratlanul hibákat vét. Ennek ellenére a forrás azáltal, hogy képet ad a Dolgorukijok igazságtalanul elszenvedett büntetéséről, fontos bizonyítékként szolgált a családtagok, lezármazottak számára becsületük és nevük tisztázása során. Hammarberg: *The Canonization of Dolgorukaia*, 96.

szántamból. Benne mindent megtaláltam: irgalmas férjet is, apát is, tanítót is, és azt is, aki a megmentésemén fáradozott; megtanított az Istenhez imádkozni, megtanított arra, hogy a szegényekkel kegyes legyek, alamizsnát adjak, felolvasta nekem a Szentírást, hogy megismerjem Isten szavát, gyakran ismételte, hogy legyek jóindulatú, hogy senkinek se hánytorgassam fel a rosszat. A jelenlegi jobb sorsomnak a férjem a megalapozója, vagyis az én mostani életem annak az eredménye, hogy engedelmeskedem Isten akaratának, és minden szerencsétlenségemet úgy fogadom el, hogy hálát adok érte. A férjem tanított meg arra, hogy mindenért adjak hálát Istennek. Ő maga természeténél fogva mindig hajlott mindenféle jó cselekedetre, és bár fényűzésben is élt, mégsem tett rosszat senkinek sem, és senkit sem sértett meg, hacsak véletlenül nem.*

* Dolgorukaja 1730. szeptember végén érkezett meg Berjozovóba, ahol az élete elkövetkező tíz évét volt kénytelen eltölteni. Itt születtek gyermekei: Mihail 1731. április 2-án, a következő évben Borisz, majd 1738 októberében Dmitrij. A gyerekek okozta öröm mellett sok szenvedésben volt része a fiatalasszonynak. Borisz nem sokkal a születése után meghalt. A gyász a szülőket a vallás felé fordította. Dmitrij világra jötte előtt két hónappal Ivan Alekszejvicset többekkel együtt az állam és a cárnó elleni lázítás vádjával letartóztatták, majd Tobolszkba vitték. Ettől kezdve Natalja Boriszovna nem kapott hírt a férjéről. Korszakov: *Iz sziznyi russzkih gyejatyelej*, 155. A herceget nyomorúságos körülmények között tartották fogva egy földalatti börtönben. A kínzások során mentálisan és fizikálisan is kimerült férfi olyan dolgokról is beszámolt, amit nem kérdeztek tőle – például a II. Péter nevében hamisított végrendeletről –, amivel másokat is bajba kevert. Vallomása alapján újabb vizsgálat indult. Hamarosan átszállították Schlüsselburgba, ahol tovább vizsgálták az ügyét. Végül 1739. november 8-án, Novgorod közelében három rokonával – Vaszilij Lukiccsal, Szergej és Ivan Grigorjevicscel – együtt kivégezték. Vitle: *A jégpalota*, 13–14.; Brokgauz–Jefron: *Enciklopegyicseszki szlovar*. Tom X^a, 923. A 24 évesen megözvegyült Natalja Boriszovna 1740-ben Anna Leopoldovnáától (1740–1741), a régenstől kegyelmet kapott. Ennek köszönhetően két gyermekével visszatérhetett Moszkvába, ahol a Seremetyevék és a Dolgorukijok sem fogadták tárt karokkal. Fivére, Pjotr Boriszovics megtagadta tőle atyai örökségét, de Natalja nem is vágyott már a fényűző, arisztokrata életmódra. 1758-ig, kolostorba vonulásáig szerény körülmények között, visszavonultan élt. Idejét gyerekei nevelésének és jövőjük elrendezésének szentelte. 1771-ben hunyt el. Pushkareva: *Women in Russian History*, 132.; Agejeva: *Po szledam knyaginyi Natalji Dolgorukovoj*, 132.

(A szöveg fordítása a Dolgorukaja, N. B.: Szvojerucsniya zapszki knyaginyi Natali Boriszivni Dolgorukoj docseri g.-feldmarsala grafa Borisza Petrovicza Seremetyeva. Szankt-Petyerburg, 1913. alapján történt.)

A kötet szerzői

Bebesi György – PhD, habilitált egyetemi docens,
Pécsi Tudományegyetem,
Újkortörténeti Tanszék

Bodnár Erzsébet – PhD, ny. egyetemi docens,
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
a Ruszisztika Doktori Program oktatója

Dukkon Ágnes – DSc, professor emerita,
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Farkas Ádám – doktorandusz,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ruszisztika Doktori Program,
az Év Oroszdolgozata pályázat I. helyezetteje (2016)

Font Márta – DSc, egyetemi tanár,
Pécsi Tudományegyetem,
Középkori és Korai Újkori Történeti Tanszék

Gebei Sándor – DSc, professor emeritus,
Eszterházy Károly Egyetem,
Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék

Gyóni Gábor – PhD, habilitált egyetemi docens,
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék

Halász Iván – PhD, tanszékvezető, egyetemi tanár,
Nemzeti Közszolgálati Egyetem,
Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék

Ruszsztikai könyvek

Hetényi Zsuzsa – DSc, egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék

Horváth Iván – ny. egyetemi docens,
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kolontári Attila – PhD, habilitált egyetemi docens,
Kaposvári Egyetem,
Társadalomtudományi Tanszék

Krausz Tamás – DSc, professor emeritus,
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszsztikai Tanszék

Makai János – PhD, tanszékvezető, habilitált főiskolai tanár,
Eszterházy Károly Egyetem,
Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék

Mezei Bálint – PhD, egyetemi adjunktus,
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszsztikai Tanszék

Szaniszló Orsolya – PhD-hallgató,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ruszsztika Doktori Program,
az Év Oroszdogozata pályázat I. helyezette (2010)

Szvák Gyula – DSc, professor emeritus,
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszsztikai Tanszék

Varga Beáta – PhD, habilitált egyetemi docens,
Szegedi Tudományegyetem,
Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

V. Molnár László – CSc, ny. egyetemi docens,
a Magyar Ruszsztikai Intézet alapító tagja

- I. Zsidók Oroszországban 1900–1929 (Szerk.: Krausz Tamás, Szilágyi Ákos, 1995)
- II. Тамаш Краус: Советский термидор (1997)
- III. 1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből (Szerk.: Krausz Tamás, 1998)
- IV. Русская литература между Востоком и Западом. Сборник статей (Ped.: Лена Силард, 1999)
- V. Место России и Европе / The Place of Russia in Europe (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 1999)
- VI. Bebesi György: A Feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása a századelőn (1999)
- VII. Andrej Szaharov: Az orosz történelem új terminológiája (2000)
- VIII. Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete (2001)
- IX. Место России в Евразии / The Place of Russia in Eurasia (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2001)
- X. Radnóti Klára: Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században (2002)
- XI. Czéh Zoltán: A GULAG mint gazdasági jelenség (2003)
- XII. Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991) (Szerk.: Krausz Tamás, Sz. Bíró Zoltán, 2003)
- XIII. Московия: специфика развития / Muscovy: The Peculiarities of its Development (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2003)
- XIV. Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban (2005)
- XV. Halász Iván: A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban 1917–1920 (2005)

- XVI. Новые направления и результаты в русистике / New Directions and Results in Russistics (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2005)
- XVII. Holokauszt: történelem és emlékezet / Холокост: история и память (сборник конференции) (Ред.: Krausz Tamás, 2006)
- XVIII. Regionális iskolák orosz történelmi irodalmáról / Regional Schools of Russian Historiography (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2007)
- XIX. С. Филиппов: Религиозная борьба и кризис традиционализма в России XVII века (2007)
- XX. Varga Ilona: A központositástól az abszolutizmusig. Válogatott tanulmányok az orosz állam fejlődéséről (2009)
- XXI. V. O. Kljucsevskij: Az orosz történelem terminológiája (2009)
- XXII. Государство и нация в России и Центрально-восточной Европе / State and Nation in Russia and Central-East-Europe (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2009)
- XXIII. Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében (2009)
- XXIV. Gyimesi Zsuzsanna: Andrej Platonov prózája és Pavel Filonov festészete (2010)
- XXV. Alekszandr Djukov: Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein (2011)
- XXVI. Gyóni Gábor: A történelmi Oroszország népei. Adattár (2011)
- XXVII. Роль государства в историческом развитии России / The Role of the State in the Historical Development of Russia (conference volume) (Ed.: Gyula Szvák, 2011)
- XXVIII. Bótor Tímea: A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek tükrében (1336–1462) tükrében (2011)
- XXIX. Forgács Iván: Filmtörténetek olvadása. Az 1950-es évek második felének szovjet-orosz filmművészete (2011)
- XXX. Русистика Руслана Скрынникова (Ред.: Дюла Свак, Игорь Тюменцев, 2011)
- XXXI. Kriza Ágnes: A középkori orosz képvédő irodalom (2011)
- XXXII. Háború és nemzeti önismeret: 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót (Szerk.: Bartha Eszter, Krausz Tamás, 2011)
- XXXIII. Krausz Tamás: Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Előadások, esszék és tanulmányok (2011)
- XXXIV. Bálint József: A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944) (2011)
- XXXV. Двенадцать имен России (Ред.: Дюла Свак, 2012)
- XXXVI. Историк и мир – мир историка в России и Центрально-Восточной Европе / Historians and the World – the World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe (Ed.: Gyula Szvák, 2012)
- XXXVII. Szvák Gyula: Klió, a csalfa széprévő – Kvász Iván: Klió, a tanító (2013)
- XXXVIII. Дюла Свак: На службе у Клио и у власть предержащих (Этюды по руссиеведению) (2014)
- XXXIX. Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein (Szerk.: Krausz Tamás, Barta Tamás, 2014)
- XL. A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra (Szerk.: Szvák Gyula, 2015)
- XLI. Альтернативы, переломные пункты и смены режима в истории России / Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture (conference volume) (Eds.: Gyula Szvák [Chief Editor], Szergej Filippov, Zsuzsanna Gyimesi, 2015)
- XLII. Историческая русистика в XXI веке / Russian Studies in History in the 21st Century (Eds.: Gyula Szvák [Chief Editor], Szergej Filippov, Zsuzsanna Gyimesi, 2017)
- XLIII. Kemény László: A Szovjetunióból a 21. század Oroszországáig (2017)
- XLIV. Tertium datur 70. Írások Krausz Tamás születésnapjára (Szerk.: Jubász József, Szvák Gyula, 2018)
- XLV. Столетие русской революции 1917 года и ее значение в мировой истории и культуре / The Centenary of the 1917 Russian Revolution(s): its Significance in World History (Eds.: Tamás Krausz [Chief Editor], Szergej Filippov, Zsuzsanna Gyimesi, Zsófia Mészáros, Orsólya Szaniszló, 2018)
- XLVI. Gyóni Gábor: A középkori Novgorod politikatörténete (2018)
- XLVII. Россия и Венгрия в мировой культуре: источник и его интерпретация / Russia and Hungary in World Culture: the Source and its Interpretation (Chief ed.: Gyula Szvák, 2020)

A borítón a novgorodi Millenniumi emlékmű látható.
(A szerkesztő archívumából.)

ISSN 1219-4905

ISBN 978-615-5651-06-9

Felelős kiadó:
az Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért elnöke
www.russianstudies.hu

Felelős szerkesztő: György László
Tördelés és borítóterv: Somos Péter
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.